ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

ھەققىدە

مۇپەسسەل بايان

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئون ئىككى مۇقام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گۈلزارىنىڭ سولماس گۈلى؛

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنى ياڭراتقان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى.

— ئاپتور.

بۇ كىتاب

بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ پىلانلىشى

ۋە ياردىمى بىلەن نەشر قىلىندى.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
ھەققىدە
مۇپەسسەل بايان

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

图书在版编目(CIP)数据

察哈台维吾尔语通论/阿布都鲁甫·甫拉提·塔克拉玛干尼著.—北京:民族出版社,2004.4
ISBN 7 — 105 —06169 — 3

Ⅰ.察… Ⅱ.阿… Ⅲ.维吾尔语(中国少数民族语言)—研究 Ⅳ.H215

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2004)第 030380 号

责任编辑: 胡达拜尔的
责任校对: 胡达拜尔的
出版发行: 民族出版社 电话:010—64290862
网 址: http://WWW.e56.com.cn
社 址: 北京市和平里北街 14 号 邮编 100013
印 刷: 艺辉印刷有限公司
经 销: 各地新华书店
版 次: 2004 年 5 月第 1 版 2004 年 5 月 北京第 1 次印刷
开 本: 850×1168 毫米 1/32
印 张: 19.375
印 数: 0001— 2000 册
定 价: 25.00 元

مۇندەرىجە

ئاپتور ھەققىدە..(1)
كىرىش ....(1)
ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار.................................(1)

بىرىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات.........................(1)
§1. "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا..........................(1)
§2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا..........................(8)
§3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا..........................(27)
§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ كۆنىمىزدىكى رېئال ئەھمىيىتى..........................(49)

ئىككىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى..........................(69)
بىرىنچى باب فونېتىكا..........................(69)
§1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى..........................(69)
1. 1 چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى..........................(70)
1. 2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرپلەر..........................(73)
1. 3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى..........................(77)
ئا. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى..........(77)

ئە. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى..........(80)

ب. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى.................(83)

2§. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن

ھەرپلەرنىڭ قولىيازمىلاردىكى شەكلى ....(87)

ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ....(87)

ئە. بەزى ھەرپلەرنىڭ قولىيازمىلاردىكى شەكلى ....(87)

3§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۈزۈك تاۋۇش

"ڎ"[?] توغرىسىدا...(92)

4§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ....(104)

1. 4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ....(104)

ئا. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىشى ....(104)

ئە. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىشى ....(105)

4.2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ....(106)

5§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ....(108)

1. 5. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ....(108)

2. 5. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ....(114)

6§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ....(121)

1. 6. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ....(121)

2. 6. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ....(122)

7§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ....(124)

8§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى..(126)

ئىككىنچى باب مورفولوگىيە ....(129)

1§. ئىسىم ....(129)

1.1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ....(129)

ئا. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى.......................(129)
ئە. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى.......................(131)
ب. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى.......................(131)
2.1. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى.......................(132)
3.1. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى.......................(134)
1. باش كېلىش.......................(134)
2. ئىگىلىك كېلىش.......................(134)
3. يۆنىلىش كېلىش.......................(136)
4. چۈشۈم كېلىش.......................(139)
5. چىقىش كېلىش.......................(141)
6. ئورۇن كېلىش.......................(143)
7. ئورۇن- بەلگە كېلىش.......................(145)
8. ئوخشاتما كېلىش.......................(147)
9. چەك كېلىش.......................(150)
10. تەڭلەشتۈرمە كېلىش.......................(151)
11. قاراتما كېلىش.......................(151)
12. ۋاستە كېلىش.......................(152)
13. سەۋەب كېلىش.......................(153)
4.1. ئىسىملاردا ئالماش « ن » سى.......................(154)
ئا. كۆرستىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى.......................(154)
ئە. ئىسىملارنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن
قوللىنىلىشى.......................(157)
5.1. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشىشى.......................(158)
6.1. ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى.......................(160)

7. 1.ئورۇن- تەرەپ ئىسىملىرى .... (161)
8. 1.ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار .... (163)
ئا . ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار........... (163)
ئە . پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار.......... (171)
9. 1.ئىسىملارنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىلىرى .... (172)
10. 1. ئورۇن- تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى.............. (173)
11. 1.سوئال قوشۇمچىسى .... (174)
12. 1. ئىسىملارنىڭ كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى .... (175)
§2. سۈپەت .... (176)
1. 2. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى .... (176)
ئەسلى دەرىجە .... (176)
كېمەيتمە دەرىجە .... (177)
ئاشۇرما دەرىجە .... (178)
ئەركىلەتمە دەرىجە .... (179)
«ئەڭ» دەرىجە .... (180)
2. 2. تەكرارلانما سۈپەتلەر .... (181)
3. 2. جۈپلەنمە سۈپەتلەر .... (181)
ئا . مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر .... (182)
ئە . زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر .... (183)
4. 2. سۈپەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى .... (183)
5. 2. سۈپەتنىڭ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى .... (184)
6. 2. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار .... (185)
§3. ئالماش .... (190)
1. 3. كىشىلىك ئالماشلىرى .... (190)
2. 3. كۆرسىتىش ئالماشلىرى .... (196)

ئا. يېقىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار .... (196)
ئە. يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار .... (201)
3.3 ئۆزلۈك ئالماشلار .... (206)
3.4 بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى .... (210)
3.5 بەلگىلەش ئالماشلىرى .... (212)
3.6 ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى .... (216)
3.7 بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى .... (221)
3.8 سوئال ئالماشلىرى .... (224)
§4. رەۋىش .... (228)
4.1 ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى .... (229)
4.2 دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى .... (234)
4.3 هال- تۇرۇق رەۋىشلىرى .... (236)
4.4 ئورۇن- تەرەپ رەۋىشلىرى .... (238)
4.5 رەۋىشلەشكەن سۆز- ئىبارىلەر .... (239)
4.6 رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار .... (241)
§5. سان .... (244)
5.1 ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان .... (244)
5.2 ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى .... (247)
ئا. ساناق سان .... (247)
ئە. تەرتىپ سان .... (248)
ب. مۆلچەر سان .... (249)
پ. كەسىر سان .... (251)
ت. تەقسىم سان .... (252)
ج. كىشىلىك سان .... (253)
5.3 سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى .... (254)

§6. پېئىل .... (255)
1 .6 پېئىلنىڭ تۈرلىرى .... (255)
ئا. تۈپ پېئىللار .... (255)
ئە. ياسالما پېئىللار .... (256)
ب. قوشما پېئىللار .... (257)
2 .6 پېئىللارنىڭ تۈرگۈن سۆز شەكىللىرى .... (258)
ئا. ئىسىمداشلار .... (258)
ئە. سۈپەتداشلار .... (266)
كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى .... (266)
ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى .... (266)
كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى .... (268)
سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى .... (270)
ب. رەۋىشداشلار .... (273)
" ئا " لىق رەۋىشداش .... (273)
" چە " لىك رەۋىشداش .... (277)
" غالى " لىق رەۋىشداش .... (278)
" غاچ " لىق رەۋىشداش .... (279)
" سارى " لىق رەۋىشداش .... (280)
" پ " لىق رەۋىشداش .... (281)
"پ " لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى .... (283)
پ. مەقسەت پېئىلى .... (284)
3 .6 پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى .... (285)
ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى .... (285)
1- ئۆتكەن زامان .... (285)
‹1› ئاددىي ئۆتكەن زامان .... (286)

‹2› ئالدىنقى ئۆتكەن زامان .... (293)
2- كەلگۈسى زامان .... (296)
‹1› كەلگۈسى زاماننىڭ ھېكايە شەكلى .... (298)
‹2› كەلگۈسى زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى .... (300)
3- ھازىرقى زامان كېلەر زامان .... (302)
ئە. پېئىلنىڭ مەيل- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى .... (310)
شەرت مەيلى .... (310)
ئارزۇ- تىلەك مەيلى .... (312)
بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى .... (316)
زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى .... (321)
پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى .... (323)
7§. ياردەمچى سۆزلەر .... (325)
1 .7. باغلىغۇچىلەر .... (325)
تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى .... (325)
سېلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى .... (329)
سەۋەب باغلىغۇچىلىرى .... (334)
نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى .... (337)
چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى .... (339)
بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى .... (340)
تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى .... (341)
يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى .... (342)
ئىزاھات باغلىغۇچىسى .... (343)
باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى .... (344)
2 .7. تىركەلمىلەر .... (353)
3 .7. يۈكلىمىلەر .... (361)

§8. ئىملىق سۆزلەر ....(367)
هېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى ....(367)
ئۈندەش ئىملىقلىرى ....(373)
كۆرستىش ئىملىقلىرى ....(375)
جاۋاب ئىملىقلىرى ....(377)
ئۈچىنچى باب سىنتاكسىس ....(381)
§1. سۆز بىرىكمىلىرى ....(381)
1.1. ئىسىملىق بىرىكمىلەر............ ....(381)
1.1.1. تەڭداش بىرىكمىلەر ....(382)
ئا. باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمىلەر ....(382)
‹1› مەنىداش سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە ......(382)
‹2› زىت سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەڭداش بىرىكمە .. ..(385)
ئە. باغلىغۇچىلىق تەڭداش بىرىكمىلەر ....(385)
1. 1. 2. " و " باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى..........(388)
1.1.3. تەڭسىز بىرىكمىلەر ....(390)
ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمىلەر ....(391)
ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر ....(392)
1.1.4. ئىزافەتلەر ....(393)
ئا. ئەرەبچە ئىزافەتلەر ....(393)
ئە. پارسچە ئىزافەتلەر ....(397)
1.2. پېئىللىق بىرىكمىلەر...................................(401)
1.2.1. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر...............................(401)
1.2.2. سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر...............................(402)
1.2.3. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر...............................(404)
1.2.4. ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر.........................(407)

§2. جۈملىلەر .... (411)
1 .2. تۈزۈلۈشكە قاراپ جۈملە تۈرلىرى .... (411)
ئا. ئاددىي جۈملىلەر .... (411)
ئە. قوشما جۈملىلەر .... (413)
‹1› شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر .... (413)
‹2› ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر .... (414)
ب. باغلىنغۇچىلىق قوشما جۈملىلەر .... (416)
پ. تەڭداش قاتار جۈملىلەر .... (421)
2 .2. جۈملە خەۋىرىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى .... (432)
ئا. پېئىل جۈملىسى .... (432)
‹1› خەۋىرى تۈپ پېئىل جۈملىلەر .... (433)
‹2› خەۋىرى قوشما پېئىل جۈملىلەر .... (433)
‹3› خەۋىرى ياسالما پېئىل جۈملىلەر .... (434)
مەجهۇل پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر .... (435)
مەجبۇرىي پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر .... (435)
ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى .... (436)
ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى .... (436)
ئە. ئىسىم جۈملىسى .... (437)
3 .2. جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى .... (438)
ئا. نورمال جۈملىلەر .... (438)
ئە. تەتۈر جۈملىلەر .... (439)
‹1› خەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر .... (439)
‹2› هالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر .... (440)
ب. تەكرارلانما خەۋەرلىك جۈملىلەر .... (442)
4 .2. جۈملە ئۇقۇمىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى .... (444)

ئا. بولۇشلۇق جۈملىلەر..(444)
ئە. بولۇشسىز جۈملىلەر................ ....(445)
ب. سوئال جۈملىلەر............... ....(447)
پ. ئۈندەش- بۇيرۇق جۈملىلەر.......... ....(449)
5 .2. كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر. ...(450)

ئۈچىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلاردىن ئۆرنەك ۋە باشقىلار..(455)
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي
نامىلىرى...(455)
ئەبجەد...(455)
ھىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش.........................(456)
مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش.........................(457)
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئوقۇشلۇق ئۆرنەك..(457)
خاتىمە...(594)
پايدىلانمىلار..(596)

ئاپتور ھەققىدە

دوكتور ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي 1950- يىل 11- ئاينىڭ 1-كۈنى، قەشقەر شەھرى يۇمۇلاقشە كۆلبېشى مەھەللىسىدە بىر ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1960- يىلى قەشقەر شەھرى شامالباغ باشلانغۇچ مەكتىپىنى، 1963- يىلى قەشقەر 1- ئوتتۇرا مەكتىپىنى ۋە 1966- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1969- يىل 10-ئايغىچە، قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە، "مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى" غا قاتناشقان. 1969- يىل 10- ئايدىن 1972- يىل 10-ئايغىچە، قەشقەر شەھرىگە قاراشلىق شامالباغ يېزىسىدا، "زىيالىي ياش" سالاھىيىتى بىلەن ئەمگەكتە چېنىققان. 1972- يىلى 10- ئاينىڭ 2-كۈنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىغا كىرىپ، ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە تەرجىمانلىق كەسپىدە ئۈچ يىل ئوقۇغان. 1975- يىلى ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەچ، مەزكۇر مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. ئۇ 1978- يىل 3- ئايدىن، 1982- يىل 7- ئايغىچە بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتى ئەرەب تىلى فاكۇلتېتىغا كىرىپ، تۆت يىل ئەرەبچە ئۆگەنگەن. 1984- يىل 4-ئايدىن 1985- يىل 10- ئايغىچە ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ مۇنبەت زېمىنى بولغان ئىراق ئەرەب- جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ، باغدات، نەجەف، كۇفە ۋە كەربالا قاتارلىق شەھەرلەردە، ئەرەب تىلى بويىچە پراكتىكا قىلغان. 1986-يىل 9- ئايدىن 1988- يىل 7- ئايغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە، پارس تىلى ئۆگەنگەن. ئۇ 1991- يىلى بېيجىڭ شەھرى بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالانغان، 1992- يىلى دوتسېنت بولغان. 1996- يىل 10- ئايدىن 1997- يىل 7- ئايغىچە، مىسىر ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە، "ئۇسۇلۇددىن" (ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل ئاساسلىرى) ئىلمى

بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 1997- يىل 10- ئايدىن 2002- يىل 5- ئايغىچە، تۈركىيەگە بېرىپ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل- تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىنستىتۇتى بۈگۈنكى زامان تۈرك شىۋىلىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى فاكۇلتېتىدە ئوقۇپ، "ئەدەبىيات دوكتورى"ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي ھازىرغىچە بولغان ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» قاتارلىق دەرسلەرنىمۇ سۆزلىگەن، «ئەنگۈشتەر» (مىخائىل نۇئەيمە ھېكايىلىرىدىن تاللانما) (1984-يىل شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈلەر نەشرىياتى)، «بەيتۇللاھنىڭ تارىخى» (1994- يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرىنى ۋە «كور خېرىدار» (1989- يىل مىللەتلەر نەشرىياتى تۇنجى نەشرى ۋە 2001- يىل قايتا نەشرى) قاتارلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بولسىمۇ، ئاساسلىق زېھىن كۈچىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىغا سەرپ قىلىپ، نىسبەتەن مول نەتىجىلەرنى قازانغان بىر بىلىم ئادىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1986- يىلى ئۆز ئۇستازى ئاتاقلىق تىلشۇناس خەمىت تۆمۈر ئەپەندىم بىلەن ھەمشېرىك نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى) ناملىق كىتاب جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، شۇ ساھە بويىچە نەشر قىلىنغان تۇنجى خاس ئەسەر بولۇش سالاھىيىتى ۋە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك پايدىلىنىش ماتېرىيالى ۋە دەرسلىك كىتابى بولغان ئەمەلىي قىممىتى بىلەن، 1989- يىلى دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن بېرىلگەن «3- دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1993- يىلى ئۇنىڭ شەخسىي ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئۇ نىسبەتەن مۇكەممەل

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمى ئاساسىدا يېزىپ چىققان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» (1995- يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى) ناملىق كىتاب، 1996- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە بىرىنچى دەرىجىلىك، بېيجىڭ شەھىرى بويىچە "ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر" مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مۇشۇ ئەمگەكلەر شاراپىتىدىن ئۇ مەملىكەتلىك "باۋگاڭ مائارىپ فوندى 1995- يىللىق مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى" مۇكاپاتىغا مۇيەسسەر بولغان.

نەشرىياتىمىز نەشر قىلغان «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ ئاز كەم 30 يىلدىن بۇيان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە قىلىۋاتقان جاپالىق ئەمگىكىنىڭ يېڭى پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەردە، تىلشۇناسلىق ئىلمى نەزەرىيىسى ئاساسىدا، گۈزەل ۋە باي چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئىمكان بار تەپسىلىي ۋە تولۇق بايان قىلىشقا تىرىشقان. ئەسەرنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن «تارىخى ھەمىدى» ناملىق ئەسەرنىڭ تېكىستى بولسا، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامىي يازغان ۋە ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن مۇبارەك نۇسخا بولۇش شەرىپى، شۇنداقلا مەزكۇر كىتابنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق مىساللىرىغا مەنبە بولغانلىق شاراپىتى بىلەن، تەتقىقاتچىلار، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ تېگىشلىك ھوزۇر، ئىلمىي زوق ۋە مەنىۋى ئوزۇق ئېلىشىغا سازاۋەر بولغۇسى.

2003- يىل، ئۆكتەبىر.

كىرىش

ئۇيغۇر تىلى ئۆزى بىسىپ ئۆتۈپ كەلگەن ئۇزاق تارىخى ئوزايىدىن ئادەتتە، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۈچ باسقۇچلۇق بۆلەككە بۆلىنىدۇ. مەزكۇر ئۈچ باسقۇچلۇق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايىسى باسقۇچ تۈرى ئۆز ئالدىغا روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

تىپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراممانتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز-ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى بولغانلىقى، شۇنداقلا ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر تارىخىدا، نىسبەتەن زور سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلەر خاتىرىلەنگەن تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ ئەمەلىي قىممەت ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ماۋزۇلۇق بۇ خاس ئەسەر تىلشۇناس ئۇستاز خەمىت تۆمۈر ئىككىمىز نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتابتىن پايدىلىنىش ئاساسىدا يېزىلدى. 1986- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مەزكۇر «چاغاتاي تىلى» جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، شۇ نام بىلەن نەشر قىلىنغان تۇنجى خاس ئەسەر بولۇپ، 1989- يىلى دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئۈچىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر باھالىنىپ، مۇكاپاتلانغان.

شۇنداق، بىزمۇ ئۆز زامانىسىدا، مەزكۇر تىلنى ئاشۇ ئەجنەبىي ئالىملار قويۇپ بەرگەن نام بويىچە، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە ئوقۇ- ئوقۇتۇش، تەتقىقات ئىشلىرىدا قوللانغانىدۇق. بىراق، ئون يىللاپ ناياب ئۆمرىمىزنى سەرپ قىلىپ ئۆگىنىش ۋە قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇ تىلنىڭ يىلتىزى ئۇدۇل بېرىپ ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلىغا تاقىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا بۇ تىلنى سۆزلۈك مەنىسىدىن «موڭغۇل تىلى» دېگەن ئۇقۇملا چىقىپ تۇرىدىغان «چاغاتاي تىلى» دېگەن گەپ بىلەن ئاتاشنىڭ تولىمۇ بىمەنىلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتۇق. نەتىجىدە بۇ تونۇشىمىزنى مول ماتېرىيال ئاساسلىرى بىلەن خەلقئالەم ئالدىدا ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويدۇق.

ھەق ۋە ھەقىقەت دېگەن ھامان يېڭىپ چىقىدىغان گەپكەن. مانا ھازىرقى كۈندە، ئۇيغۇر تىل- ئەدەبىيات ئىلمى ساھەسىدە مىننەتسىز ئەمگەك سىڭدۈرۈپ كېلىۋاتقان بىلىم ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ بۇ كلاسسىك تىلنى «چاغاتاينىڭ تىلى» دېمەيدىغان، بەلكى ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ، زامان چېكى ۋە مىللەت تەۋەلىكى جەھەتتىن ئېنىق ئۇقۇملۇق قىلىپ ئاتايدىغان بولدى. ئىگىلىشىمىزچە، بىزدىن كېيىن تۈركىيە ئالىملىرىمۇ بۇ تىلنى «چاغاتاي تىلى» دېمەي، «چاغاتاي تۈركچىسى» دەپ ئىشلىتىدىغان بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ھالمۇ بىزنىڭ جۇڭگو شارائىتىدا ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئىشلىتىشىمىزنىڭ ھەقلىق ئىش بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ، ئەلۋەتتە.

قولىڭىزدىكى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق بۇ ئەسەر ئۈچ بۆلۈمدىن تەركىب تاپتى. بىرىنچى بۆلۈمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ نېمىلىكى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك ساۋات بېرىلدى. ئىككىنچى

بۆلۈمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىسى بايان قىلىندى. ئۈچىنچى بۆلۈمدە بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قولىيازمىلاردىن ئۆرنەك بېرىلدى.

بۇ ئەسەردە ئالدى بىلەن، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل- ئەدەبىياتى كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئاساسىي پەن ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ماگىستىر ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئوقۇتۇش ئىشلىرى كۆزدە تۇتۇلدى. شۇڭا، ئاساسىي تىل قائىدىلىرىنى بايان قىلىش بىلەن تەتقىقات ئەمەلىيىتىدىكى رېئال مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى.

ئاپتورنىڭ قارىشىچە، بۇ ئەسەردىن يەنە ژۇرنالىستلار، مۇھەررىرلەر ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تەتقىقاتى ساھەسىدە ئەمگەك قىلىۋاتقان خادىملار، شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە زۆرۈر بىلىملەرگە ساھىب بولۇشنى خالىغان بارلىق ئۇيغۇر تىلى ئاشنالىرىمۇ ئۆز ئېستىكى بويىچە، چەندىكىدەك بەھرە ئالالايدۇ.

دوكتور

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي

2003- يىل ئاۋغوست، بېيجىڭ.

ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار

ت ت د	« تۈركىي تىللار دىۋانى »
ت هە	« تارىخى ھەمىدى » (قولىيازما)
ت ئە	« تارىخى ئەمنىيە »
چ ت	« چاغاتاي تىلى » 1986- يىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى
ئۇ ک ن	« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ، 1980- يىل،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ب ن	« بابۇرنامە » (قولىيازما)
ئا ل	« ئالتۇن يارۇق »
ق ئە	« قىسسەسۇل ئەنبىيا »
ت مۇ	« تەۋارىخى مۇسىقىييۇن » (قولىيازما)
م ل	« مۇھاكەمەتۇل- لۇغەتەين » (قولىيازما)
ش ت	« شەجەرەئى تەراكىمە » (قولىيازما)
م قۇ	« مەھبۇبۇل قۇلۇب » (قولىيازما)
ق ئە ت	« قۇرئاندىن ئەممە پارە تەپسىرى »
م ت	« مۇقام تېكىستلىرى » 1986- يىل، شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى
چ د ش	« چاھار دەرۋىش »
ق ئۇ ي	« قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى »
تۇر ت	« تۇرپان تېكىستلىرى »
قۇ ت	« قۇجۇ تېكىستلىرى »
ق ت خ	« كاشغەر تۈركىيسىندە بىتكەن خەتلەر »

م ك	« ملك بىر كېچە »
ف ش	« فەرھاد- شېرىن »
چ د	« چاھار دىۋان »
ز ن	« زەفەرنامە »
ق ئۇ	قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى
چ ئۇ	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
ئە پ	ئەرەب- پارس تىلى

بىرىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات

§1. " چاغاتاي تىلى " دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

چاغاتاي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ.(قاراڭ:«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى،1990- يىللىق 2- سان، 155- بەت) خوش، ئۇ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنۇ، نېمە ئۈچۈن "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىدۇ؟ بۇنىڭدا ئالىملارنىڭ مۇنداق بىر ئورتاق قارىشى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئۆز زامانىسىدىكى چاغاتاي ئۇلۇسىدا ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ناملىرى بىلەن ئايرىم- ئايرىم ئاتالغاندىن باشقا، "چاغاتاي خانىنىڭ پۇقرالىرى" دېگەن مەنىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، "چاغاتايلار" (خۇددى ئوسمان ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى تۈركلەر " ئوسمانىيلار " دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاش) دەپمۇ ئاتالغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىنى بولسا، ئەرەب- پارس تىللىرىغا قارشى ھالدا " تۈركىي تىل"، "چاغاتاي تۈركچىسى "، "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتاشقان. ئىلىم ئەھلىلىرى كېيىنچە ئاشۇ " چاغاتاي تىلى " دېگەن ئورتاق ئاتالغۇنى ئىشلىتىشنى كۆپرەك ئادەت قىلغان، دېگەندىن ئىبارەت.

بىزدىكى چاغاتاي تىلى ئۈستىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقات 80- يىللاردىن ئېتىبارەن باشلاندى. ئون نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە بۇ تىلنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي ھالدا شەرھلەپ كۆرسەتكەن

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «چاغاتاي تىلى» قاتارلىق خاس يىرىك ئەسەرلەردىن باشقا، چاغاتاي تىلىنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرىنى بىر قەدەر ئىنچىكە تەسۋىرلەپ كۆرسىتىپ، تىل ئەھلىنىڭ قايىللىقى ۋە ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن نوپۇزلۇق ئىلمىي ماقالىلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس چاغاتاي تىلى دەرسى تەسىس قىلىنغاندىن باشقا، خاس چاغاتاي تىلى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ئاسپىرانتلار قوبۇل قىلىنىپ تەربىيەلەندى (مەسىلەن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا). دېمەك، چاغاتاي تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى تەدرىجىي روناق تېپىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي تەتقىقاتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشماقتا.

بىراق، كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر رېئاللىق شۇكى، چاغاتاي تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات چوڭقۇرلاشقانسېرى، زىيالىيلار ئاممىسىنىڭ بۇ تىلنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچىسى كۈندىن- كۈنگە ئايدىڭلاشقانسېرى، كىشىلەرنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇ، جۈملىدىن مەزكۇر ئاتالغۇغا مۇناسىپ قىلىپ قوللىنىلىۋاتقان "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، "چاغاتاي يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئاشۇ پېتى قوللىنىلىشىغا بولغان ناقايىللىق تۇيغۇسى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. مەسىلەن، پروفېسسور تۇردى ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزىنىڭ مۇشۇ تىلغا بېغىشلاپ تۈزگەن كونسپېكتىگە «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ماۋزۇ قويسا، يازغۇچى زوردۇن سابىر ئۆزىنىڭ «ياۋروپاغا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە "‹چاغاتاي ئەدەبىياتى› دېگەن بۇ ئاتالمىنى بىز توغرا قوللانمىغان ئوخشايمىز " دەپ ئەپسۇسلۇق بىلدۈرىدۇ («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1988- يىللىق 5- سان، 97- بېتىگە قاراڭ). ئاتاقلىق تىلشۇناس ئامىنە غاپپار خانىممۇ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىل- يېزىقى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى

ھەققىدە» ماۋزۇلۇق نۇتقىدا، "چاغاتاي يېزىقى" دەپ ئاتاشقا رايى بارماي، "چاغاتاي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقى" دەيدۇ («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 6- سان، 22- بېتىگە قاراڭ). مانا بۇ-پاكىت!

ئۇنداق بولسا ، زادى نېمە ئۈچۈن "چاغاتاي تىلى"، "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، " چاغاتاي يېزىقى "دېيىش كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىن ئۆتمەيدۇ؟ بۇنىڭدىكى مەسىلىنىڭ نېگىزى " چاغاتاي تىلى " دېگەن بۇ ئاتالغۇدا مەزكۇر تىلنىڭ ئىگىلىرىنىڭ نامى ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىدا بۇ تىلنىڭ ئىگىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر موڭغۇل زاتىنىڭ نامى گەۋدىلىنىپ تۇرغانلىقىدا ۋە شۇ تۈپەيلىدىن، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەزەلدىن تارتىپلا ئىزاھلاشقا موھتاج بىر تومتاق ئاتالغۇ بولۇپ كەلگەنلىكىدە. دۇرۇس، "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇ تارىختا ئالىملار تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ قىلىنغان، ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا شۇ بويىچە قوللىنىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بىراق ئۇ خۇددى قويۇپ قويغان نام ئەمەس، شۇنداقلا تارىختىن بۇيان ھېچكىم ئۇنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلالمىغان ئاتالغۇمۇ ئەمەس. ئالايلۇق، سابىق سوۋېت تۈركولوگى ئا . م . شېرباك ئۆزىنىڭ مەزكۇر تىلنىڭ گرامماتىكىسىغا بېغىشلاپ يازغان بىر يىرىك ئەسىرىنى «قەدىمكى ئۆزبېك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» دەپ ئاتىغان (شۇ ناملىق ئەسەرنىڭ رۇسچە، 1962- يىللىق لېنىنگراد نەشرىگە قاراڭ). چاغاتاي تىلىنى تارىختا ئۆزبېكلەرمۇ قوللانغان، ئۆزبېكلەر ئۈچۈن ئۇ ھەقىقەتەنمۇ قەدىمكى تىل بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار چاغاتاي تىلىنى «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتاشقا مۇناسىپ ھالدا، «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. بىراق، چاغاتاي تىلى، تېگى- تەكتىدىن ئېيتقاندا ئۆزبېك تىلى ئەمەس. بۇ ھەقتە جاھان تۈركولوگلىرى ئارىسىدا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە ئالىم شەمسىددىن سامى ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىناۋەتلىك ئەسىرى

«قامۇسۇل ئەئلام» دا: " قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى. چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ‹چاغاتاي تىلى› دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان" دېگەن («قامۇسۇل ئەئلام» نىڭ 3- توم، 1876- بېتىگە قاراڭ). مانا بۇ- چاغاتاي تىلىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى يەنى قايسى مىللەتنىڭ تىلى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بېرىلگەن ئەڭ ئېنىق ۋە ئەڭ لىللاھ تەبىر. دېمەك، چاغاتاي تىلىنىڭ كونكرېت مىللەت تەۋەلىكى ئەزەلدىن ئېنىق بولۇپ، ئۇ- ئۇيغۇر تىلىدۇر! ھالبۇكى، كىشىلەرنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئۆزىدىلا مەزكۇر تىلنىڭ ئىگىسىنىڭ نامى گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش تەلىپى، ئەمەلىيەتتە. يوللۇق تەلەپ ئىكەنلىكى ئۆز- ئۆزىدىنلا مەلۇم.

مەن ئون نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە، مۇشۇ تىل بويىچە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئاڭلىق جاپاكەشلەرنىڭ بىرى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن، ئۆز ئىمكانىيىتىمچە ئىزدىنىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇنى مۇۋاپىق ئىسلاھ قىلىپ قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدىم. بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمنى ۋە يەكۈن خاراكتېرلىك كۆز قارىشىمنى بارلىق تىل ئەھلى ۋە كەسپداش ئۇستازلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويىماقچىمەن:

بىرىنچى، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەزكۇر تىلنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلغان ناباب ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىكەنمىز، ئۇنى ھازىرقىدەك بىر تاغار گەپ بىلەن ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدىغان ھالەتتىن، تۇرقىدىنلا ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك ئاتالغۇ قىلىپ ئۆزگەرتىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى، بىزدىكى كۆپ سانلىق تىلچىلار ۋە ئۇستازلار بۇ

چاغقىچە "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنى "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دەپ ئىزاھلاپ كەلگەن. مەنمۇ ماقالىلىرىمدە شۇ چۈشەنچىنى ياقلاپ كەلگەنىدىم. بىراق، ياخشىراق مۇلاھىزە قىلساق، "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇغا بەدەل بولالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى، "يېقىنقى زامان" دېگەن سۆز، ئادەتتە، XVII ئەسىرنىڭ مابەينىنى كۆرسىتىدۇ. تارىخ ۋە دەۋر چۈشەنچىسى بويىچە ئېيتقاندا، XIV-XV ئەسىرلەر ئادەتتە "ئوتتۇرا ئەسىر " دېيىلىدۇ. دېمەك، "يېقىنقى زامان" دېگەن سۆز ھەرقانچە قىلىپمۇ چاغاتاي تىلى شەكىللىنىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان "XIV ئەسىر" نى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. شۇڭا، "چاغاتاي تىلى" نى "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس.

ئۈچىنچى، ئالىم شەمسىددىن سامىنىڭ "چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ 'چاغاتاي تىلى' دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان" دېگەن سۆزىنىڭ ئۆزىدىنلا چىقىپ تۇرۇپتۇكى، "چاغاتاي" دېگەن سۆز، ئەمەلىيەتتە، "ۋاقىت، زامان" يەنى، "چاغاتاي خانلار زامانى" نى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ. شۇڭا "چاغاتاي تىلى" نى مەيلى قانداق نام بىلەن ئاتىمايلى "چاغاتاي" دېگەن سۆزنى چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، چاغاتاي تىلىنىڭ زامان چېكىنى ئىپادىلەشتە "چاغاتاي" دېگەن سۆزدىن باشقا مۇۋاپىق ئاتالغۇ يوق.

تۆتىنچى، "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى شەمسىددىن سامىمۇ، ئۇنىدىن باشقا تۈركولوگلارمۇ قەيت قىلغان. بىزمۇ ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئىزچىل ئىزدىنىشلار ئارقىلىق ئۇنىڭ (چاغاتاي تىلىنىڭ) XIV ئەسىردە، توساتتىن ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ

قالغان تىل ئەمەس، بەلكى يىلتىزى VI ئەسىرلەردىكى ئورخۇن تاش ئابىدىلىرىدە شەرھلەنگەن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋايىغا يەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىققۇق. (قاراڭ:«تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، 3- قىسىم، 208-بەت، 1990- يىل مىللەتلەر نەشرىياتى) شۇڭا مۇشۇ پاكىتلار ئاساسىدا، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇدىكى "چاغاتاي" دېگەن سۆزنى ئەينەن ساقلاپ قېلىپ، " تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا ئۇنىڭ ئەسلىدىنلا بولۇشقا تېگىشلىك ئېنىقلىغۇچىسى (تىل ئىگىسى) "ئۇيغۇر" دېگەن سۆزنى قوشۇپ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دەپ ئاتاش ئەڭ مۇۋاپىق.

مېنىڭچە، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنى "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" قىلىپ ئىشلىتىشنىڭ كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك ئەھمىيىتى بار:

بىرىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ "چاغاتاي تىلى" دېگەن سۆزدىن چۈشىنىشلىك. چۈنكى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا بۇ تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. سۆز قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭدىن ئەمدى ھەرگىزمۇ "چاغاتاي خانلار تىلى"، "موڭغۇل تىلى" دېگەن ئۇقۇم يورۇتۇلۇپ قالمايدۇ.

ئىككىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى"، "يېقىنقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى" دېگەنلەردىن ئىخچام بولۇشتىن سىرت، ئېنىق بولغان دەۋر ئۇقۇمىغا ئىگە. "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ ئەمدى "چاغاتاي خانلار زامانىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلى" دېگەن بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلسە، ھېچكىمگە غەلىتە تۇيۇلمايدۇ، چۈشىنىكسىزلىك ھېس قىلىنمايدۇ. چۈنكى " چاغاتاي خانلار دەۋرى " دېگەن سۆز "يېقىنقى زامان"، "يېقىنقى قەدىمكى زامان" دېگەنلەرگە قارىغاندا، ئېنىق بولغان زامان

چېكىگە ئىگە. ئۇنى ئەقەللىي تارىخ ساۋاتى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ.

ئۈچىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېسەك، تىل ئەھلىلىرى ئەزەلدىن ئاتاپ ئادەتلىنىپ قالغان"چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇمۇ يوقىلىپ كەتمىگەن بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىز "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ ئارقىلىق ئەجدادلارغىمۇ يۈز كېلەلەيمىز. چۈنكى، بىز بۇ ئاتالغۇدا، ئۇلار ھەمىشە كۆڭلىدە ساناپ كەلگەن "ئۇيغۇر" دېگەن نامنى زاھىر قىلىپ ئۆز جايىغا قويۇپ قويدۇق، خالاس.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان بۇيۈك مۇتەپەككۇرى كۇڭزى: "نام ئورۇنلۇق، گەپ يوللۇق بولسۇن" دېگەن. ئادەتتە كۆڭزىچىلار بۇ سۆزگە "نام ئورۇنلۇق بولغاندا، ئاندىن سۆز يوللۇق بولىدۇ، گەپ ئاقىدۇ" دەپ يېشىم بېرىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. مەيلى قانداق شەيئى بولمىسۇن، بىز ئەگەر ئۇنى توغرا، ئورۇنلۇق سۆز بىلەن ئاتىماي تۇرۇپ، ئۇنىڭغا بىر تالاي سۆز بىلەن ئىزاھ بەرسەكمۇ، بەرىبىر نام ئورۇنلۇق بولمىغاچقا، بىزنىڭ چۈشەندۇرۇشلىرىمىزنىڭ قايىل قىلىش كۈچى بولمايدۇ، گېپىمىز ئاخىرقى ھېسابتا ئاقمايدۇ.

قىسقىسى، "چاغاتاي تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئاشۇنداق كەمتۈك، تازا ئورۇنلۇق بولمىغان بىر ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانىكەنمىز، ئۇنى ئۆزگەرتىپ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" قىلىپ قوللانساق، تازا جايىدا ئىش قىلغان بولىمىز.

بۇ تەكلىپ ئەگەر كەڭ تىل ئەھلى ۋە بارلىق ئۇستازلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنسا، "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، "چاغاتاي يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارمۇ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇغا مۇناسىپ ھالدا، "چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" ۋە "چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارغا ئۆزگەرتىلىدۇ. روشەنكى، بۇمۇ بىر ئۆتۈق، ئەلۋەتتە.

2§.چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 14- ئەسىردىن تارتىپ 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان. بۇ تىلنى بۈرۈنقى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردىكى باشقا تۈركىي ئەدەبىي تىللاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، خەلقئارادا "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتاش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بۇ تىلنىڭ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا نىسبەتەن، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن كېيىنكى ئەۋلادلىرى تەشكىل قىلغان فېئودال خانلىقلار بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتالغان دېگەن قاراش ئومۇمىيراق.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەركىبىگە ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەر ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دەرۋەقە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئەرەب ۋە پارس تىلى ئامىللىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن، ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئاساسەن ئەرەب- پارس تىللىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقى، ئەرەب- پارس تىلىدا ئوقۇغان ۋە بۇ تىلنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زىيالىيلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تولاراق ئەرەب ياكى پارس تىلىدا يېزىش مودا بولۇپ قېلىشتەك ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار

ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئەدەبىي تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆز- ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە- پارسچە سۆز- ئاتالغۇلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلغان ياكى پاراللېل قوللىنىلغان. شۇنداقلا، ئەرەب ياكى پارس تىلىغا تەقلىد قىلىنغان جۈملە شەكىللىرىمۇ تەدرىجىي كۆپەيگەن. ھەتتا، ئۆز دەۋرىدىكى "تۈركىي تىل بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ" دەيدىغان خاتا پىكىر ئېقىمىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلغان ۋە تۈركىي تىل بىلەن جاھانشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇنى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان لۇتفىي، سەككاكىي، نەۋائىي قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىبلەرمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەرەبچە- پارسچە ئاملىلارنى كۆپلەپ قوللىنىشتىن خالىي بولالمىغان. شۇڭلاشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىقاتىدا، ئۇنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئەرەبچە- پارسچە ئاملىلارغا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ئەمما، بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىمىزدە، بۇ تىلنىڭ مەيلى فونېتىكا جەھەتتىن، لېكسىكا جەھەتتىن ياكى گرامماتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئوخشاشلا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تەرەپكە ھەرگىز سەل قارىماسلىقىمىز لازىم.

فونېتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ شەكىللەنگەنلىكىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسىدە " ص، ض، ط، ظ، ث، ذ" قاتارلىق ھەرپلەر بار. بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەر بىرى ئەرەب تىلىدا ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل فونېملار بولسىمۇ، ئۇلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن تارتىپ بار بولغان مۇناسىۋەتلىك تىل تاۋۇشلىرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا مۇستەقىل فونېما بولغان ”ض، ظ، ذ“ دېگەن ئۈچ فونېما قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ”ز“ فونېمىسى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا باشتىن-ئاخىر ”ز“ فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتى بولۇپ خىزمەت قىلغان. خۇددى شۇنىڭدەك ” ط “ ھەرپىمۇ ئەسلىدىكى فونېملىق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ”ت“ فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتى بولۇپ قالغان. ”ص، ث“ ھەرپلىرى بولسا ”س“ فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتلىرى بولۇپ قالغان. دېمەك، ئۆز زامانىسىدا، ئەڭ مۇتىۋەر تىل ھېسابلانغان ئەرەب تىلىدىكى ئاشۇنچىۋالا فونېمىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ فونېملىق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان فونېمىلارنىڭ ۋارىيانتلىرىغا ئايلىنىپ قېلىشىنىڭ ئۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى ئۆزگە يىمىرىلمەس ئۇل قىلغانلىقىنى دەلىللەپ تۇرۇپتۇ.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى ”ئا“، ” ئە “ تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ”ئې“، ”ئى“ تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن:

bähari bisyar yaxshi bolur, qalin lalä wä güllär achilur.

« بابۇرنامە » دىن.

barchälär bihush boldilär, yärdin ot chiqti, barchäsini köydürdi. « قىسسەسۇل ئەنبىيا »، 64- بەت.

” ئا “، ” ئە “ تاۋۇشلىرىنىڭ ” ئې “، ” ئى “ لەرگە ئۆزگەرمەسلىكى دەل قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى.

مەسلەن:

biliglig är öldi, ati ölmädi,
biligsiz tirig ärkän ati ölük.

« ئەتەبەتۇلھەقايىق »، 20- بەت.

3. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن "چ" تاۋۇشى ئەگەر "ئىش// ئۈش" بوغۇملىرىنىڭ ئالدىدا كەلسە، "ت" بولىدۇ، ئەگەر " ئاچ " بوغۇمىنىڭ ئالدىدا كەلسە، "س" بولىدۇ.

مەسلەن:

oshul oghulnung önglügi chirağı kök ärdi, aghzi atäsh qizil ärdi, közläri al, sachlari qashlari qara ärdilär ärdi.

بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭى- چىرايى كۆك ئىدى، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى هال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. « ئوغۇزنامە »، 25- بەت.

känä künlärdä bir kün oghuz qaghan bir yärdä tängrini yalbarghuda ärdi. qarangghuluq käldi. köktün bir kök yaruq tüshti.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سىغىنىۋاتقىنىدا، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. «ئوغۇزنامە»، 28- بەت.

biliglig biligsiz qachan täng bolur,
biliglig tishi är, jahïl är tishi.

بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچان تەڭ بولالمايدۇ.
بىلىملىك چىشى (ئايال) گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق»، 18- بەت.

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەينەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

yüzüngni ghäyridin asrap kün aldin äbr tutqandäk,
saching ärmäs, yüzüng ätrafi üzrä dudi ahimdur.

خۇددى كۈننى بۇلۇت توسۇپ تۇرغاندەك، يۈزۈڭنى يات كۆزلەردىن ئاسراپ تۇرغان نەرسە، سىنىڭ چېچىڭ ئەمەس، بەلكى مېنىڭ ئاھىمنىڭ تۈتۈنلىرىدۇر.

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 508- بەت.

tüshtä körsäm shum räqibi bästäni,
oyghanurmän turfä chüchüp dilbärim.

چۈشۈمدە پەس رەقىبلەرنى كۆرسەم، بۆلەكچىلا چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىمەن، دىلبىرىم. « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 486- بەت.

padishah ärkani däwlät bilän özläri chiqip, bu halni körüp, häyrät ilgini tääjjub dändanida tishläp ordugha täklif qilip alip kätti.

پادىشاھ ئۆزى دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىللە چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھەيرەت قولىنى تەئەججۈب چىشلىرى بىلەن چىشلىدى (قاتتىق ھەيران بولدى)، ئاندىن ئۇنى تەكلىپ بىلەن ئوردىغا ئېلىپ كەتتى.

مۆجىزىي « مۇزىكانتلار تارىخى »، قولىيازما، 9- بەت.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، تەۋەلىك III شەخس بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىم ۋە ئىسىم ئورنىدىكى ئالماشلار يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر " ن " تاۋۇشى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

anung bashïnda atäshlugh bir yaruqlugh bir mängi bar ärdi.

ئۇنىڭ پېشانىسىدە چوغدەك پارقىراق بىر مېڭى بار ئىدى.

«ئوغۇزنامە»، 28- بەت.

nägü qolsa bärgil bularqa tükäl

bularning <u>tilindin</u> özüng satghïn al

ئۇلار نېمىنى تىلىسە بەرگىن سەن تۈگەل،

ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئۆزىن سېتىۋال.

«قۇتادغۇ بىلىك»، 908- بەت.

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردىمۇ ناھايىتى كەڭ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

jan <u>barinchä</u> qilmaghay lutfi fighan bidadidin,

dadkim, bärsun, qilur chün jäbr sultanim mening.

لۇتفىي ئىلاجىكى بار زۇلۇمدىن پىغان چەكمەيدۇ، بىراق، مېنىڭ سۇلتانىم زادى نېمە ئۈچۈن مۇنچىۋالا جەبىر سالىدۇ، دەپ شىكايەت قىلىدۇ.

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 242- بەت.

āqibätulomur bu iki däryayi läshkäri xun ashamlarning aralarinda bir mänzildin ziyadä musafät qalmadi.

نەتىجىدە بۇ ئىككى تەرەپتىن سەلدەك كېلىۋاتقان قان تۆكەر لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدا بىر مەنزىلچىلىككىلا ئارىلىق قالدى. «تارىخى ئەمنىيە» دىن.

لېكسىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب- پارس تىللىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن سۆزلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى بىر ئەمەلىيەت. خۇسۇسەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ راسا ۋايىغا يەتكەن دەۋرى- نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەسەرلەرگە

قارايدىغان بولساق، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەملەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى بەكلا قاپلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئالايلۇق:

boldi mäni ölmäkimä säwda bais,
säwdaghä häwayi jami sähba bais.
sähbaghä daghi jami musäffa bais,
bu barighä ol dilbäri tärsa bais.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 308- بەت.

wä bu sözning tänäwwui tääqquldin näri wä täsäwwurdin tashqaridur. ägär mubalighäsiz ijmal yüzidin qäläm sürülsä wä ixtisar janibidin räqäm urulsa, yätmish iki näw'i bilä täqsim taparida xud hich söz yoqturki, yätmish iki firqä kälamgha dälalät qilghay. amma, olchä täfsilidur oldurkim, rub'i mäskunning yättä iqlimidin här iqlimdä nächä käshwär bar wä här käshwärdä nächä shähr wä qäsäbä wä känt wä här däshtdä nächä xäyl sähranäshin ulus wä här taghda nächä täwayif bar. här jämaät älfazi özgälärdin wä här guruh ibaräti yanalardin mutäghäyyir wä bir nächä xususiyyät bilä mutämäyyizdurki özgälärdä yoqtur.

نەۋائىي: « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » دىن.

بۇ ئىككى مىسالدىكى ئالدىنقى 21 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان قوش قاپىيىلىك رۇبائىيدا پەقەت ئالتە ئۇيغۇرچە سۆز ئىشلىتىلگەن، كېيىنكى 88 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاستا بولسا، ئاران 21 ئۇيغۇرچە سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن بىز نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە- مەيلى

ئۇ نەزمىي ئەسەر بولسۇن، ياكى نەسرىي ئەسەر بولسۇن، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنىڭ قانچىلىك كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقاپ ئالالايمىز.

بىراق، بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى لېكسىكا جەھەتتىن تەتقىق قىلغان ۋاقتىمىزدا، پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تولۇق ئېتىبارغا ئالغان ئاساستا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشىمىز ۋە شۇ ئاساستا خۇلاسە چىقىرىشىمىز لازىم. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نادىر ئەسەرلەردىن بۇرھانىددىن ئوغلى ناسىرىددىن رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» سىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن كۆچۈرمە گەپلەر ۋە قىسمەن ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن:

(suläyman) bir kün xudayitäalaghä munajat qilip: xudaya xudawända wujudumdin bir nimärsä bärsäng didilär. andin xatuni bilqisning boyida hamilä boldi. waqti saäti yätip bir nimärsä tughdi. anda nä bash wä nä ayagh wä nä qulaq hich nimärsä mä'lum ämäs ärdi.goyaki bir sänachghä oxshaydur, ärkäk wä qiz ikänliki häm mä'lum ämäs.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، 49 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان بۇ بىر ئابزاستا، پەقەت 12دانە ئەرەبچە- پارسچە سۆز ئىشلىتىلگەن، خالاس.

ئاندىن، نەۋائىيدىن سەل بۇرۇنراق ياشاپ، ئىجاد قىلىپ ئۆتكەن نامايەندىلەردىن ئاتايى، سەككاكىي، لۇتفىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بولساق، بۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر

تىلىدىكى، ئاسىغ (پايدا)، ئىلىك (قول)، بىلىگ (بىلىم)، ئاجۇن ياكى ئاژۇن (دۇنيا)، ئۇجماق (جەننەت)، قاموغ (بارلىق، ھەممە)، ئۆكسۈك (كەمچىل)، ئۆكۈش (جىق، كۆپ)، ئارىغ (ساپ، تازا)، تاپۇغ (خىزمەت، ئىش)، باسا (ئاندىن كېيىن)، سۈچۈك (چۈچۈك)، ئايماق (ئېيتماق)، ئىزى (ئىگەم، خۇدا)، يازى (چۆل، دالا)، يازۇق (گۇناھ)، بىتىك (خەت)، ئىگ (ئاغرىق، كېسەل)، قولماق (سورىماق)، ئەسرۈ (ناھايىتى، بەك)، ياۋۇق (يېقىن)، ئۇلۇس (خەلق)، تاموغ (دوزاخ) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ خېلى ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز.

ئەمدى، نەۋائىي دەۋرىدىن خېلى بىر مەزگىلدىن كېيىن، خۇسۇسەن، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنى كۆرىدىغان بولساق، بۇ ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكا تەركىبى بىلەن نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكا تەركىبىدە ئاسمان- زېمىن پەرق بارلىقىنى، يەنى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكىسىدا، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئازىيىپ، ساپ ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرىنىڭ ھەسسىلەپ كۆپەيگەنلىكىنى، ئەسەر تىلىنىڭ خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا، ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خېلىلا يېقىنلاشقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. مەسىلەن:

sultan (abdurräshidxan) mäzkur räwishlärichä bir xärabä öygä qonuchi sürätidä bolup, äkräm nam bir mährämi bilän kirdi. ol öy Mähmud atliq bir otanchining öyi ärdi, bu mälikä (amannisa xänim) shul Mähmudning ajizäsi ärdi. sultan qaraydurki, bu öyning burjäkidä bir tänbur bar ärdi. sultan mahmuddin sordiki, tänburni chälip bärgäy. ol aydiki, män tänbur

chalishni bilmäsmän, ushbu qizimiz manga tänbur alip bäring däp xäfa qilip aldurdi, qizim chalidur däp ärdi. sultan: qizingiz chalip bärsun dedi. Mähmud qizigha ämri qildi. qiz tänburni kältürüp pänjigah muqamighä andagh chaldikim, sultan häyran qaldi.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قولىيازما، 35- بەت.

بىز مانا بۇ ئەمەلىي پاكىتلاردىن كېيىن، دەسلەپكى قەدەمدە مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى دەل قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى بولۇپ، پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئاز- تولا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن ئۆز پېتىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

ئاتا، ئانا، ئىنى (ئۇكا)، باش، كۆز، كىرپىك، قاپاق، بۇرۇن، قۇلاق، يۈز (بەت)، چاچ، چىش، ساقال، تۆك، تىل، يۈرەك، سۆز، ئاياغ، ئىلىك (قول)، ئەت (گۆش)، ياغاچ، سۇ، تاغ، تاش، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، سوغۇق، ئىسسىق، يەل، قاتتىق، يۇمشاق، ئەركەك، ئوغۇل، قىز، ئاش (تاماق)، ئات، ئۆي (كالا)، قوي، پاقلان، قوزا، توشقان، بۆرى، ئارسلان، ئاي، كۈن، يۇلتۇز، ياز، قار، يامغۇر، مۇز، ئاق، قارا، قىزىل، سېرىق، يېشىل، قىش، قۇش، دېڭىز.... قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قوللىنىلغان.

ئىككىنچىدىن، نەۋائىي دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭ ئالدى- كەينىدىكى بىر مەزگىل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەر نىسبەتەن كۆپىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، مەزكۇر ئەرەب- پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھامان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوخشاش مەزمۇندىكى سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللىنىلغان. مەسىلەن، چاچ (ساچ) بىلەن زۇلف،

ئالتۇن بىلەن زەر، كۈمۈش بىلەن سىم، تاش بىلەن ھەجەر، تاغ بىلەن جەبەل، چەرىك بىلەن نەۋكەر، ئاي بىلەن قەمەر، كۆن بىلەن شەمس، يۇلتۇز بىلەن نەجم، قىزىل بىلەن ئەھمەر، كۆز بىلەن چەشمە، كىرپىك بىلەن خەدەنگ، قورا بىلەن كەنت، مەكتۇب بىلەن بىتىك، تىل بىلەن لەفز، قۇت بىلەن بەخت، ئەت بىلەن گۆش، يۈرەك بىلەن دىل، ئەركەك بىلەن مەرد، قىز بىلەن ئايال، سوغۇق بىلەن سەرد، دېڭىز بىلەن بەھر، ئاتا بىلەن ئەب، ئانا بىلەن مادەر، كۆنلەر بىلەن ئەييام، بىرىنچى بىلەن ئاۋۋال، ئىككىنچى بىلەن سانى... ۋەھاكازالار.

ئۈچىنچىدىن، ئەرەبچە- پارسچە سۆز- ئىبارىلەر بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئۇيغۇرچە سۆزلەر پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ھامان ئۈستۈنلۈكتە، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان. مانا شۇنىڭ ئۈچۈنلا ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە سۆز- ئىبارىلەر بىلەن بوي تالاشقان ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىدىن تەدرىجىي ھالدا سىقىپ چىقىرىلغان.

گراماتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى گراماتىكا جەھەتتىنمۇ، ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بىز پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە يېزىلغان ۋەكىللىكى بار ئەسەرلەرنى ۋاراقلايدىغان بولساق، مەزكۇر تىلنىڭ گراماتىكىسى تەركىبىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ئېلېمېنتلىرىنىڭ خېلى سالماقلىق دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى كۆرىمىز.

1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىملاردىن سۈپەت ياسىغۇچى "لىك// لىق" بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدىغان "لى" قوشۇمچىسى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

مەسىلەن:

oqushlï biligli ädi ädgü näng,
qali bolsa ishlät uchup kökkä täng.

ئىدارىكلىق، بىلىملىك بولۇش ناھايىتى ياخشى ئىش،
كۆككە ئۇچۇپ بولسمۇ ئۇنىڭغا ئېرىش ۋە ئىشلەت.

« قۇتادغۇ بىلىك »دىن.

äliglärdä qutlugh bärigli älig,
alïp bärmägän ol älig qutsuzï.

قوللارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قۇتلۇق قول- ئېچىقلىق (بەرگۈچى) قولدۇر.
ئېلىپ بېرىشنى بىلمەيدىغىنى قوللارنىڭ قۇتسىزىدۇر. « ئەتەبەتۇلھەقايىق »،
36- بەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ”لىق//لىك“ قوشۇمچىسى
ئورنىدا ”لى“ قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

därtli dil hich toxtimas, sirliq qäläm qaynap yazar,
mungli dadimni ishitsä xizri täsbihtin azar.

نىم شېھىت: « ئالىدىدا ».

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى
ئۈچۈن ”نى“ دىن باشقا، ” ن “ قوشۇمچىسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

känä andan song oghuz qaghan ulugh quriltay chaqïrdï, näwkärlärin älgünlärin charlap chaqïrdï.

شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نۆكەرلىرىنى، خەلقنى چاقىرتىپ كەلدى. « ئوغۇزنامە »، 39- بەت.

olarnï qatigh säw aghïrla sözin,
biliglärni ögrän öküsh ya azïn

ئۇلارنى قاتتىق سۆي، سۆزىنى قەدىرلە،

مەيلى ئاز، مەيلى كۆپ بولسۇن، بىلىملىرىنى ئۆگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك » 892- بەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسى "نى" ئورنىدا "ن" ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

xoblarning köz wä qashlari arasinki “ qabaq ” därlär.

نەۋائىي: « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » دىن.

ghunchäwäsh nazuk bädänning ay yüzin körgän häman,

bu Bilal äytur: bolurmän ahu zarimdin juda.

موللا بىلال:« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 578- بەت.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بۇيرۇق- تىلەك رايى 2- شەخس بىرلىك ئۆچۈن " غىل// قىل// گىل// كىل " قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

tilig käd küdäzgil küdäzildi bash,

sözüngi qïsurghïl uzartïldï yash.

تىلىڭنى كۆزەت بەك، كۆزىتىلەر باش،

سۆزۈڭنى قىسقا قىل، ئۇزارتىلار ياش. « قۇتادغۇ بىلىك »، 76- بەت.

مەزكۇر قوشۇمچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dedi äy qush atingni ayghil,

dedi äytay qulaq salghil, ishitkil.

خىرقەتىي: « مۇھەببەتنامە- مېھنەتكام » دىن.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا " مىش " قوشۇمچىسى كۆپىنچە پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى " غان// قان// گەن// كەن " لەر رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ökūsh sözlägändä ökün'gän tälim,
tilin bäklägändä ökünmish qanï.

كۆپ سۆزلىگەنلەردىن ئۆكۈنگەنلەر كۆپ،
تىلىنى تىزگىنلىگەنلەردىن ئۆكۈنگىنى قېنى.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق»، 24- بەت.

bu yalghan söz ig täg konï söz shifa,
bu bir söz ozaqï urulmish mäsäl.

يالغان سۆز گويا كېسەل، راست سۆز شىپادۇر،
بۇ بۇرۇندىن تارتىپ دېيىلىپ كەلگەن مەسەلدۇر.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق»، 26- بەت.

"مىش" قوشۇمچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇنداق رولغا ئىگە. مەسىلەن:

käymish ärdi qara ätlästin häwa bir täylisän,
ani mihr ätti ziya tirnaghi birlä tar - tar.

ھاۋا قارا ئەتلەستىن تون كىيىۋالغان ئىدى،
قۇياش ئۇنى نۇر تىرنىقى بىلەن تىلىم- تىلىم قىلىۋەتتى.

تەجەللىي: «قارا ھەققىدە قەسىدە» دىن.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ۋبان، مبان، بان" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ چېتىلما ھال پېئىل شەكلى ياسىلىدۇ ھەمدە "پ" ھال پېئىلى بىلەن ئوخشاش مەنە ئۇقتۇرىدۇ. مەسىلەن:

yay yaruban ärgüzdi,
aqtï aqïn mündüzi,
tughdï yaruq yulduzi,
tïngla sözüm külgüsüz.

ياز كېلىپ، قار- مۇزلار ئېرىدى،

سەل سۇلىرى تاشقىن بولۇپ ئاقتى،

يورۇق يۇلتۇزلارمۇ تۇغدى،

سۆزۈمنى كۇلمەي ئاڭلا.

مەھمۇد كاشغەريي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن.

هال پېئىلىنىڭ بۇ خىل شەكلىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل تۈردە قوللىنىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

keliban yar olung bizgä hämä ärwahi ashiqlar,
mädäd äyläng manga lutf äyläban ol yan bararimghä.

بارلىق ئاشىقلارنىڭ ئەرۋاھلىرى كېلىپ ماڭا يار بولۇڭلار ۋە مەرھەمەت قىلىپ مېنىڭ يار قېشىغا بېرىشىمغا مەدەتكار بولۇڭلار!

ئابدۇرەھىم نىزارىي: «رابىئە- سەئدىن» دىن.

6. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىگە كۆپىنچە "كىم" باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

oshul qïz andagh körüglüg ärdikim külsä kök tängri külä turur.

ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى.

«ئوغۇزنامە»، 28- بەت.

"كىم" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا دەل ئاشۇنداق رولدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

qiz tänburni kältürüp pänjigah muqamigha andagh chaldikim, sultan häyran qaldi.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قولىيازما، 35- بەت.

7. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرمىلەرنى ئاپتورنىڭ سۆزى بىلەن باغلايدىغان سۆزلەر كۆچۈرمىدىن بۇرۇن كەلسە، كۆچۈرمىدىن كېيىن ئۇنى ياكى ئۇنىڭ باشقا بىر ۋارىيانتىنى تەكرارلاش ئادىتى بار. مەسىلەن:

ol aydiki, män tänbur chalishni bilmäsmän,... qizim chalidur, däp ärdi.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قولىيازما، 35- بەت.

بۇ خىل ئادەتمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەسىلەن:

ushbu kök böri oghuz qaghangha äytti kim ämdi chärig birlä mundun atla oghuz, atlap älgünlärni, bäglärni käldürgil, män sanga bashlap yolnï körgürürmän däp dädi.

بۇ كۆك بۆرى ئوغۇز خاقانغا: " ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال. سەن ئەل- جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ كەل، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن " دېدى. « ئوغۇزنامە »، 34- بەت.

8. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ 3- شەخس شەكلىنىڭمۇ كۆپلۈك شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىراق، ئۇ ھۆرمەت مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا بىرلىك شەكلىدىن پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن:

...nä bolghayki ushbu ghärib fänning sahibi käshufläri tarixidin bir risalä pütüp sayir mughännilärghä yadkar qoysang däp ämr qildilär.

...مۇشۇ غېرىپ پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رىسالە پۈتۈپ باشقا سازەندىلەرگە يادىكار قىلساڭ قانداق دەپ ئەمر قىلدى.

مۆجىزىي: « مۇزىكانتلار تارىخى »، قولىيازما، 4- بەت.

پېئىللارنىڭ III شەخس شەكلىدىمۇ كۆپلۈك شەكلىنى ئىشلىتىدىغان بۇ خىل ئادەت دەل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەسىلەن:

üch ärkäk oghulnï toghurdi. birinchisigä kün at qoydïlar, ikkinchisigä ay at qoydïlar, üchünchisigä yulduz at qoydïlar.

ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا « كۈن » دەپ، ئوتتۇرانچىسىغا «ئاي» دەپ، كەنجىسىگە «يۇلتۇز» دەپ ئات قويدى. « ئوغۇزنامە »، 28- بەت

9. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يۆنىلىش كېلىش ئاساسەن "-غە//-قە//- گە// - كە" قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما، شېئىرلاردا بۇ قوشۇمچىنىڭ I، II شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن "-ئە" شەكلىدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

janim chiqadur därd ilä jänanimä äyting,
män xästä gäda hālini sultanimä äyting.

دەرد بىلەن جېنىم چىقاي دەپ قالدى، جانانىمغا ئېيتىپ قويۇڭ.
مەن بىچارە گادايىنىڭ ھالىنى سۇلتانىمغا دەپ قويۇڭ.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 242- بەت.

يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ " ـ ئە//- ئا " شەكلىدە ئىپادىلىنىشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

sözüm oghluma sözlädim män tonga,
oghul mändän altïn manga nä tängä.

سۆزۈمنى دېدىم مەن ئوغلۇمغا، باتۇر،
مېنىڭدىن تۆۋەن ئۇ نىچۈك تەڭ بولۇر؟

« قۇتادغۇ بىلىك »، 78- بەت.

10. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ I شەخس بىرلىك بۇيرۇق- تىلەك رايى

شەكلىگە بەزىدە "– ئىن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ata män häm bilürmän mäni säwärsän. ämma köp säwgäningni andin biläy<u>in</u>, mäning könglüm üchün mäni aghalarim birlä yibarsäng.

ئاتا مەنمۇ بىلىمەن، سەن ماڭا ئامراق. ئەمما، سېنىڭ ھەقىقەتەن ئامراق ئىكەنلىكىڭنى شۇنىڭدىن بىلەيكى، مېنىڭ كۆڭلۈم ئۈچۈن سەن مېنى ئاكىلىرىم بىلەن ئەۋەتسەڭ ئىكەن. « قىسسەسۇل ئەنبىيا »، 121- بەت.

yolida tupraq olay<u>in</u> at üchün.

(يارنىڭ) يولىدا (ئۇ مىنگەن) ئات ئۈچۈن تۇپراق بولاي.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 238- بەت.

بۇ خىل ئالاھىدىلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەسىلەن:

köni yol tutay<u>ïn</u> täsä yinchkälig
boghuzugh arïtghu ay qïlqï silig.

ئىنچىكە ۋە تۈز يول تۇتاي مەن دېسەڭ،
ئى پاك دىل، بولۇر گالغا ھالال يېسەڭ.

saqïnuq bolay<u>ïn</u> täsä bälgülüg,
boghuzqa äginkä hälal bär ülüg.

بولاي تەقۋادار مەن دېسەڭ بەلگۈلۈك،
گېلىڭنى ئىگىننى ھالال ئەتكۈلۈك.

« قۇتادغۇ بىلىك »، 912- بەت.

11. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " ي " بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز رەۋىشداشقا بەزىدە " – ئىن " قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

körmäy<u>in</u> dep kördi köz, körgäch köngül qildi häwa,

boldi zar etkän mäni ruswa köngül, qälläb köz.

كۆزۈم كۆرمەي دەپ تۇرۇپ كۆردى، كۆزۈم كۆرگەندىن كېيىن كۆڭلۈم ھەۋەس قىلدى. مېنى مۇشۇنداق زار قىلغان ئاشۇ رەسۋا كۆڭلۈم، ئالدامچى كۆزۈم.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 284- بەت.

بۇ خىل ئۆزگىچىلىكنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل ھالدا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرۈشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن:

känä bir kün kök tülüklüg kök yallugh ärkäk böri yürümäyin turdi.

بىر كۈنى كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرى ماڭماي تۇرۇپ قالدى.

« ئوغۇزنامە »، 35- بەت.

12. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا " غۇلۇق// گۈلۈك " قوشۇمچىسى پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، بىرەر ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر قوشۇمچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئومۇمەن ئاشۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dädi ol yan janibät sürgülüktur,
bu ish gär waqi' olsa körgülüktur.

ئۇ ئېيتتى: ئۇ يان بېرىش كېرەك، بۇ ئىش راست بولسا كۆرۈش كېرەك.

نەۋائىي: « فەرھاد- شېرىن » دىن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ھۆكۈم ياردەمچىسى " دۇر// تۇر، دۇرۇر// تۇرۇر " شۇنداقلا " - ئەر// - ئېر " نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى "ئەركەن// ئېركەن، ئەردى// ئېردى"، ھازىرقى زامان

شەكلى "ئەرۇر// ئېرۇر"، پۈتكەن سۈپەتداش شەكلى "ئەرمىش//ئېرمىش" قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن.

قىسقىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ئۇمۇرتقىسى، بۇ جەھەتتىكى تىل پاكىتلىرىنى تولۇق جۇغلاپ، يەنىمۇ ئەتراپلىق شەرھلەش مۇمكىن ۋە شۇنداق قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

§3.چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقات كۆنسايىن چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، "قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى" (قاراڭ:« جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 65- بەت)، "چاغاتاي تىلى فونېتىكا ۋە گراممatika جەھەتتە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ" (قاراڭ: « چاغاتاي تىلى »، 5- بەت، 1986- يىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى) دېگەندەك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە، توغرا چۈشەنچىلەر بىلەن بىر قاتاردا "چاغاتاي تىلى جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دەيدىغان تولىمۇ بىر تەرەپلىمە ۋە ناتوغرا قاراشمۇ بار.

بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، 14- ئەسىردىن 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەرپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان ئەدەبىي تىلنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "ئەدەبىي تىل" ياكى "يېزىق تىلى" دېگەندە مەزكۇر تىلنىڭ ئۆز

زامانىسىدا، ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تىل- يېزىق تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر- بىرىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىدىغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق تۈركىي مىللەت ۋە قەبىلىلەر ئۈچۈن " ئورتاق تىل " بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمدى خاس ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " يېزىق تىلى " ، "يازما ئەدەبىي تىل" ياكى "موللام تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس. چۈنكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، خاقانىيە تىلى (قەشقەر تىلى) نىڭ چاغاتاي خانلىقى باش بولغان يېڭى تارىخىي دەۋردىكى بىۋاستە راۋاجىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز زامانىسىدا، " چاغاتاي تىلى "، " تۈركچە " دەپ ئاتىلىش بىلەن بىر چاغدا، ئېنىق قىلىپ، "قەشقەر تۈركچىسى" دەپمۇ ئاتالغان. (قاراڭ: يۇقىرىقى كىتاب، 1- بەت) خوش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنىكەن ۋە ئۇ ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ، مەيلى ژانىر تۈرى جەھەتتىن ۋە مەيلى سان سالمىقى جەھەتتىن شۇنچىۋالا كۆپ، سۈپەت ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن شۇنچىۋالا يۈكسەك ئەسەرلەر يېزىلغانىكەن، ئۇنداقتا، مەزكۇر تىلنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ۋە ئۇلارنىڭ جانلىق تىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئالاقىسىز، ئۆز- ئارا تەسىر قىلىشمىغان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس!

بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس دېگىنىمىزدە، تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمىز.

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش مەنتىققە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئەدەبىي تىل (ياكى يېزىق تىلى) ئەمەلىيەتتە جانلىق تىلنىڭ قېلىپلاشقان بەدىئىي شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى ئۇلىسىز كۆركەم ئىمارەت، تۇپراقسىز ئوخشىغان زىرائەت بولمىغىنىدەك،

جانلىق تىلسىز ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق بىر ئەدەبىي تىل (مەيلى ئۇ بىر قانچە مىللەت، قەبىلە تەرىپىدىن بىللە قوللىنىلغان ئورتاق تىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) نىڭ ئالتە ئەسىرگىچە جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قېلىشىنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر راستىنلا ئاشۇنداق بىرپەۋقۇلئاددە شارائىت تۈپەيلى ئەدەبىي تىل جانلىق تىل بىلەن بىر- بىرىدىن ئايرىلىپ قالغان دېيىلگەندىمۇ، بۇ خىل ئايرىلىپ قېلىش ئالتە ئەسىر داۋاملاشسا، شەكسىزكى، ئالتە يۈز يىل بىر- بىرى بىلەن دىدارلاشمىغان ئەدەبىي تىل بىلەن جانلىق تىل ئاقىۋەتتە تامامەن بىر- بىرىگە يات ئىككى تىلغا ئايلىنىپ كەتمىگەندىمۇ، روشەن پەرقلەرگە ئىگە قېرىنداش ئىككى تىلغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇقەررەر.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۆزىنىڭ يېگانە ئەمگەكلىرى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن:

" بەندەئى خاكسار ئەگەرچە تۇفراغدىن ئۆكسۈك ئىردىم، ئەمما ئول قۇياش تەربىيەتى بىلە رەنگا- رەنگ گۈللەر ئاچتىم. ۋە بۇ ئەفكەندەئى بىئىئتىبار ئەگەرچە زەررەدىن كەمرەك ئىردىم، ئول سەھاب تەقۋىيەتى بىلە گۇناگۇن دۇرلار ساچتىم. ۋە دىلسۆز ئەبياتىم مۇناجات ئەھلىغە ئاشۇب ۋە غەۋغا سالدى ۋە بەزم ئەفرۇز غەزەلىيياتىم خەراباتىيلارغە ئاھ ۋە ۋاۋەيلا سالدى" (قاراڭ: شۇ ناملىق قولىيازما ئەسەر، 98- بەت). يېشمى: مەن ئەسلى تۇپراقتىن بەتتەر بىر ناتىۋان بەندە ئىدىم، لېكىن ئۇ قۇياشنىڭ تەربىيتى بىلەن رەڭگارەڭ گۈللەر ئاچتىم؛ مەن ئەسلى توزاندىنمۇ بەتتەر ئەرزىمەس بىر نەرسە ئىدىم، لېكىن ئۇ بۇلۇتنىڭ قۇۋۋەت بېرىشى بىلەن رەڭدار دۇرلار چاچتىم. مېنىڭ

تەسرچان شېئىرلىرىم مۇناجات ئەھلى ئىچىدە تويپلاڭ ۋە غەۋغا قوزغىدى؛ بەزمە قىزىتقۇچى غەزەللىرىم مەيخانا ئەھلىنى "ئاھ، داد" دېگۈزدى.

ناھايىتى ئېنىقكى بۇ جايدىكى "مۇناجات ئەھلى" بىلەن "مەيخانا ئەھلى" موللا- ئىشانلارنى، شائىر- پەيلاسوپلارنى ئەمەس، بەلكى ئاددىي خەلق، پېقىر مىسكىنلەرنى كۆرستىدۇ، ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، ئۇ شېئىرلار ۋە غەزەللەر "موللام تىلى" بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئاددىي خەلق تىلى بىلەن يېزىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاشۇنداق دەرىجىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغىيالىغان. ئۇنىڭسىزمۇ بىزدە پاكىت ئاز ئەمەس. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نادىر مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بىرى بولغان غايەت چوڭ ھەجىملىك مۇزىكا- ناخشا سىستېمىسى "ئون ئىككى مۇقام" ۋە ئۇنىڭ نەزمىلىرىنى ئالايلۇق، "ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ' ئون ئىككى مۇقام ' ھەرگىزمۇ تويۇقسىز جەم بولۇپ قالغان مۇنەججىم، پەيلاسوپ، شائىر ۋە مۇزىكانتلارنىڭ ' 12 ۋاقىت 24 سائەت ' كە قاراپ بىرلا ۋاقىتتا ياراتقان، ياراتقاندىمۇ ئوشۇقمۇ ئەمەس، كەممۇ ئەمەس 12 قىلىپ ياراتقان تاسادىپىي ئۇتۇقى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك بەدىئىي ئىجادىيەت جەۋھىرى " (ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ‹ ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە ›»، 6- بەت). "ئون ئىككى مۇقام" نىڭ نەغمە نەزمىلىرىنى ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ساپ ساقلىغان تۇردى ئاخۇن ئاكىمۇ بىر قانچە ئەۋلادتىن بۇيان مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، پېقىرلىق بىلەن ياشاپ ئۆتكەن ئاددىي خەلق ئوغلى ئىدى. دېمەك، مۇقام خەلقنىڭ، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ئۇنىڭ نەغمىلىرىنى ياراتقۇچى خەلق ئىكەنۇ، ئەجەبا ئۇنىڭ نەزمىلىرى "موللام تىلى" نىڭ تىزمىسى بولامدىكەن؟ تۇردى ئاخۇن ئاكا بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن "ئون ئىككى مۇقام" دا جەمئىي 255 نەغمە بولۇپ، ئۇنىڭغا 2702 مىسرا نەزمە تېكىست قىلىنغان. بۇ تېكىستلەر چاغاتاي ئۇيغۇر

تىلى دەۋرىگە مەنسۇپ مەشھۇر شائىرلاردىن لۇتفىي، نەۋائىي، نەۋبەتىي، زەلىلىي، فۇزۇلىي، ھۇۋەيدا، مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ غەزەللىرى ۋە «غېرىب-سەنەم»، «ھۆرلىقا- ھەمراجان»، «يۈسۈپ- زىلەيخا» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ پارچىلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرىدىن تەركىب تاپقان. بۇ تېكىستلەر ئەسىرلەردىن بۇيان مۇقام كۈيلىرى بىلەن بىللە ياڭراپ كەلمەكتە. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، خەلقىمىزدىن ھېچقانداق بىر كىشى ۋە ھېچقانداق بىر ۋاقىتتا بۇ تېكىستلەردىن غەلىتىلىك، چۈشىنىكسىزلىك ھېس قىلغان ئەمەس! بۇ ھال "ئەلىشىر نەۋائىي (ئۇيغۇر تىلى) دەپ ئاتىغان" (تېيىپجان ئېلىيېۋ: ئۇنىڭ «كىرىش سۆز»، 5- بەت)چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، كەڭ ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تىل ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ.

3. ئەگەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا خاسلا يېزىق تىلى بولۇپ، موللا، زىيالىيلار ئارىسىدىلا ئىشلىتىلگەن دېيىلسە، ئۇ ھالدا، كەڭ خەلق ئاممىسى ئالتە يۈز يىل مابەينىدە خاسلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە قورالى قىلغان بولىدۇ- دە، بۈگۈنكى ئۇيغۇر جانلىق تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاستە راۋاجى، بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاستە راۋاجى بولۇپ، بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن جانلىق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تەبىئىي ھالدا ناھايىتمۇ زور بولغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىنمۇ ياكى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىنمۇ؟ ئەلۋەتتە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مۇنداق بىر چۈشەنچە بار: «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زاماندا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق

داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» بىزگە بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» 11- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسەمى. (قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، «كىرىش سۆز»، 27- بەت) مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ، قەبىلە- قەبىلە يۈرۈپ توپلىغان تۈرلۈك تېمىدىكى خەلق قوشاقلىرىنى "جانلىق تىل ماتېرىياللىرى" دېگەن كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈشىمىز ۋە بۇ جانلىق تىل پاكىتلىرى بىلەن بەزىلەر " يېزىق تىلى " ئاتاپ كېلىۋاتقان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرلارنى پاراللېل قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشىمىز، يەنى بۈگۈنكى جانلىق تىل ئىگىلىرى ئۈچۈن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى چۈشىنىشلىكمۇ ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چۈشىنىشلىكمۇ كۆرۈپ بېقىشىمىز مۇمكىن. ئالايلۇق:

bardï közüm yaruqï,
aldi özüm qonuqï,
qanda ärinch qanïqï,
ämdi udïn ożghuru.
aydïm angar sävük,
bizni taba nä älük,
kächting yazï kärik,
qïlar äżiz bäżük.

ïvrïq bashï qazlayu,
saghraq tolu közläyu,
saqïnch quzï kizläyü,
tün kün bilä sävnälim.

« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 1- توم، 65-، 126-، 135- بەتلەر.

ئەمدى قىلاي بۇ دەھرى فەنادىن ھىكايەتى،
ھەمە ئالەم ئەھلىدىن ئەيلەي رىۋايەتى...
ئالىمكى بولسا ئىلمىدا بى مەسەل، بى بەدەل،
ئەفلاتۇن ئولسا ئالدىدا بىر تىفل فىلمەسەل.
بىر فىكر ئىلە مۇتالىئە قىلسا ھەمە كىتاب،
بىر نۇقتە بىرلە قىلسا جەھان مۇشكۇلىنى ھەل.
ئەمۋالى بولسا ھەددى ئەدەددىن فوزۇن داغى،
ئىئزازى بولسا ھەمەدىن يۇقارى ھەمە مەھەل.
سورۇندا بولسە ئورنى ھەمەدىن يۇقارىراق،
ھەم قازى بولسا ئىلكىدە نەچە ئەمەل.
بولسا قولىدا مەدرەسەسى تۆرت بەلكى بەش،
ماھىيانەنى ئوشۇل ئالسا بى جەدەل

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 556-، 560- بەتلەر.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى يۈرۈش مىسالنى ئوقۇپ كۆرىدىغان بولساق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى خەلق قوشاقلىرىغا قارىغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرنىڭ ھازىرقى زاماندا ياشاۋاتقان ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر ئۈچۈن (مەيلى ئۇ زىيالىي ياكى دېھقان بولسۇن) ئومۇمەن چۈشىنىشلىك، جانلىق تىلغا يېقىن ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ھال بىزگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ھەرگىزمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر جانلىق

تىلىنىڭ بىۋاستە راۋاجى ياكى ئۇنىڭ نوقۇل ھالدىكى كۆچۈرمىسى ئەمەسلىكىنى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىسىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىزدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكا، فونېتىكا جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى لېكسىكا جەھەتتىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى، شۇڭلاشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاتا، ئانا، ئاكا، ئىنى، تاغا (تاغاي)، ئەر (ئېر)، خاتۇن (قاتۇن)، ئوغۇل، قىز، تاغ، سۇ (سۇۋ)، ئاش، ئۆي (ئەۋ)، ئاي، كۈن، يۇلتۇز، تۈن، يىل، قىش، ياز (ياي)، ئىسسىق (ئىسىغ)، سوغۇق (ساۋۇق)، تاڭ، ئەمگەك، تەگرى، ئېتىز (ئاتىز)، ئات، ئەت، ئىت، ئېغىل (ئاغىل)، قۇش، ئۆلۈم... قاتارلىق قەدىمي ئۇيغۇرچىغا تەئەللۇق ئاساسىي سۆزلۈكلەر بىلەن بىللە " بودۇن، ئاجۇن، بالىق، قاغان، قۇنچوي، ئەش، ئەلكىن، نەنگىن، ئاسىغ، ئۇجماق، قامۇغ، تابۇغ، ئەسرو، يازى، يازۇق، تامۇغ، تىكىن، ئوران، ئۇلۇس، بىتىك، ئوتقاش، قۇت، ئۆكسۈك..." قاتارلىق سۆزلەملەرنىڭمۇ دائىم ئۇچرايدىغانلىقىنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىمىز. ئەمدى،ئاشۇ قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان قەدىمي ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى جانلىق تىلدىمۇ ئومۇمەن " خەلق، دۇنيا، شەھەر، پادىشاھ، مەلىكە، دوست، مېھمان، مال- دۇنيا، پايدا، جەننەت، ھەممە، خىزمەت، ناھايىتى، چۆل، گۇناھ، دوزاخ، شاھزادە، بەلگە، خەلق (مىللەت)، خەت، مەشئەل، بەخت، كەم " دەپ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم. بۇ ھال بىزگە قەدىمكى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئىمكانقەدەر چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىپ

راۋاجلانغانلىقىدىن، نەتىجىدە، تىل ئەمەلىيىتى جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئۆز سىپىدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يەنە ئاز بولمىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس تېرمىنلارنى سەپلەپ بەلكى ئۆزىنى بېيىتىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن ماسلىشالايدىغان ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

4. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا نۇرغۇنلىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس سۆز- ئىبارىلەر باركى، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، بۇ سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن هازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنى بايقايمىز. ئالايلۇق:

"سەللىمازا" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "سەلىم" بىلەن "ئەئزا" نىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىزافەت (تەڭسىز بىرىكمە) بولۇپ، كىتابىي تىل تەلەپپۇزىدا "سەلىمۇل ئەئزا" ئېيتىلىپ، "ئەزالىرى ساق- سالامەت" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. مەزكۇر "سەلىمۇل ئەئزا" نىڭ جانلىق تىلدا ئۆزلەشكەن شەكلى "سەللىمازا" هازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا كەڭ- كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق قىلىپ، 12 كېچە- كۈندۈز كېسەلنىڭ قېشىدا تۇرۇپ، كۆڭۈل قويۇپ داۋالايدۇ. ۋاڭجىڭفۇ سەللىمازا ساقايغاندىن كېيىن دوختۇرخانىدىن چىقىرىدۇ («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987- يىل 9- سان، 15- بەت).

"ساتىراش" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "باش" مەنىسىدىكى "سەر" بىلەن "قىرىش، چۈشۈرۈش" مەنىسىدىكى "تەراش" سۆزىدىن تۈزۈلگەن بىرىكمە سۆز

بولۇپ، "سەرتەراش" تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەزكۇر سۆزمۇ جانلىق تىلنىڭ ئۆزۈن يىللىق ئۆزلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا بۈگۈنكى "ساتىراش" بولۇپ قالغان.

"**پايتىما**" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "ئاياغ، پۇت" مەنىسىدىكى "پاي" بىلەن " يۆگەك " مەنىسىدىكى " تۇمار " سۆزىدىن ياسالغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، " پايتۇمار " تەلەپپۇز قىلىنغان. جانلىق تىلدا فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق بۈگۈنكى "پايتىما" ئاتالغۇسىغا مۇقىملاشقان.

"**مويلاۋ**" بۇ سۆز "بۇرۇت" مەنىسىدىكى ئەسلىدە "موي" بىلەن "لەۋ" (لەب) سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا " مويى لەب " تەلەپپۇز قىلىناتتى.

" **مويسىپىت**" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "تۈك" مەنىسىدىكى "موي" بىلەن "ئاق" مەنىسىدىكى "سەفىد" دىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، "مويى سەفىد" تەلەپپۇز قىلىنىپ "ئاق ساقال" مەنىسىنى بېرەتتى.

"**غەللە- پاراق**" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "ئاشلىق" مەنىسىدىكى "غەللە" بىلەن "ئوشۇق، ئېشىندى" مەنىسىدىكى "فەراغ" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، " غەللەئى فەراغ " تەلەپپۇز قىلىنىپ "ئېشىندى ئاشلىق" مەنىسىنى بېرەتتى.

"**زاراتگاھ**" بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى " تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جاي " مەنىسىدىكى " زىيارەتگاھ " نىڭ خەلق تىلىدا ئۆزلىشىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن.

"**توقلەنەت**" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، " قوۋۇق، كىشەن" مەنىسىدىكى "تەۋق" بىلەن "لەنەت" مەنىسىدىكى "لەئنەت" نىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىزافەت بولۇپ، "تەۋقى لەئنەت" تەلەپپۇز

قىلىنىپ "لەنەت قوۋۇقى، لەنەت كىشنى" دېگەن مەنىدە يۇرەتتى. مەزكۇر بىرىكمە سۆزمۇ جانلىق تىلدا ئۇزۇن يىللىق ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ "توقلەنەت" (قەشقەر رايونىدا، "تۆقلەنەت" دېيىلىدۇ) شەكلىدە سىڭگەن، ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز جانلىق تىلدىن مۇشۇ بويىچە قوبۇل قىلغان.

"ئايەم" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى، " كۈن" مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان "يەۋم" ئاتالغۇسىنىڭ كۆپلۈك شەكلى "ئەييام" نىڭ جانلىق تىلدا ئۆزلەشكىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتىدا كۆپىنچە " ئېيد ئەييامى " (ھېيت كۈنلىرى) شەكلىدە ئىشلىتىلگەن. مەزكۇر سۆز دائىم " ئېيد " (ھېيت) ئاتالغۇسى بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈنلا، جانلىق تىلدا بارا- بارا " كۈنلەر " مەنىسىنى يوقىتىپ، " ھېيت " ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالغان. نەتىجىدە خەلق تىلىدا "ئايەم كۈنلىرى"، "ھېيت -ئايەم" دېگەن سۆزلەر بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز " ئايەم " سۆزىنى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى " ئەييام " دىن بىۋاستە قوبۇل قىلغان بولماستىن، بەلكى ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ قاتمۇ- قات تاسقىشىدىن ئۆتكەن " ئايەم " دىن قوبۇل قىلغان. شۇڭلاشقا ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ " ئايەملىمەك " دېگەن سۆز " ھېيتلىماق " دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

"دارىلئېتام" ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى شەكىللەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا ئۆزلىشىش، جانلىق تىلدىن ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنىش جەريانلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئەسلىدە ئۇ " يۇرت، ماكان، جاي " مەنىسىدىكى " دار " بىلەن " يېتىم " سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان " ئەيتام " دىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، چاغاتاي

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا " دارۇل ئەيتام " تەلەپپۇز قىلىنىپ، " يېتىم- يېسىرلار ماكانى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

"ئالىمادىس" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ئالەم" سۆزى بىلەن "يېڭىلىق، يېڭىلا يۈز بەرگەن، يۈز بېرىپ تۇرىدىغان" مەنىسىدىكى "هادىس" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، ئەسلىدە كىتابىي تىلدا «ئالەمى هادىس» تەلەپپۇز قىلىنىپ، "يېڭىلىق دۇنياسى، يېڭى- يېڭى هادىسىلەر يۈز بېرىپ تۇرىدىغان جاهان" ئۇقۇمىنى بېرەتتى. مەزكۇر "ئالەمى هادىس" ئاتالغۇسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىپ، " ئالىمادىس " بولۇپ قالغان ۋە شۇ بويىچە ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان. بىراق، ئۇ مەنا جەهەتتىن يەنىلا "بۇئالەم هادىسىلەر ئالىمى، هەرقانداق بىر ئەهۋالنى يۈز بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ" دېگەن ئۇقۇمنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، خەنزۇچىدىكى "一万" سۆزىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئالىمادىس كەلمەي قالىسچۇ؟ (قاراڭ: «ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە لۇغەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982- يىل نەشرى، 9- بەت.).

"ئالاهازەل" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى "مۇشۇ قىياس بويىچە بولغاندا، مۆلچەرچە، تەخمىنەن" مەنىسىدىكى "ئالاهەزەل قىياس" سۆزىدىن قىسقىراپ ئۆزلىشىپ قالغان بولۇپ، مەزكۇر "ئالاهازەل" ئاتالغۇسى هېلىهەمۇ "تەخمىنەن" مەنىسىدە يۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ كەتكىنىگە ئالاهازەل بىر سائەت بولدى" (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت، 6- بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەهمىيەت بېرىپ مۇلاهىزە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە شۇكى، هازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۆزى ئەسلىدىن چاغاتاي

ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن ۋە ئۇزۇن يىللىق ئىستېمال جەريانىدا جانلىق تەلەپپۇزدا بەزى ئۇزۇلۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىسىدا، ئەسلىدە مەزكۇر ئۇزۇلۇك تاۋۇش تەۋە بولغان قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم تاۋۇش چۈشۈپ قالغان سەۋەبتىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كەتكەن نۇرغۇن سۆزلەر بار ۋە بۇ سۆزلەر ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا زىيالىيلار تەرىپىدىنمۇ، جانلىق تىلدا دېھقانلار، خەت- ساۋاتى يوق ئاددەملەر تەرىپىدىنمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
پايگاھ	پەگاھ (" ي " چۈشۈپ قالغاچ " ئە " ئۇزۇن)
دەھلىز	دەلىز (" ھ " " " " ")
فەھم	پەم (" " " ")
ۋەجھ	ۋەج (" " " ")
تەئم	تەم (" ئ " " " " ")
مۆئتەبەر	مۆتىۋەر (" " " " ئۆ " ")
مەئسۇم	مەسۇم (" " " " ئە " ")
شەئن	شەن (" " " " ")
مۆئتەدىل	مۆتىدىل (" " " " ئۆ " ")

مۇنداق مىساللارنى يەنە نۇرغۇن كۆرسىتىش مۇمكىن، بۇ يەردە شۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەنىدۇق. دېمەكچىمىزكى، يۇقىرىقىدەك خاراكتېردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىلا ئۇيغۇر جانلىق تىلى خەزىنىسىگە قوشۇلغان ۋە جانلىق تىلنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال قىلىش، فونېتىكىلىق شاللاش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئۇنداق بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندىكى ئەدەبىي تىلىدىمۇ، جانلىق تىلىدىمۇ ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىش ۋە ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىش ۋەزىيىتى بولمىغان بولاتتى.

5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن تىل ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان ئەڭ مۇھىم پاكىتلارنىڭ بىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، ئەدەبىي تىلىمىزدا يوق بىر بۆلەك چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئېلېمېنتلارنىڭ ئىزچىل ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئېلېمېنتلار باركى، بۇلار ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ گەۋدىلىنىپ تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئا. فونېتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا نىسبەتەن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى " ئا، ئە " تاۋۇشلىرىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كېيىنمۇ " ئې، ئى " لەرگە ئۆزگەرمەسلىكىدىن ئىبارەت. بۇ خىل خۇسۇسىيەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن، تاۋىم يوق، قارنىم ئاچتى، يارىم سائەت ساقلىدىم، دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل ھادىسە خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ناخشىلىرىدا تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

شەمۇشەگە داڭ كەتكەن،	كېچە - كۈندۈز قىلارمەن
قەشقەرنىڭ ئاناری بار،	يارىمى تىلەكىنى.
ئەنجۈرى ئەجەب شېرىن،	ئۈچ گۈن ياقالاپ ماڭىپ،
خۇش ئىللىق باھاری بار.	ئۆگەنى ئىلەكىنى. (تارماق ئېقىن)
(قەشقەرخەلق ناخشىسى)	(لوپنۇر قوشىقى)

ئە. لېكسىكا جەھەت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ئاز بولمىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەملەر باركى، بۇلار بەزىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە "يەرلىك پۇراق بېرىش" يۈزىسىدىن ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئەدەبىي تىل لۇغەتلىرىمىزدە كۆرۈلمەيدۇ. ئالايلۇق:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
پەجۇەخ	پەنج ۋاقىت	بەش ۋاقىت
لەپپالەپ	لەبالەب	لىپمۇلىق
مۇت	مۇفت	بىكارلىق، ھەقسىز
دۇمبە	دۇنبە	قۇيرۇق
زابانداراز	زەباندىراز	سۆزمەن، ناتىق
ۋەج	ۋەرج	قىممەت، باھا، بايلىق
ئىۋناق	ئەيىناك	مەجرۇھ
ھولوپا	ئولوفە	يېگۈلۈك، ھەلەپ
رەخنە	رەخنە	تۆشۈك، يېرتىق
چوپگەز	چوبگەز	ياغاچ گەز (تامچىلىق ئەسۋابى)
گوستاخ	گوستاخ	ئەدەبسىز
پىروزا	فىروزە	كۆچمە: كۆك رەڭلىك
منەپتە	من ھەفتە	بازار كۈندىن باشقا كۈنلەر
تەممەت	تەممەت	پۈتتۈنلەي، مۇتلەق
زانانە	زەنانە	ئاياللارچە، نازۇك
زەن	زەن	ئايال، خوتۇن
زەپپانە	زەئىفانە	ئاياللارغا خاس بولغان
زۇلۇپ	زۇلف	چاچ، ئايال چېچى

زۇلپىكەش	زۇلفىكەش	چاچ ساتقۇچى
ئەندەك	ئەندەك	كىچىككىنە، بىر ئاز
ۋاسا	ۋەسە	هاسا، تاياق، كالتەك
ۋاسدەميان	ۋەسەدەرميان	ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋاسا
بىزە	بىززە	بىر ئاز، كىچىككىنە
پىشكە	پىشكەش	هەدىيە
سەگ	سەگ	ئىت
هەمسال	هەمسال	تەڭتۇش، بوىداش
هەمكام	هەمكام	ئىناق، غايىداش
كار	كار	ئىش، ئەمگەك
كارگەر	كارگەر	ئىشچى، هۈنەرۋەن
مالامەت	مەلامەت	ئەيىبلەش
مەنزەر	مەنزەر	بالىخانا، يىراقتا نەزەر تاشلايدىغان جاي
روزانە	روزانە	تۇرمۇش، تىرىكچىلىك
زاكاۋەت	زەكاۋەت	زېرەكلىك، ئۆتكۈرلۈك
مازا	مەزار	مۇقەددەس، ئەۋلىيا

(يۇقىرىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىل نەشر قىلغان « ئۇيغۇر شۋىلىرى سۆزلۈكى » دېگەن كىتابتىن ئېلىندى).

ئۇنىڭدىن باشقا هازىرقى جانلىق تىلىمىزدا، ئۇزۇن يىللىق ئۆزلىشىش جەريانىدا بىرقانچە خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ كەتكەن چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى "ئايلىنىش، ئوبوروت، نۆۋەت، قېتىم، دەۋر" مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان "دەۋر" سۆزى هازىرقى جانلىق تىل ئەمەلىيىتىدە "دور، دو، دۆر، دۆ" بولۇپ جەمئىي تۆت خىل تەلەپپۇزدا ئىستېمال قىلىنماقتا. مەسىلەن:

(1) ... گەپنىڭ لىللاسىنى دېسەڭ، مۇشۇ دورەم بۇ كىتاب سودىسىدا راۋرۇس زىيان تارتتۇاپتىلا. («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987- يىل، 11- سان، 38- بەت) بۇ يەردىكى "دورەم" نىڭ تۈپ سۆزى "قېتىم" مەنىسىدىكى "دەۋر" دىن ئۆزگەرگەن "دور" بولۇپ، "ئەم" بۇ يەردە، خۇددى "ئەۋۋەل" سۆزى جانلىق تىلدا "ئەۋۋەلەم" دېيىلگەندەك، سىپايىلاشتۇرۇش رولىدىكى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ.

(2) تىلىمىزدا "دوغا چىقماق، دوغا تىكمەك" دەيدىغان سۆز بار. بۇ يەردىكى "دو" ئوخشاشلا "قېتىم، نۆۋەت" مەنىسىدىكى "دەۋر" دىن ئۆزگەرگەن "دوغا چىقماق" ياكى "دوغا تىكمەك" دېگەنلىك، شۇ "نۆۋەتكە چىقماق"، شۇ " قېتىمغا تىكمەك" دېگەن بولىدۇ.

(3) بەزى جايلاردا، خۇسۇسەن قەشقەر رايونىدا، بۇرۇنقى چاغلاردا ھوقۇق- ئەمەل تۇتقان ياكى ھۈنەر- كەسپتە بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ئادەملەر ھەققىدە "ئۇ بۇرۇن خېلى دۆر سۈرگەن ئادەم" دەپ ئېيتىشىدۇ.

(4) مال ئوبوروتى ياخشى، بازىرى ئىتتىك، تاپاۋىتى يۇقىرى باققاللار "دۆكا باققال" دەپ تەرىپلىنىدۇ. بۇ " دەۋركار " سۆزىنىڭ جانلىق تىلدىكى ئۆزلىششى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ب. گىراماتىكا جەھەتتە

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەسل، ھال، ئەجەب، دائىم، مەرھەب" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قوش زەبەرلىك ھالەت شەكلى "ئەسلان، ھالان، ئەجەبان، دائىمان، مەرھەبان" لارنىڭ ئاخىرىدىكى "ن" تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، " ئەسلا، ھالا، ئەجەبا، دائىما، مەرھابا " قېلىپ ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، شۇ خىلدىكى "ئاساس، خۇسۇس، ئەين، شەخس، قىسم،تەخمىن، جەۋاب، قەست، جەزم، ھەقىقەت، ئومۇم، تەسادىق" سۆزلىرىنىڭ "ئاساسەن، خۇسۇسەن،

ئەينەن، شەخسەن، قسمەن، تەخمنەن، جاۋابەن، قەستەن، جەزمەن. ھەقىقەتەن، ئوموْمەن، تاسادىپەن" شەكىللىرى ئەينەن قوللىنىلىدۇ. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ خىل گرامماتىك ئالاھىدىلىككە ئىگە سۆزلەرنىڭ سان- سالماق جەھەتتە ئەدەبىي تىلدىكىدىن كۆپرەك ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئالايلۇق، " ئاخىر " سۆزىنىڭ ھالەت شەكلى "ئاخىران" جانلىق تىلدا " ئەخىرەن " (" ئى " ئۇزۇن سوزۇلۇش تاۋۇش) قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئەخىرەن مۇرادىغا يېتىپتۇ. مۇنداق قىلىشۇرسەڭ، ئەخىرەن تۇمشۇقۇڭغا يەيسەن، دېگەنلەرگە ئوخشاش. "ئاخىران" غا تەقلىد قىلىپ ياسالغان " دەسلەبان " سۆزىمۇ جانلىق تىلدا " دەسلىۋان " قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

- خۇدايا تووۋا، مەن دەسلىۋانىسىدا ئۈچ سەر كۆمۈشكە ئالغاندۇ دەپ ئىشەنگىم كەلمىگەن، - دېدى مىرزاپ شاكىيۇ («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987- يىل 11- سان، 35- بەت).

ئۇنىڭدىن باشقا جانلىق تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان "ئالاھىدە" مەنىسىدىكى "ئالايىتەن" سۆزىنىمۇ "ئالاھىدەتەن " ياكى "ئالاھىدەن" دىن ئۆزگەرگەن دەپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان "كى" باغلىغۇچىسىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ "كىم" دەيدىغان يەنە بىر ۋارىيانتى بولغان. مەزكۇر "كىم" باغلىغۇچىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلدا ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، جانلىق تىلدا، جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ ئۇنى گەۋدىلەندۈرۈش، كۈچەيتىش ياكى مەلۇم سۈرئەتنى ئىپادىلەش رولىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كېلىپلاكىم كەتتى، مەن بېرىپلاكىم قايتىپ كېلىمەن، قاراپلاكىم يىغلاپ

كەتتى، تونۇپلاكىم ۋارقىرىۋەتتى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، ئەدەبىي تىل ۋە لۇغەتلەردە كۆرۈلمەيدىغان بىر بۆلەك چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئىزافەتلەر كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
رويىزىمىن	روبى زەمىن	يەر يۈزى، جاھان، دۇنيا
زامانى ئەۋۋەل	زەمانى ئەۋۋەل	بۇرۇنقى زامان
زامانى ئاخىر	زەمانى ئاخىر	ئاخىر زامان
نەپسى شەيتان	نەفسى شەيتان	شەيتاننىڭ نەپسى
پەيلى شەيتان	فېئلى شەيتان	شەيتاننىڭ پەيلى
ئىسمى شېرىپ	ئىسمى شەرىف	شەرەپلىك ئىسىم
ۋاقتى مۆرىت	ۋەقتى مەۋرىد	قولايلىق ۋاقىت
لەۋزى ھالال	لەفزى ھەلال	راست سۆز
ئەھلى مۆمىن	ئەھلى مۆئمىن	مۆمىن ئادەم، ئىمانلىق ئادەم
تەركىدۇنيا	تەركى دۇنيا	دۇنيادىن كېچىش
ھاجى ھەرەم	ھاجى ھەرەم	مەككىنى زىيارەت قىلغان ئادەم

بۇلاردىن باشقا، " كالامۇللاھ (كەلەمۇللاھ)، ئەستاغپۇرۇللاھ (ئەستاغفۇرۇللاھ)، ئەلھۆكمىللاھ (ئەلھۆكمۇلىللاھ)، ماشائاللاھ، ئىنشائاللاھ، نۆزەمبىللاھ، ئىللاھ بىللاھ " قاتارلىق بىرىكمە سۆزلەر، شۇنىڭدەك، "دەسلەپ تاماقلىنايلى، ئاندىن گەپلىشەيلى" مەنىسىدىكى "ئەۋۋەل تەئام، بەئدەز كەلام " جۈملىسى بەزى جايلاردا " ئەۋۋەل تائام، بادەز كالام " شەكلىدە، يەنە بەزەن جايلاردا بولسا "ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام" شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. بەزى جايلاردا،

خۇسۇسەن قەشقەردە، كاۋاپ بازىرىدىن ئۆتسەك، كاۋاپچىلارنىڭ گاھ "بەررى كاۋاپ"، گاھ " كاۋاپ بەررى" دەپ توۋلىغىنىنى ئاڭلايمىز. بۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى " كەبابى بەررى" نىڭ ئۆزلەشكەن شەكلى بولۇپ، "پاقلان كاۋىپى " دېگەنلىكتۇر. ھېيت نامىزىغا كىرگەندە، مەزىن (مۇئەززىن): ئەسسەلاتۇ سەففەن، سەففەن! " دەپ جاكار قىلسا، ھەتتا دېھقانلارمۇ چۈشىنىپ "گۇررىدە" ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشىدۇكى، بۇ " ئەمدى ناماز قىلىمىز، سەپلىرىڭلارنى راۋۇس قىلىپ تۇرۇڭلار" دېگەن بولىدۇ. كىشلەر ئەسنىگەندە: "ئەسەغفۇرۇللاھ ئەلئەزىم" دەيدۇ، بۇ "ئۇلۇغ خۇدا مېنى كەچۈرگىن" دېگەنلىك بولىدۇ؛ چۈشكۈرگەندە بولسا، "ئەلھەمدۇلىللاھ شۈكرەن ئەلە كۇللە ھالىن" دەيدۇ. بۇ "ھەرقانداق ئەھۋالدا، رەھمەت يۈزىسىدىن ئاللاھنى مەدھىيىلەيمەن" دېگەنلىك بولىدۇ، ۋە باشقىلار.

(4) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن، ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ۋە" مەنىسىدىكى "ۋاۋ" ھەرپى بىلەن باغلىنىدىغان تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەزەنلىرى قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلغان ۋە بەزەنلىرى ئەينەن ھالدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
قەددى - قامەت	قەددۇقامەت	بوي - تۇرۇق
پەند- نەسەت	پەندۇنەسىھەت	ساۋاق- نەسىھەت
ھەددى - ھېساب	ھەددۇھېساب	چەك- ھېساب
ئىنس - جىن	ئىنسۇجىن	ئىنسان- جىن
باغۇبوستان	باغۇبوستان	باغ- بوستان
تاغۇدەريا	تاغۇدەريا	تاغ- دەريا

كېچە يۈكۈندۈز	كېچە يۈكۈندۈز	كېچە- كۈندۈز
ۋاقت- سائەت	ۋەقتۇ سائەت	ۋاقت- سائەت

(5) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "نى" قوشۇمچىسى چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسى بولغاندىن سىرت، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "نىڭ" ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. بۇ خىل " نى " قوشۇمچىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى " نىڭ " رولىدا كېلىدىغان ئەھۋال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

شلپە ناننى ياقماڭلار،
كۆيۈپ كېتەدۇر چاۋات(كاكچا نان)
مېنى ئىچىمنى كۆيدۈرگەن،
مەللەڭدىكى ئاق ناۋات.

نەگە يۈرسەڭ سېنى بىلەن بارۇرمەن،
كۆز ياشىمغا كېمە سالىپ ئۆتۈرمەن.
خۇدا ايتالا جۇپتۇنۇ ئايرىماسۇن،
غارىپ بولسام شۇيىمەندە ياتۇرمەن.

- لوپنۇر قوشاقلىرىدىن.

ئۇنىڭدىن باشقا،چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىنمۇ مەزكۇر تىلنىڭ خەلق ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارنى تېپىش مۇمكىن. ئالايلۇق، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى " ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى " دىن ئىبارەت سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەممىسى سۆز بېشىدا بىرلا ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئەنە « تۈركىي تىللار دىۋانى » گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، ئاشۇنداق ئىپادىلەش بىلەنمۇ ئەينى زاماندىكى زىيالىيلار،

موللىلار ھېچقانداق بىئەپلىك، قىيىنچىلىق ھېس قىلمىغان. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، پەقەت كەڭ ئاممىنىڭ، ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ يېزىقنى ئىگىلەپ ساۋات چىقىرىشىنى ئوڭايلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغىنى ئۈچۈنلا سۆز بېشىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارغا ئومۇمەن ئېنىق بەلگىلىمە قىلىپ، "ئا" ھەرپى ئاساسەن يالغۇز ئەلىف ھەرپىنىڭ ئۈستىگە مەد (~) بەلگىسىنى قويۇش (آ) بىلەن ئىپادىلەنگەن. " ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ " دىن ئىبارەت تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش يالغۇز ئەلىف ھەرپىگە يالغۇز "ۋاۋ" ھەرپىنى جۈپلەش (او) بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ "ئې، ئى" ھەرپلىرى بولسا، يالغۇز ئەلىف ھەرپى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنى جۈپلەشتۈرۈپ يېزىش (اي) بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەگەر خاسلا زىيالىيلار، موللىلار كۆزدە تۇتۇلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇ خىل يېزىق ئىسلاھاتى بولمىغان بولاتتى دەپ قارايمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلىشقا باشلىغان دەسلەپكى چاغلاردىن تارتىپلا ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئىمكانقەدەر ئەدەبىي تىلغا يېقىنلىشىپ راۋاجلانغان، ئەدەبىي تىلمۇ ئىمكان بار جانلىق تىلدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. دەل ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مەركىزىي تىل روناق تاپالىغان، گۈللىنەلىگەن ۋە ئالەمشۇمۇل مېۋىلەر بەرگەن. چۈنكى جانلىق تىل ئەدەبىي تىلنىڭ قېنى ھەم جېنى؛ جانلىق تىلدىن ئايرىلغان ئەدەبىي تىل قۇرۇق ئىسكىلىتقا ئوخشايدۇ، ھاياتى كۈچى بولمايدۇ.

بىز يۇقىرىقىدەك مۇلاھىزە ۋە ئاساسلار بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئەينى زاماندىكى جانلىق تىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر تىلى دەپ قارايمىز

4§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ كۈنىمىزدىكى رېئال ئەھمىيىتى

تىپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب- پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئاشۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز- ئىبارىلەر ۋە بەزەن ئىپادىلەش شەكىللىرى (مەسىلەن، "چۇنكى" بىلەن باشلانغان سەۋەب بېقىندا جۈملە شەكلى، "ئەگەر" بىلەن باشلانغان شەرت بېقىندا جۈملە شەكلى ۋە "كى" بىلەن باغلانغان ئىزاھ بېقىندا جۈملە شەكلى قاتارلىقلار) تۈرلۈك دەرىجىدە ئۆزلەشكەن ھالدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مۇشۇ ئەمەلىيەتكە چوڭكۈپ مۇلاھىزە قىلساق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭ ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تولۇق نېگىزى بىلەن چۈشىنىش ۋە ئۇنى توغرا شەرھلەش، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدىن بۈگۈنكى زامان مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر ئىش ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىزنىڭچە، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەۋاتقان بىر مەدەنىي ئىنسان بولۇش سالاھىيىتىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگەنگەندە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدىكى مۇسۇلمانچە تەركىبلەرنىڭ مەنە- ئۇقۇم

دائىرىسىنى توغرا ۋە تولۇق شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر مىللىتى مۇسۇلمان مىللەت. شۇ شاراپەتتىن مۇتلەق كۆپ سانلىق ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى « قۇرئان كەرىم » نى مەنبە قىلغان مۇسۇلمانچە ئىسىملاردىن ئىبارەت. ئەمما، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق زامانلىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، نۇرغۇن ئىسىملاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى فونېتىك ئۆزگىرىشلەر بولغان. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە ۋارىيانتى بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇلار ئوخشىمىغان كىشى ئىسىملىرى بولۇپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن. خېلى بىر بۆلەك مۇسۇلمانچە ئىسىملاردا فونېتىك ئۆزگىرىش نىسبەتەن چوڭ بولغاچقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاساسىي بىلىملەرگە ئىگە بولمىغان ئادەم ئۈچۈن، مەزكۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش تەس بولۇپ قالغان. بىر مەدەنىي ئىنسان تۇرۇقلۇق ئۆز ئىسمىنىڭ مەنىسىنى بىلمەسلىك نە قەدەر ئەيىب ئىش ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. ھالبۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاساسىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش خەلقىمىز ئىچىدىكى بۇ خىل كىشى ئىسىملىرى ساۋاتسىزلىقىنى ئۇزۇل- كېسىل يۇيۇپ تاشلايدۇ. بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي بايان ئۈچۈن، پېقىر يازغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1995- يىل نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ «لېكسىكولوگىيە ۋە كىشى ئىسىملىرى ئىلمى» دېگەن بابىغا نەزەر ئاغدۇرۇش ھاۋالە قىلىنىدۇ.

ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرىنى ئىگىلىگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ۋە ئۇلارنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش سەۋەبى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئالايلۇق، ھازىرقى تىلىمىزدا، "سەللىمازا"، "مويسىپىت" ۋە "زاراتگاھ" دېگەن سۆزلەر بار. بۇلار ئىناۋەتلىك لۇغەتلىرىمىزدە، ئايرىم- ئايرىم ھالدا، "ئۇزۇل- كېسىل، پۈتۈنلەي،

تولۇق (كېسەل كىشى ھەققىدە)؛ سەللىمازا ساقايماق"، "چاچ- ساقاللىرى ئاقارغان، ياشانغان، پېشقەدەم، چوڭ: مويسىپىت ئادەم"، "ئۆلگەن كىشىلەرنى كۆمىدىغان جاي، قەبرىستان ." دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قاراڭ: "ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى" (قىسقارتىلمىسى) 571-، 623- ۋە 1050- بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى) ئەمدى، ئازراق دىققەت قىلىدىغانلا بولساق، بۇ سۆزلەر ئاددىي سۆزلەر ئەمەس، بەلكى، بىرىكمە سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز ۋە بۇ چاغدا، " سەللىمازا " دېگەن سۆزنىڭ "سەللە" ۋە "مازا (مازار) " بىلەن ئالاقىسى بارمدۇ؟ تىلىمىزدا، " تۈك، قىل "ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلىدىغان "موي " دەيدىغان بىر سۆز بار. ھالبۇكى، مەزكۇر "موي" بىلەن "مويسىپىت" دېگەن كەلىمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە مۇناسىۋەت باردۇ؟ "زاراتگاھ" تىكى "گاھ" سۆزىنىڭ مەنىسى تىلىمىزدىكى "سەيلىگاھ "، "جەڭگاھ "، " مەنزىلگاھ " ۋە " ھېيتگاھ " دېگەن كەلىمىلەردىكى " گاھ " بىلەن ئوخشاشمىدۇ؟ ئەگەر ئوخشاش بولسا، "زارات" دېگەن نېمە ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان گەپتۇ؟ دېگەن سوئاللار تۇغۇلىدۇ. ئەمدى، بۇ سوئاللارغا ئۇيغۇر تىل تارىخىدا، ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىشلىتىلگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى جاۋاب بېرىدۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى " سەللىمازا " سۆزى ئەسلىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئىزافەت بولۇپ، ئەدەبىي تىلدىكى تەلەپپۇز شەكلى "سەلىمۇلئەئىزا " ئىدى. ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان "سەلىم" (ساغلام، ساق، مۇكەممەل) كەلىمىسى بىلەن " ئەئىزا " (ئە:زا) سۆزىنىڭ ئەلفلام (ال-) لىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "ئەزالىرى ساق- سالامەت" ئۇقۇمىدىكى مەزكۇر "سەلىمۇلئەئىزا " بىرىكمىسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا "سەللىمازا" تەلەپپۇز قىلىنىپ، "پۈتۈنلەي، تولۇق" ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدىغان سۆز بولۇپ قالغاندۇر؛ ھازىرقى

تىلىمىزدىكى "مويىسپىت" سۆزىمۇ ئەسلىدە، " تۆك، قىل " ئۇقۇمىدىكى "موي" كەلىمىسى بىلەن "ئاق، ئاق رەڭلىك" مەنىسىدىكى "سەفىد" سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان " مويى سەفىد " شەكلىدىكى پارسچە ئىزافەت بولۇپ، ئالتە ئەسىرلىك ئۆزلەشمە ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، بۈگۈنكى " مويىسپىت " تەلەپپۇزىدىكى سۆزگە ئايلىنىپ قالغان؛ " زاراتگاھ " سۆزىگە كەلسەك، ئۇ ئەسلىدە ئەرەبچە " زىيارەت " سۆزى بىلەن، پارسچە " گاھ " (مەيدان، يەر) كەلىمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان " زىيارەتگاھ " شەكلىدىكى بىرىكمە سۆز بولۇپ، كېيىنچە جانلىق تىلدا " زاراتگاھ، زاراتكا " تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن، مەخسۇس ئاي كۈنلەردە زىيارەت قىلىنىدىغان جاي- " قەبرىستانلىق " نى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغانكى، دېھقانلار بۇ سۆزنى كۆپىنچە "زاراتلىق" (زىيارەتلىك جاي) شەكلىدە ئىشلىتىپ كەلمەكتە ۋە باشقىلار.

روشەنكى، مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇلاردىكى فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەش ئەمەلىيەتتە، تىلىمىزنىڭ پەخىرلىك ئۇزاق تارىخىنى يورۇتۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئىلمىي قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ياخشى ئۆگەنگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرايدىغان، كلاسسىك شائىرلارغا تەقلىد قىلىنغان شېئىرلارنى ياخشى چۈشەنگىلى ۋە ئۇلاردىكى بەدىئىي گۈزەللىكتىن تولۇق بەھرىمەن بولغىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، ھازىرغىچە بولغان پۈتكۈل تىل تارىخىمىزدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سالمىقى ئەڭ زور ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، شېئىرىيەت ئۆزىنىڭ ئۆلمەس نامايەندىلىرىنىڭ بۈيۈك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ۋايىغا

يەتكۈزۈلگەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرى تەبىئىي ھالدا، كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشنى، ئەسەرلىرىدە ئۇلارغا تەقلىد قىلىشنى ئېپتىخارلىنارلىق ئىش بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ئائىت ئەسەرلەردە، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسى ئەڭ ياخشى ئىزاھلايدىغان سۆز- ئاتالغۇلار ھەممىشە ئۇچراپ تۇرغاندىن باشقا، خۇسۇسەن غەزەل ژانىرىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى كلاسسىك شائىرلارغا تەقلىد قىلىنغان گراممانتىك قۇرۇلمىلارمۇ دائىم كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

قەسەم بىللا سىنىڭدەك يارۇ- جانان تېپىلماس،
ۋەسلىڭ ئۇچۇن مېنىڭدەك شەيدايى جان تېپىلماس.

.....

ئۆلگەننى تىرىلدۈرگەن بولسا مەسىھ ئۇ زامان،
ئەمدى جانغا سىنىڭدەك ئارامى جان تېپىلماس.

(ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر: « ئۆمۈر مەنزىللىرى » 62- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985- يىل نەشرى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يۇقىرىدىكى تۆت مىسرا ئىچىدىكى، "مەسىھ" (ئىسا پەيغەمبەر) سۆزىدىن باشقا، " بىللا " (توغرىسى ‹ بىللاھ › بولۇشى كېرەك)، "يارۇ- جانان "، " شەيدايى جان " ۋە "ئارامى جان " قۇرۇلمىلىرى پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ توغرا شەرھىنى تاپىدۇ. مەسىلەن، "بىللاھ" سۆزى ئەسلىدە ئەرەبچە قۇرۇلما بولۇپ، ئۇ ئالدى قوشۇلغۇچى "بى " بىلەن "ئاللاھ " سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھ بىلەن" دېگەن بولىدۇ؛ "يارۇ- جانان" بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى تەڭداش بىرىكمە ("ۋە" بىرىكمىسى) قۇرۇلمىسى بولۇپ، "يار" بىلەن "جانان" ئوتتۇرىسىدىكى "-ئۇ" تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە " ۋە" ئوقۇلىدىغان. نەزمىي ئەسەرلەردە

بولسا، " ـ ئۇ " ياكى " يۇ " (مەسلەن، " كېچەيۇ كۈندۈز " دىكى " ـيۇ " غا ئوخشاش) ئوقۇلىدىغان تەڭداش بىرىكمە بەلگىسى "و" ھەرپىدىن كەلگەن. ئەمدى، " شەيدايى جان " بىلەن " ئارامى جان " لارغا كەلسەك، بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى تەڭسىز بىرىكمە قۇرۇلمىسى- ئىزافەت بولۇپ، بۇ قۇرۇلمىلاردىكى ئالدىدا كەلگەن " شەيدا " ۋە " ئارام " سۆزلىرى ئېنىقلانغۇچى سۆز، "جان" كەلمىسى بولسا، ئېنىقلىغۇچى سۆز ھېسابلىنىدۇ. بىرىكمە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى "يى" بىلەن " ـ ئى " قوشۇلغۇچىسى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىك قائىدىسى بويىچە قوشۇلغان قوشۇمچىلار بولۇپ، مەزكۇر بىرىكمىلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى يېشىمى ۋە تۈزۈلمىسى "جاننىڭ شەيداسى، جان پىدا قىلغۇچى، جېنى بىلەن بېرىلگەن"، "جاننىڭ ئارامى " شەكلىدە بولىدۇ.

دېمەك، بىزدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر غەزەللىرىدىكى، مۇقام تېكىستلىرىدىكى مۇشۇ خىل قۇرۇلمىلارنى بىمالال چۈشىنەلەيمىز ۋە ئۇلاردىن تېگىشلىك زوق ئالالايمىز.

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرى بويىچە مەرىپەتلىك بولغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەردە ئىزچىل مەۋجۇد بولۇپ كېلىۋاتقان فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى بىلگىلى ۋە ئۇلارنى ئىلمىي ھالدا توغرا شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇش چېكى جەھەتتە بىر- بىرىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

<u>باش بوغۇمدا قىسقا</u> " ئا، ئە "	<u>باش بوغۇمدا ئۇزۇن</u> " ئا، ئە "
ئاكا (aka)	ئادەم (a:däm)
ئەخەت (äxät)	ئەمەت (a:mät)

جاكار (jakar) جاھىل (ja:hil)

مەخلۇق (mäxluq) مەدىكار (mä:dikar)

دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ خىل ئەھۋال سۆزلەرنىڭ ئاياغ ۋە ئارا بوغۇملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.)

ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگەندىن كېيىن بىلدۇقكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەب- پارسچىدىن نۇرغۇن سۆزلەملەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، مەزكۇر چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كىرگەن ئەرەب- پارس تىللىرى فونېتىكىسىنىڭ تەسىرىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىمۇ سىڭدۈرگەن. نەتىجىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مۇئەييەن دائىرىلىك ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى شەكىللەنگەنكى، يۇقىرىقى مىساللاردا كۆرسىتىلگەن " ئادەم" ۋە "جاھىل" سۆزلىرىدىكى" a: " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى ئاشۇ خىل ئۆزلەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سانىلىدۇ. "ä:mät"(ئەمەت) ۋە " mä:dikar " (مەدىكار) سۆزلىرىگە كەلسەك، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، "ئەھمەد " ۋە "مەردىكار" تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇزاق جاھانلىق قوللىنىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، مەزكۇر سۆزلەردىكى "ھ" ۋە "ر" تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىش نەتىجىسىدە، كۈنىمىزدىكى "ئەمەت " (ä:mät) ۋە "مەدىكار " (mä:dikar) سۆزلىرى بولۇپ قالغانكى، بۇ سۆزلەردىكى " ä: " (ئە:) ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى بولسا، ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان شەكىللەنمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

فونېتىكىسىدا، "ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار" دېگەن بىر بابنى ئېچىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈرلۈكىنى نەزەرىيە ئاساسى بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ.

بەشىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەنگەن ۋە ئوبدان تەتقىق قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوستاۋىدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە كۆچۈشى، شۇنىڭدەك سۆز- كەلىمىلەرگە كۆچمە مەنىلەرنىڭ يۈكلىنىشى قاتارلىق سېمانتىكىلىق ھادىسىلەرنى دادىغا يەتكۈزۈپ شەرھلەپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، "چوكان" كەلىمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىدە: "يېڭىلا توپى بولغان ياش ئايال، جۇۋان؛ سۆگەت قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ ئەتىياز مەزگىلىدە بىخلىنىپ، كۆكەرگەن ئۇزۇن تېلى" دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، 430- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى) ئەمما، مەزكۇر "چوكان " سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە "چەۋگان" تەلەپپۇزىدا ئوقۇلۇپ، " ئات توپى تايىقى، ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، يەردىكى توپنى ئۇرۇپ ئوينايدىغان ئۇزۇن تاياق" دېگەن ئۇقۇمدا ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، كەس باشىمنى گۆيتەك خەيلىڭ ئاداقى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مېنى ئى، زۇلفى چەۋگانىم مېنىڭ. (ئى، ئات توپى تايىقىدەك ئۇزۇن چاچلىق يارىم، مېنى مۇنداق سەرگەردان قىلغۇچە، بېشىمنى كېسىپلا ئاتلىرىڭنىڭ ئايىغىغا توپ قىلىپ تاشلاپ بەرگىن.) (لۇتفىي: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر » 240- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980- يىل نەشرى)؛ ھازىرقى تىلىمىزدا: "ئاساسىي بىلىم، باشلانغۇچ چۈشەنچە، ئوقۇش- يېزىشنى بىلىش" ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلىۋاتقان "ساۋات" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "سەۋاد" تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مەنىسى "قارا، قارا رەڭ"

ئىكەنلىكى ئەمەلىي مىساللار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ يەنە بۇگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى "ئەقىلسىز، دۆت" مەنىسىدە ئىشلىتىلىۋاتقان "كالۋا" كەلىمىسىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " كەللەۋار" شەكلىدە بولۇپ، ئۇ "كاللىدەك، كاللەك" ئۇقۇمىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ؛ ھازىرقى تىلىمىزدا، "ئىنتايىن تۆزلۇق" مەنىسىدە قوللىنىلىۋاتقان "شاكىراب" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "شەكەراب" شەكلىدە بولۇپ، ئۇ "شەكەر سۈيى، سۇيۇق شېكەر، ئىنتايىن تاتلىق" ئۇقۇمىدا قوللىنىلغانلىقى مەلۇم. ئەمدى، بۇ خىل سۆزلەردە زادى نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق مەنە- ئۇقۇم ئۆزگىرىشى بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىنىڭ ھەر بىرىدە بىر ئېتىمولوگىك ھېكايە باركى، بۇلارنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت قوللىنىلىش جەريانىدا شەكىللەندۇرگەن ئۆزىگە خاس سېمانتىك ئۆزگىچىلىكلىرى ئوچۇقلاپ بېرىدۇ. بۇ ماۋزۇنىڭ مۇپەسسەل باياني ئۈچۈن، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» ناملىق كىتابنىڭ «ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر» تېمىسىدىكى تۆتىنچى بابىنى ئوقۇپ كۆرۈش تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

ئالتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئۇيغۇر يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتا، كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يەر ناملىرى ئىلمى تەتقىقاتى ئەمەلىيەتتە، تىل تەتقىقاتى، خۇسۇسەن قەدىمكى تىل تەتقىقاتى ئارقىلىق، ئۆز مېۋىلىرىنى نامايان قىلىدۇ. ھالبۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كلاسسىك تىلى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر يۇرتىدىكى نۇرغۇنلىغان يەر- جاي ناملىرىغا ھەقدارلىق قىلىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە، يېڭىسار، ئەسكىسا (ياكى ئەسكىسار)، پايناپ، بەشكېرەم، كېرەمباغ، چارۋاغ، لەڭگەر قاتارلىق يەر- جاي ناملىرى بىر ئەمەس، بىر قانچە جايدا تەكرارلىنىدۇ. ئەمدى، بۇ ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىدە، ئۆزلىرىنىڭ " ياڭى ھىسار، ئەسكى

ھسار، پايىنى ئاب، بېش كەرەم، كەرەمباغ، چەھار باغ، لەنگەر" تەلەپپۇزلۇق ئەسلى شەكىللىرىنى ئىسپات قىلىپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇقۇم جەھەتتە، "يېڭى قەلئە (ياكى يېڭى شەھەر)، كونا قەلئە (ياكى كونا شەھەر)، ئاياغسۇ، ئۈزۈمزارلىق، ئۈزۈملۈك باغ، كۆجۈمباغ، قونالغۇ (ياكى ئۆتەڭ) " دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىنىدۇ. ھەتتا ئەزىم دەريايىمىز تارىم ۋە بۇيۇك چۆللىمىز تەكلىماكان ھەققىدىمۇ، خوتەنلىك ئالىم مۆجىزىي ئۆزىنىڭ 1885- يىلى قەلەمگە ئالغان مەشھۇر ئەسىرى «تەۋارىخى مۇسقىييۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) دا: "سۇلتان ۋۇزەرا، ئۇمەرا، لەشكەرلەرى بىلەن پايىتەخت ياركەنددىن ئاتلىنىپ، تارەم دەرياسىنى بويلاپ، تەرك مەكان دەشتىگە شىكارغە يۈزلەندىلەر" دەپ يازغان. (قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، قولىيازما قىسمى. 34- بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل نەشرى) ئەمدى، ئالىمنىڭ ئاشۇ يازغىنى بويىچە ئىزاھلىغاندا، "تارەم دەرياسى" دېگەن "پەلەك دەرياسى" دېگەن بولىدۇ؛ "تەرك ماكان دەشتى" بولسا، "(قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن) تاشلىنىپ كەتكەن ماكان" دېگەن بولىدۇ.

دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەنسەك ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما ئەسەرلەرنى ئەتىۋارلاپ ئوقىساق ۋە بىرلىپ تەتقىق قىلساق، قەدىمىي يۇرتىمىزنىڭ كوچا- كويلىرىدىن تارتىپ، تاغ- دەريالىرىغىچە قويۇلغان ئىسىم- ناملارنى تىلشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق ئىلمى ئاساسىدا شەرھلەپ كۆرسىتەلەيمىز.

يەتتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

ئادەتتە، لۇغەتچىلىك ئۆز ئالدىغا ئايرىم تارماق پەن ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ نەتىجىسى ئۆز نۆۋىتىدە، بىر تىل لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ

سەۋىيىسىنى ئىسپاتلايدىغان ئاساسلىق دەلىل بولۇپمۇ سانىلىدۇ. شۇڭلاشقا، ھەرجەھەتتىن تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ زىيالىيلىرى لۇغەتچىلىك تەتقىقاتىنىڭ سەۋىيىسىنى دەۋر قەدىمى بىلەن تەڭ ئۆستۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ مېڭىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈرك دۇنياسى تىلشۇناسلىقىنىڭ كارۋانبېشىسى ۋە پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە لۇغەتچىلىكنىڭ پېشۋاسى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇ تۈزگەن بۈيۈك قامۇس « تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن قانچىلىك ئىپتىخارلانساق ئەرزىيدۇ. كۆز تەگمىسۇن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى، خۇسۇسەن لۇغەتچىلىكنىڭ سەۋىيىسىمۇ ئومۇميەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خېلىلا ئوبدان. بولۇپمۇ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، جاھان تۈركولوگلىرى ۋە ئۇيغۇرشۇناسلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، بۇ-ئاساسلىق تەرەپ. بىراق، ئۆزىمىزنى بىسۇۋېلىپ تۇرۇپ، سەممىيەت ۋە " بىرنى بىر دېگۈلۈك" دېگەن ئۇيغۇر ھەققەتچىلىكى بىلەن باھا بېرىدىغان بولساق، تۈزۈپ ئېلان قىلىنغان ئىملا، تەلەپپۇز لۇغەتلىرىمىزدىن تارتىپ، ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزغىچە بولغان ئومۇمىي لۇغەتچىلىكىمىزدە، ساقلىنىۋاتقان مەسىلەر ۋە جىددىي كەمچىلىكلەر ئاز ئەمەس. مىسال ئۈچۈن، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى ئالساق، بۇ زىرىك ئەسەرنىڭ ئالدى بىلەن، ماۋزۇسىنىڭ چېكى ئېنىق ئەمەس. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى بويىچە ئىپتىدائىي بىلىمگە ئىگە ئىنسان بىلىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى زامان- دەۋر چېكى ئوزايىدىن، " قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى"، " چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" ۋە "ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. شۇڭا ئەگەر، 1999- يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان قولىمىزدىكى بۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى بولىدىغان بولسا، زامان چېكىنى ئېنىق قىلىپ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دەپ يېزىش كېرەك؛ ئەگەر مەزكۇر لۇغەتنىڭ ماۋزۇسىدا دېيىلگەن ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى، چاغاتاي ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ ھەممىسنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلسە، بۇ ھالدا، لۇغەت ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆزلۈكلەرنىڭ ئىزاھاتىدىكى كەمتۈكلۈك، ھەتتا خاتالىقلارنى بىرمۇ بىر تۈزىتىش كېرەك. ئالايلۇق، لۇغەتتە بېرىلگەن "دىۋانە، سائىل، قەلەندەر" سۆزلىرى، ھەتتا، "ئابدال" دېگەن سۆزمۇ قوشۇلۇپ ھەممىسى "كىشىلەردىن سەدىقە سوراپ، نەرسە- كېرەك تىلەپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان كىشى، تىلەمچى" دەپ ئىزاھلانغان. ئەمما، بىز مۇندىن 70- 80 يىل بۇرۇن يېزىلغان قوليازما ئەسەرلەرنى ۋاراقلايدىغان بولساق، بۇ سۆزلەردىن "ئابدال" نىڭ مەخسۇس بىر ئىنسانلار توپىنى، يەنى بىر جامائەت ئىنسانىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولغانلىقىدىن باشقا، " دىۋانە" كەلىمىسىنىڭ ئاساسلىق مەنىسى "ساراڭ، مەجنۇن، نېرۋىسىدىن ئاداشقان ئىنسان" ئىكەنلىكى؛ "سائىل" سۆزىنىڭ "سورىغۇچى" دېگەن بولىدىغانلىقى؛ "قەلەندەر" سۆزىنىڭ بولسا، "دەرۋىش" دېگەن بولىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن، ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھۈسەيىن تەجەللىي 20- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرى يازغان " قارا ھەققىدە قەسىدە " ماۋزۇلۇق ئەسىرىدە:

" قارىغە ئاۋازىن ئىشتىسەم ئۆيدە، چىققۇم تاشقەرى،

قارا قاسىد قارغەلىقتىن كېلدى دېپ دىۋانەۋار. "

دەپ نەزم تۈزگەن. (قاراڭ: «چاغاتاي تىلى» 139- بەت. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى) روشەنكى، بۇ يەردىكى "دىۋانەۋار" ھەرگىزمۇ "تىلەمچىدەك " دېگەن بولمايدۇ. شۇڭا، بۇ بېيتقا: "ئۆيدە ئەگەر سىرتتىكى قاغىنىڭ قاقىلدىغان شۇم ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالغىدەك بولسام، قاغىلىقتىن قارا خەۋەرچى كەلگەن بولمىسۇن يەنە دەپ، مەجنۇنلارچە يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىمەن" دەپ يېشىم بېرىمىز. يەنە دېسەك،

مەزكۇر لۇغەتتە، "دىۋان" دېگەن سۆزگە پارسچە لۇغەتلەردىكىنى كۆچۈرۈپلا "شېئىرلار توپلىمى، توپلام" دەپ ئىزاھ بېرىپ، ئۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن تارتىپ، " بۈيۈك لۇغەت، قامۇس" مەنىسىدە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىغا كۆز يۇمۇش تولىمۇ خاتا بولغان. چۈنكى، بۈيۈك ئالىم بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز زامانىسىدا، نورمال لۇغەتلەرگە ماۋزۇ قىلىنىدىغان "مەئجەم، لۇغەت" سۆزلىرىنى ئەمەس، بەلكى، " دىۋان" سۆزىنى تاللاپ، ئۆزىنىڭ ئۇ يىگىرمە ئۈچ مىللەتنىڭ تىل ماتېرىياللىرىنى مۇجەسسەم قىلغان تەڭداشسىز بۈيۈك ئەسىرىگە ماۋزۇ قىلغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، مەزكۇر " دىۋان" كەلىمىسىنىڭ لۇغەتلەرگە ئىشلىتىلگەنىدە، "قامۇس، بۈيۈك لۇغەت" دېگەن بولىدىغانلىقىنى دەلىللەيدىغان ئەڭ ۋەزنىلىك پاكىتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، « تۈركىي تىللار دىۋانى» نى خەنزۇ ئالىملار 突厥语大词典 دەپ ئەينەن تەرجىمە قىلغان.(قاراڭ: « 突厥语大词典, 民族出版社 2002 年 »)

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى باركى، دەل «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» قاتارلىق مۆتىۋەر لۇغەتلىرىمىزدە، "دىۋان" كەلىمىسىنىڭ ئەسلى مەنىسى ئەرەبچە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن هالدا، "پارسچە سۆز. شېئىرلار توپلىمى، توپلام " دەپلا ئىزاھلىنىپ (قاراڭ: « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » (قىسقارتىلمىسى)548- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى)، ئۇنىڭ " بۈيۈك لۇغەت، قامۇس" دېگەن ئىزاھى بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بەزەن بىلىم ئادەملىرى "‹دىۋان› كەلىمىسىنى ‹بۈيۈك لۇغەت› دەپ ئىزاھلاشقا لۇغەت ئاساسى كەمچىللىك قىلىدۇ" دېگەننى باهانە قىلىپ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » نىڭ ھەقىقىي ئالىملار تەرىپىدىن بېكىتىلگەن «突厥语大词典» دېگەن

خەنزۇچە تەرجىمىسىنى غەرەزلىك ھالدا بۇزۇپ، 突厥语词典 دەپ ئىشلەتمەكتە.(قاراڭ: 《突厥语词典语言研究》，中央民族大学出版社 2001 年) شەكسىزكى، بۇ-ئىلمىي جەھەتتىنمۇ، قانۇنىي جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلا بىر خاتا قىلمىشتۇر.

ئىسقىسى، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ساھەيىمىزدە، ساقلىنىۋاتقان يېتەرسىزلىكلەر، كەمچىلىكلەر خېلى بار، بۇلارنى تۈزىتىشىمىز لازىم. لۇغەتچىلىك ساھەسىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلاش ۋە كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىش جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا دائىر ئاساسىي بىلىملەر ھەقىقەتەنمۇ ئەسقاتىدۇ.

سەككىزىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە توغرىلاپ ئىشلىتىش خىزمىتىدە دەردىمىزگە يېتىدۇ.

تىلنى تەتقىق قىلىشتىن مۇددىئا ئۇنىڭ قوللىنىلىشچانلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. تەرەققىي قىلغان تىللارنىڭ ھەممىسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ،سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە گەپ-سۆزلەرنى توغرىلاپ ئىشلىتىش مەسىلىسى نۆۋەتتىلا ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىدىمۇ يېشىلمەيدىغان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، مەيلى كىلاسسىك سۆز-ئاتالغۇلارنى قېزىپ ئىشلىتىش پرىنسىپى ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى يېڭىدىن سۆز-ئاتالغۇ ياساپ ئىشلىتىش قائىدىسى ئۈچۈن بولسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمى سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ چۈشىنىشلىك ۋە چۈشەندۈرۈشلۈك بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك تۆھپە قوشالايدۇ. بۇ چۈشەنچىمىزنى ئوچۇقلاش ئۈچۈن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا ، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىدە، شۇ چاغقىچە "ئاللا"، "خالىماق"، "مەسچىت" ۋە "نورۇز" يېزىلىۋاتقان بۇ تۆت سۆزلەمنى مۇزاكىرىگە قويىمىز.

"ئاللا" سۆزى 1999- يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر

قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە: " خۇدا، تەڭرى، پەرۋەردىگار" دەپ ئىزاھلانغان(قاراڭ: شۇ ناملىق لۇغەت، 49-بەت) مەلۇمكى، "ئاللاھ" مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك مەبۇدىسى ۋە تەڭداشسىز ئىلاھىنىڭ مۇبارەك نامى. ئۇ ئەرەبچە كەلىمە بولۇپ، ئەرەب يېزىقىدا "الله" يېزىلىپ، "ئەللاھ، "ئاللاھ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. دۇرۇس، "ھ" ، "ر" تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇش ئادىتى بار ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ بۇ سۆزنى "ئاللا" دەپ ئىشلىتىدىغانلىقى ئەمەلىيەت. ئەمما ، "الله اكبر" دىگەن جۈملىگە كەلگەندە، ھەممە ئادەم "ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇكى، بۇ يەردە "ئاللاھ" كەلىمىسىدىكى "ھ" تاۋۇشىنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلسا بولمايدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. يەنە دېسەك ،تىل-يېزىقنىڭ ئاداققي مەقستى زىيالىينى دېھقانلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى دېھقاننى زىيالىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. نېمىلا دېگەن بىلەن، ئۆزىنىڭ مۇقەددەس مەبۇدىسىنىڭ ئىسمىنىمۇ توغرا تەلەپپۇز قىلالماسلىق ۋە توغرا يازالماسلىقنىمۇ ئوسال ئەيىب يوقتۇر. شۇڭا،ئىملا ۋە تەلەپپۇزدىكى مەزكۇر نۇقسانىنى جەزمەن ۋە تېز پۈرسەتتە تۈزىتىشىمىز لازىم.

"ئىختىيارقىلماق، مەيل قىلماق" ئۇقۇمىدىكى "خاھلىماق "سۆزىدىن "ھ" ھەرپىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، "خالىماق" يېزىش ۋە "پوقلاق" نىمۇ "خالا"، "ئىختىيار قىل، مەيل قىل" دېگەنىنمۇ "خالا" دېيىشىنىڭ نەقەدەر ئىلمىسىزلىك ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. ئۇنىڭسىزمۇ "خاھلىماق" پېئىلىنىڭ ئۇزىكى بولغان "خاھ" سۆزىدىن ياسالغان باغلىغۇچى سۆز "خاھى" نىڭ ئەمەلىيەتتە "مەيلى" باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە ئوخشاش قىممەتتە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ، مەزكۇر "خاھلىماق" كەلىمىسىدىكى "ھ" ھەرپىنى يېزىقتا ۋە تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇشنىڭ ھېچبىر ئاساسى يوقلۇقىنى دەلىللەيدۇ.

"مەسچىت" كەلىمىسىگە كەلسەك، ئۇنىڭ "مەس"بىلەن مۇ، " چىت" بىلەن مۇ ھېچ ئالاقىسى يوق، بەلكى، ئەرەب يېزىقىدىكى " س، ج، د" ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان "سەجدە" سۆزى ۋە ئۇ بىلدۈرگەن خاس ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ " ئاللاھ ئۈچۈن سەجدە قىلىدىغان جاي. مۇسۇلمانلارنىڭ جەم بولۇپ ناماز قىلىدىغان ئىبادەتخانىسى" دېگەن بولىدۇ. (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)1030- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى) ھازىرقى تىلىمىزدا، مەزكۇر "س، ج، د" ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان "ساجىدە" سۆزى "ئاللاھقا سەجدە قىلغۇچى، ئاللاھقا ئىبادەت قىلغۇچى" دېگەن مەنىدە، ئاياللار ئىسمىلىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. يازما ئەسەرلىرىمىزدە، "مەسجىدى ھەرام" (مەككىدىكى ھەرەم مەسجىدى) دېگەن بىرىكمە ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، "مەسچىت" سۆزىنى توغرىلاپ "مەسجىد" قىلىپ ئىشلەتكەندىلا، چۈشىنىشلىك ۋە چۈشەندۈرۈشلۈك بولىدۇ.

ئىملا، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزدىكى "نورۇز" (no:ruz) كەلىمىسىنى "نەۋرۇز " قىلىپ ئىشلىتىش توغرىسىدا، ئالىملىرىمىز خاس ماقالىلەر يازدى، زاكون ئاساسى بىلەن چۈشەندۈردى. بىراق، ھوقۇقدار لۇغەتشۇناسلىرىمىز: "دېھقانلىرىمىز ‹ نورۇز › دەيدۇ، يەنە ‹ نورۇزگۈل › دېگەن سۆزمۇ بارغۇ" دېگەنلەرنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۆزگەرتكىلى ئۇنىمايلا كەلدى. ئەمەلىيەتتە، يېزىق تىلىمىزدا "نەۋ" دېگەن بىر سۆز بار بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى "يېڭى، ياش؛ باش، تۇنجى" دېگەن بولىدۇ. مەسىلەن، نەۋجۇۋان: ياش ئايال؛ نەۋ باھار: باش باھار، دېگەنلەرگە ئوخشاش. (قاراڭ: « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » (قىسقارتىلمىسى)1108- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى) ئەڭ مۇھىمى، " نەۋرۇز " قىلىپ ئىشلەتكەندىلا، بۇ كەلىمىنىڭ " نەۋ " (يېڭى) سۆزى بىلەن "رۇز " (كۈن)

سۆزىدىن تەشكىل تاپقان بىر بىرىكمە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ " باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى" دېگەن بولىدىغانلىقى ئۇقۇشلۇق ۋە چۈشىنىشلىك بولىدۇ. يەنە دېسەك، نەۋرۇز بايرىمى ئۆتكۈزىدىغان قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى "نەۋرۇز" دېسە، بىز ئۇيغۇرلارلا "نورۇز" دېسەك، خۇددى دۇنيادىكى پۈتكۈل مۇسۇلمانلار "ئاللاھ" دېسە، پەقەت بىزلا "ئاللا" دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ۋە يېزىپ يۈرگەنەدەك داغقان يۈتى گەپ بولىدۇ، خالاس.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتىمىز ياخشى بولغانلىقىدىلا، ئاندىن تىلىمىزدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك دېھقانلەرچە تەلەپپۇز قىلىش جەريانىدا، ئانچە گۈزەل ۋە چۈشىنىشلىك بولمىغان شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى ئىزاھلاپ كۆرستەلەيمىز ۋە خەلقىمىزنى، خۇسۇسەن زىيالىيلىرىمىزنى توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلالايمىز ۋە يېتەكلىيەلەيمىز. بۇ ئەمەلىيەتتە، سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە قائىدىلىكلەشتۈرۈش خىزمىتىدە جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ.

ئالايلۇق، ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدىكى "سەللىمازا" كەلىمىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە " سەللە " بىلەنمۇ، " مازا " بىلەنمۇ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق، ئېتىمولوگىيىسى ئەرەبچە بولغان بىر سۆز ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئىكەنمىز (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»(قىسقارتىلمىسى)623 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى)، بۇ ھالدا، ئەرەبچىدىكى تولۇق تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى يۈزدە يۈز ئەينەن كۆرستىپ كەتمىسەكمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، خەلقىمىز ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەتكەن "سەلىمۇلئەزا" شەكلىنى ئىزاھ ئىچىدە كۆرستىشىمىز لازىم. ئەڭ ياخشىسى، مەزكۇر "سەلىمۇلئەزا" سۆزىنى بىر ئايرىم ماددا قىلىپ كۆرستىپ، ئۇنىڭ ئىزاھىغا " (سەللىمازا) سۆزىگە قاراڭ" دەپ كۆرسەتمە

بىرىپ قويساق كۇپايە. يەنە دېسەك، مەزكۇر ئىزاھلىق لۇغىتىمىزدە ئىزاھلانغان "خايان" ۋە "خايناخا" سۆزلىرىنىڭمۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق. چۈنكى، "خايان" سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا، "خاھ" سۆزىنىڭ رەۋىش شەكلى "خاھان" تەلەپپۇزىدا، "خايناخا" كەلىمىسى بولسا، "خاھ-ناخاھ" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. ئەمدى، بۇ سۆزلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى بۈگۈنكى لۇغەتلىرىمىزدە ئىزاھلاپ كۆرستىپ قويساق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەشتىمۇ، خەلقىمىزنى سۆز-ئاتالغۇلارنى توغرا تەلەپپۇز بىلەن ئىشلىتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىشتىمۇ ئوخشاشلا پايدىسى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىسقىسى، لۇغەتچىلىك- تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ھوسۇل كۆرەك مەيدانى. ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ساھەسىدە، مىللىي تىلشۇناسلىقىمىزنىڭ بەرىكەتلىك ھوسۇللىرىنى جايىدا نامايان قىلىمىز دېسەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمىنىڭ ئومۇملىشىشىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشىمىز، كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىشىمىز لازىم.

توققۇزىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ قەدرىگە تېخىمۇ يەتكۈزىدۇ، قىممىتىنى تېخىمۇ ئارتتۇرىدۇ.

ئەڭ ئېنىق گەپ بىلەن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېمەك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تىلى دېمەكتۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى شۇ قەدەر سېھىرلىك ۋە شۇ قەدەر جازىبىدار قىلغان نەرسە ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئۇچيۈز ئاتمىش ئاھاڭدىن باشقا، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارغا "ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز" كەبى ياراشقان، ئۆزىنىڭ پۈتمەس- تۈگمەس كۈچى ئارقىلىق،ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارنى تېخىمۇ جانلاندۇرغان ۋە جىلۋىلەندۈرگەن بىباھا ئۇيغۇر تىلىدۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئىز بېسىپ تەتقىق قىلىنىپ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ CD ، VCD ، DVD پىلاستىنكىلىرى ئىشلىنىپ، جاھانغا تارقىتىلدى. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ سېھرىلىك گۈزەل ئاھاڭلىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇزىكانتلارنىڭ ھەيران- ھەسلىك ئىچىدىكى دىققەت- ئېتىبارىنى ئۆزىگە رام قىلغانسېرى، ئۇنىڭ بىباھا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلىرىمۇ ئەدىبلەرنىڭ ۋە تىلچىلارنىڭ ھەۋەسلىك نەزەر سېلىشىغا مۇيەسسەر بولماقتا.

ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى دېگىنىمىز، گۈزەل مۇزىكا ئاھاڭى بىلەن گۈزەل تېكىست تىلىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن بىر گەۋدىسىدۇركى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇنىڭ تېكىست تىلى بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ھېچ ئايرىلالمايدۇ. مۇشۇ چىنلىقنى چىقىش قىلىپ شۇنداق ئېيتالايمىزكى، پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تىل ئەۋزەللىكىنى ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن چېغىمىزدىلا، ئاندىن بىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ نە قەدەر قەدىرلىك ۋە نە قەدەر قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇپ يېتىمىز.

ھاسىلكالام، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ھەرگىزمۇ زورلاپ سېتىلىدىغان ئۆتمەس ماتا ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۇيغۇر تىل- يېزىقىمىز باش بەلگە بولغان ئومۇمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىدىن يېڭى تەرەققىياتى ئۈچۈن داۋاملىق تۆھپە ئاتا قىلىدىغان ئاتا مىراس خەزىنىمىزدۇر. ھالبۇكى، مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ، دەۋر بىلەن تەڭ قەدەممۇ قەدەم ئىلگىرىلەش تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھەققىدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈردۇر.

X X X

شۇنداق قىلىپ، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان»

ناملىق بۇ كىتابىمىزنىڭ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك چۈشەنچە بېرىش ۋە كۆنىمىزدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن زۆرۈر ھەيدەكچىلىك قىلىش مەقسەت قىلىنغان بىرىنچى بۆلۈمنى مۇشۇنچىلىك يازدۇق.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئىزاھ بېرىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر ئىش شۇكى، بۇ بۆلۈمنىڭ 1-، 2-، 3- پاراگرافلىرى ئاپتورنىڭ مۇندىن ئون- ئون بەش يىللار بۇرۇن ئاشۇ ماۋزۇدا يازغان ئەسەرلىرىدىن تەركىب تاپتى ۋە بۇ كىتابقا كىرگۈزۈشتە، ئاساسەن ئۆزگەرتىلمىدى. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، ئۇ ئەسەرلەر ھېلىھەم چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيىتى ۋە تارىخىي ئەمەلىيىتى ھەققىدىكى مېغىزلىق ۋە لىللاھ چۈشەنچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەمدى، ئەگەر ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەسلى شەكلىنى كۆرۈپ بېقىش ئىختىيار قىلىنسا، مىللەتلەر نەشرىياتى 1993- يىل نەشر قىلغان، ئاپتورنىڭ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر » ناملىق توپلىمىغا مۇراجىئەت قىلىنسا بولىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

بىرىنچى باب فونېتىكا

1§. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يېزىق "چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى" دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى- خاقانىيە يېزىقىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. بۇ يېزىقتا جەمئىي 36 هەرپ بار. ئۇلار، ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىدىن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان 28 هەرپ، پارس يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغان "پ، چ، گ، ژ" دىن ئىبارەت تۆت هەرپ، شۇنداقلا بەزىدە "ڭ" تاۋۇشىنى، يەنە بەزىدە بولسا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش "نگ" نى ئىپادىلەيدىغان "نک" (ݣا) هەرپى ۋە " هەمزە " (ء)، شۇنىڭدەك قوشما هەرپ " ۋاۋ ئەلف " (او)، " يا ئەلف " (اي) لاردىن ئىبارەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاشلا ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى هەرپلەر ئومۇمەن باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىلدىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 هەرپتىن باشقا، يەنە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئون خىل ياردەمچى بەلگە ئىشلىتىلىدۇ.

1.1.چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

№	ھەرپ نامى	باش شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	ئاياغ شەكلى	يالغۇز شەكلى	ئىپادە قىلىدىغان تاۋۇش
1	ئەلف	ا		ـا	ا	ئ(ʔ) a: a ä o uö ü i
2	بە	بـ	ـبـ	ـب	ب	b p
3	پە	پـ	ـپـ	ـپ	پ	p
4	تە	تـ	ـتـ // ة	ـت // ـة	ت // ة	T
5	سە	ثـ	ـثـ	ـث	ث	S
6	جىم	جـ	ـجـ	ـج	ج	J
7	چىم	چـ	ـچـ	ـچ	چ	ch
8	ھە	حـ	ـحـ	ـح	ح	h
9	خە	خـ	ـخـ	ـخ	خ	x
10	دال	د		ـد	د	d
11	زال	ذ		ـذ	ذ	z
12	رە	ر		ـر	ر	r
13	زە	ز		ـز	ز	z
14	ژە	ژ		ـژ	ژ	ʒ
15	سىن	سـ	ـسـ	ـس	س	s
16	شىن	شـ	ـشـ	ـش	ش	sh

s	ص	ـص	ـصـ	صـ	سات	17
z	ض	ـض	ـضـ	ضـ	زات	18
t	ط	ـط	ـطـ	طـ	ئتتقى	19
z	ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	ئىزغى	20
ʔ (ئ)	ع	ـع	ـعـ	عـ	ئەين	21
gh	غ	ـغ	ـغـ	غـ	غەين	22
f	ف	ـف	ـفـ	فـ	فە	23
q	ق	ـق	ـقـ	قـ	قاف	24
ĸ g	كـ// ك	كـ//ـك	ـكـ	كـ	كاف	25
g	گ	ـگ	ـگـ	گـ	گاف	26
l	ل	ـل	ـلـ	لـ	لام	27
m	م	ـم	ـمـ	مـ	مىم	28
n	ن	ـن	ـنـ	نـ	نۇن	29
o: u: o uö ü v	و	ـو		و	ۋاۋ	30
h ä i	ه// ە	ـه// ـە	ـهـ	هـ	هاۋ	31

a: a i: i e y	ى	ى	ﯩ	ﻳ	يا	32
ng n´g	نک// نك	ﻨﮕ	ﻨﮕ		ڭا	33
? (ئ)	ء	أ // ؤ	ﺌ	ئ	هەمزە	34
o u ö ü	او			او	ۋاۋ ئەلف	35
ie	اﻳ// ى	اى		اﻳ	يا ئەلف	36

هازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا، مۇناسىۋەتلىك تىل- يېزىق ئالىملىرى "هەمزە" نى ئېلىپبە جەدۋىلىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، ئۇنى بىر بەلگە ئورنىدا كۆرۈپ كەلگەن. مەن بىر قانچە يىللىق خاس (付助符号) ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، بۇ خىل قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى، يەنى " هەمزە " نىڭ ئەمەلىيەتتە كەم- كۈتىسىز بىر هەرپ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم.

مەن شۇنىڭ ئۈچۈن "هەمزە" نى بىر هەرپ دەپ ئېلىپبە جەدۋىلىگە كىرگۈزدۈمكى، ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەمەلىي ئوينىغان رولى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا هەرقانداق بىر هەرپتىن قېلىشمايدۇ. ئۇ باشقا هەرقانداق بىر هەرپكە ئوخشاشلا " باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىل "دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە. خۇددى هەرقانداق بىر ئۈزۈك تاۋۇش هەرپىگە ئوخشاشلا، ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت ئۇنىڭغا سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان هەرپ ياكى بەلگىلەرنى قوشقان چاغدىلا هاسىل بولىدۇ. ئۇ ساكىنلىق بولۇپ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى [ئ] غا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

1.2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر

№	بەلگىنىڭ نامى	بەلگىنىڭ ئورنى: ھەرپ ئۈستى	بەلگىنىڭ ئورنى: ھەرپ ئاستى	مەزكۇر بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇش	مىساللار
1	يەكزەبەر	َ		ä, a	تَن (tän)، عَبد (abd)
2	دۇزەبەر	ً		än, an	بناءً (binaän), مرحباً (märhäban)
3	يەكپەش	ُ		o, u, ö, ü	عُمر (ömr)، عُريان (oryan)
4	دۇپەش	ٌ		un	كتابٌ (kitabun)
5	يەكزىر		ِ	i	بِت (bit)، دِل (dil)
6	دۇزىر		ٍ	in	لغتٍ (lughätin)

7	سكۇن	ْ		ھەر پىنىڭ ئۆز تاۋۇشى	قلمْ (qäläm)
8	تەشدىد	ّ		شۇ ھەرپ تاۋۇشى قوش ئوقۇلىدۇ	قدّی (qäddi)، شدّت (shiddät)
9	مەد	~		a:, a	آباد (a:bad)، آندا (anda)
10	قايىم ئەلىف	ٰ		a:	رحمٰن (rähma:n)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر مەزكۇر يېزىقتىن ساۋات چىقىرىش مەزگىلىدە ئىزچىل ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەسەر ۋە قول يازمىلاردا بولسا، بەك زۆرۈرىيەتلىك بولغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ، يەنى ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، بىز ئوقۇغاندا، ئەسلىدە ئاشۇ بەلگىلەرنىڭ بارلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، شۇ بەلگە ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، تكلم قيلماق (تەكەللۇم قىلماق)، تكلف قيلماق (تەكەللۇف قىلماق)، تكليف قيلماق (تەكلىف قىلماق)، شدت ليك جنگ (شىددەتلىك جەنگ)، قدو قامت (قەددۇ قامەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى

بەلگىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئەسەرلەردە ۋە يازمىلاردا چۈشۈرۈپ قويۇلۇشى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن ساۋاتى بار ئادەم ئۇچۇن مەزكۇر بەلگىلەرنى ئىشلىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغانلىقىدىن بولغان. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى ئېگىلىدىن ئۆگىنىشقانلارمۇ ئازراق دىققەت قىلسىلا سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە ئوقۇلۇشىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئىگىلىۋالالايدۇ ۋە ئوقۇشتا خاتا تەلەپپۇز قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنالايدۇ. مەسىلەن:

A. " تفعل" (تەفەئئۇل) شەكلىدىكى سۆزلەر

تكبر (تەكەببۇر)	چوڭچىلىق قىلماق
تغير (تەغەييۇر)	ئۆزگىرىش
تصدق (تەسەددوق)	بېغىشلاش
تفكر (تەفەككۇر)	تەپەككۇر، پىكىر، ئوي
تقرب (تەقەررۇب)	يېقىن
تعلم (تەئەللۇم)	ئۆگىنىش

B. " تفعيل" (تەفئىل) شەكلىدىكى سۆزلەر

تكبير (تەكبىر)	ئۇلۇغلاش؛ چوڭايتىش
تغيير (تەغيىر)	ئۆزگەرتىش
تصديق (تەسدىق)	تەستىقلاش، مۇقىملاشتۇرۇش
تفكير (تەفكىر)	پىكىر قىلىش، ئويلاش

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاتى چىققان ھەرقانداق بىر ئادەم "تكبر" نى "تەكبىر" دەپ، " تكبير" نى "تەكەببۇر" دەپ

ئوقۇپ تاشلمايدۇ. چۈنكى، ساۋات چىقىرىش ۋاقتىدا، "تەكەببۇر" ئوقۇلىدىغان سۆزنى" تَكبُر" قىلىپ يېزىپ، "تەكبىر" ئوقۇلىدىغان سۆزنى بولسا، "تَكبِير" قىلىپ يېزىپ ئۆگەتكەندىن باشقا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ياردەمچى بەلگىلىرىنى ئېلىپ تاشلىغاندا، "تەكەببۇر" (تكبر) بىلەن "تەكبىر" (تكبير) نى پەرقلەندۈرۈپ، مۇشۇ جايدا "ئى" ئوقۇلىدىغان بىر " ي " ھەرپى بولىدىغانلىقىنى، يەنى بۇ ھەرپنىڭ " تەكەببۇر " (تكبر) دا يوق، "تەكبىر" (تكبير) دا بار بولىدىغانلىقى ئېنىق سۆزلەپ چۈشەندۈرىلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى بەلگىلەرنىڭ يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلۇش ئادىتى ئەرەب- پارسچىدىن كىرگەن يېزىق ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بۇ خىل ئادەت چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەب- پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەردىلا ئەمەس، بەلكى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، "ياخشى، قارا" دېگەن ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەر بەزىدە " يَخشى، قَرا " قىلىپ يېزىلسا، كۆپ ھاللاردا، ياردەمچى تاۋۇش بەلگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ "يخشى، قرا" شەكلىدە يېزىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. تەبىئىكى، بىز بۇ سۆزلەرگە "ئا" تاۋۇشىنى بىلدۈرىدىغان زەبەر بەلگىسى قويۇلمىغان بولسىمۇ، ھەرقانداق يەردە ئۇلارنى ئوخشاشلا " ياخشى، قارا " دەپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى مەزكۇر يېزىقتىكى ئۆزىگە خاس مۇھىم بىر

ئالاھىدىلىك بولۇپ، بۇنى ئېگىلىۋېلىش تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش، ئەلۋەتتە.

1.3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىرقانچە ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىر تىل تاۋۇشى (بىر فونېما) نى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىر ھەرپ ئەمەلىي ئىستېمالدا ھەم ئۈزۈك تاۋۇشنى، ھەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئۈچىنچى، بەزى ھەرپلەر ئىككى خىل ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادە قىلىدۇ. بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ،ئۈزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشىنى تۆۋەندىكىچە كۆرستىمىز.

ئا. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا جەمئىي 34 ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

" بە، پە، جىم، چىم، خە، دال، رە، ژە، شىن، غەين، فە، قاف، كاف، گاف، لام، مىم، نۇن، ڭا، يا، ۋاۋ " دىن ئىبارەت 20 ھەرپ ئايرىم- ئايرىم ھالدا، "ب، پ، ج، چ، خ، د، ر، ژ، غ، ف، ق، ك، گ، ل، م، ن، ڭ، ي، ۋ" دىن ئىبارەت 20 ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. قالغان بەش ئۈزۈك تاۋۇش تۆۋەندىكىدەك بەش گۇرۇپپا ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

1. " زات، زال، زە، ئىزغى" دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ

ئەمەلىيەتتە، "ز" ئۆزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، مضمون (مەزمۇن)، مذكور (مەزكۇر)، مظلوم (مەزلۇم)، مزار (مەزار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. " سە، سىن، سات " تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا "س" تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، صواب (سەۋاب)، ثمر (سەمەر)، سلام (سەلام) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. " ئەلىف، ئەين، ھەمزە " دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا "ئ" تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن مەزكۇر كىتابنىڭ «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۆزۈك تاۋۇش «ئ» توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق پاراگرافقا مۇراجىئەت قىلىڭ). مەسىلەن، اىت، (ئىت؛ ئىزاھ: بۇ يەردىكى " ئەلىف " ئۆزۈك تاۋۇش " ئ " نى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان سوزۇق تاۋۇش " ـ " نى بولسا، يەكزىر (يەنى ـِ) ئىپادىلەيدۇ.) امام (ئىمام)، مؤمن (مۆئمىن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4. " تە، ئىتقى " دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە "ت" ئۆزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، تكليف (تەكلىف)، وطن (ۋەتەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5. " ھە، ھاۋ " دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە (ئۆزۈك تاۋۇش بولۇپ كەلگەندە) بىرلا " ھ " ئۆزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، حال (ھال)، ھەلاك (ھەلاك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئىككىنچى ھەرپ "بە" ئادەتتە "ب" ئۆزۈك تاۋۇشنى

ئىپادە قىلغاندىن تاشقىرى، بەزەن ھاللاردا " پ " تاۋۇشىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، بارىب- كلىب تۇرماق (بارىپ- كەلىپ تۇرماق)، يازىب بىرماك (يازىپ بېرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئالتىنچى ھەرپ " جىم" ئادەتتە "ج" ئۈزۈك تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلغاندىن باشقا، بەزى چاغلاردا "چ" تاۋۇشىنىمۇ ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن، اوجون (ئۈچۈن)، جونك (چوڭ)، اوجماق (ئۇچماق)، اوجونجى (ئۈچۈنچى).

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 25- ھەرپ " كاف " ئادەتتە " ک " ئۈزۈك تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغاندىن باشقا، خېلى كۆپ ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش "گ" گىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، چوكان (چەۋگان)، كاهى (گاھى)، اوزكا (ئۆزگە)، كلزار (گۈلزار)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىدىن باشقا، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 31- ھەرپ " ھاۋ " نىڭ ئاياغ شەكلى "ە" ۋە يالغۇز شەكلى "ہ" لەرنىڭ بەزى ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش "ھ" نى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىق لازىم. مەسىلەن، مه (مەھ، مەنىسى: ئاي)، كره (گىرىھ، مەنىسى: تۈگۈن؛ چىگىك)، منه (مىنھۇ، مەنىسى: ئۇنىڭدىن)، سياه (سىياھ، مەنىسى: قارا)، كاه (گاھ)، كناه (گۇناھ) ۋە باشقىلار.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 33- ھەرپ " ڭا " مۇ قوش ۋەزىپىلىك ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ئۈزۈك تاۋۇش " ڭ " نى ئىپادە قىلىسىمۇ، بەزەن ھاللاردا ئېنىقلا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش " نگ " نى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

" ڭ " نى ئىپادىلىشى

جونک (چوڭ)

مونک (مۇڭ)

انکلاماق (ئاڭلاماق)

کونکول (كۆڭۈل)

تانکلا (تاڭلا)

جایسانک (جايساڭ)

" نگ " نى ئىپادە قىلىشى

رنک (رەنگ)

رنکی (رەنگى)

بنک (بەنگ)

بەنکی (بەنگى)

رنکارنک (رەنگارەنگ)

جنکاور (جەنگاۋەر)

ئە. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرپ ئارقىلىق ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:

1. " ئا " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش " ئەلف " ھەرپىنىڭ باش شەكلى، ئاياغ شەكلى ۋە ئۇستىگە "مەد" بەلگىسى قويۇلغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اکا (ئاكا)، آندا (ئاندا)، راست، بارغان

بۇ تاۋۇش بەزەن ھاللاردا " يا " ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: توریت (تەۋرات)، معنیسی (مەئناسى)، عیسی (ئىيسا)، دعوی (دەئۋا)، موسی (مۇسا)، موسیقی (مۇسىيقا)

2. " ئە " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش " ئەلف " ھەرپىنىڭ باش شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى بىلەن، " ھاۋ " ھەرپىنىڭ بىر خىل يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ

شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكبر (ئەكبەر)، خاشاک (خەشەك)، نامه، پاره

3. " ئو " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلىف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اق (ئوق)، اون (ئون)، قوى (قوي)، روى (روي)

4. " ئۇ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلىف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

استاذ (ئۇستاز)، اون (ئۇن)، قوى (قۇي)، روم (رۇم)

5. " ئۆ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلىف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە "ئەلىف" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكاى (ئۆگەي)، اكاى اتا (ئۆگەي ئاتا)، اوكسوك (ئۆكسۈك)، كورماك

(كۆرمەك)

6. " ئۈ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا "ئەلف" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

الفت (ئۈلفەت)، اون (ئۈن)، ازوم (ئۈزۈم)، كولماك (كۈلمەك)، سورماك (سۈرمەك)

7. " ئې " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلى ياكى ئوتتۇرا شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ايرن (ئېرن- كالپۇك)، ايردى (ئېردى)، ديكان (دېگەن)، سيوماك (سېۋمەك)، بيرماك (بېرمەك)، مين (مېن)، سين (سېن)

8. " ئى " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " يا " ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

امام (ئىمام)، امكان (ئىمكان)، اسلام (ئىسلام)، ايسيغ (ئىسىغ)، ايجماك (ئىچمەك)، مينك (مىڭ)، باشى، يارى، بارى

" ئى " سوزۇق تاۋۇشى بەزەن ھاللاردا " ھاۋ " ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىلكە (بەلكى)، تاكە (تاكى)، كە (كى)، جونكە (چۈنكى)، نيچونكە (نېچۈنكى)، باوجودكە (باۋجۇدكى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا، ئەزەلدىن تارتىپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەۋجۇت. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەريي ئۆزىنىڭ « تۈركيي تىللار دىۋانى» دا، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەن. مىسال ئۈچۈن ئۇزۇن ۋە قىسقا "ئا" تاۋۇشلىرىنى ئالساق، "دىۋان" دا، قىسقا سوزۇق "ئا" تاۋۇشى ئۈچۈن بىر دانە "ئەلف" ئىشلىتىلگەن بولسا، ئۇزۇن سوزۇق " ئا " تاۋۇشى ئۈچۈن ئىككى دانە "ئەلف" جۈپلەپ قوللىنىلغان (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن ئاپتورنىڭ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمي ماقالىلەر» ناملىق توپلىمىغا مۇراجىئەت قىلىنسا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، خۇسۇسەن ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر كۆپەيگەن. بۇ خىل سۆزلەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بىلەن ئەينەن قوللىنىلماقتا.

مەسلەن، كادىر، نادىر، سادىر، ئالىم، زالىم، نالە، دانە، مەنە، تەنە، ئەمەت، مۆمىن دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» لەرنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار "قايىم ئەلفە" ۋە "مەد" بەلگىسىدىن باشقا، خۇددى ئەرەب يېزىقىدىكىگە ئوخشاشلا، "ئەلف"، " ۋاۋ " ۋە " يا " ھەرپلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسلەن:

" ئەلف " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

راضى (رازى)، قادر (قادىر)، زامن (زامىن)، جاهل (جاھىل)، نائل (نائىل)، خالصى (خالىس)

" ۋاۋ " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

روى زمين (رويى زەمىن- " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

عمومى (ئومۇمىي- " ئۇ " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

خصوصا (خۇسۇسەن- " ئۇ " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

روحى حالت (روھى ھالەت- " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

" يا " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

دعوى گر (دەئۋاگەر- " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

تقوى دار (تەقۋادار- " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

معنيسى (مەئناسى- " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

جميله (جەمىلە- " ئى " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كريمه (كەرىمە- " ئى " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا "ئەلىف"، "ۋاۋ" ۋە "يا" ھەرپلىرى ئۈچ ۋەزىپىلىك ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. بىرىنچى، ئۇلار ئايرىم- ئايرىم ھالدا، " ئ، ۋ، ي " ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. (70-، 71-، 72- بەتلەردىكى ئېلىپبە جەدۋىلىگە قاراڭ)

يۇقىرىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى چۈشەندۈرۈلدى . ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆگىنىپ قويۇشقا ئەرزىيدىغان بەزەن ئەھۋاللارمۇ بار. ئالايلۇق، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى تۆتىنچى ھەرپ " تە " ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى " ة " بىلەن بىر خىل يالغۇز شەكلى " ة " ئادەتتە " تە مەربۇتە " (بېلى باغلاقلىق "تە") دەپ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر " تە مەربۇتە " يېزىقتا بەزەن سۆزلەردە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تربية (تەربىيەت)، عزة (ئىززەت). بەزىدە، " تە مەربۇتە " مەزكۇر ھەرپنىڭ " ئۇزۇن تە " شەكلى بولغان "ت" ۋە "ت" لەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تربيت (تەربىيەت)، عزت (ئىززەت). يەنە بەزەن ھاللاردا بولسا، " تە مەربۇتە " نىڭ ئۈستىدىكى ئىككى چېكىت چۈشۈرۈلۈپ قويۇلۇپ، خۇددى " ھاۋ " ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ ۋە يالغۇز شەكىللىرىگە ئوخشاش قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تربيه (تەربىيە)، عزه (ئىززە).

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر " تە مەربۇتە " مەيلى " تە " ھەرپىنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەكىللىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلسۇن ياكى ئۆستىدىكى چېكىتلەر چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ يېزىلسۇن، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تربيه (تەربىيە)، عزه (ئىززە)، جماعه (جەمائە)، دوامه (دەۋامە) قاتارلىق سۆزلەر " تربيت (تەربىيەت)، عزت (ئىززەت)، جماعت (جەمائەت)، دوامت (دەۋامەت) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ، خالاس.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەبچە، پارسچە ۋە تۈركىيچە سۆزلەرنى ئەينەن يېزىشنى مۇددىئا قىلىپ ئىجاد قىلىنغان يېزىق بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا سېلىشتۇرۇپ ئېيتقاندا نىسبەتەن مۇرەككەپ سانىلىدۇ. بىراق، سەۋرچانلىق بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ئېنىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئاشۇ مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە پۇختا ئىگىلەش- تىل تارىخىمىزدىكى مەزكۇر يېزىق ئىشلىتىلگەن ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ئۇزاق زامان جەريانىدا يېزىلغان قىممەتلىك كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆگىنىش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ھەقلىق يوسۇندىكى مۇھىم ۋە زۆرۈر ئەھمىيەتنى نامايان قىلىدۇ.

2§. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن ھەرپلەرنىڭ قولليازمىلاردىكى شەكلى

ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنى سۆز ئۆزىكىگە قوشۇپ يېزىش مەسىلىسى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدەك مۇقىم قائىدىگە چۈشۈپ كېتەلمىگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا پېئىل قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئۆزەككە قوشۇپ يېزىلغان. باشقا قوشۇمچىلار بەزىدە قوشۇپ يېزىلسا، بەزىدە ئايرىپ يېزىلغان. تۆۋەندە « بابۇرنامە » ناملىق كىتابتىن ئېلىنغان مىساللارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

كيلدى، كيلدوک، قوشولدى، كيتكان، ياندىلار، تاپقاندىن، انام نينک، حسن نينک، كيماكتەويماكتە اوستيدا، محمودخان دا، تصرفى دا، معجونى ليق دا، دستارينى، كابل نى، محمودخان نى اوقنى، مغولستان غە، قاشيغە، اوستيكا، ايلچى ليک كا، بدمعاش ليغى دىن، اندجانليغ، اتليق، يخشى ليق، سقالليق. ارتۇق راق...

ئە. بەزى ھەرپلەرنىڭ قولليازمىلاردىكى شەكلى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولليازمىلارنىڭ نۇسخىلىرى بىرقانچە تۈرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت ئەشۇ نۇسخىلار ئىچىدىكى ئايرىم ھەرپلەرنىڭ شەكىللىرى ھەققىدىلا قىسقىچە ئىزاھات بېرىپ ئۆتىمىز.

1. " ج، چ، خ، ح " ھەرپلىرى ئوتتۇرا ۋە ئاخىردا كەلگەندە كۆپىنچە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

محمود [مەھمۇد] محكوم [مەھكۇم]

محكم [مۇھكەم] نجات [نىجاد]

نجوم [نۇجۇم] مجموعه [مەجمۇئە]

نچه [نەچچە] قچان [قاچان]

كيچتى [كېچتى] تاريخ [تارىخ]

تواريخ [تەۋارىخ] بشنچى [بەشىنچى]

بخيل [بەخىل] بابە مخلص [مۇخلىس]

مخزن [مەخزەت]

" ح " ھەرپىنىڭ ئاستىغا بەزىدە " ء " بەلگىسى قويۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

محصول [مەھسۇل] صاحب ارشاد [ساھىبى ئىرشاد]

حجاج [ھۇججاج] محترم [مۇھتەرەم]

صالح [سالىھ] اصلاح [ئىسلاھ]

تحسين [تەھسىن]

2. قولىيازمىدا " س، ش " ھەرپلىرى ئادەتتە دىش چىقىرىلماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

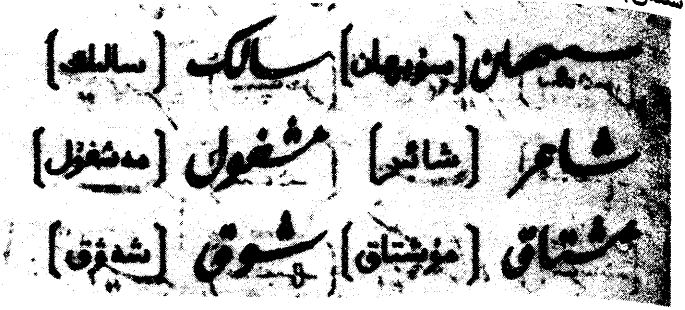

بەزى چاغلاردا " س " ھەرپىنىڭ ئاستىغا " ء " بەلگىسى قويۇلغانمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

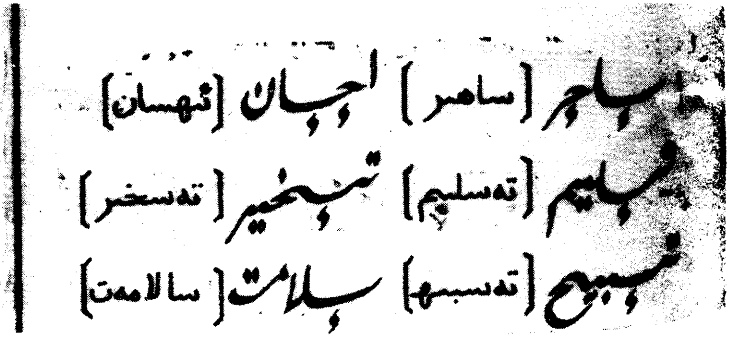

3. " ھ " ھەرپى باشتا كەلسە " ھ... " ئوتتۇرىدا كەلسە " ﻬ... " شەكلىدە يېزىلىدۇ. يالغۇز كەلگەندە كۆپىنچە " ە " شەكلىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

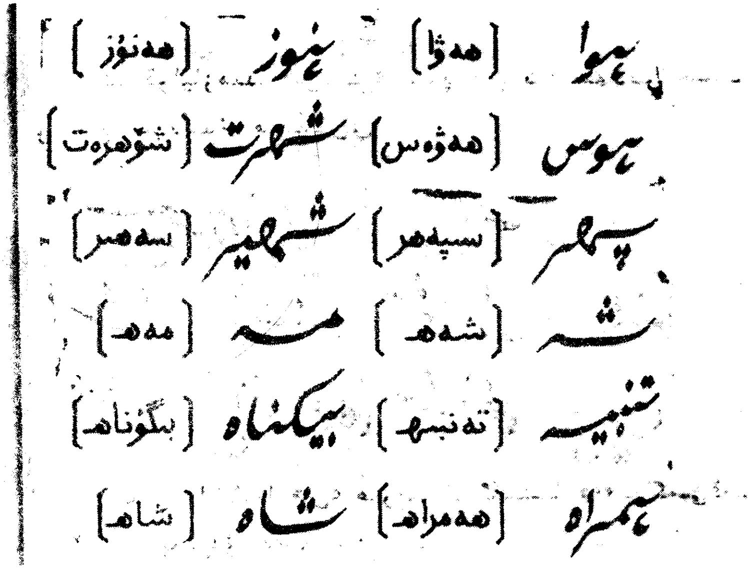

4. "ى" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن ئاياغ شەكلىنىڭ ھەرخىل ھالەتتە يېزىلىدىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

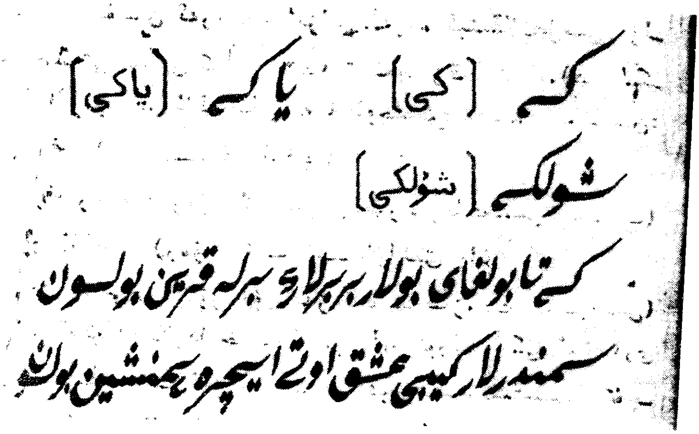

5. "ل" ھەرپىنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكلى بەزىدە خۇددى "س" ھەرپىنىڭ دىشىدەك قىسقا چىقىرىلىپ يېزىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

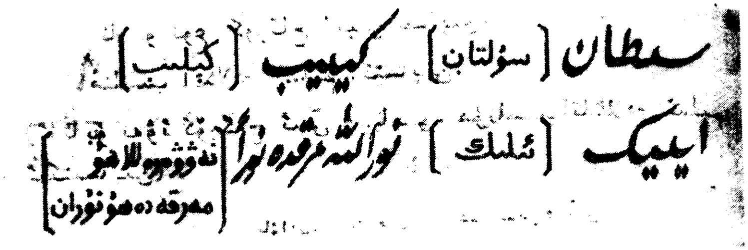

6. " ة، ة (تەمەر بۇتە) " بەزى چاغلاردا ئۇستىدىكى چېكىتى چۈشۈپ قالغان ھالدا كېلىپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. بىراق، بەزىدە، خۇسۇسەن ئەرەبچە ئىزافەتلەردە ئېنىقلانغۇچى بولغاندا چېكىتى بىلەن كېلىپ " ت " تەلەپپۇز قىلىندۇ. (ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا ئاتالتقان مەنا ئوخشاش بولىدۇ).

مەسىلەن:

روضه (رەۋزە- باغ، باغچا)؛ روضه رضوان (رەۋزەئى رىزۋان- ھۆرلەر باغچىسى، جەننەت)؛ روضة الصفا (رەۋزەتۇسسەفا- ساپالىق باغ)؛ روضة الحضرت (رەۋزەتۇلھەزرەت- ھەزرەت باغچىسى)

7. قولىيازمىلاردا خەتنىڭ گۈزەل، كۆركەملىكى ئېتىبارى بىلەن چېكىتلەرنىڭ ئۆز جايلىرىغا قويۇلمىغانلىقىنمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئالايلۇق، " ب " ھەرپى بىلەن " ي "ھەرپى ئارقا- ئارقىدىن كەلگەن جايلاردا، كۆپىنچە ئىككى ھەرپنىڭ ئۈچ چېكىتى بىرلا يەرگە قويۇلغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بىز ئۇنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا مەزكۇر چېكىتلەرنىڭ تەۋەلىكىنى ھېسابقا ئېلىشىمىز لازىم. مەسىلەن:

پىلا (بىلە)، پىلان (بىلەن)، اپياردىلار (ئىبەردىلەر)؛

اتا بو نوع كوركاچ ايش حساپىن،

مناسب انكلادى ئىلىم اكتساپىن.

(ئاتا بۇ نەۋئ كۆرگەچ ئىش ھىسابىن، مۇناسىب ئاڭلادى ئىلىم ئىكتىسابىن). نەۋائىي: ف ش.

§3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۈزۈك تاۋۇش

" ۋ " توغرىسىدا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش"ۋ" چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا "ئەين"، "ھەمزە" ۋە "ئەلىف" تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپنىڭ ساكىنلىق شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەن بۇ مەسىلىنى دەسلەپ تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 1982- يىلىدىكى ئىلمىي يىغىنىغا تاپشۇرغان «چاغاتاي تىلىدىكى ئەرەبچە- پارسچە ئېلېمېنتلار توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. كېيىن، مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ 1985- يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تاپشۇرغان «چاغاتاي يېزىقىدىكى "ئەين" ھەرپىمۇ ياكى بەلگىمۇ؟» ماۋزۇلۇق ماقالەمدە يەنە بىر قېتىم شەرھلىدىم. بىراق، ئۇ ماقالىلىرىمدە ئەمەلىي مىساللار كۆپرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىساللارئاشۇ ئەينى زاماندىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە ئەينەن بېرىلگەچكە، مەتبەئە قىيىنچىلىقى تۈپەيلى ژۇرناللىرىمىزنىڭ ئاشكارا ئېلان قىلىپ بېرىشىگە مۇيەسسەر بولالماي كەلدىم. بۇ يەردە، ئاشۇ ئىككى پارچە ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ھەققىدىكى بايانلارنى ئىمكان بار ئىخچاملاپ، گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرىنى قىلدىم. چەكلىك دەرىجىدىكى مىساللارنى زۆرۈر تېپىلغاندا لاتىنچە ھەرپلىك ترانسكرىپسىيە بويىچە بەردىم. ئۈزۈك تاۋۇش " ۋ " ئۈچۈن، خەلقئارا تاۋۇش بەلگىسىدىكى مەزكۇر تاۋۇشنىڭ مۇناسىپ بەلگىسى بولغان" ʔ " نى ئىشلەتتىم.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپ بار. مەزكۇر يېزىقتا، ئەرەبچە سۆزلەر ئەرەبچە ھەرپلەر بىلەن، پارسچە سۆزلەر پارسچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان بولغاچ، بىر خىل تىل تاۋۇشى بىر قانچە خىل ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. مەسىلەن، " ز " فونېمىسى " زە، زال، زات، ئىزغى " دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار (« چاغاتاي تىلى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىلىدىكى نەشرى، 109- بەتكە قارالسۇن). شۇ ۋەجىدىن، ماۋزۇيىمىزدىكى ئۇزۇك تاۋۇش " ئ " چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەين، ئەلف ۋە ھەمزە " دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

1. " ئەين " (ع) بىلەن ئىپادىلىنىشى: مەزكۇر " ئەين " ھەرپى (يەنى ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى "غ" ھەرپىنىڭ چېكىتسىز شەكلى) ئەرەب تىلىدا بىر سىرىلالغۇ، بوغۇز ئۇزۇك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن " ئەين " لىك سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ ئەسلىدىكى سىرىلالغۇ، بوغۇق، بوغۇز تاۋۇشلۇق ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، يەڭگىل، چېكىپلا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇيغۇرچە " ئ " ئۇزۇك تاۋۇشنى شەكىللەندۈرگەن.

مەسىلەن: تعطيل: تەئتىل (tä?til)، معلوم: مەئلۇم (mä?lum)،

يعنى : يەئنى (yä?ni)، طعنه : تەئنە (tä?nä)، شعله:شوئلە (sho?lä)، كعبه: كەئبە (kä?bä)، معنى: مەئنا(mä?na)، معجزه: مۆئجىزە(mö?jizä)، فعل: فېئل(fe?l)، معده:مەئدە (mä?dä) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. " ئەلف " (ا) بىلەن ئىپادىلىنىشى: " ئەلف " ھەرپى ئەرەبچىدە،

شۇنداقلا ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئوخشاشلا ئۇزۇلۇك تاۋۇش " ئ " نى ئىپادىلىگۇچى ھەرپ بولۇپ خىزمەت قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ياردەمچى بەلگىلەر زەبەر ياكى فەتھە (" ئا " ياكى " ئە " تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، پەش ياكى زەممە (لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. كەسىر ياكى زىر (يەنى "ئې" ۋە "ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ) بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، " ات " يېزىلغان بۇ خەتنى "ئات، ئەت، ئوت، ئۆت، ئۇت، ئىت" ئوقۇلىدىغان سۆز قىلىش ئۈچۈن، ئاشۇ " ئەلىف " [ا] نىڭ ئۇستىگە " ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئى " تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياردەمچى بەلگىلەرنى قويىمىز. (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل نەشرى، 1- توم، 48-، 49-، 54-، 55- بەتلىرىگە قارالسۇن). شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەلىف " ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق تاۋۇش " ئ " دېيىلىدۇ («چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىل نەشرى، 107- بەتكە قارالسۇن).

3. " ھەمزە " (ء، أ، ؤ)بىلەن ئىپادىلىنىشى: ئۆزىنىڭ باش شەكلى [ئ]،

ئوتتۇرا شەكلى [ئـ]، ئاياغ شەكلى (أ، ؤ، يەنى بۇ شەكىلدە ھەمزە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان " ئەلىف " ۋە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان " ۋاۋ " ھەرپلىرىنىڭ ئۇستىگە قونۇپ كېلىدۇ) ۋە يالغۇز شەكلى [ء] دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە بولغان " ھەمزە " چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرقانداق بىر ئۇزۇلۇك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاش مۇستەقىل بىر ھەرپ بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇلۇك تاۋۇش " ئ " [ʔ] گە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەزكۇر ھەمزە پەقەت سوزۇق

تاۋۇش ھەرپلىرى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگىلەر قوشۇلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەگەر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلماي، ساكىن بەلگىسى بىلەن كەلسە، ئۆزىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى " ئ " ئۈزۈك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، تأثير: تەئسىر (tä?sir)، تأخير: تەئخىر (tä?xir)،تأكيد: تەئكىد (tä?kid)، تأمين: تەئمىن (tä?min)، مأمور: مەئمۇر (mä?mur)، مؤمن:مۆئمىن (mö?min) ۋە باشقىلار.

بىراق، مېنىڭ بۇ " يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش " قارىشىمغا ناقايىل كەسپداشلارمۇ خېلى بار. ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى بىلەن بايان قىلغان پىكىرلىرىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن. پارسچىدا "ئەين" ھەرپىنى تەلەپپۇز قىلالمايدىغان ھەرپ دەيدۇ. ھالبۇكى، بىز ئۇنى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغان دېسەك قانداق بولىدۇ؟ ئىككىنچى، سامايلوۋىچ، يۇنىس ئېكمان قاتارلىق مەشھۇر چاغاتايشۇناسلار ئۆز ئەسەرلىرىدە " چاغاتاي تىلىدا يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش بار " دېگەن گەپنى قىلغان ئەمەس.

بۇ خىل پىكىرلەرگە نىسبەتەن مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق:

بىرىنچى، دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار تارىختا، خۇسۇسەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يېقىن تام قوشنا بولۇپ ئۆتۈشكەنىكەن تىل جەھەتتە بىر- بىرىگە تەسىر قىلىشماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەبلەردىن، ئەرەبچىدىن بىۋاستە سۆز قوبۇل قىلماسلىقى ئېيتىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى،

ھېچقانداق بىر مەنبەدە ئۇيغۇرلارغا «قۇرئان كەرىم» ئوقۇشنى پارسلار ئۆگەتكەن دېگەن گەپ يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىراق، مىسىرغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشتا، مەككە- مەدىنىگە بېرىپ تاۋاپ قىلىشتا، سودا- تىجارەت قىلىشتا پارسلارنىڭ يېتىلەپ مېڭىشىغا قاراپ قالغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى بىۋاسىتە بېرىپ، بىۋاسىتە كېلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ، ئۆز- ئارا مەدەنىيەت ئۆگەنگەن ۋە ئۆگەتكەن. مۇشۇ جەرياندا، ئۇلار ئۆزلىرى يۈكسەك بىلگەن دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلىدىن، نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى "قۇرئان- كاللامۇللاھ تىلى"، "ئاللاھنىڭ تىلى" دەپ ئەتىۋارلاپ قوبۇل قىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تۈركىي تىلچە- ئەرەبچە قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بىۋاسىتە تىل ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشنىڭ بولغانلىقىنى كۈچلۈك دەلىللەيدۇ. شۇڭا بىزدىكى "تىلىمىزدىكى ئەرەبچە سۆزلەر بىزگە پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن" دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا ئېغىر دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك بار دەپ قارايمەن.

ئىككىنچى، دۇرۇست، پارس تىلىدا "ئەين" ھەرپى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ دېيىلىدۇ. بىراق، بۇ مەسىلە پارس تىلى فونېتىكىسىدا تولىمۇ زىددىيەتلىك بايانلار بىلەن شەرھلىنىدۇ. ئالايلۇق:

"'eyn' 字母是阿拉伯字母，这个字母在波斯语中是有形无音的辅音字母。"

(«پارس تىلىدىن ساۋات»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت).

"无音的辅音" (تاۋۇشسىز ئۈزۈك تاۋۇش) دېگىنى نېمىسى؟

تاۋۇش چىقىرىلمىسا، تاۋۇش بولمىسا، نېمشقا ئۇنى "辅音" (ئۈزۈك تاۋۇش) دەيمەز؟ ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇلار ئارقىدىنلا يەنە" ئەين" ھەرپى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئۆتىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) (" "字母 'eyn' 不与元音拼读时，则要屏一下气 دەپ، tä?dad (سان)، mä?däni (مىنېرال) دېگەن سۆزلەرنى مىسال قىلىدۇ («پارس تىلىدىن ساۋات»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت). مەن 1986- يىلىدىن 1988- يىلىغىچە، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىرلىشىپ ئاچقان پارس تىلى سىنىپىغا ئوقۇغۇچى بولۇپ، سودا نەشرىياتى نەشر قىلغان « پارسچە- خەنزۇچە لۇغەت » نىڭ مۇئەللىپلىرى، ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق پارس تىلى مۇتەخەسسىسلىرى پروفېسسور جاڭ خوڭنىيەن، زېڭ يەنشېڭ ئەپەندىم، لى شياڭ خانىملاردىن دەرس ئالغانىدىم. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، بۇ ئۇستازلارنىڭ "ئەين" ھەرپىنى ئوقۇغانىدا "屏一下气" قىلىشلىرىنى تالاي قېتىم ئاڭلىغانىدىم. مېنىڭ ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلاپ سەزگىنىم شۇ بولدىكى، ئۇلار "tä ? dad"، " mä ? dän " دېگەندەك سۆزلەرنى ئوقۇغانىدا، "ئەين" ھەرپىنى ئەرەبلەردەك ئېغىر سىرىلاڭغۇ، بوغۇز تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلمىسىمۇ " tä " بىلەن " dad " ئارىسىدا، " mä" بىلەن "dän"ئارىلىقىدا "ئ" قىلىپ، نازۇككىنە بىرنى ئىنجىقلاپ ئۆتىدىكەن. مېنىڭچە، بىر ھەرپ تاۋۇشسىز (无音) بولسا، ئۇنى " 拼读" قىلىش (ئوقۇش، تەلەپپۇز قىلىش) مەسىلىسى مەۋجۇد بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر " ئەين " ھەرپى تاۋۇشى بار (有音) ئۈزۈك تاۋۇش بولغانلىقى

ئۈچۈنلا بىز ئۇنى"拼读" (يەنى ئوقۇيمىز، تەلەپپۇز قىلىمىز)."拼读" قىلغان

چاغدا، ئاشۇ بىزنى " 屏一下气 " قىلدۇرغان (يەنى نەپەسنىڭ بىر

بوغۇلۇپ ئۆتۈشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان) نەرسە " ئەين" ھەرپىنىڭ كارامىتى،

يەنى دەل ئاشۇ " ئەين" ھەرپىنىڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت، خالاس. ئەڭ

مۇھىمى، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەسىلىرىنى

جەزمەن پارس تىلى قائىدىسى بويىچە ھەل قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز يوق. شۇڭا،

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى پارس تىلىنىڭ تەييار قېلىپى

بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت ئەمەلىيىتى بىلەن ھەل

قىلىشىمىز، مەسىلىنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم،

دەپ قارايمەن.

ئۈچىنچى، دۇرۇست، سامايلوۋىچ، يۇنس ئېكمان قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە جاپالىق ئەمگەك قىلىپ، بۈيۈك نەتىجە ياراتقان دۇنياۋى ئالىملار. شۇ تۈپەيلى ئۇلار بىزنىڭ قەلب تۆرىمىزدە مۆھتەرەم ئورۇنغا ئىگە. بىراق، بىز ئۇلارنىڭ ھەربىر ئېغىز گېپىنى، ھەربىر جۈملىسىنى چېقىلغىلى بولمايدىغان مۇقەددەس دەستۇر قىلىۋالساق، بۇنداق ئەھۋالنى ئۇ ئالىملارنىڭ ئۆزلىرىمۇ راۋا كۆرمەس دەپ ئويلايمەن. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىزنىڭ ئاتا- بوۋىمىزنىڭ تىلى. بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قالدۇقلىرى، تىرىك ئامىللىرى مەۋجۇت. ھالبۇكى، بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى پەقەت ئومۇمىيەت جەھەتتىنلا تەتقىق قىلغان، كونكرېت، ئۇششاق ھەم ئىنچىكە تەرەپلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە بولسا، ياكى شارائىتى يار بەرمىگەن، ياكى پۇرسەت بولمىغان چوڭ ئالىملارنىڭ تونۇپ يېتەلمىگەن بەزى مەسىلىلىرىنى بىز تونۇۋالساق، ھېچقانداق غەلىتە ئىش بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايمەن.

مەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " ئ " دەيدىغان بىر ئۇزۇلۇك تاۋۇش بولغانىدى دېيىشتە تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمەن:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان فونېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە، تەلەپپۇزغا بىئەپ كېلىدىغان، ئېنىق ئاڭلاتقىلى بولمايدىغان ياكى تەلەپپۇز قىلغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئوشۇقچە تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان، تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدا ئەسلىدە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان بوغۇم ، مەزكۇر تىل تاۋۇشى (يەنى ئۈزۈلۈك تاۋۇش) چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. مەسىلەن:

قەدىمكى تىلىمىزدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
ئۆتكەرمە (ötkärmä)	(ötkä:mä)
كارناي (karnay)	(ka:nay)
خەرمەن (xärmän)	(xa:man)
گەردەن (gärdän)	(gä:dän)
ئەھمەد (ähmäd)	(ä:mät)
سەھۋەن (sähwän)	(sä:wän)

ھازىرقى تىلىمىزدىكى " sö:rimäk" سۆرىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا " södrämäk " تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن، " بىرى دېپ سۆدرەيلى خۇسرەۋغە تېگرۇ، بىرى دېپ ئېلتالى باشنى ئايرۇ " (بىرى خۇسرەۋنىڭ ئالدىغا سۆرەيلى (sö:räyli) دېسە، بىرى بېشىنى كېسىپ ئېپكېتەيلى، دەيتتى) . (« چاغاتاي تىلى » ناملىق كىتاب، 73- بەت)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى "ر، ھ، د" ئۈزۈلۈك تاۋۇشلىرى ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ بۈگۈنكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بولمىغان بولاتتى. بۇ-

پاكىت. بىز مۇشۇ پاكىت ئاساسىدا مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە ھەقلىقمىز:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ساكىنلىق " ئەين "، " ئەلف " ۋە " ھەمزە " ھەرپلىرى [ئ] تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن بۇ ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇزغا سىڭىپ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە زامانىمىزغا كەلگەندە، نۇتۇقتا چۈشۈپ قالىدىغان بولغان. ئۇ ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىقى بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	**ھازىرقى تىلىمىزدا**
تەئتىل (täʔtil)	تەتىل (tä:til)
تەئسىر (täʔsir)	تەسىر (tä:sir)
تەئخىر (täʔhir)	تەخىر (tä:xir)
تەئنە (täʔnä)	تەنە (tä:nä)
يەئنى (yäʔni)	يەنى (yä:ni)
بەئزى (bäʔzi)	بەزى (bä:zi)
مەئلۇم (mäʔlum)	مەلۇم (mä:lum)

(« بۇلاق » ژۇرنىلى قاتارلىقلاردىن ئېلىندى) (ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتىمىزدىن ئېلىندى)

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، تەلەپپۇزدا تىلغا كىرىشىپ بەرمەيدىغان ياكى ئېنىق تەلەپپۇز قىلغىلى بولمايدىغان، ئوتتۇقتا بىئەپ تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزى ئوخشايراق ياكى ئوچۇق ئاڭلاتقىلى بولىدىغان تاۋۇشلارغا ئالماشتۇرۇۋېتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. ئالايلۇق:

قەدىمكى تىلىمىزدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
ئۇد	ئۇي
نەبرە	نەۋرە
زەھمەت	زەخمەت
ئەھمەد	ئەخمەد
ياي	ياز

ھازىرقى تىلىمىزدىكى " سارغايماق "، " قارايماق " سۆزلىرىمۇ قەدىمدە "سارغارماق"، " قارارماق " تەلەپپۇز قىلىناتتى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ خاس فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرگىمۇ ئۆز كۈچىنى كۆرسەتكەن. يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى " ئ " "ئۈزۈك تاۋۇشلۇق بەزى سۆزلەر زامانىمىزغا كەلگەندە " ي " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
سەئدىن (sä?din)	سەيدىن (säydin)
سەئدۇللاھ (sä?dullah)	سەيدۇللا (säydullah)
مەئدە (mä?dä)	مەيدە (mäydä)

فېئىل (feʔl) پەيل (päyl)

دېمەك، ئەگەر " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ " ي " ئۈزۈك تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەس ئىدى.

ئۈچىنچى، " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشى ئۇيغۇرلار تەلەپپۇز قىلالمايدىغان ۋە ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن يوق تاۋۇشمۇ ئەمەس. ئالايلۇق: بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دىۋانىدا "ئائ " [aʔ] دېگەن بىر سۆزنى بېرىپ، ئۇنى "ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز " دەپ ئىزاھلىغان ۋە " ئول مەنى ئائ قىلدى" (ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى) دېگەن مىسالنى كۆرسەتكەن («تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل 8- ئاي نەشرى، 1- توم، 55- بەت). ملك ئەپسۇس، بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسى سەۋەنلىكتىن " ā " (a:) قىلىپ قويۇلغان. « تۈركىي تىللار دىۋانى » 1- توم، 107- بەتتىن 112- بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي " ā " (a:) ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشنى ئۇستىگە زەبەر بەلگىسى قويۇلغان ئىككى " ئەلف " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، " a:t، a:ch، a:z، a:r، a:s، a:sh، a:y" دېگەن سۆزلەردە، (a:) ئۈچۈن ئىككى " ئەلف " ئىشلىتىپ ساكىن بەلگىسىنى ئۈزۈك تاۋۇشلار " t، ch، z، r، s، sh، y " لارنىڭ ئۇستىگە قويغان. ئەمما، "ئائ" [a ʔ] سۆزى ئۈچۈن بولسا زەبەرلىك بىر "ئەلف" يېزىپ، يېنىدىكى ئىككىنچى " ئەلف " ھەرپىنىڭ ئۇستىگە چىرايلىق قىلىپ بىر ساكىن بەلگىسى قويغان. بېرىلگەن مىسالدىمۇ شۇنداق! مەزكۇر ساكىن بەلگىسى ئاشۇ بەلگە ئاستىدا تۇرغان " ئەلف " نىڭ ئەسلى تاۋۇشى " ئ " ئۈزۈك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىش دېگەنلىك بولىدۇ. دەپ

قارايمەن.

ئەمەلىيەتتە، ھېلىھەممۇ بىز قاتتىق ھەيرانلىق ۋە تەئەججۈپ ئىلكىگە چۈشسەك، " ئائ، مائ، ئۇئ، بۇئ... " دەپ كېتىمىز.

تۆتىنچى، خەلقىمىز ئىچىدە، ھېلىھەممۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت قولىيازمىلاردىكى، قۇرئاندىكى ساكىنلىق " ئەين، ئەلف ۋە ھەمزە " ھەرپلىرىنى ئۇزۇك تاۋۇش " ئ " تەلەپپۇز قىلىدىغانلار بار. ئالايلۇق، خەتمىدىن ئۆتكەن قارىيلار، دىنىي زاتلار « قۇرئان كەرىم » سۈرىلىرىنى تىلاۋەت قىلغاندا ياكى «ھەدىس» تىن مەسلە تەبلىغ قىلىشقانلىرىدا، "مۆئمىنۇن ۋە مۆئمىنات" ، "ئاللاھنىڭ نىئمەتى" دېگەندەك سۆزلەردە، ئاشۇ ئۇزۇك تاۋۇش "ئ" نى ناھايىتىمۇ ئېنىق تەلەپپۇز قىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن بىر خىل تىل ھەقلىق يوسۇندا شۇ مىللەت زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدۇ، ئالدى بىلەن زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " ئالدى بىلەن موللامىلارنىڭ، زىيالىيلارنىڭ تىلى بولغانىدى " دېيىشمۇ توغرا. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى موللىلارنىڭ پۈشتىدىن بولغان ھازىرقى زامان قارىيلىرىنىڭ " ئ " ئۇزۇك تاۋۇشنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزى بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزدىكى مەسىلىنىڭ ھەقىقەتلىكىگە جانلىق پاكىت ۋە تىرىك شاھىت بولالايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقەتەنمۇ " ئ " دەيدىغان بىر ئۇزۇك تاۋۇش ئىستېمال قىلىنغان. بىراق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، "ئ" ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئىستېمالىدىمۇ " ئ " دەيدىغان ئۇزۇك

تاۋۇش يوق. بۇ هال بىر مىللەت تىلى فونېتىكىسىنىڭ تولىمۇ نازۇك خاسلىقى ئىگە ۋە ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ بولىدىغانلىقىنى، باشقا مىللەت تىلىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن هەرقانداق فونېتىك هادىسىلەرنىڭ هامان ئومۇميۈزلۈك ئۆزلىشىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، ئاقىۋەت شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدىغانلىقىنى ياكى ئۆزىگە خاس فونېتىك خۇسۇسىيەت ئاساسدا ئۆزگەرتىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

4§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز- كەلىمە بوغۇملىرىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى، يەنى سىنگارمونىزم هادىسىسى مۇئەييەن قائىدە ئاساسدا بولىدۇ.

1 . 4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆز بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى ئادەتتە، "تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش" ۋە "لەۋ هالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش" دېگەن ئىككى تارماق تۈر بويىچە چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئا. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ماسلىشىپ كېلىش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئىزچىل بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشنىڭ ماسلىشىشى:

ارالاش (ئارىلاش)، چاغلاماق (چاغلىماق)، اشور- (ئاشۇر)، سوراغان (سورىغان)، اقسولوق (ئاقسۇلۇق)، قوبوزلارى دا (قوۋۇزلىرىدا)، اوتلاق (ئوتلاق)، ييلاق / يايلاق...

زبح دا خدانینک غەیرینی قصد قیلسە بوغوزلوغان نرسە نحس بولادور بوغوزلوغوجی فاسق بولادور (زەبهدا خۇدانىڭ غەيرىنى قەسد قىلسا، بوغۇزلۇغان نەرسە نەھس بولادۇر، بوغۇزلۇغۇچى فاسىق بولادۇر. (قولیازما «تارىخی هەمدی»، 380- بەت)

تىل ئالدى سوزۇقتا تىل ئالدى سوزۇقنىڭ ماسلىششى:

کتماک لیک (کەتمەکلىك)، کنکلیك (کەڭلىك)، کسامن (کەسەمەن)، کویدورماک (كۆيدۈرمەك)، كۆركوزماك (كۆرگۈزمەك)، توشماک (تۈشمەك)،

... يل يميش لارى فراوان و غلەسى کنکرو و ارزان و مضافاتلارى بى پايان دور (يەل- يەمىشلەرى فەراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۈ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلارى بىپاياندۇر). (قولیازما «تارىخی هەمدی»، 330- بەت)

بىراق، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتە ماسلىششى مەسىلىسىدە، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فعل خوی لاری یوتکالیب قالور ایکان و ضع اوضاع لاری هم باشقجه بولور ایکان (فىئل- خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئىكەن، ۋەزئ- ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئىكەن). (قولیازما «تارىخی هەمدی»، 359- بەت)

اصحاب الکهف بو دیاردا بار ایکانی نی بو آدم لار قیدین بیلسون (ئەسھابۇلكەھف بۇ دىياردا بار ئىكەننى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن). (قولیازما «تارىخی هەمدی»، 359- بەت)

دېمەك، بۇ ئىككى مىسالدا، "ئا" تاۋۇشى "ئە" تاۋۇشىغا، "ئى" تاۋۇشى بولسا، "ئۇ" تاۋۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغان.

ئە. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىششى

بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان لەۋ هالىتى جەهەتتىكى ماسلىشىش قائىدىسىدە ئومۇمىيەتتىن ئىلىپ ئېيتقاندا، ئىزچىللىق ۋە مۇقىملىقنىڭ بۇزۇلۇشقا باشلىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كاشغرداكى اولوغيم غه معلوم قيليب اندين توز باجينى اليب برايديب حكوم خطنى جونک اقساقالى غه ايباريب دور (كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ ئاندىن تۆز باجنى ئالىپ بەرەي دېپ هۆكۈم خەتنى چوڭ ئاقساقالغا ئىبەرىپدۇر)؛ منينک سوز بوييروغيمدين جيقمايدور (مەنىڭ سۆز بۇيرۇغىمدىن چىقمايدۇر) ؛

بير بيرلارينى تانومايدور و اوزى نينک اولوغليغينى بلمايدور (بىر-بىرلەرنى تانۇمايدۇر ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىغىنى بىلمەيدۇر)؛ كشى لەرغە بيلدورماى و كيركوزماى اوج كون نى بو طريقه بيرله اوتكاردى (كىشىلەرغە بىلدۈرمەي ۋە كىرگۈزمەي بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ كۈننى ئۆتكەردى).

(م.سايرامي: قولىيازما «تارىخى هەمدى» دىن)

4.2. ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

جاراڭلىق ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇمغا جاراڭلىق ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم، جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇمغا بولسا، جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم قوشۇلۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزمى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، دېگەندەك ئىزچىل بولمىغانلىقى، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەهۋالنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

قائىدىگە ئۇيغۇن ئەهۋال ئۇچۇن مىسال:

اندا (ئاندا) ... ةەلغه (قولغا)، ازغه از و تولاغه تولاجه (ئازغا ئاز ۋە

تولاغه تولاچه)، باغ غه (باغغا)، کاشغرغه (کاشغه‌رغه)، يارکندغه (يارکه‌ندغه)، بوغدای دين (بۇغدايدىن)، آی دين (ئايدىن)، يوق تور (يوقتۇر)...

يايلاقی اوتلاقی آز چهار پای لاری کمجين دور (يايلاقی ئوتلاقی ئاز چه‌هار پايلاری که‌مچىندۇر)؛ ادم لاريغه نظر قيلغاندا زمين لاری آز و غله معيشت لاری اوز شهريغه کفايه قيلمايدور (ئاده‌مله‌رىغه نه‌زه‌ر قىلغاندا، زه‌مىنله‌ری ئاز ۋه غه‌لله‌ئی مه‌ئىشه‌تله‌ری ئۆز شه‌هرىغه كىفايه قىلمايدۇر) .329- ت هه.

قائىدىگه خىلاپ ئه‌هۋالغا مىسال:

ماهيتی معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور (ماهىيه‌تی مه‌ئلۇم ئىمه‌س ۋه سه‌نه‌دی سه‌هىھ هه‌م يوقدۇر)؛ تاريخ کتاب لاريدا معلوم و روشن ايماس دور (تارىخ كىتابلارىدا مه‌ئلۇم ۋه ره‌ۋشه‌ن ئىمه‌سدۇر)؛ اوچ دور (ئۈچدۇر)، قوم لوق دور (قۇملۇقدۇر)؛ آيت غه (ئايه‌تغه)، اط غه (ئاتغه)، هدايت غه (هىدايه‌تغه)، حکومت غه (هۆكۈمه‌تغه)، اطدين (ئاتدىن)، کنت دا (كه‌نتده)، حق غه (هه‌قغه)، الماغ ليق دا (ئالماغلىقدا): «تارىخى هه‌مدى» دىن.

کيجک ليکده هم مکتب ايکاندورلار (كىچىكلىكده هه‌مه‌كته‌ب ئىكه‌ندۇرلار). «بابۇرنامه» دىن.

کوروب گل تک يوزونک رنکين کوزدين يوز چمن بولدی،
عقيق ايرنينک نی کورکالی کوزوم حالی يمن بولدی.

(كۆرۈپ گۈلته‌ك يۈزۈڭ ره‌نگىن كۆزدىن يۈز چه‌مه‌ن بولدی،
ئه‌قىق ئىرنىڭنی كۆرگه‌لی كۆزۈم هالی يه‌مه‌ن بولدی.)

- «سه‌ككاكي شېئىرلىرى» دىن.

§5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

5 . 1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاخىرقى بوغۇمى "ئا، ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تەشكىل تاپقان سۆزلەرگە "-ئى، - سى، - ئىش" شەكلىدىكى قوشۇمچىلار قوشۇلغان چاغدا، ئەسلى سۆزدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ "ئي، ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەيدۇكى، بۇ جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل- يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل- يېزىقى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوبلار نينک كوزو قاشلارى آراسينكي قباق ديرلار (خوبلارنىڭ كۆز ۋە قاشلارى ئاراسىنكى "قاپاق" دىرلەر). - نەۋائىي: «مۇھاكەمەتۇل-لۇغەتەين» دىن.

ينه يخشى باريب سين سلطان ويس نينک كونكلى نى اليب سين انى قاشينكغه كيلتوروپ انينک رأيى بيله عمل قيلغاى سين كيم ايش بيلور كيشى دور آغيز سوزلاريدين بيانشيخ صاحب وقوف دور معلوم بولغوسيدور (يەنە ياخشى بارىپسەن، سۇلتان ۋەيسنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسەن، ئانى قاشىڭغا كېلتۈرۈپ، ئانىڭ رەئيى بىلە ئەمەل قىلغايسەنكىم ئىش بىلۇر كىشىدۇر. ئاغىز سۆزلەرىدىن بايانشەيخ ساھىبى ۋۇقۇفدۇر، مەئلۇم بولغۇسىدۇر).

— بابۇر: «بابۇرنامە» دىن.

تاشتومور ميرزا خان نى اليب كليب امير بولاجى غه ملاقات قيلدى (تاشتۆمۈر مىرزاخاننى ئالىپ كەلىپ ئەمىر بولاچىغا مۇلاقات قىلدى)

— م. سايرامىي: «تارىخى ئەمنىيە» دىن.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلغان سۆزلۈكلەرنى ئۆلارنىڭ

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆرۈلگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرىشىنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

"ئو ←ئا" ئۆزگىرىشى ("ئو" دىن "ئا" غا ئۆزگىرىش)

∆ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: سوغۇق- سوغۇقلۇق: سوغۇقلۇق نەڭ: سوغۇقلۇق نەرسە، سوغۇقلۇق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە. ت ت د 1- 655- بەت («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 655- بەت) سوغۇقلاندى: ئول بۇ يەرىگ سوغۇقلاندى: ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ت ت د. 2- 378- بەت.

∆ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: ساوق (ساۋۇق)

ئول كونلاردە قيش زمستان ساوق ايردى لار (ئول كۈنلەردە قىش زەمىستان ساۋۇق ئېردىلەر). ق ت خ، 135- چ ت.

ساوق قاتيغ ليغى دين اوتالماى ياركندغه يانيب كيلدى (ساۋۇق قاتىغلىغىدىن ئۆتەلمەي ياركەندغە يانىپ كېلدى). 280- ت هە.

آخرالامور قيش ساوق هم اوز مكانيغه باردى و بهار كونلارى كيلدى (ئاخىرۇلئومۇر قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغە باردى ۋە بەھار كۈنلەرى كېلدى). 289- ت هە.

∆ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: قوتۇز (ت ت د. 1- 473- بەت)

∆ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: قوطاس (قوتاس)

غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور بلكه زياده ييلاق و قيشلاقلارى بى اندازه هر نوع چهار پاى قوطاس لارى تولا و بيغايه (غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر بەلكى زىيادە؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چاھار پاي قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە). 330- ت هە.

"ئە ←ئۆ" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "ئە" تاۋۇشلۇق بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەدرىجى ھالدا "ئۆ" لۈك سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى

كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

∆ ق ئۇ (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى) دا: ئەۋ- قونۇقلۇق ئەۋ: قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا. ت ت د 1- 656- بەت.

∆ چ ئۇ (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) دا: اوى (ئۆي)

اوزكا بو تورت حجره نينک اورتاسى و ماىينه‌لارى تمام بير اوى داخلى دور بو اوى نينک هر ضلعى مصوّر دور (ئۆزگە بۇ تۆرت ھۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخىلدۇر، بۇ ئۆينىڭ ھەر زىلئى مۇسەۋۋەردۇر). ب ن (بابۇرنامە)، 203- چ ت.

اول اوى محمود اطليق بر اوتانچى نينک اويى ايردى ... سلطان قرايدوركى بو اوى نينک بورجيكيده بر طنبور بار ايردى (ئول ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئېردى ... سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئېردى). 35- ت مۇ (قولىيازما «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، 35- بەت)

∆ ق ئۇ دا: ئەۋۈر- ئەۋۈردى: ئول ئاياق ئەۋۈردى (ئۇ قاچىنى ئۆرۈۋەتتى). ت ت د 1- 241- بەت. ئەۋۈرگەن- تەۋۈرگەن: بۇ ئەر ئول ئىشىغ ئەۋۈرگەن- تەۋۈرگەن (بۇ ئىشنى ئۆرۈپ- چۆرۈپلا تۈرىدىغان ئادەم). ت ت د 1- 213- بەت.

∆ چ ئۇ دا: اويور- (ئۆيۈر-)⟵ اويرو (ئۆيرۈ-)

كونكلوم يوزين جبر ايله سندين اويورمان،

آخر نيجه بو جبرو ستم دور منكا اى دوست.

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر نىچە بۇ جەبرۇ ستەمدۇر مەڭا ئى دوست) «ئاتايى غەزەللىرى» دىن. 267- چ ت. تورم دين يوز اويروب بيک بجه طرفيغه قاجيب كريب كتى (تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۈپ بېگ بەچچە تەرەفىغە قاچىپ كىرىپ كەتتى). 262- ت هە. كوروب

مطالعه قيلغاندين كين تركى ترجمه‌غه اويروب... بو تاريخ چه خاتمه‌سيغه مندرج ايتيم (كۆرۈپ مۇتالەئە قىلغاندىن كەيىن تۈركىي تەرجۇمەغە ئۆيرۈپ ... بۇ تارىخچە خاتىمەسىغە مۇندەرىج ئېتتىم) 354- 355- ت هه.
اونكدين سولغه سولدين اونكغه اوزيميز اويروب قوياميز اوخلاغان كيشى لار اويرولكاندىيک (ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۈپ قويامىز ئۇخلاغان كىشىلەر ئۆيرۈلگەندەك). 368- ت هه.

"ئا← ئو" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، باش بوغۇمى "ئا" لىق ئاياغ بوغۇمى بولسا، "ئۇ" لۇق بولغان خېلى بىر بۆلەك ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئىككىنچى بوغۇمدىكى "ئۇ" نىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش كۈچى تەسىرىدىن باش بوغۇمدىكى "ئا" تاۋۇشىنىڭ "ئو" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ.
مەسىلەن:
Δ ق ئۇ دا: ئازۇق
سارتىنىڭ ئازۇقى ئارىغ بولسا، يەر ئۈزە يەر (سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ بولسا، يول ئۈستىدە يەر). ت ت د 1- 90- بەت.
يارۇق: يارۇق يەر (يورۇق يەر)، ياپ يارۇق نەڭ (يوپ- يورۇق نەرسە). ت ت د- 17- بەت.
Δ چ ئۇ دا: اوزوق (ئوزۇق)
آرى اوزوق وفا قلمايدور ليكن منكا اوج يوز اوغلاقليق اوجكو تافيب بريلسه سوتى نى و اوزينى اوزوق قيليب بارسام خان نى تافيب كيلسام ديدى (ئارى ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر لاكىن مەڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تاقىپ بەرىلسە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خاننى تاقىپ كېلسەم دېدى) ت ئە. 173- چ ت. («تارىخى ئەمنىيە» دىن. «چاغاتاي تىلى»،

(173- بەت)

يوروق (يورۇق): يوروق جهان كوزيكا قرانكغو كورانيب بو جهان برلە خوبلاشتى (يورۇق جەھان كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرەنىپ، بۇ جەھان بىرلە خوبلاشتى). 279- ت ھە.

"ئە ـــ› ئې" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا "ئە" تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "ئې" لىك كەلىمىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "ئەردى، ئەرۇر، ئەركەن، ئەرمىش" شەكىللىرى بىلەن ئىشلىتىلگەن "ئەرمەك" پېئىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن "ئېرمەك" شەكلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

∆ ق ئۇ دا: ئەردى (ئىدى): ئول ئانداغ ئەردى (ئۇ ئانداغ ئىدى) ئەرۇر، ئەرمەك. ت ت د 1- 222- بەت.

∆ چ ئۇ دا: ايردى (ئېردى)، ايرور (ئېرۇر)...

عاقل لار عقلى و تعقلى وحكمالار فكرى و تفكرى دين زياده و تاشقارى ايردى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرىدىن زىيادە ۋە تاشقارى ئېردى). 274- ت ھە.

منكا سن بولماسانک جان حاجت ايرماس،
بهشت و حور و رضوان حاجت ايرماس.
فراقينكدا كوزوم ياشى بار ايركان،
بهار و ابر نيسان حاجت ايرماس.

(مەڭا سەن بولماساڭ جان ھاجەت ئېرمەس، بىھىشتۇ ھۆرۇ رىزۋان ھاجەت ئېرمەس. فىراقىڭدا كۆزۈم ياشى بار ئېركەن، بەھارۇ ئەبرى نىيسان ھاجەت ئېرمەس). - «ئاتايى شېئىرلىرىدىن» دىن.

ديديكيم بيز كروه تاجر ايردوک،

يمن سارى ختن دين ساير ايردوك.

(دېمەكچىمىز، بىز گۇرۇھى تاجىر ئېردۇق، يەمەن سارى خوتەندىن ساير ئېردۇق).

نەۋائىي: «فەرھاد- شېرىن» دىن.

"ئى [ï] ← ئۇ" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككىنچى بوغۇمدا "ئى" [ï] بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ئۇ" لۇق سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ ق ئۇ دا: ئوقى - [oqï]

ئوقىدى: ئەر بىتىك ئوقىدى (ئادەم خەت ئوقۇدى)، ئوقىر، ئوقۇماق. (ت ت د3-347-، 348- بەتلەر)

ئوقىلدى [oqïldï]: بىتىك ئوقىلدى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىلۇر، ئوقىماق. (ت ت د 1- 266- بەت).

ئوقىندى [oqïndï]: بىتىك ئوقىندى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىنۇر، ئوقىنماق. ت ت د. 1- 272- بەت

ئوقىتتى [oqïttï]: ئول ماڭا بىتىك ئوقىتتى (ئۇ ماڭا بىتىك ئوقۇتتى)، ئوقىتۇر، ئوقىتماق. (ت ت د 1- 284- بەت).

Δ چ ئۇ دا: اوقو- (ئوقۇ-)

اوقوغان و ايشتكانلار (ئوقۇغان ۋە ئىشىتكەنلەر)؛

جنكنامه اوقوغان يركا بارمابدور (جەڭنامە ئوقۇغان يەرگە بارماپدۇر)؛

آلته طايفه‌لار خط لارينى فتور ايدى و اوقور ايدى (ئالتە تايىپەلەر خەتلەرنى فۇتۇر ئېدى ۋە ئوقۇر ئېدى)؛ نماز اوقويدورغان بولدى (نەماز ئوقۇيدۇرغان بولدى). — قولىيازما «تارىخى ھەمىدى» دىن.

5.2 ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى بولۇش سالاھىيتى بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت سوستاۋىدا، مۇتلەق كۆپسانلىق كەلىمىلەرنىڭ فونېتىك تەلەپپۇز شەكلىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان. ئەمما، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگىرىش قىلغانلىقىنى كۆرۈلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلاردا ئىپادىلەنگەن بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

" ب ← م " ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: بەن

بەن بەردىم (مەن بەردىم). ت ت د 1- 441- بەت.

△ چ ئۇ دا: من (مەن) // مين (مېن)

من نوايي فضولي زليلي نينگ شعرلاريدين اوزگەنى اوقومايمن بو غزل اوزوم نينگ نفيسي منينگ تخلصوم ديدى (مەن نەۋايى فۇزۇلى، زەلىيلىنىڭ شئىرلىرىدىن ئۆزگەنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، « نەفىسي » مەنىڭ تەخەللۇسۇم دېدى). 36- ت مۇ.

" ب ← پ" ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: بوق

بوق (پوق). ت ت د3- 178- بەت؛ بوقلادى (تېزەكلىدى، ماياقلىدى) يىلقى بوقلادى، (ھايۋان تېزەكلىدى)، بوقلار، بوقلاماق. ت ت د 3- 339- بەت.

△ چ ئۇ دا: پوق

بو نيمه پوق يكانينك ديب قلنج لارينى غلافى دين تارتيب حمله قيلماق برله ينه بر محرم اوق اتيب دور اط دين ييقيليب صاف بولوبدور (بۇ نېمە پوق يەگەنىڭ دېپ قىلىنچلىرىنى غىلاپىدىن تارتىپ ھەملە قىلماق بىرلە

يەنە بىر مەھرەم ئوق ئاتىپدۇر، ئاتدىن يىقىلىپ ساق بولۇپدۇر). 261- ت ھە.

” د ← ي “ ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: قاداش

قاداشلىق (قاياشلىق). ت ت د 1-655-بەت.

Δ چ ئۇ دا: قاياش// قياش

اوروغ قياش لارى برله كوراشيب حرمين شريفين زيارتيكا اولانيب مراد مقصدلارينى حاصل ايلاب يانيب كليب مرغيناندا وفات بولوب دور (ئۇرۇغ-قاياشلارى بىرلە كۆرەشىپ، ھەرەمەينى شەرىفەين زىيارەتىگە ئۇلانىپ، مۇراد- مەقسەدلەرىنى ھاسىل ئەيلەب، يانىپ كەلىپ مەرغىناندا ۋەفات بولۇپدۇر). 289-ت ھە.

كوجاغه باريب اوروغ قياش لاريغه قوشولدى (كۆچاغا بارىپ، ئۇرۇغ-قاياشلارىغا قوشۇلدى).306-ت ھە.

”ز←د←ي“ئۆزگىرىشى

Δق ئۇ دا: ئاداق

ئاداقلىق (ئاياغلىق، بىرىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ). ت ت د 1-202-بەت.

ئازاق (ئاياغ، پۇت): ئازاقلادى (پۇتتقا ئۇردى)؛ ئول ئانى ئازاقلادى (ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى)، ئازاقلار، ئازاقلىماق. ت ت د 1-88-بەت ۋە 400-بەت.

Δ چ ئۇ دا: اداق (ئاداق)

كس باشيمنى گوى تك خيلينک اداقى ايجره سال،

قويما سرگردان منى اى زلف چوكانيم منينک.

(كەس باشىمنى گۇيتەك خەيلىڭ ئاداقى ئىچىرە سال، قويما سەرگەردان مەنى

ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىڭ) . – « لۇتفىي غەزەللىرى » دىن .

اياغ (ئاياغ): اوزون ساچينكدين اوزماسمن كونكول نى ،

اياغينىك قنده بولسه باشيم انده .

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۈزمەسمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قاندا بولسا، باشىم ئاندا).

– «ئاتايى غەزەللىرىدىن» دىن .

∆ ق ئۇ دا: قوزرۇق

قىل قۇزرۇق (قىل قۇيرۇق، ئەتىيازدا كېلىدىغان،ئۆدەككە ئوخشايدىغان بىر خىل قۇش). ت ت د 1-439-بەت .

قۇدرۇق

قوي قۇدرۇقى (قوي قۇيرۇقى)، ئات قۇدرۇقى (ئات قۇيرۇقى).ت ت د 1-616-بەت .

∆ چ ئۇ دا: قويروق (قۇيرۇق)//قويروغ (قۇيرۇغ)

يمان سركش توسون آط موجود قيليب اط نينىك قويروغيغه باغلاب سودراتيب قويوب بردى (يامان سەركەش توسۇن ئات مەۋجۇد قىلىپ، ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا باغلاپ سۆدرەتىپ قويۇپ بەردى).263- ت ھە .

∆ ق ئۇ دا:بوز (”ز“ تاۋۇشى تىلنى چىشلەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ)

ئۇزۇن بوزلۇغ كىشى (ئۇزۇن بويلۇق كىشى). ت ت د 3-167-بەت .

بود (مايتىرى سىمىت): بوي، تۇرۇق، بەدەن

∆ چ ئۇ دا: بوى (بوي)

بلكه محراب قاشى نينىك تال بويى نينىك گل رويى نينىك،

بولماغاى مانندەسى شهبال پرى نينىك دخترى .

(بەلكى مېھراپ قاشىنىڭ تال بويىنىڭ، گۈل رويىنىڭ، بولماغاي مانەندەسى شەھبال پەرىنىڭ دۇختەرى) . –« بىلال نازىم شېئىرلىرى » دىن .

Δ ق ئۇ دا: قازغۇ (قايغۇ). ت ت د 1-554- بەت.

قازغۇردۇم (قايغۇردۇم)؛ مەن ئاگار قازغۇردۇم (مەن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم).ت ت د 2-275-بەت؛ قازغۇلاندى (قايغۇلاندى، قايغۇردى)؛ ئول بۇ ئىشقا قازغۇلاندى (ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى)،قازغۇلانۇر، قازغۇلانماق. ت ت د 3-278-بەت.

قادغۇلۇق (قايغۇلۇق) «ئالتۇن يارۇق » ۋە «تۇرپان تېكىستلىرى » دە.

Δ چ ئۇ دا: قايغۇ// قيغو (قايغۇ)

ای نوائی باده برله خرم ایت کونکلونک اویین.

نه اوجونکیم باده کلکان اویکا قیغو کلمادی.

ئى نەۋائىي بادەبىرلە خۇررەم ئېت كۆڭلۈڭ ئۆيىن، نە ئۈچۈنكىم بادە كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەدى)

- نەۋائىي:302- ئۇ ك ن (« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »)

" غ←ق "ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا:قۇرۇغ

قۇرۇغلۇق (قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق). ت ت د 1-655-بەت.

قۇزۇغ (قۇدۇق):تاش قۇزۇغقا تۇشتى (تاش قۇدۇققا چۈشتى) ت ت د 1-596-بەت.

Δ چ ئۇ دا: قوروق (قۇرۇق)

هیج احدی خواه قوروق و خواه هول شاخینی کسمایدور (ھېچ ئەھەدى خاھ قۇرۇق خاھ ھۆل شاخىنى كەسمەيدۇر). 344- ت ھە.

قودوق// قدوق (قۇدۇق)

بر اوی کا قدوق کورلاتیب طغاسینی شول اوی کا باشلاب کریب قدوق طرفیکا تکلیف قیلیب دور (بىر ئۆيگە قۇدۇق كورلاتىپ.... تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق تەرەفىگە تەكلىف قىلىپدۇر). 271- ت ھە.

" غ←ۋ "ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: قاغۇن

قاغۇن قارما بولسا، ئىزىسى ئىككى ئەلكىن تەگىر (قوغۇن تالانسا ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار). ت ت د 1- 534- بەت

سوغماق (سوۋۇماق)

سۇۋ سوغىدى (سۇ سوۋۇدى). ت ت د 3- 365- بەت.

△ چ ئۇ دا: قاوون // قاون (قاۋۇن)

اشليغ وافر ميۋەسى فراوان قاوون اوزومى يخشى بولۇر قاوون محلى دا پاليز باشيدا قاوون ساتماق رسم ايماس (ئاشلىغ ۋافىر، مېۋەسى فەراۋان، قاۋۇن، ئۈزۈمى ياخشى بولۇر، قاۋۇن مەھەللىدە پالىز باشىدا قاۋۇن ساتماق رەسىم ئېمەس). بابۇر: ب ن. 310- چ ت.

△ ق ئۇ دا: سوغۇق

سوغۇقلاندى (سوغۇق كۆردى، سوغۇق ھېسابلىدى): ئول بۇ يەرنىگ سوغۇقلاندى (ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى)، سوغۇقلانۇر، سوغۇقلانماق. ت ت د 2- 387- بەت.

△ چ ئۇ دا: ساوق (ساۋۇق)

هوا نهايتى ساوق بولوب كتيب ... (ھەۋا نىھايەتى ساۋوق بولۇپ كەتىپ ...)؛ ساوق يمان بولوب كتى (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى). 317- ت ھە. اول كون لارده قيش زمستان ساوق ايرديلار (ئول كۈنلەردە قىش زەمىستان ساۋۇق ئېردىلەر). 135- چ ت.

"ۋ←ي "ئۆزگىرىشى

△ ق ئۇ دا: سۇۋۇق

سۇۋۇق يۇغۇرت (سۇيۇق قېتىق). ت ت د 3- 225- بەت.

سۇۋ سوغىدى (سۇ سوۋۇدى). ت ت د 3- 365- بەت.

∆ چ ئۇ دا:سويى (سۇيى)

سيحون درياسى كيم خجند سويى غه مشهوردور (سەيھون دەرياسى كىم خوجەند سۇيىغا مەشھۇردۇر)؛ يتى پاره قصبەسى بار بيشى سيحون سويى نينک جنوب طرفى ايكى شمال جانبى (يەتى پارە قەسەبەسى بار،بېشى سەيھون سۇيىنىڭ جەنۇب تەرەفى، ئىكى شىمال جانىبى). بابۇر : ب ن . 309- چ ت .

"ق—←خ" ئۆزگىرىشى

∆ ق ئۇ دا: قاتۇن

خان ئىشى بولسا، قاتۇن ئىشى قالىر (خاننىڭ ئىشى چىققاندا، خوتۇننىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار). ت ت د 1- 533- بەت.

∆ چ ئۇ دا:خاتون (خاتۇن)

خان نينك ايكى خاتونى بار ايدى جونک خاتونى توغماس ايدى كيجيک خاتونى خاندين حامله بولوب قالدى (خاننىڭ ئىكى خاتۇنى بار ئىدى، چوڭ خاتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خاتۇنى خاندىن ھامىلە بولۇپ قالدى). م.سايرامي: ت ئە. 171- چ ت.

" د—←ز " ئۆزگىرىشى

∆ ئە (ئەرەبچە): خدمت (خىزمەت، ئىش)

∆ چ ئۇ دا: خذمت (خىزمەت)

ميوزا اولوغ بيک اوز ملازم لار يدين هم خذمتكا ادم قوشوب حرمين شريفين زيارتى عاليكا عازم ايتيلار (مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئۆز مۇلازىملارىدىن ھەم خىزمەتكە ئادەم قوشۇپ،ھەرەمەينى شەرىفەين زىيارەتى ئالىيگە ئازىم ئېتتىلەر). 185- چ ت.

زكواتچى مذكور خذمتى دا يته ييل مقدارى عمروم اوتى (زاكاتچى مەزكۇر خىزمەتىدە يەتە يىل مىقدارى ئۆمرۈم ئۆتتى).289- ت ھە.

△ ئە- پ: مخدوم (مەخدۇم): خىزمەت قىلدۇرغۇچى، خوجايىن.

△ چ ئۆ دا: مخذوم (مەخزۇم)

مخذوم نینک آغیزلار یغه اوق تکیب قوبوزلار یدا توختاب قالسب دور (مەخزۇمنىڭ ئاغىزلارىغا ئوق تەگسپ، قوبۇزلارىدا توختاپ قالىپدۇر). 288-ت هه. مخذوم میرزا باشی هم سوزغه کریب ایمدی جیقیب کتسام دیب عریضه معلوم قیلدی (مەخزۇم مىرزا باشى ھەم سۆزغە كىرىپ،ئىمدى چىقىپ كەتسەم دېپ ئەرىزە مەئلۇم قىلدى).289- ت هه.

" ز ـــ گ "ئۆزگىرىشى

△ ق ئۆ دا: ئىزى (ئىگە، تەڭرى)

ئىزىم نە تەر (ئىگەم نېمە دەر)؛ ئىزىمىز يارلىغى (تەڭرىمىزنىڭ پەرمانى). ت ت د 1- 118- بەت.

△ چ ئۆ دا: ایکا (ئىگە)

اول ذاتلار تورت مینک دور عالم نینک صاحب و ایکاسی اولاردور (ئۇل زاتلار تۆرت مىڭدۇر، ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر). 281-ت هه.کیشی نینک حقی نی برمای علاجی یوق قل ایکاسی نینک حقی هم اصلا بیکارغه کتمایدور ایکان (كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق، قۇل ئىگەسىنىڭ ھەققى ھەم ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇر ئىكەن). 307- ت هه.

" س ـــ ز "ئۆزگىرىشى

△ ق ئۆ دا: يالڭۇس (يالغۇز)

يالڭۇس ئەر (يالغۇز ئادەم)، يالڭۇس قاز ئۆتمەس (يالغۇز غاز غاقىلدىماس، يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس). ت ت د 3- 524- بەت.

△ چ ئۆ دا: يالغوز (يالغۇز)

يولدوز باغ دين فياده و يالغوز كوجا شهريغه باردىم (يۇلدۇز باغدىن فىيادە ۋە يالغۇز كۇچا شەھرىغە باردىم). 294- بەت ت هه.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەكس ئەتكەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بۇنىڭدىنمۇ تەپسىلىي كۆرستىش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىك كۆرستىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

§6. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

كۆپ ئەسىرلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، قەدىمدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كەلگەن خېلى بىر بۆلەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردە، تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

6.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

Δ ق ئۇ دا: تاقاغۇ (توخۇ)

ئەركەك تاقاغۇ (خوراز)؛ تىشى تاقاغۇ (مىكىيان)؛ يازىداقى سۇۋلىن ئەزەرگەلى ئەۋدەكى تاقاغۇ ئىچغىنما (قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما). ت ت د 1- 582- بەت.

Δ چ ئۇ دا: توخى

اكر كشى نينك ازراق حقى بولسه اقلى توخى بولوب توراليب كليب تخوم توغوب بريب حقينى ادا قيليب اندىن ادم بولوب توراليب كيلادور (ئەگەر كىشىنىڭ ئازراق ھەققى بولسا، ئەقەللىي توخى بولۇپ تۆرەلىپ كەلىپ، توخۇم تۇغۇپ بەرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۆرەلىپ كېلەدۇر). 307- ت ھ.

Δ ق ئۇ دا: يوغۇرقان (يوتقان). ت ت د 3- 73- بەت.

Δ چ ئۇ دا: يوتقان

يوتقان غه قراب اياغ اوزالت (يوتقانغا قاراپ ئاياغ ئۇزالت). ق ت خ.

Δ چ ئۇ دا: (دەسلەپ)؛ اويوقلا- (ئۇيۇقلا-)

اویوقلاغاج روحلارین قابضی الارواح حق تعالی امری بیله قبضی قیلمیش (ئۇيۇقلاغاچ روھلارىن قابىزۇلئەرۋاھ ھەقتەئالا ئەمرى بىلە قەبز قىلمىش). نەۋائىي: ت ئە. 225- چ ت.

∆ چ ئۇ دا (كىيىن): اوخلا- (ئۇخلا-): اوجیوز توقوز بییل غاردا اوخلادیلار (ئۈچيۈز توقۇز يىل غاردا ئۇخلادىلار). 372- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "بوزاغۇ، تۇماغۇ، قاراغۇ، تىرەگۇ، بىلەگۇ، كۆزەگۇ، ياپىرغاق" تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسرلىك ئۇزاق ئىستېمالى جەريانىدا، "موزاي، تۇمۇ (زۇكام)، قارغۇ، تىرەك، بىلەي، كۆسەي، ياپراق" شەكلىدىكى سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ، سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

6.2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

∆ ق ئۇ دا: سۈۋ

سۈۋ بەرمەسكە سۈت بەر (سۇ بەرمەسكە سۈت بەر). يەنى ساڭا يامانلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى سېنىڭ ياخشىلىقىڭ ئۇنى ساڭا قۇل قىلىپ بېرىدۇ. ت ت د 3- 178- بەت.

∆ چ ئۇ دا: سو (سۇ)

اقار سولاری بار بهاری بسیار یخشی بولور قالین لاله و کل لار اجیلور (ئاقار سۇلارى بار، بەھارى بىسيار ياخشى بولۇر، قالىن لالە ۋە گۇللەر ئاچىلۇر). ب ن. 312- چ ت.

∆ ق ئۇ دا: ئەشگەك (ئېشەك). "ئەشيەك" مۇ دېيىلىدۇ. ت ت د 1- 150- بەت.

∆ چ ئۇ دا: ایشک (ئېشەك)

هر هفته‌دا ایکی مینک ایشک اشلیق یارکنددین کم بولمای کاشغرغه داخل بولادور (ھەر ھەفتەدە ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق ياركەنددىن كەم بولماي

كاشغەرغە داخىل بولادۇر). 329- ت ھە .

∆ ق ئۇ دا: كەرگەك (كېرەك) قۇت («قوچو تېكستلىرى» دىن)

∆ چ ئۇ دا: كرك (كەرەك)

ايشتماك كرككيم محمد يونس جان شغاول داد خواه ياركندغه اون ايكى ييلدين زياده راك حاكم مستقله بولدى (ئىشتمەك كەرەككىم، مۇھەممەد يۇنس جان شەغاۋۇل دادخاھ ياركەندغە ئون ئىكى يىلدىن زىيادەرەك ھاكىمى مۇستەقىللە بولدى). 279- ت ھە .

∆ ق ئۇ دا: قۇرتۇلماق

ئەر ئەمگەكتىن قۇرتۇلدى (ئادەم جاپادىن قۇتۇلدى). ت ت د 2- 338- بەت.

∆ چ ئۇ دا: قوتولماق (قۇتۇلماق)

فقرالار كويا عذاب اليم دوزخ جحيم دين قوتولوب بهشت جنات النعيم و خلد برين غه داخل اولغانديک شاد خندان اولوب... (فۇقەرالار گويا ئەزابى ئەلىمى دەۋزەخ جەھىمدىن قۇتۇلۇپ، بىھىشت جەنناتۇننەئىم ۋە خۇلد بەرىنغە داخىل ئولغاندېك شاد خەندان ئولۇپ...) 323- ت ھە .

∆ ق ئۇ دا: تاۋىلغۇچ (تېۋىلغا). ت ت د 1- 636- بەت.

∆ چ ئۇ دا: تابولغو (تابۇلغۇ)

تاغلاردا يخشى ييلاق لار بار تابولغو يغاجى بولور اوزكا هيچ يردا بولماس تابولغو يغاجى دور پوستى قيزيل عصا قيلورلار قمچى دستەسى قيلورلار قوش لارغه قفس قيلورلار تراش قيليب تيركز قيلورلار خيلى يخشى يغاج دور تبرک لوک بيله يراق يرلاركا ايلتارلار (تاغلاردا ياخشى يايلاقلار بار، تابۇلغۇ ياغاچى بولۇر، ئۆزگە ھېچ يەردە بولماس. تابۇلغۇ ياغاچىدۇر، پوستى قىزىل، ئاسا قىلۇرلار، قامچى دەستەسى قىلۇرلار، قۇشلارغا قەفەس قىلۇرلار، تەراش قىلىپ، تىرگەز قىلۇرلار. خېلى ياخشى ياغاچدۇر، تەبەررۇكلۇك بىلە يەراق

يەرلەرگە ئېلەتەرلەر). بابۇر: ب ن. 320- چ ئۇ.

ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەر- " پېئىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە تەدرىجى هالدا، "ئېر- (اير-) گە ئۆزگەرگەنلىكى. ئۆتكەن زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللاردا "ايردى (ئېردى). ايركان (ئېركەن)، ايرميش (ئېرمىش) " شەكىللىرىدىكى "ر" ، تاۋۇشىنىڭ خېلى كۆپ هاللاردا چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

چول قدوق موضعنى اوزيكا مقام منزل قيلغان ايكان (چۆلقۇدۇق مەۋزىئىنى ئۆزىگە مەقام- مەنزىل قىلغان ئېكەن) 262- ت هە. خضر خواجه خان دين باشقه اوغلى يوق ايدى امّا ايكى ياشدا كيچيك ايدى (خىزىر خاجەخاندىن باشقا ئوغلى يوق ئېدى، ئەمما ئىكى ياشدا كىچىك ئېدى). م. سايرامي: ت ئە. 177- چ ت. هر بيرى اون مينك پهلوانغه* سردار ايميش (هەر بىرى ئون مىڭ پەهلەۋانغە سەردار ئېمىش). ق ئە (قىسەسۇل ئەنبىيا)، 275- چ ت.

7§. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا بار بولغان تىل تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ ئىپادىلەنگەن تىل هادىسىسىنىڭ ئەكسىچە، ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا، بەزەن تاۋۇشلارنىڭ غايىبانە قوشۇلۇپ قېلىش هادىسىسمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

∆ ق ئۇ دا: (ئال. تۈرت): ئىغاچ [ïghach]: ياغاچ، دەرەخ.

∆ چ ئۇ دا: يىغاج (يىغاچ)// يغاج (يەغاچ// ياغاچ)

عرابانينک اوستيکا يغاج دين اوى حجرەلار قيليب حجرەغه يم لارنى سولاب كيشلارغه كورساتماى اليب يورور ايدى (ئەرابانىڭ ئۈستىگە

يەغاچىدىن ئۆي- ھۇجرالار قىلىپ ۋە ھۇجراغا ئايىمالارنى سولاپ، كىشىلەرگە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئېدى). 257- ت ھە.

∆ ق ئۇ دا: ئىغلا-

ئوغلان ئىغلاشتى (باللار يىغلاشتى). ت ت د 1- 319- بەت.

∆ چ ئۇ دا: يىغلا-// يغلا- (يىغلا-)

بير غزات قيلسام ديپ يغلاب يغلاب كوزلاريدين آب نيساندىك قطران قطران ياشلارينى توكار ايدى (بىر غەزات قىلسام دېپ، يىغلاپ- يىغلاپ، كۆزلەرىدىن ئابى نىساندېك قەترەن- قەترەن ياشلارنى تۆكەر ئېدى). 290- ت ھە.

∆ ق ئۇ دا: (ئال.تۈرت)؛ ئىراق (ئۇزاق، يىراق)

∆ چ ئۇ دا: يىراق// يراق (يىراق، يەراق)

عاقل لار عقلى دين يراق ايماس دور (ئاقىللار ئەقلىدىن يەراق ئېمەسدۇر). 348- ت ھە. يراق دين تنج ليق نى سوراب بيليب كيتادور (يىراقدىن تىنچلىقنى سوراپ، بىلىپ كېتەدۇر).391- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، "غوجه (غۇچە)، قوجه (قۇچە)، كوجه (گۇچە// كۇچە)" قوشۇمچىسى كېيىنچە، "غونجه، قونجه، كونجه" شەكلىگە ئۆزگىرىپ، بىر "ن" تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تافشوروب الغونجه فرصت بولماى تفرقه ليق واقع اولوب دور (تافشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىئ ئولۇپتۇر). 286- ت ھە. بر طغار اشليق اوروغ بارغونجه زمين دا كاها بيقيليب كاها اوره بولوب كوكلاب توروبدور (بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغ بارغۇنچە زەمىندە گاھا يىقىلىپ گاھا ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، ئالىم مۇسا سايرامىي ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» ناملىق مەشھۇر تارىخ كىتابىدا "ئۇرۇمچى" دېگەن جاي ئىسمىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى

ھەققىدە توختىلىپ: "ئەسلىدە ‹ رۇمچە › بولۇپ، كېيىنچە ‹ ئۇ › تاۋۇشى قوشۇلۇپ قىلىپ، ‹ ئۇرۇمچە ←ئۇرۇمچى › بولغان" دېگەن. (ئاناتولىيە تۈركلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەسلىدىكى بىلەن ئەينەن قىلىپ ‹ئۇرۇمچى› دەيدۇ، ئەكسىچە ‹ئۇرۇمچى› دېمەيدۇ). ئالىمنىڭ بۇ شەرھى ئۇيغۇر-تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن بۇيان، "ر" بىلەن باشلانغان سۆزنىڭ ئالدىغا بىر "ئۇ// ئۇ" تاۋۇشنى قوشۇپ ئېيتىش تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن، "رۇس" نى "ئورۇس"؛ "رۇمخان" نى "ئۇرۇمخان" دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلەتكەنگە ئوخشاش.

§8. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش، چۈشۈپ قېلىش ۋە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرى بىلەن بىر قاتاردا، خېلى بىر بۆلەك كەلىمىلەردە، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

∆ ق ئۇ دا: ياغمۇر

قۇيدى بۇلۇت ياغمۇرىن، كەرىپ تۇتار ئاق تورىن. قىرقا قوزتى ئول قارىن، ئاقىن ئاقار ئاكداشۇر (بۇلۇت يامغۇرىنى قۇيدى، ئاق تورىنى كېرىپ يايدى، قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى، ئېقىن ئاقار شارقىراپ). ت ت د 3- 50- بەت.
ياغمۇرچىل (يامغۇر كۆپ ياغىدىغان يەر). ت ت د3- 76- بەت.

∆ چ ئۇ دا: يامغور// يمغور (يامغۇر)

آسماندين يمغور ياغماغليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكارماكى اولياء عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار (ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ- نەباتاتلار كۆكىرەمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى

شەرىفلەرى بەرەكاتىدىندۇرلار). 281- ت هە.

اسماندين قارو يمغور و موزلار ياغيب...(ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۆزلار ياغىپ...). 391- ت هە.

∆ ق ئۇ دا: چاغمۇر. ت ت د 1- 597- بەت.

∆ چ ئۇ دا: چامغور// چمغور (چامغۇر)

تولا يەرلاريكا چامغور تارميش (تولا يەرلەرگە چامغۇر تارمىش). ق ت خ («قەشقەر تۈركسىندە بىتكەن خەتلەر» دىن)

∆ ق ئۇ دا: ئۆگرەن-

ئول بىلىك ئۆگرەندى (ئۇ بىلىم ئۆگەندى)؛ ئۆگرەنۈر، ئۆگرەنمەك؛ ئەر ئۆزلۈق ئۆگرەندى (ئادەم هۆنەر ئۆگەندى). ت ت د 1- 335- بەت.

∆ چ ئۇ دا: اوركان- (ئۆرگەن-)

لى قاعده اوركانكين ياكى بيزلارنينگ رسم قاعده لاريميزغه كركين ديب زورلوق و تعدى قيلمايدور (لى- قائىدە ئۆرگەنگەن ياكى بىزلەرنىڭ رەسىم- قائىدەلەرىمىزگە كىرگەن دېيىپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر) 320- ت هە.

∆ ق ئۇ دا: ئۆگرەت-

ئول ماڭا بىلىك ئۆگرەتتى (ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى). ت ت د 1- 346- بەت.

∆ چ ئۇ دا: اوركات- // اورگات- (ئۆرگەت-)

سلطان كمالى غيرت يوزيدين اوز اطيغه نسبت بريب مغنى لارغه اورگاتى لار (سۇلتان كەمالى غەيرەت يۈزىدىن ئۆز ئاتىغە نىسبەت بېرىپ مۇغەننىلەرگە ئۆرگەتتىلەر). 38- ت مۇ.

∆ ق ئۇ دا:تەترۇ (تەتۈر، هەر نەرسىنىڭ تەتۈرى). ت ت د 1- 548- بەت.

∆ چ ئۇ دا: تەتور (تەتۈر)

هر يردا اونک و تەتور سوزلاماک عيب دور (هەر يەردە ئوڭ ۋە تەتۈر سۆزلەمەك ئەيىدۇر). ق ت خ.

△ ق ئۇ دا: تىلكۈ

تىلكۈمۇ تۇغدى ئازۇ بۆرىمۇ؟ (تۈلكە تۇغدىمۇ بۆرىمۇ؟ بۇ- "قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ" دېگەن بولىدۇ). ت ت د 1- 559- بەت.

△ تولكى (تۈلكى)

نجه ايت ايشک لارنى اولتوروب يولبارس بورى تولكى قتارليق جر نده جانداراتلارغه تاشلاب برور ايدى (نەچە ئىت، ئېشەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، يولبارس، بۆرى، تۈلكى قاتارلىق چەررەندە جانداراتلارغا تاشلاپ بەرۈر ئېدى). 273-، 274- ت هه.

△ ق ئۇدا: بۇغۇردا

بۇغۇردا ساچ (بۇدره ساچ). ت ت د 1- 636- بەت.

△ چ ئۇ دا: بودره (بۇدره)

حلقه حلقه بودره ساج انكا ياقميش (هەلقە- هەلقە بۇدره ساچ ئاڭا ياقمىش). ق ت خ.

△ ق ئۇ دا: ئوترا (هەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى). ت ت د 1- 170- بەت.

△ چ ئۇ دا: اورتا (ئورتا)

بو تورت حجره نينک اورتاسى و مابينەلارى تمام بر اوى داخلى دور (بۇ تۆرت ھۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆيى داخىلدور). ب ن. 203- چ ت.

بۇ خىلدىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسى ئەكس ئەتكەن سۆز- كەلىمىلەرنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان قولىيازمىلاردىن يەنىمۇ كۆپ تېرىشپلىش مۇمكىن. مىسال ئۈچۈن بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىكىلا كۆرسەتتۇق.

ئىككىنچى باب   مورفولوگىيە

§1. ئىسىم

1 . 1. ئىسمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

ئا. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك يول بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

بىرىنچى، يېزىقتا ئومۇمەن "لار" يېزىلىدىغان، ئەمما تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە، كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ "لار" ياكى "لەر" ئوقۇلىدىغان ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدىغان "لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كتاب لار (كىتابلار)، برهان لار (بۇرھانلار: پاكىتلار)، چهار پاى لار (چاھار پايلار)،خاتون لار (خاتۇنلار)، قوش لار (قۇشلار)، آى لار (ئايلار)...اوى لار (ئۆيلەر)، ايش خانەلار (ئىشخانەلەر)، دفتر لار (دەفتەرلەر)، ميوەلار (مېۋەلەر)، قلم لار (قەلەملەر)، اوزوم لار (ئۈزۈملەر)...

ئىككىنچى، ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىرلىك شەكلىگە پارس تىلىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى "ـ آن"(ئان) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يار+ آن (ياران: دوستلار)، مۇسافر + آن(مۇسافىران)، مرد+ آن (مەردان: ئەرلەر)،باغ+ آن (باغان: باغلار)، غريب + آن (غەرىبان: غېرىپلەر)، برادار+ آن (بەرادەران: بۇرادەرلەر)...

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئەرەبچىدىكى كۆپلۈك شەكلى بىلەن كەلگەندە، ئۇيغۇرچىدىمۇ كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	كۆپلۈك	مىساللار
لغت (لۇغەت: تىل)	لغات (لۇغات: تىللار)	ديوان لغات الترك (تۈركىي تىللار دىۋانى)
قلب (قەلب)	قلوب (قۇلۇب: قەلبلەر)	محبوب القلوب (قەلبلەر مەھبۇبى)
قصه (قىسسە)	قصصى (قىسەس: قىسسەلەر)	قصصى الانبياء (قىسەسۇل ئەنبىيا: ئەۋلىيالار قىسسىلىرى)
فائده (فائىدە)	فوائد (پايدىلار)	فوائدالكبر (قېرىلىق نەپلىرى)
نادر (نادىر)	نوادر (نادىرلىقلار)	نوادرالشباب (ياشلىق نادىرلىقلىرى)
غريب (غەرىب)	غرايب (ئاجايىپلىقلار)	غرايب الصغر (بالىلىق ئاجايىپلىرى)
نبي (نەبى)	انبيا (پەيغەمبەرلەر)	تذكرة الانبيا (پەيغەمبەرلەر تەزكىرىسى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ ئالاھىدىلىك: بۇ خىل ئەرەبچە- پارسچە كۆپلۈك شەكىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تۈركچە سۆزلەرگە تەدبىق قىلىنغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قتار (قاتار) ← قتاران (قاتارلار، قاتار- قاتار)؛ ايماق (ئايماق) ← ايماقان (ئايماقلار، مەھەللىلەر)؛ بيگ (بېگ // بەگ) ← بيگات (بېگات بەگلەر)؛ خواجه (خاجە) ← خواجەگان (خاجەگان: خوجىلار)؛ خاتۇن (خاتۇن) ← خواتن (خەۋاتىن: خوتۇنلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئە. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىلىك شەكلىمۇ ئەرەبچىدىكى بىلەن ئەينەن ئۇقۇمدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	ئىككىلىك	مىساللار
لغت (لۇغەت)	لغتين (لۇغەتەين)	محاكمةاللغتين (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە)
حرم (ھەرەم)	حرمين (ھەرەمەين)	حرمين شيريفين (شاراپەتلىك ئىككى ھەرەم)
قرن (قەرن)	قرنين (قەرنەين)	ذوالقرنين (ئىككى مۈڭگۈزلۈك)
صحيح (سەھىھ)	صحيحين (سەھىھەين)	دا صحيحين (بۈيۈك ئىككى ھەدىس)
كون (كەۋن)	كونين (كەۋنەين)	صاحب كونين (ئىككى ئالەم ساھىبى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئەمەلىي قوللىنىلىش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

بىرىنچى، ئىسىملارنىڭ "- لار" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن كۆپلۈك شەكلى مۆئەييەن ئەھۋالدا، بىرلىك شەكلىنىڭ سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مليكه امان نسا خنم سلطان عبدالرشيدخان پادشاه نينك زوجه لارى ايردى (مەلىكە ئامانىنساخانىم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشاھنىڭ

زەۋجەلەرى ئېردى). 34- ت مۇ (تەۋارىخى مۇسقىييۇن 34- بەت)

ئىككىنچى، ئەرەب- پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن كۆپلۈك شەكلىكى ئېلىندى ئىسىم سۆزلەر كۆپىنچە بىرلىك شەكلىدە كۆرۈلۈپ، ئۇلارغا يەنە ئۇيغۇرچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى "- لار" قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

امير نظام الدين على شير نوائى مر شيديم نينك بو فن حقيده پوتكان كتب رسايل لاريدين بهرمند بولدوم (ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي مۇرشىدىمنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۈتكەن كۇتۇب رەسايىللارىدىن بەھرىمەند بولدۇم). مۆجىزىي:5- ت مۇ.

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ "- نكيز (- ڭىز//- ينكيز (- ئىڭىز) // - ونكوز (- ئۇڭۇز) " قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن شەكلى II شەخس كۆپلۈك تەۋەلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ، شۇنداقلا II شەخس بىرلىك شەكلىنىڭ سىپايە تۈرى ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سيزين قلبينكيز (سىزنىڭ قەلبىڭىز // سىلەرنىڭ قەلبىڭلار)، سيزين يورتونكوز (سىزنىڭ يۇرتۇڭۇز: سىزنىڭ يۇرتىڭىز // سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

1.2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا مۇناسىۋەتلىك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

I شەخس بىرلىك: - م //- يم (- ئىم)//- وم (- ئۇم)//- ييم (- يىم):

خواجه + م (خاجەم)، اتا + م (ئاتام)، بابا+ م (بابام)، رضو+م (ئارزۇم)

دادا+م (دادام)، بوتا+م (بوتام)، كلا+ م (كالام)، قوزا+م

قوزام)

اط+ يم (ئاتىم)، بيك+ يم (بېگىم)، خبر+ يم (خەبەرىم)

يورت+ وم (يۇرتۇم)، كوز+ وم (كۆزۈم)، يوز+ وم (يۈزۈم)

خدا+ييم (خۇدايىم)، دريا+ ييم (دەريايىم)، دنيا+ ييم

دۇنيايىم)...

II شەخس بىرلىك: نىک (- ڭ)// ينک (- ئىڭ)// ونک (- ئۇڭ// ئۈڭ):

انا+نک (ئاناڭ)، كمال+ينک (كەمالىڭ)، قدرت+ ينك

قۇدرەتىڭ)

كونكول+ ونک (كۆڭلۈڭ)، يول+ ونک (يولۇڭ)، قول+ ونک

قولۇڭ)

تيل+ينک (تىلىڭ)، دل +ينک (دىلىڭ)، ذكر +ينک (زىكرىڭ)...

III شەخس بىرلىك: ى// ىى (- ئى)// - سى// - يى:

باغ+ ى (باغى)، دفتر + ى (دەفتەرى)، كبوتر+ ى (كەبۇتەرى)

عقل+ ى (ئەقلى)، بولوت+ ى (بۇلۇتى)، خاتون+ ى (خاتۇنى)،

اغا + سى (ئاغاسى)، جيلغه + سى (جىلغاسى)، بعضه+ سى

(بەئزەسى)

سو+ يى (سۇيى)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

I شەخس كۆپلۈك: - ميز (- مىز)// - يميز (- ئىمىز)

اتا بابا+ ميز (ئاتا- بابامىز)؛ غرضى + يميز (غەرەزىمىز)؛

احوال + يميز (ئەھۋالىمىز)؛ افعال+ يميز (ئەفئالىمىز)؛

عقيده+ ميز (ئەقىدەمىز)؛ اخلاصى+ يميز (ئىخلاسىمىز)...

II شەخس كۆپلۈك: - نكلار (-ڭلار// -ڭلەر)// -ينكلار (-ئىڭلار// -ئىڭلەر)// - ونكلار (-ئۇڭلار// -ئۈڭلەر)

اتا انا+ نكلار (ئاتا- ئاناڭلار)؛ قوى قوزا + نكلار (قوي- قوزاڭلار)؛

امكان+ ينكلار (ئىمكانىڭلار)؛ ايمان+ينكلار (ئىمانىڭلار)؛
سوز+ ونكلار (سۆزۈڭلەر؛ سوزۇڭلار)؛ اوز+ ونكلار (ئۆزۈڭلەر؛ ئۇزۇڭلەر)؛
دفتر+ ينكلار (دەفتەرىڭلەر)؛ تيل+ ينكلار (تىلىڭلار)...
- نكيز (- ڭىز) // ينكيز (- ئىڭىز) // - ونكوز (- ئۇڭۇز // -ئۇڭۇز)
بابا+ نكيز (باباڭىز : بوۋىڭىز؛ بوۋاڭلار)؛ يورت+ ونكوز (يۇرتۇڭۇز؛ يۇرتىڭىز؛ يۇرتۇڭلار)؛ جواب+ ينكيز (جەۋابىڭىز: جاۋابىڭىز؛ جاۋابىڭلار)...
III شەخس كۆپلۈك:- لارى (-لارى // لەرى)
باغ+ لارى (باغلارى)؛ تاغ+ لارى (تاغلارى)؛ كوز+ لارى (كۆزلەرى)
منكيز + لارى (مەڭىزلەرى)؛ اوتلاق+ لارى (ئوتلاقلارى)؛
زمين+ لارى (زەمىنلەرى)؛ معيشت+ لارى (مەئىشەتلەرى)...

1.3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى تۆۋەندىكىدەك ئون ئۈچ خىل شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

1- باش كېلىش: قوشۇمچىسىز. شۇڭا، "نۆل كېلىش" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

2- ئىگىلىك كېلىش: نينک (- نىڭ) // - نونک (-نۇڭ // نۇڭ) // - ني // - ى (ئى) قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

△ نينک (- نىڭ)//نونک (-نۇڭ // نۇڭ)
برلاس قبيلەسى نينک نسبى مونكا مونتهى بولادور (بارلاس قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادۇر). 363- ت هە.
امّا بولاق نينک سويى ييلان لارنينک زهره اثرا تيدين اجيغ ايكان (ئەمما بۇلاقنىڭ سۇيى يىلانلارنىڭ زەھرى ئەسەراتىدىن ئاچچىغ ئىكەن) 344- ت هە.

مونونک تعریفین میزان الاوزان آتلیغ عروضی که بیتیلیب دور آندا قیلیلیب دور (مۇنۇڭ تەئرىفىن "مىزانۇلئەۋزان" ئاتلىغ ئەرۇزكى بىتىلىپدۇر، ئاندا قىلىلىپدۇر). نەۋائىي: 12- م ل.

Δ -نى:

اتامنی وصیتی نیمه ایردی (ئاتامنى ۋەسسىيەتى نېمە ئېردى- ئاتامنىڭ ۋەسىيتى نېمە ئىدى). چ د. 25- چ ت.

تورتونجی درۋیش نینک سرگذشته‌سی نی بیانی (تۆرتۈنچى دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتەسىنىڭ بەيانى). چ د ش («چاھار دەرۋىش» دىن)

کیچیک بیک نی یوق بولوشیغه سعی غمزه‌لارنی قیلیب... (كىچىك بېگنى يوق بولۇشغا سەئيى غەمزەلەرنى قىلىپ... كىچىك بەگنىڭ يوق بولۇشغا كەتمەن چېپىپ...). 279- ت هە.

نوه علیه‌السلام نی بیر قیزلاری بار ایردی (نوھ ئەلەيھىسسەلامنى بىر قىزلارى بار ئېردى- نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى). ق ئە. 23- چ ت.

بولدی مینی اولماکیمه سودا باعث، سوداغه هوا جام سحباء باعث (بولدى مىنى ئۆلمەكىمە سەۋدا بائىس، سەۋداغا ھەۋايى جامى سەھبائ بائىس- مېنىڭ ئۆلۈشۈمگە سەۋدالىق سەۋەبچى؛ سەۋدالىققا قىزىل شاراپ رۇمكىسىنىڭ ھەۋىسى سەۋەبچىدۇر). نەۋائىي: 308- ئۇ ک ن.

Δ - ى // - مى (- ئى):

اوشبو خط نی یازدیم باغریمی قانی بیلان، تنکریمی حقیده قیلغیل برسفر لطف و کرم (ئۇشبۇ خەتنى يازدىم باغرىمى قانى بىلەن، تەڭرىمى ھەققىدە قىلغىل بىر سەفەر لۇتفۇ كەرەم- بۇ خەتنى يۈرىكىمنىڭ قېنى بىلەن يازدىم، ئاللاھىم ھەققىدە بىر قېتىم مەرھەمەت قىلغىن). م ک. 26- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "نىڭ// -نۇڭ" چۈشۈپ قالغان ئەھۋال خېلىلا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

سوزوم راست ليغى غه... دادالارى خذمتى دا بولوب... داداسى امرلاريجه... اتنا اناسى قبرى سى ... دادالارى اياغ لاريدا... 286-، 292-، 311-، 332- ت هه.

زلفونك چريكى جمال ملكين آلدى كوزونك اتفاقى بيرله. (زۇلفۇڭ چەرىكى جەمال مۇلكىن ئالدى كۆزۈڭ ئىتتىپاقى بىرلە- چاچ لەشكەرلىرىڭ جامال پادىشاھلىقىنى كۆزۈڭنىڭ بىرلەشمىسى بىلەن ئىشغال قىلىشۋالدى) ئاتايى: 158- ئۇ ك ن.

3- يۆنىلىش كېلىش "غا// غه، قا// قه، گا// گه، كا// كه، -ە (ئه)، -نە (-نە)، دا " قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - غه (- غا):

تفرّج اوجون جيقان خلايق لار انكلاب بيليب حيرت انكشت لارينى تفكر دندان لاريغه اليب تيشلاب تحسين و آفرين لار قيليب دورلار (تەفەررۇج ئۈچۈن چىققان خەلايىقلار ئاڭلاپ- بىلىپ، ھەيرەت ئەنگۈشتلەرىنى تەفەككۇر دەندانلارىغا ئالىپ تىشلەپ،تەھسىن ۋە ئافەرىنلەر قىلىپدۇرلار)؛ توز بركان اولوغونك غه خيانت قيليب سن (تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن)، جونك يول برله طرفانغه داخل بولدى (چوڭ يول بىرلە تۇرفانغا داخىل بولدى). 276-، 290-، 302- ت هه.

Δ - گه// (گه // كه)

يته سكز مره اوزينى طنبور غه اتقاندين كين بلبل يرگه توشوب اولوب كتى (يەتە- سەكىز مەررە ئۆزىنى تەنبۇرغا ئاتقاندىن كەيىن، بۇلبۇل يەرگە تۈشۈپ ئۆلۈپ كەتتى). 22- ت مۇ.

انسان تليدين مصيبت گه اوچرار (ئىنسان تىلىدىن مۇسىبەتكە ئۇچرار)

8- ت مۇ.

نوا دیگان بیر مقام نی اختراع قیلیب عالم گه شایع بولدىلار (نەۋا دېگەن بىر مۇقامنى ئىختىرائ قىلىپ، ئالەمگە شايىئ بولدىلار). 17- ت مۇ. حج سفریگه بارغاندا عراق چولیدین اوتوب کتیب باریب ایجاد قیلیب چول عراق اط قویدىلار (ھەج سەفەرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، ‹چۆلى ئىراق› ئات قويدىلار). 13-، 14- ت مۇ. سیاحت جیلیک گه کوب مایل ایردی (سەياھەتچىلىككە كۆپ مايىل ئېردى). 7- ت مۇ.

Δ - کا (گه // که):

خلایق لارنی کمراه ضلالت جهالت کا باشلایدور (خەلايىقلارنى گۇمراھ زەلالەت جەھالەتكە باشلايدۇر). 375- ت ھە.

بوکونکا دیکینجه هیچ کیشی حقیقتی غه ملاحظه قیلماغان جهت دین بو یاشورون قالیب دور (بۈگۈنگە دېگىنچە ھېچ كىشى ھەقىقەتىغە مۇلاھەزە قىلماغان جىھەتدىن بۇ ياشۇرۇن قالىپدۇر). 18- م ل.

اطراف لاریغه بلند اکیز احاطه تام لارنی قیلدورتوب و ایجی کا قاری خانه اعتکاف خانه مهمانخانه اط خانه و مسجد... بنا قیلدی (ئەترافلارىغا بۇلەند ئىگىز ئىھاتە تام لارنى قىلدۇرتۇپ ۋە ئىچىگە قارىخانە، ئىئتىكافخانە، مېھمانخانە، ئاتخانە ۋە مەسجىد... بىنا قىلدى). 276- ت ھە. اول واقعه... شرح ایتارکا باعث بولور (ئول ۋاقىئە... شەرھ ئېتەرگە بائىس بولۇر)؛ اعلی درجه‌دین اوزکا بیرنی بیکانماکای (ئەئلا دەرەجەدىن ئۆزگە بىرنى بىگانەمەگەي). 23- م ل.

بیرلاری ایشیک لاریدین باشقه ایشیک کا اصلا بارماغایمن (بىرلەرى ئىشىكلەرىدىن باشقا ئىشىككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت ھە.

Δ- قه (- قا // قه):

∆ انداق عسرت تین مونداق ارزانلیق و انداق بلیت تین مونداق امان لیق قه کیلدوک (ئانداق ئۈسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئانداق بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كېلدۇك). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

صفیل غه ویا باشقه ایشقا قراغالی اصلا فرصت و ارام بولمادی (سەفىلغا ۋەيا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت هه حق کلامی قرا خط ایجره تجلی کورساتور، اهل بینیش قه قرالیقتین ایماس دور عیب و عار (ھەق كەلامى قارا خەت ئىچرە تەجەللى كۆرسەتۇر. ئەھلى بىنىشقا قارالىقتىن ئېمەسدۇرئەيىبۇ ئار). ئۇ ك ن 141- چ ت.

∆ - ه (ئە):

یاردین اکر کیلسه قلیج باشیمه، زرّه فراق اتماکا من اختیار (ياردىن ئەگەر كېلسە قىلىچ باشىمە، زەررە فىراق ئەتمەكگە مەن ئىختىيار); بادەنی هر قانجه توتسانک بو بلال لب تشنه دور، شام دین تا صبحیکا هم صبحی دین تا شامه توت (بادەنى ھەر قانچە تۇتساڭ بۇ بىلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا سۇبھىگە ھەم سۇبھىدىن تا شامە تۇت); قجانغه کویدورور سن بیزنی سودا اوتی بیرله، بو اوتلوغ کونکلومه بیر لحظه رحم ایتکیل ایا دلدار (قاچانغا كۆيدۈرۈرسەن بىزنى سەۋدا ئوتى بىرلە، بۇ ئوتلۇغ كۆڭلۈمە بىر لەھزە رەھم ئېتكىل ئايا دىلدار); بو غصه نی اول شمع شبستانیمه ایتینک، احوالیمی اول بیگیم و خانیمه ایتینک (بۇ غۇسسەنى ئول شەمئى شەبىستانىمە ئەيتىڭ، ئەھۋالىمى ئول بېگىمۇ خانىمە ئەيتىڭ). ئۇ ك ن. 165-، 169-، 252- چ ت.

∆ - نه (- نە)

کرجه اوتکانده کیرورسیز کوب کیشی نینک قانینه،
بو گدا کونکلی اوجون مونجه گناه ایلاب اونونک،
(گەرچە ئۆتكەندە كىرۆرسىز كۆپ كىشىنىڭ قانىنە، بۇ گەدا كۆڭلى ئۈچۈن

مۇنچە گۇناھ ئەيلەپ ئۆتتۇڭ). لۇتفىي: 242- ئۇ ك ن.

اگر روم اهلينه زولفونک حبش نينک لشکرين سالسه،

کونکول ملکينده اول ساعت تابيلماس هيج امان ای جان.

(ئەگەر رۇم ئەھلىنە زۇلفۇڭ ھەبەشنىڭ لەشكەرىن سالسا،

كۆڭۈل مۇلكىندە ئول سائەت تاپىلماس ھېچ ئەمان ئى جان).

سەككاكىي: 196- ئۇ ك ن.

∆- دا (- دا//- دە :

كابل دا كيلدی (كابۇلغا كەلدى)؛ شمالی ساری شهنشين دا ايكی توشاک سالديلار (شمال تەرەپتىكى چوڭ سۇپىغا ئىككى سېلىنچا سالدى). ب ن. 203- چ ت. جيلغه ايجيدا دفن قيليب نيشانه قيليب قويوب دور (جىلغا ئىچىگە دەفن قىلىپ نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر). 261- ت ھە.

ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئەسەرلەردە، يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سمرقند باردی... اندين شيراز كيلدی (سەمەرقەنتكە باردى... ئاندىن شىرازغا كەلدى). ب ن 27- چ ت.

4- چۈشۈم كېلىش "- نى، ن ، نينک (- نىڭ)، ى// ى (-ئى)" قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

∆ - نى:

اشليق نی کم زياده قيلمای خنيه غه الدی (ئاشلىقنى كەم- زىيادە قىلماي خانىيەغە ئالدى). 308- ت ھە. انداغ لارغه مذکورمخلوق دشمن بولوب وفانينک اورنيغه جفانی و التفات نينک اورنيغه غضب نی يتکورماکی همه انسان خيلی غه روشن و اشکارادور (ئانداغلارغا مەزكۇر مەخلۇق دۈشمەن بولۇپ، ۋەفانىڭ ئورنىغا جەفانى ۋە ئىلتىفاتنىڭ ئورنىغا غەزەبنى يەتكۈرمەكى ھەمە ئىنسان خەيلىغە رەۋشەن ۋە ئاشكارادۇر). 325- ت ھە.

∆ - ن:

بیلدیلار یوزدین کوروب سککاکی حالین سورمایین، خاصی و عام و شهرو دیه دانا و نادان بیغلادی (بلدىلەر يۈزدىن كۆرۈپ سەككاكىي ھالىن ‹ھالىنى› سورمايىن، خاسۇ ئامۇ شەھرۇ دېھ دانايۇ نادان يىغلادى). 210-ئۆ ك ن. نیجه زنجیر ایلاسام کونکلوم اویی نینک ایشیکین، نەيلەيىن قایدین کیلور زولفونک خیالی باش اوروب (نېچە زەنجىر ئەيلەسەم كۆڭلۈم ئۆيىنىڭ ئىشكىن ‹ ئىشكىنى ›، نەيلەيىن قايدىن كېلۇر زۇلفۇڭ خەيالى باش ئۇرۇپ). 162- ئۆ ك ن. عفو قلمين سوروب (ئەفۇ قەلەمىن ‹ قەلەمنى › سۇرۇپ)؛قبل لوق درجەسین مشرف ایتکای (قەبۇللۇق دەرەجەسىن ‹دەرەجەسىنى› مۇشەررەف ئېتكەي)؛ غزات قیلیب شهادت لیک درجه و مرتبەسین تافغان غازی و شهداء بولغایلار (غەزات قىلىپ، شەھادەتلىك دەرەجە ۋە مەرتەبەسىن ‹مەرتەبەسىنى› تافغان غازى ۋە شۇھەدائ بولغايلار). 229-، 339، 393- ت ھە.

∆ - نینک (- نىڭ):

قولوم نینک ایتاکینک دین الماسمن (قولۇمنىڭ ئېتەكىڭدىن ئالماسمەن: قولۇمنى پېشىڭدىن بوشاتمايمەن). چ د. 28- چ ت.

∆ - ى // - ى (- ئى):

اورتانماک و کوز یاشیمی توکماک دورور ایشیم (ئۆرتەنمەكۇ كۆز ياشىمى تۆكمەكدۇرۇر ئىشىم: مېنىڭ ئىشىم ئىشق ئوتىدا ئۆرتىنىش بىلەن كۆزۈمنىڭ سۈيىنى تۆكۈش ‹ يىغلاش › بولىۋاتىدۇ). 251- چ ت.

سورانکیز ایا دوستلار احوالیمی، عیب ایتمانک کورسانکیز افعالیمی (سوراڭىز ئايا دوستلار ئەھۋالىمى، ئەيىب ئېتمەڭ كۆرسەڭىز ئەفئالىمى: ئى دوستلار، ئەھۋالىمنى سوراپ قويۇڭلار. قىلغان- ئەتكەنلىرىمنى كۆرسەڭلار ئەيىبكە بۇيرۇماڭلار). نەۋائىي: ف ش. سعد حاكم بيک نیتی بوزوب، تۇتۇپ

ﺍﻻﺩﻭﺭﻏﺎﻥ ﻧﻴﻨﻚ ﻗﺼﺪ ﻳﻐﻪ ﺗﻮﺷﺘﻰ (ﺳﻪﺋﺪ ﮪﺎﻛﯩﻢ ﺑﯧگ ﻧﯩﻴﻪﺗﻰ ‹ ﻧﯩﻴﯩﺘﯩﻨﻰ ›
ﺑﯘﺯﯗپ ﺗﯘﺗﯘپ ﺋﺎﻻﺩﯗﺭﻏﺎﻧﻨﯩڭ ﻗﻪﺳﺪﯨﻐﻪ ﺗﯘﺷﺘﻰ). 267- ﺕ ﻫﻪ. ﻳﻨﻪ ﻗﺒﺠﺎﻕ
ﺗﺮﺩﻯ ﻗﻠﻲ ﺍﻣﻴﺮ ﻟﺸﻜﺮ ﻗﻴﻠﺪﻯ (ﻳﻪﻧﻪ ﻗﯩپﭽﺎﻕ ﺗﯘﺭﺩﻯ ﻗﯘﻟﻰ ‹ ﺗﯘﺭﺩﻯ ﻗﯘﻟﻨﻰ ›
ﺋﻪﻣﺮﻯ ﻟﻪﺷﻜﻪﺭ ﻗﯩﻠﺪﻯ). 291- ﺕ ﻫﻪ. ﻣﺤﻤﺪ ﻳﻌﻘﻮﺏ ﻗﻮﺷﺒﻜﻰ ﻳﻨﻜﻰ ﺑﺎﺵ
ﻛﻮﺗﺎﺭﻛﺎﻧﻼﺭﻳﺪﺍ ﻗﻮﺷﺒﻜﻰ ﺧﺪﻣﺘﻲ ﻫﻢ ﻗﻴﻠﻴﺐ ﻫﻤﻪ ﻻﺭ ﺑﻴﺮﻟﻪ ﻣﻮﺍﺳﺎﻭ ﻣﺪﺍﺭﺍ... ﺭﻓﺖ
ﺁﻣﺪ ﻗﻴﻠﻐﺎﻥ (ﻣﯘﻫﻪﻣﻤﻪﺩ ﻳﻪﺋﻘﯘﺏ ﻗﯘﺷﺒﯧﮕﻰ ﻳﺎﯕﻰ ﺑﺎﺵ ﻛﯚﺗﻪﺭﮔﻪﻧﻠﻪﺭﺩﻩ،
ﻗﯘﺷﺒﯧﮕﻰ ﺧﯩﺰﻣﻪﺗﻰ ﻫﻢ ﻗﯩﻠﯩپ ‹ ﺧﯩﺰﻣﯩﺘﯩﻨﻤﯘ ﻗﯩﻠﯩپ › ﻫﻪﻣﻤﻪﻟﻪﺭ ﺑﯩﺮﻟﻪ ﻣﯘﯞﺍﺳﺎﯞﻩ
ﻣﻪﺩﻩﺭﺍ ... ﺭﻩﭬﺖ ﺋﺎﻣﻪﺩ ﻗﯩﻠﻐﺎﻥ). 271- ﺕ ﻫﻪ.

ﭼﺎﻏﺎﺗﺎﻱ ﺋﯘﻳﻐﯘﺭ ﺗﯩﻠﯩﺪﺍ، چﯘﺷﯘﻡ ﻛﯧﻠﯩﺸﺘﯩﻜﻰ ﺋﯩﺴﯩﻤﻼﺭ ﺑﻪﺯﯨﺪﻩ III ﺷﻪﺧﺴﺘﯩﻜﻰ
ﻣﻪﺟﮫﯘﻝ پﯧﺌﯩﻼﺭ ﺑﯩﻠﻪﻥ ﺑﯩﺮﯨﻜﯩپ ﻛﯧﻠﯩپ، ﺳﯚﺯﻟﯩگۈچﯩﻨﯩڭ ﺳﯚﺯﯨﮕﻪ ﻛﻪﻣﺘﻪﺭﻟﯩﻚ
ﺗﯜﺳﻰ ﺑﯧﺮﯨﺪﯗ. ﻣﻪﺳﯩﻠﻪﻥ:

ﺍﻭﺯﻭﻥ ﺣﺴﻦ ﻧﻰ ﺍﻟﺠﻰ ﻟﻴﻚ ﻛﺎ ﺑﻮ ﻣﻀﻤﻮﻥ ﺑﻴﻼﻥ ﺍﻳﺒﺎﺭﻳﻠﺪﻯ (ﺋﯘﺯﯗﻥ
ﻫﻪﺳﻪﻧﻨﻰ ﺋﻪﻟﭽﯩﻠﯩﻜﻜﻪ ﻣﯘﺷﯘ ﺋﯚﻱ ﺑﯩﻠﻪﻥ ﺋﻪﯞﻩﺗﺘﯩﻢ). ﺏ ﻥ. 28- چ ﺕ. ﺍﻭﻧﻰ
ﺍﻭﭺ ﻗﺴﻢ ﻗﻴﻠﻴﻠﺪﻯ (ﺋﯘﻧﻰ ﺋﯜچ ﻗﯩﺴﯩﻢ ﻗﯩﻠﺪﯨﻢ). ﻧﻪﯞﺍﺋﯩﻲ: ﻡ ﻝ. 28- چ ﺕ.

ﺯﯨچ ﺑﯩﺮﯨﻜﻤﯩﻠﻪﺭﺩﻩ، ﺧﯘﺳﯘﺳﻪﻥ ﺋﯩﺴﯩﻢ- پﯧﺌﯩﻞ ﺑﯩﺮﯨﻜﻤﯩﻠﯩﺮﯨﺪﻩ، چﯘﺷﯘﻡ ﻛﯧﻠﯩﺶ
ﻗﻮﺷﯘﻣﭽﯩﺴﻰ چﯜﺷﯜپ ﻗﺎﻟﯩﺪﯗ. ﻣﻪﺳﯩﻠﻪﻥ:

ﺷﻬﺮ ﺍﻟﺪﻭﻕ ﺩﻳﺐ ﺍﻭﺯﻻﺭﻳﻜﺎ ﺳﻨﺪ ﻭ ﺍﻋﺘﻤﺎﺩ ﻗﻴﻼﺩﻭﺭﻻﺭ (ﺷﻪﻫﺮ ﺋﺎﻟﺪﯗﻕ ﺩﯨپ
ﺋﯚﺯﻟﻪﺭﯨﮕﻪ ﺳﻪﻧﻪﺩ ﯞﻩ ﺋﯩﺌﺘﯩﻤﺎﺩ ﻗﯩﻼﺩﯗﺭﻻﺭ)؛ ﺁﺷﻠﻴﻖ ﺩﻳﻦ ﺗﺎﺭﺗﻴﺐ ﺗﻴﻜﻦ ﻭ ﺟﻴﻎ
ﺗﻮﺯﻏﺎﻗﺠﻪ ﻧﺮﻕ ﺗﻮﺧﺘﺎﺗﻴﺐ ﻣﺴﻮﺩﻩ ﻗﻴﻠﻴﺐ ﻛﻮﺭﺳﺎﺗﺘﻰ (ﺋﺎﺷﻠﯩﻘﺪﯨﻦ ﺗﺎﺭﺗﯩپ ﺗﯩﻜﻪﻥ
ﯞﻩ چﯩﻎ ﺗﻮﺯﻏﺎﻗﻘﻪﭼﻪ ﻧﻪﺭﻕ ﺗﻮﺧﺘﯩﺘﯩپ ﻣﯘﺳﯘﯞﻩﺩﺩﻩ ﻗﯩﻠﯩپ ﻛﯚﺭﺳﻪﺗﺘﻰ). 305-،
309- ﺕ ﻫﻪ.

5- چﯩﻘﯩﺶ ﻛﯧﻠﯩﺶ "- ﺩﯾﻦ (ﺩﯨﻦ) //- ﺗﯩﻦ (ﺗﯩﻦ) // - ﺩﺍﻥ (ﺩﻩﻥ)،-
ﻧﯩﯖﻚ (- ﻧﯩڭ)" ﻗﻮﺷﯘﻣﭽﯩﻠﯩﺮﻯ ﺋﺎﺭﻗﯩﻠﯩﻖ ﺋﯩﭙﺎﺩﯨﻠﯩﻨﯩﺪﯗ.

Δ - ﺩﻳﻦ (- ﺩﯨﻦ)

مذكور يارليغنى كم و زياده قيلماى بعينه اوستيدين كوتاريب بو صفحه غه ثبت ايتديم (مەزكۇر يارلىغنى كەم ۋە زىيادە قىلماي بىئەينىھى ئۈستىدىن كۆتەرىپ بۇ سەھىپەگە سەبت ئېتتىم). 351- ت هه. آرفەدين اونار آرفەكى بغداى دين اونار بغداى (ئارفادىن ئۈنەر ئارفاكى، بۇغدايدىن ئۈنەر بۇغداي). 279- ت هه.

Δ - تين (- تىن):

بو فقيرغه التفات و اعتقاد يوزيدين بيرور ايرديلاركيم بو اوراق نى آل و باشتين آياغيغه نظر سال خاطر ينكغه هر نى ايتقوديک سوز كيلسه ايت ديب (بۇ فەقىرغە ئىلتىفات ۋە ئېتىقاد يۈزىدىن بېرۇر ئېردىلەركىم، بۇ ئەۋراقنى ئال ۋە باشتىن ئاياغىغا نەزەر سال، خاتىرىڭغا ھەر نە ئەيتقۇدېك سۆز كەلسە ئەيت دېپ). نەۋائىي: 29- م ل. اهل بينيش قه قراليق تين ايماس دور عيب و عار (ئەھلى بىنىشقا قارالىقتىن ئېمەسدۇر ئەيبۇ ئار)؛ قرا باسقان ديک مخالف تين جيقارميش لار دمار (قارا باسقاندېك مۇخالىفتىن چىقارمىشلەر دەمار)؛ قرا قاصد قارغەليق تين كيلدى ديب ديوانه وار (قارا قاسد قارغالىقتىن كېلدى دېپ دىۋانەۋار). تەجەللىي: 628- ئۆ ک ن.

Δ - نينک (- نىڭ):

ويا پادشاه لار قبرى بولغاى ياكه بولارنينک غيرى نينک قبرى بولغاى (ۋەيا پادىشاھلار قەبرى بولغاي ياكى بۇلارنىڭ غەيرىنىڭ قەبرى بولغاي). 356- ت هه. خدانينک غيرى نينک تعظيم و حرمتى نى قصد قيلسه ياكه خدانينک غيرى نينک عبادتى نينک تعظيمنى قصد و نيت قيلسه... (خۇدانىڭ غەيرىنىڭ تەئزىم ۋە ھۆرمەتىنى قەسد قىلسا ياكى خۇدانىڭ غەيرىنىڭ ئىبادەتىنىڭ تەئزىمنى قەسد ۋە نىييەت قىلسا،...). 380- ت هه.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەنئەنىسى بويىچە "تىن" قوشۇلۇشقا تېگىشلىك يەرلەردىمۇ ھەممە

دېگۇدەك "-دىن (دىن) " قوشۇلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

عاقبت الامور تاشتومور ميرزا بر نيجه كونلار توروب توغليقتومورنى اليب قاجتى بر نيجه مدت دين صونك موزات دبانيغه كيلدى (ئاقىبەتۇلئۇمۇر تاشتۆمۇر مىرزا بىر نېچە كۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلۇقتۆمۇرنى ئالىپ قاچتى. بىر نېچە مۇددەتتىن سوڭ مۇزات دەبانىغە كېلدى). م .سايرامي: ت ئە. 173- چ ت. كنت دين (كەنتتىن)، حاجت دين، گوشت دين، جوفت دين، ايليق دين، اط دين، اشليق دين، باش دين، اندجانليق دين... (بۇ مىساللار قولىيازما «تارىخى ھەمىدى» دىن ئېلىندى)

Δ - دان (- دەن)

بەزى ئەسەرلەردە، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۈچۈن، خۇددى ئاناتولىيە تۈركلىرىگە ئوخشاشلا " - دان (- دەن)" قوشۇمچىسى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

حضرت اصحاب الكهف قدس سرهم‌نينك خدمت لاريدا بولغان سبب دان عنايت شاهانه و التفات خسروانه قيليب برينى چراغجى و برينى جاروب كش و برينى بكاول قيليب ترخان قيلدوق (ھەزرەتى ئەسھابۇلكەھف (قۇددىسە سىررۇھۇم) نىڭ خىدمەتلەرىدە بولغان سەۋەبدەن ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلىپ، بىرىنى چىراغچى ۋە بىرىنى جارۇبكەش ۋە بىرىنى بەكاۋۇل قىلىپ، تارخان قىلدۇق). 351- ت ھە.

6- ئورۇن كېلىش"- دا // - دە، تە،- قا // - غا" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دا // - دە:

جهاندا يخشى ليق قيلغان كشى‌نينك اتى اوجمايدور (جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر). 280- ت ھە. باشيدا بليغ گوشتى برله بر قچەداسو قويوب تاشلاب يراق غه كوچوب باريب اولتورادور

(باشدا بالغ گۆشتى برله بر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغه كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر). 391- ت هه. سمرقند نى الغان محلدا اخسى بوخارادين قاوون كيلتورتوب بير مجلس دا كيستوردوم (سه‌مه‌رقه‌ندنى ئالغان مه‌هه‌لده، ئاخسى، بۇخارادىن قاۋۇن كىلتۈرتۈپ، بىر مه‌جلىسده كىستۈردۈم): مرغينان نينک غربى جنوبى دا دور مرغينان بيله اسفره اراسى توقوز يغاج يولدور (مه‌رغىناننىڭ غه‌ربىي جه‌نۇبىدادۇر، مه‌رغىنان بىله ئه‌سفه‌ره ئاراسى توقۇز ياغاچ يولدۇر)؛ بو تاغ دا بسيار ييلان بار (بۇ تاغدا بىسيار يىلان بار)؛ فرغانه ولايتى نينک كردا كردى تاغلارده يخشى ييلاق لار بار (فه‌رغانه ۋىلايه‌تىنىڭ گىردا گىردى تاغلاردا ياخشى يايلاقلار بار.)؛ ايكى مرتبه اوزى جميع يكيت لاردين اوزوب قيليچ يتكوردى بر مرتبه اخسى ايشيكى ده ينه بر مرتبه شاهروخيه اشيكى ده اوقنى اورتا چاغليغ اتار ايدى (ئىككى مه‌رته‌به ئۆزى جه‌مئ يىگىتله‌ردىن ئۆزۈپ قىلىچ يه‌تكۈردى: بىر مه‌رته‌به ئاخسى ئىشىكىده، يه‌نه بىر مه‌رته‌به شاھرۇخىيه ئىشىكىده. ئوقنى ئورتا چاغلىغ ئاتار ئىدى). بابۇر: ب ن. 314-، 315-، 318-، 326- چ ت.

∆ - ته:

اول فرصت ته تاشكند ولايتى عمر شيخ ميرزا تصرفيدا ايدى(ئول فۇرسه‌تته تاشكه‌ند ۋىلايه‌تى ئۆمه‌ر شه‌يخ مىرزا ته‌سه‌ررۇفىدا ئىدى)؛

بو فرصت ته مغول اولوسى نينک خانليغى يونس خان نينک اولوق اوغلى منينک طغايم سلطان محمود خان دا ايدى (بۇ فۇرسه‌تته، موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانلىغى يۇنۇسخاننىڭ ئۇلۇق ئوغلى، مه‌نىڭ تاغايىم سۇلتان مه‌ھمۇدخاندا ئىدى)؛ بو كنت ته رعايانينک اويلاريكا توشتوک (بۇ كه‌نتته ره‌ئايانىڭ ئۆيله‌رىگه تۈشتۈك)؛ بير ذحكت ته اوشبو خاتون نينک اوزى دين توققان و نبيره و قيز نبيره و نبيره نبيره توقسان التى كيشى حاضر ايدى (بىر زه‌ھكه‌تته، ئۇشبۇ خاتۇننىڭ ئۆزىدىن تۇققان ۋه نه‌بىره ۋه قىز نه‌بىره ۋه نه‌بىره

نەبىرە توقسان ئالتى كىشى ھازىر ئېدى). بابۇر: ب ن. 322- ، 352- چ ت.

∆ - قا:

نيجه كويكاى بو يانار اوتقا ضعيف جانيم منينک،

قالمدى صبر ايتكالى بير زرّه امكانيم منينک.

(نىچە كۆيگەي بۇ يانار ئوتقا زەئىپ جانىم مەنىڭ، قالمادى سەبىر ئېتكەلى بىر زەررە ئىمكانىم مەنىڭ). لۇتفىي: 240- ئۇك ن.

بەزى ئەسەرلەردە، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى "- دا" نىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شهر كتك و شهر تركن و شهر چمن و شهر لوف ديكانلار مذكور شهرلار جملەسيدين ايكانلار الان شهر كتک برله لوف مشهوردور و قالغانلارى غضب قوملارى استى قالغاندور كاها شمال بولغانيدا ئاشكارا بولوب اجيليب قالادور و ينه مخفى بولوب كيتادور ديب ايتادور (شەھرى كىتك ۋە شەھرى تەركەن ۋە شەھرى چەمەن ۋە شەھرى لوف دېگەنلەر مەزكۇر شەھرلەر جۈملەسىدىن ئىكەنلەر. ئەلئان شەھرى كىتك بىرلە لوف مەشھۇردۇر ۋە قالغانلارى غەزەب قۇملارى ئاستى قالغاندۇر.گاھا شامال بولغاندا، ئاشكارا بولۇپ ئاچىلىپ قالادۇر ۋە يەنە مەخفى بولۇپ كېتەدۇر، دېپ ئەيتادۇر). م.سايرامي:387- ت ھە.

فرغانه ولايتى بشينجى اقليم دين دور معمورەنينک كنارسى واقع بولوب دور (فەرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر، مەئمۇرەنىڭ كەنارسى ۋاقىئ بولۇپتۇر)؛ يتى پاره قصبەسى بار بيشى سيحون سويى نينک جنوب طرفى ايكى شمال جانبى جنوب طرفى داغى قصبەلار بير اندجان دور (يەتى پارە قەسەبەسى بار، بېشى سەيھۇن سۇيىنىڭ جەنۇب تەرەفى، ئىككى شىمال جانىبى. جەنۇب تەرەفداغى قەسەبەلەر بىر ئەندجاندۇر). بابۇر: ب ن. 308-، 309-

چ ت.

7- ئورۇن- بەلگە كېلىش "- داغى// - داقى// - داكى// - دىكى (- دەكى)، -دە (- دا)" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

△ - داغى:

صفیل غه شاتو قویار چاغ دا قورغانداغی لار تویارلار هیج ایش قیلا المای یاندی لار (سەفىلغە شاتۇ قويار چاغدا قورغانداغىلار تۇيارلار، ھېچ ئىش قىلا ئالماي ياندىلار).ب ن. 334- چ ت.

هواسی نینک تعنفی شمال داغی باغ جهتی دین دور (ھەۋاسىنىڭ تەئەننۇفى شىمالداغى باغ جىھەتىدىندۇر)؛

سیحون سویی نینک شمال طرفی داغی قصبه‌لار بر اخسی دور (سەيھۇن سۇيىنىڭ شىمال تەرەفىداغى قەسەبەلەر بىر ئاخسىدۇر)؛

بو محله بیله قەلعەغه فاصله اوشبو خندق یاقاسی داغی شاه‌راه تور (بۇ مەھەللە بىلە قەلئەغە فاسلە ئۇشبۇ خەندەق ياقاسىداغى شاھراھتۇر). بابۇر: ب ن. 310-، 316-، 317- چ ت.

△ - داقى:

ایل لارنی توزوب و یاولارنی بوزوب اوز زماننداقی پادشاه‌لاردین اوزوب توقسان یل پادشاه‌لیق قیلیب وفات تبدی (ئېللەرنى تۈزۈپ ۋە ياۋلارنى بۇزۇپ، ئۆز زەمانىنداقى پادىشاھلاردىن ئۆزۈپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ ۋەفات تاپتى) 35- ش ت.

△ - داكى: امّا ترک مغول لار اسمانداکی یولدوز و زمین داکی قوم لار عدد و حسابلاریدین تولادور (ئەمما تۈرك، موغۇللار ئاسمانداكى يولدۇز ۋە زەمىندەكى قۇملار ئەدەد ۋە ھېسابلىرىدىن تولادۇر)؛ قديم الايام دين اولوغ خانلار تصرفیداکی مغرب طرف لاریداکی یورت لارغه جریک ایباریب اوشاق فقرالارنی یوخلاب الساق دیب معلوم قیلدی (قەدىمۇلئەييامدىن ئۇلۇغ خانلار

ئەسەررۇفداكى مەغرىب تەرەفلەرىدەكى يۇرتلارغە چەرىك ئىبەرىپ، ئۇشاق ئۇقەرالارنى يوخلاب ئالساق، دېپ مەئلۇم قىلدى). 301-، 364- ت ھە.

Δ - ديكى (- دەكى// - داكى):

كيچەسى سلطان ديھانچە سادە اسكى كييم لارنى كييب قونوچى مسافر صورتيدە بولوب صحرا ياقالاريديكى اوى لاردە غريبانە قونارو بو رويش بيلان عملدارلارنينگ رعيەلارغە ظلم ستم قيلغان ايشلارينى تحقيقلار عادتى ايردى (كېچەسى سۇلتان دېھقانچەسادە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ، قونۇچى مۇسافىر سۈرەتىدە بولۇپ، سەھرا ياقالاردەكى ئۆيلەردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلم- ستەم قىلغان ئىشلەرنى تەھقىقلەر ئادەتى ئىردى). مۆجىزى: 34- ت مۆ.

Δ - دە (- دا)

تورت طرفندە يورتلارنينگ بارچەسين ياولاب آليب اوزيكا باقتوردى (تۆت ئەتراپتىكى زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇردى). ئەبۇلغازى بەھادىرخان: 34- ش ت.

8- ئوخشاتما كېلىش "- ديک (- دېك// - دەك) // - تک (- تەك) // -تيک (تېك) // - تيگ (تېگ) // - تيگين (تېگىن)" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - ديک (- دېك):

بو مناسبت بيلە عرب سلا طينى داغى ابراھيم مھدى ديک و مأمون خليفەديک و بولاردين اوزكا ھم سلا طين زادە لار غرا نظم لاردين قەسايد ايتتى لار و فوايد ظاھر قيلديلار (بۇ مۇناسىبەت بىلە ئەرەب سەلاتىنلىرىدىن ئىبراھىم مەھدىيدېك، مەئمۇن خەلىفە دېك ۋە بۇلاردىن ئۆزگە ھەم سەلاتىنزادەلەر غەررا نەزمىلەردىن قەسايىد ئەيتتىلەر ۋە فەۋايىد زاھىر قىلدىلەر). نەۋائىي: 31-، 32- م ل.

Δ - تنک (- تەك):

بویونکتک بوتمادی بستان آرا سرو روان ای جان،

یوزونکتک هم آجیلمادی چمن دا گلستان ای جان.

(بویۇڭتەك بۇتمەدی بوستان ئارا سەرۋی رەۋان ئی جان،

یۈزۈڭتەك هەم ئاچىلمادی چەمەندە گۈلىستان ئى جان). سەككاكي.

196- ئۆ ک ن.

کس باشیمنی گوی‌تک خیلینک اداقی ایجره سال،

قویما سرکردان منی ای زلف چوکانیم منینک.

(كەس باشىمنى گۆيتەك خەيلىڭ ئاداقى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مەنى، ئى زۈلفى چەۋگانىم مەنىڭ). لۇتفىي: 240- ئۆ ک ن.

Δ - تیگین (تېگىن):

آی و یولدوز تیگین یرکا اوزین سالماق تیلار،

جیقسا خرگاه دین بیرار اول ماه تابانیم منینک.

(ئايۇ يۇلدۇز تېگىن يەرگە ئۆزىن سالماق تىلەر، چىقسا خەرگاھدىن بىرەر ئول ماھى تابانىم مەنىڭ). لۇتفىي: 240- ئۆ ک ن.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "چاغلیغ، ینکلیغ، کبی" سۆزلىرى، شۇنداقلا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئالدى قوشۇلغۇچى "ک - " (كە-) قاتارلىقلارمۇ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى "- دیک" (- دېك// دەك) رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

Δ- چاغلیغ (چاغلىغ)

فرغانه ولایتی دا صفا و هواده اوش چاغلیغ قصبه یوقتور (فەرغانە ۋىلايەتىدە سەفا ۋە ھەۋادا، ئوش چاغلىغ (ئوشتەك) قەسەبە يوقتۇر) بابۇر: ب ن. 313- چ ت.

Δ ینکلیغ// یانکلیغ (یاڭلىغ):

سینینک قهر ینک منکا عشرت سینینک زهرینک منکا لذ ت ،
کیم اولدی دردمندلار ایجره بیزار من ینکلیغ.

(سىنىڭ قەھرىڭ مەڭگا ئىشرەت، سىنىڭ زەھرىڭ مەڭگا لەززەت، كىم ئولدى دەردمەندلەر ئىچرە بىزار مەن يەڭلىغ (مەندەك))؛

زبانه اوردی عشق اوتی انینک هر زخمیدین گمنام،
کیشی کورکان مو ایرکین مهر پر انوار من ینکلیغ.

(زەبانە ئۇردى ئىشق ئوتى، ئۇنىڭ ھەر زەخمىدىن گۇمنام، كىشى كۆرگەنمۇ ئېركىن مېھر پۇر ئەنۋار مەن يەڭلىغ(مەندەك)). گۇمنام: 528- ئۇ ك ن.

∆ کبی (كەبى)

نی شاه انینک ذاتی کبی یاد بیلور،
نی طبع انینک طبعی دیک ایستاپ تاپیلور.

(نى شاھ ئانىڭ زاتى كەبى ياد بىلۇر، نى تەبئ ئانىڭ تەبئىدېك ئىستەپ تاپىلۇر: ھېچبىر شاھ ئۇنىڭدەك داڭلىق بولالماس. ئۇنىڭ خىسلىتىدەك خىسلەت زادى تېپىلماس). نەۋائىي: 32- م ل.

∆ ک - (كە-):

مغولستان قصد و تسخیری کونکول لاریدا کالنقش فی ا لحجر ایدی اصلا وقت میعادینی تفالماس ایدی (موغۇلستان قەسد ۋە تەسخىرى كۆڭۈللىرىدە كەننەقش فىلھەجەر ‹ تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك › ئىدى، ئەسلا، ۋەقتى مىئادىنى تافالماس ئىدى). ت ھ. 181- چ ت.

امیر خدایداد مکه معظمه کا باریب حج نینک ارکان لارینی کما کان بجا کلتوروب مدینه منورەغه باریب روضة الحضرت نی زيارەت قیلیب توبه استغفار غه شغل کورکوزوب تورغان حال دا کسل عارضی بولوب وفات تافتی (ئەمىر خۇدايداد مەككەئى مۆئەززەمەگە بارىپ، ھەجنىڭ ئەركانلارىنى كەمە

كانە ‹ بەلگىلىمىدىكىدەك › بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەغە بارىپ، رەۋزەتۇلمۇتەھھەرەتنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە - ئىستىغفارغا شۇغىل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇب ۋەفات تاپتى). ت ھە. 185- چ ت.

9- چەك كېلىش "- غجه (-غاچه// -غەچە)// -غەچە//-قەچە// كاچە" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ - غچه// - غجه (- غاچه // - غەچە):

اصحاب الكهف نى اوج دين سكيزغچه ديب آيت دا ذكر قيليب دور؛ هر برلارى نينك قد قامت لارى قرق كزدين التميش كزغچه بار ايدى ديب ذكر قيليب دور (ئەسھابۇلكەھفنى ئۈچدىن سەككىزغەچە دېپ ئايەتدە زىكىر قىلىپدۇر؛ ھەر بىرلەرىنىڭ قەدد قامەتلەرى قىرق گەزدىن ئالتمىش گەزغەچە بار ئېدى دېپ زىكىر قىلىپدۇر). 365- ت ھە.

△ غەچە:

ايكار ايورولدى باشيم بيله يركا يقيلديم اكرجه اوشول زمان قوپوب اتلانديم ولى عقليم اخشام غەچە قراريغه كيلمادى بو عالم دا اوتكان و قايغ توش خيال ديک كوزومكا و كونكلومكا كورونور و كيجار ايدى(ئەگەر ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە يەرگە يىقىلدىم. ئەگەرچە ئوشۇل زەمان قوپۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم ئاخشامغەچە قەرارىغا كېلمەدى. بۇ ئالەمدە ئۆتكەن ۋەقايىئ تۈش ۋە خەيالدېك كۆزۈمگە ۋە كۆڭلۈمگە كۆرۈنۈر ۋە كېچەر ئېدى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.

△ قەچە:

تا بو وقت قەچه كيم ملك بو دودمان نينک تخت سلطنتى غه خاتم و تاج خلافتى غه سزاۋار و مسلم (تا بۇ ۋەقتقەچە كىم، مۇلك بۇ دۇدمانىنىڭ تەخت سەلتەنەتىغە خاتەم ۋە تاج خىلافەتىغە سەزاۋار ۋە مۇسەللەم). نەۋائى: 32- م ل.

Δ - كاچه:

بر آی قيرق كون كاچه اولتورولدی اوروش بولمادی ولی هر كوندا بيزنينک اشليق چی و الارنينک اشليق جی سی آتقولاشور ايدی (بىر ئاي قىرق گۈنگەچە ئۆلتۈرۈلدى، ئۇرۇش بولمادى. ۋەلى ھەر گۈندە، بىزنىڭ ئاشلىقچى ۋە ئالارنىڭ ئاشلىقچىسى ئاتقۇلاشۇر ئىدى). بابۇر: ب ن. 337- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قولىيازما ئەسەرلەردە، چەك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قورغان دين دريا بير اوق آتيمی بولغای (قورغاندىن دەريا بىر ئوق ئاتىمى بولغاي: قورغاندىن دەرياغىچە بولغان ئارىلىق، ئوق يەتكىدەك كېلەتتى). ب ن. 29- چ ت.

10- تەكلەشتۈمە كېلىش "- چە //-جە، مونجەليک// مونچەليک" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

Δ- جه (- چه):

الته ساعت اوروشتی بر مينک بش يوزجه يكيت سرباز ايكی طرفدين ضايع بولدی (ئالتە سائەت ئۇرۇشتى، بىر مىڭ بەشيۈزچە يىگىت، سەرباز ئىككى تەرەپتىن زايىئ بولدى). 263- ت ھ.

... آزغه آزجه تولاغه تولاجه آق قرا اشليق و سمان قويوب دفترغه آلدی (ئازغا ئازچە، تولاغا تولاچە ئاق- قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دەفتەرغە ئالدى). 308- ت ھ.

Δ - جه‌ليک (- چه‌لك):

مذكور بولغان علما و صلحالاردين باشقه هم علماء اعتبار و افاضل روزكارلار تولا ايديلار مونجه‌ليک كا بس و اكتفی قيلدوق (مەزكۇر بولغان ئۆلىما ۋە سۇلەھالاردىن باشقا ھەم ئۆلىمائى ئىئتىبار ۋە ئەفازىلى روزگارلار تولا ئىدىلەر، مۇنچەلىككە بەس ۋە ئىكتىفا قىلدۇق).م.سايرامي: 287-ت ھ.

11- قاراتما كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە " - ا (- ئا// - يا)" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بابرا هرکیز قولاق شعر ینک غه اول گل سالمادی. (بابۇرا ‹ ئى بابۇر › ھەرگىز قۇلاق شئېرىڭغا ئۇل گۈل سالمادى)؛

اگر شیرین اوجون فرحاد عشق کوهکن بولسه،

نیتانک سکاکی هم جانا یولونک دا جانکن بولدی.

(ئەگەر شېرىن ئۈچۈن فەرھاد ئىشقى كوھكەن بولسا، نېتاڭ سەككاكىي ھەم جانا ‹ ئى جان › يولۇڭدا جانكەن بولدى)؛

دلبرا لعلینک شرابی آب کوثر دین لطیف

(دىلبەرا ‹ ئى دىلبەر › لەئلىڭ شەرابى ئابى كەۋسەردىن لەتىف)؛

یا فلک جبری نگارا یا سنینک دردینک منکا

(يا فەلەك جەبرى نىگارا ‹ ئەي نىگار › يا سەنىڭ دەردىڭ مەڭا)؛

ساقیا می توت کی دردنینک دواسی باده دور

(ساقىيا ‹ ھەي ساقى › مەي تۇتكى، دەردنىڭ دەۋاسى بادەدۇر)؛

دیدی گل بلبلا سالدینک فراقینک

(دېدى گۈل: بۇلبۇلا ‹ ئى بۇلبۇل › سالدىڭ فىراقىڭ)

خدایا (ئى ئاللاھ)، الها (ئىلاھا، ئى ئىلاھ، ئەي ئاللاھ) دېگەنلەرگە ئوخشاش. 30-، 31- چ ت.

12- ۋاستە كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە "بیلان (بىلەن)، بیله (بىلە)، بیرله// برله (بىرلە)" سۆزلىرىنىڭ زىچ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

A - بیلان (- بىلەن):

اون ایکی یردا خشت پخته بیلان قیلغان عمارت عالی و کته باغراق و کته حوضی لاری برله طیار ایدی (ئون ئىككى يەردە خىشتى پۇختا بىلەن قىلغان

ئىمارەتى ئالىي ۋە كاتتا باغراق ۋە كاتتا ھەۋزلەرى بىرلە تەييار ئىدى).
273- ت ھە.

بولار جناب عالى دولت همايونلارى سايەسيدا فارغ البال عزت و آبرو بيلان مالامال امراء بولوب عمر اوتكارديلار (بۇلار جەنابى ئالىي دەۋلەتى ھۇمايۇنلارى سايەسىدا فارىغۇلبال ئىززەت ۋە ئابرو بىلەن مالامال ئۇمەرائ بولۇپ ئۆمر ئۆتكەردىلەر). 291- ت ھە.

Δ - بيله (- بىلە):

قطميرلارينى كمخواب طوار اطلس لار بيله يافيب قويوبدور (قىتمىرلەرنى كىمخاب تاۋار ئەتلەسلەر بىلە يافىپ قويۇپدۇر). 369- ت ھە.

Δ بيرله// برله (بىرلە):

يوسوف نى كورساتيب بركان طريقه دا اوز اسباب لارى بيرله آخته قيليب قويغين ديب فرمايش قيليب اط خانەدين جيقيب كتيب دور (يۇسۇفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە، ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاختا قىلىپ قويغىن، دېپ فەرمايىش قىلىپ، ئاتخانەدىن چىقىپ كەتىپدۇر). 257- ت ھە.

13- سەۋەب كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە "اوجون (ئۈچۈن)" تىركەلمىسىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

جناب عالى بدولت بر مهم و مدّعا اوجون نياز حاكم بيك كا عنايت نامه بريب دور (جەنابى ئالىي بەدەۋلەت بىر مۇھىم ۋە مۇددەئا ئۈچۈن، نىياز ھاكىم بېگگە ئىنايەتنامە بەرىپدۇر). 272- ت ھە.

زيارت اوجون كلكان ادم لار اوزلارى نينك فضل فضايل كمالات لارينى اظهار ايتيب (زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن ئادەملەر ئۆزلەرىنىڭ فەزل- فەزايىل ۋە كەمالاتلارىنى ئىزھار ئېتىپ). 352- ت ھە.

روسّيه فرنكسّيه لارنينك حكما مهندس لارى سياحت اوجون تولا كليب كتادور (رۇسسىيە، فەرەڭسىيەلەرنىڭ ھۆكەما ۋە مۇھەندىسلەرى سەياھەت

ئۆچۈن تولا كەلىپ كەتەدۇر). 389- ت ھە.

ھر عبادت و يخشى عمل لارنى قيلسه فى سبيل الله خدا اوجون قيلماق كرک (ھەر ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلسا، فىيسه بىلىللاھ خۇدا ئۆچۈن قىلماق كەرەك). 373- ت ھە.

منصب دار نينک نهايتى غضبى كليب عبرت عام اوجون قتل قيليب باشينى كسيب اقسو كوجاغه ايباريب شهرت بردى (مەنسەبدارنىڭ نىھايەتى غەزەبى كەلىپ، ئىبرەتى ئام ئۆچۈن قەتل قىلىپ، باشىنى كەسىپ. ئاقسۇ، كۇچاغا ئىبەرىپ شۆھرەت بەردى). 293- ت ھە.

1.4. ئىسىملاردا ئالماش " ن " سى

كۆپىنچە، "ئۇ، بۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا تۇرلۇك كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىشتىن بۇرۇن، غايىبانە ھالدا قوشۇلىۋالىدىغان "ن" تاۋۇشى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ گىراماتىكا ئىلمىدە "ئالماش ‹ ن › سى" دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇمكى، مەزكۇر ئالماش "ن" سى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئالايلۇق، "ئۇندا، مۇندا، ئۇنداق، مۇنداق،شۇنداق، ئۇندىن، مۇندىن، شۇندىن، ئۇنىغىچە، ئۇنىغىچىلىك، شۇنچە، مۇنچە، ئۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك" قاتارلىق سۆزلەردىكى "ن" ئەمەلىيەتتە، "ئۇ، بۇ، شۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا "- دا، - داق ("دەك " نىڭ ۋارىيانتى)،-دىن، -چە، - چىلىك" قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇشتىن بۇرۇن، غايىبانە قوشۇلۇپ قالغان ئالماش "ن" سى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئەمدى، مەزكۇر ئالماش "ن" سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

ئا. ئالماش " ن " سىنىڭ كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى

∆ آ//ا (ئا) ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالمىشى بىلەن:

بولغای که یوز مینك بیت دین آرتوغ دیوان لار یم غزلیاتی و قصاید و مثنوی لاریم ابیاتی اکر عالم صحیفه‌سیدین یویولسه و دوران صفیحه‌سیدین محو بولسه و بو قصیده قالسه‌که آندا معنی استیفاسی وافی دور و بو فن اهلیغه مینینك فضایلیم دلیلی غه کافی دور (بولغایکی یۈزمىڭ بەیتدىن ئارتۇغ دىۋانلارىم غەزەلىياتى ۋە قەسايىد ۋە مەسنەۋىيلەرىم ئەبىياتى ئەگەر ئالەم سەھىفەسىدىن يۇيۇلسا ۋە دەۋران سەفھەسىدىن مەھۋ بولسا ۋە بۇ قەسىدە قالساكى، ئاندا مەئنا ئىستىفاسى ۋافىدۇر ۋە بۇ فەن ئەھلىغە مېنىڭ فەزايىلىم دەلىلىغە كافىيدۇر). نەۋائىي: 24- م ل.

که اکر اول دریای ابراردور بو ابر بهار دورکه مرتبه‌دا آندین بلندراق و بهره دا آندین فایده مندراق دور (کی ئەگەر ئۇل دەريايى ئەبراردۇر بۇ ئەبرى بەھاردۇركى، مەرتەبەدە ئاندىن ‹ئۈنىڭدىن› بۇلەندراق ۋە بەھرەدە ئاندىن فايىدە مەندراقدۇر). نەۋائىي: 24- م ل.

حاصل الکلام جناب اتالیق عالیمقام نینک التفات و اعتماد لاری انجه بار ایدیکیم نیاز بیک نینک غدر خیانت لاری اندین یوز چندان زیاده ایدی(ھاسىلۇلكەلام جەنابى ئاتالىق ئالىيمەقامنىڭ ئىلتىفات ۋە ئىئتىمادلارى ئانچە ‹ شۇ قەدەر › بار ئىدىكىم، نىياز بېگنىڭ غەدر- خىيانەتلەرى ئاندىن يۈز چەندان زىيادە ئىدى). 274- ت ھە.

انداق عسرت تین مونداق ارزان لیق و انداق بلیت تین مونداق امانلیق قه کیلدوک (ئانداق ئۇسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئانداق بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كېلدۇك). ب ن. 348- چ ت.

تورت بیش نوبت اوشمونداق شدت تین راحت قه و مشقت تین فراغت قه منتقل بولوب دور (تۆرت- بېش نەۋبەت ئۇشمۇنداق شىددەتتىن راھەتقە ۋە مۇشەققەتتىن فەراغەتقە مۇنتەقىل بولۇپتۇر). بابۇر: ب ن. 349- چ ت.

Δ "بۇ" دىن ئۆزگەرگەن يىقىننى كۆرسىتىش ئالمىشى "مو" (مۇ) بىلەن:

اصحاب الکهف نی بر مرتبه زیارت قیلسه یریم حج بدلیدا برابر بولادور اگر ایکی مرتبه زیارت قیلسه‌لار حج نینک برابریدا بولوب انداغ ادملاردین حج ساقط بولودور دیب عقیده قیلادور موونداغ عقیده قیلغوچی تورت مذهب و ملت دا ملعون و مرتد کافردور (ئه‌سهابۇلکه‌هفنى بىر مه‌رته‌به زىياره‌ت قىلسا، يارىم هه‌ج به‌ده‌لىده به‌رابه‌ر بولادۇ؛ ئه‌گه‌ر ئىكى مه‌رته‌به زىياره‌ت قىلسالار، هه‌جنىڭ به‌رابه‌رىده بولۇپ، ئانداغ ئاده‌مله‌ردىن هه‌ج ساقىت بولىدۇ دېپ ئه‌قىده قىلادۇر. مۇنداغ ئه‌قىده قىلغۇچى تۆرت مه‌زهه‌ب ۋه مىلله‌تته مه‌لئۇن ۋه مۇرته‌د كافىردۇر). 374- ت هه.

مونچه اولوغ زور قامت لیک ادم نیجوکدین بو کیچیک غارغه سیغادور (مۇنچه ئۇلۇغ زور قامه‌تلىك ئادەم نېچۇكدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر). 365- ت هه.

موندین باشقه هم مزار شریف لار و قدم جاه زیارتکاه عالی لار تولادور مونجه‌لیک کا اکتفی قیلیندی (مۇندىن باشقا هه‌م مه‌زارى شه‌رىف ۋه قه‌ده‌مجاه زىياره‌تگاهى ئالىيله‌ر تولادۇر، مۇنچه‌لىككه ئىكتىفا قىلىندى). 329- ت هه.

حالا موندا کلیب دور (هالا مۇندا كه‌لىپدۇر). 257- ت هه.

موونداغ بولغاندین کین اصحاب الکهف نینک جای مکانلاری اوشبو قبیله لار جمله‌سیدین دورلار (مۇنداغ بولغاندىن كه‌يىن ئه‌سهابۇلكه‌هفنىڭ جاي-مه‌كانلارى ئۇشبۇ قه‌بىله‌له‌ر جۇمله‌سىدىندۇرلار). 357- ت هه.

موندین کین پادشاه و حاکم ولایت لار دههم بو صفت لار جاری اولسه کرک (مۇندىن كه‌يىن پادىشاھ ۋه هاكىمى ۋىلايه‌تله‌رده هه‌م بۇ سىفه‌تله‌ر جارى ئولسا كه‌رەك). 259- ت هه.

8. كۆرسىتىش ئالمىشى " شو " (شۇ) بىلەن:

شونداغ اولوغ ذو شوکت پادشاه عظیم نینک نمونه و نشانه‌لاریدین قصه

و حكايەدىن باشقە بر نمونە و يادكار قالماديلار (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇشەۋكەت پادىشاھى ئەزىمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەرىدىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادىكار قالمادىلار). 269- ت ھە.

شونغە اوخشە اصحاب الكهف نى مشاهده قيليب كوردوک ديكان آدم لار هم كافردور بس (شۇنغا ئوخشا ئەسھابۇلكەھفنى مۇشاھەدە قىلىپ كۆردۈك دېگەن ئادەملەر ھەم كافىردۇر بەس). 370- ت ھە.

ئە. ئالماش " ن" سىنىڭ ئىسىملارنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن قوللىنىلىشى

ئالماش "ن " سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن باشقا، ئىسىملار III شەخس تەۋەلىك شەكلىنى ئالغاندىن كېيىن، يەنى چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە ئورۇن- بەلگە كېلىش قاتارلىق كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۆرلەنگەن چاغدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ چىقىش كېلىشتە:

خان يريدين قوپا كلدى تقى سوارى قوچاقلاب يوزيندين اوفدى (خان يەرىندىن قوپا كەلدى، تاقى سەۋارى قۇچاقلاپ يۈزىندىن ئۆفدى). 41- ش ت.

Δ ئورۇن كېلىشتە:

خارليق حدّين اشورمانک جونکی عزت يولدادور،

اتينكيز نعليندە بيزنى خاک راه ايلاب اوتونک

(خارلىق ھەددىن ئاشۇرماڭ چۈنكى ئىززەت يولدادۇر؛ ئاتىڭىز نەئلىندە بىزنى خاكى راھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ). لۇتفىي: 242- ئۇ ک ن.

Δ ئورۇن- بەلگە كېلىشتە:

ايل لارنى توزوب ياولارنى بوزوب اوز زمانينداقى پادشاھلارنى اوزوب توقسان ييل پادشاەلىق قيليب وفات تبدى (ئېللەرنى تۈزۈپ، ياۋلارنى

بۇزۇپ، ئۆز زەمانىنداقى پادىشاھلارنى ئۇزۇپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ۋەفات تاپىدى). 35- ش ت.

△ ۋە باشقىلاردا:

جان بارینجه قیلماغای لطفی فغان بیداددین،

دادکم برسون قیلور جون جبر سلطانیم مینینک

(جان بارىنچە قىلماغاي لۇتفىي فىغان بىداددىن، دادكىم. بەرسۇن. قىلۇرچۇن جەبىر سۇلتانىم مىنىڭ). لۇتفىي: 242- ئۆ ک ن.

ارتوجونک غه بارغونجه چکمانیم نی سایه اتیم،

سایه‌سیدا ئوزوم یاتیب سن یاریمنی یاد اتیم.

(ئارتۇچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدائۆزۈم ياتىپ، سەن يارىمنى ياد ئەتتىم).- قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدىن.

1.5 ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك شەرت ۋە شارائىتلاردا رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ:

‹1›بەزەن ئىسىملار ئوتتۇرىسىغا "بە" قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

بش مینک یکیت سر بازلار برله اطلانیب منزل بمنزل یوروب اقسودین تورت منزل یایدی دیکان منزلغه باریب نزول اجلال قیلدی (بەش مىڭ يىگىت سەربازلار بىرلە ئاتلانىپ، مەنزىل بەمەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل "يايدى" دېگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى). 262- ت ھە.

کاشغردین جیقیب لونک کو دیکان موضعه‌دا روبرو بولاشیب و اطلاریدین توشوب اوبدان کوراشیب برر فیاله دین جای ایجیب سواره بولوب...

(كاشغەردىن چىقىپ، "لۇڭگو" دېگەن مەۋزىئەدە روبەرو بولاشىپ ۋە

ئاتلاربدىن تۆشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر قىيالەدىن چاي ئىچىپ، سەۋارى بولۇپ...) 26- ت ھە.

يولغە جيقانلاريجە روبرو هم بولالماي ۋە شهرغه هم يانيب كيرالماى چارناچار كاشغرغه قراب روانه بولدى (يولغا چىققانلارىچە روبەرو ھەم بولالماي ھەم شەھرغە ھەم يانىپ كىرەلمەي، چارناچار كاشغەرغە قاراپ رەۋانە بولدى). 268- ت ھە.

‹2› ۋاقىت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئىنقلىغۇچى بىلەن بىرىكسە، رەۋىشلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ياردين آيريلغالى شيدا كونكول بى خواب كوز،

هر زمان ظاهر قيلور سودا كونكول خوناب كوز.

(ياردىن ئايرىلغالى شەيدا كۆڭۈل بىخاب كۆز ، ھەر زەمان زاھىر قىلۇر سەۋدا كۆڭۈل، خۇناب كۆز). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

هر آن و هر زمان دا خلايق لار چين كونكلى برله دعا و التجا قيلسه لار... (ھەرئان ۋە ھەر زاماندا خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار...). 324- ت ھە.

هر زمان و هر اوان دا ابا و اجدادلارى نسب و اصالتى نى اوبدان ملاحظه لار قيليب... (ھەر زەمان ۋە ھەر ئەۋاندا، ئەبا ۋە ئەجدادلارى نەسەب ۋە ئەسالەتىنى ئوبدان مۇلاھەزەلەر قىلىپ...). 298- ت ھە.

جناب عالى نينك مزاج شريف لارى اندىيك راك ايكان خيلى زمان جيقادور (جەنابى ئالىينىڭ مىزاجى شەرىفلەرى ئەندىكرەك ئىكەن، خېلى زامان چىقادۇر). 260- ت ھە.

‹3› بەزەن ۋاقىت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئىنقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە "- ئى" ياكى "- سى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، رەۋىشلىشىدۇ. مەسىلەن:

اول كوني آرام اليب ايرته‌سى ايكى دريايى خونخوار و لشكر جرّار لار روبرو بولوب صف لارينى آراسته ايلاب مجادله و محاربه‌كا توردى (ئول گۈنى ئارام ئالىپ، ئېرتەسى ئىكى دەريايى خۇنخار ۋە لەشكەرى جەررارلار روبەرو بولۇپ، سەفلەرىنى ئارەستە ئەيلەپ، مۇجادەلە ۋە مۇھارەبەگە تۇردى). 262- ت ھە.

شول كيجه‌سى تونكانى كروهى تمام اوتوب بولدى (شۇل كېچەسى تۇنگانىي گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى). 268- ت ھە.

شول كيجه‌سى شريف مدينه منوره‌نينک توش لاريغه جناب الحضرت عليه الصلاوت والتحيه كيردى (شۇل كېچەسى شەرىفى مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ تۇشلەرىغە جەنابۇلھەزرەت ئەلەيھىسسەلاۋاتۇ ۋەتتەھىييە كىردى). ت ھە. 185- چ ت.

‹4› بەزى ئىسىملار "-لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

كوزلار بيزكاك كوب بولور انداق روايت قيلديلاركيم چوپچوق بيزكاك بولغاندور (كۆزلەر ‹كۆزدە› بېزگەك كۆپ بولۇر، ئانداق رىۋايەت قىلدىلاركىم، چوپچۇق بېزگەك بولغاندۇر). ب ن. 316- چ ت.

يازلار غير ديواندا اكثر مغولى بورک کییار ايدى (يازلار ‹ يازدا › غەيرى دىۋاندا، ئەكسەر موغۇلىي بۆرك كىيەر ئېدى). ب ن. 325- چ ت.

1.6. ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىسىم جۈملىلەردە، ئىسىم سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. ئەمما، ئالاھىدىلىك شۇكى، مەزكۇر خەۋەر رولىدا كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە، "ايرور (ئېرۇر)، دور (دۇر)، تور (تۇر)، دورور (دۇرۇر)، تورور (تۇرۇر) " شەكلىدىكى خەۋەر بەلگىسى قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

غار انداغ كنكرو وسيع مكان دور (غار ئانداغ كەڭرۇ ۋەسىئ مەكاندۇر). 366- ت هە. اول ايكولان ملعون دور (ئول ئىككەۋلەن مەلئۇندۇر). 379- ت هە. اتارغە اوق ايرور ميزگان لارينك يا سرو بستان دور (ئاتارغە ئوق ئېرۇر مىژگانلارىڭ يا سەرۋى بوستاندۇر). گۇمنام: 514- ئۇ ك ن.

بەزەن ئەھۋاللاردا، خۇسۇسەن نەزملەردە، "دۇر/ تۇر" شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسى خەۋەرنىڭ كەينىگە ئەمەس، بەلكى ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

لب لارينك دور شهدو شكر يا دورور كان نبات (لەبلەرىڭدۇر شەھدۇ شەككەر يا دۇرۇر كانى نەبات). قەلەندەر: 474- ئۇ ك ن.

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم مەزكۇر جۈملە ئىگىسىگە سىپايىلىك ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆزىگە " - لار" قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كەلسە، "- لار " قوشۇمچىسى "- دۇر/ - تۇر" دىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ملا عبدالقادر اخوند مفتى ملا فقيه متشرع خوش طبع وخوش ملاقات علم اشعارغه مايل و بزم آراليق غه قايل كشى دورلار (موللا ئابدۇلقادىر ئاخۇند مۇفتى موللا، فەقىھ، مۇتەشەررىئ، خۇشتەبىئ ۋە خۇشمۇلاقات، ئىلمى ئەشئارغا مايىل ۋە بەزمئارالىقىغا قايىل كىشىدۇرلار). 286- ت هە.

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم I، II شەخس ئالماشلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندەك بولسا، بۇ ھالدا خاۋەر بەلگىسى رولىدىكى «- دۇر/ -تۇر» قوشۇمچىسى مەزكۇر ئالماشلارنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يمان كورمانك منى دوستلار ايكام نينك بر قولي دور من،

كيشى قدريمنى بلمايدور وطن نينك گوهرى دور من.

(يامان كۆرمەڭ مەنى دوستلار ئىگەمنىڭ بىر قۇلىدۇرمەن، كىشى قەدرىمنى بىلمەيدۇر ۋەتەنىنىڭ گەۋھەرىدۇرمەن). موللا بىلال: 594- ئۇ ك ن.

1.7. ئورۇن- تەرەپ ئىسىملىرى

مۇئەييەن بىر شەيئىنىڭ كونكرېت ئورنى ياكى جەھەت- تەرىپىنى بىلدۈرىدىغان "است (ئاست)، اوست (ئۈست)، الد (ئالد)، آرقە (ئارقا)، كين (كەين)، ايچ (ئىچ)، تاش، مغرب (مەغرىب)، مشرق (مەشرىق)، شمال (شىمال)، جنوب (جەنۇب)، يقا // يقە (ياقا)، چت (چەت)، بورجک (بۇرجەك)، ارا (ئارا)، اورتا (ئورتا) " قاتارلىق ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەر قانداق بىر ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ، كېلىش كاتېگورىيە قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ بىمالال تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ابولقاسم پانصدنى نياز حاكم بيک ارقەسيدين مانكدورغان ايدى (ئەبۇلقاسىم پانسەدنى نىياز ھاكىم بېگ ئارقاسىدىن ماڭدۇرغان ئىدى). 267- ت ھە.

توش وقتى نينک الدى و كينى دا ھم كون توشادور (تۈش ۋەقتىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ھەم كۈن تۈشەدۇر). 366- ت ھە.

بعضەسى حاضر بار بعضەسينى اوستوم داكى ديوان بيكى اوتنى طريقەدا آليب لازم قيلدى (بەئزەسى ھازىر بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋانبېگى ئۆتنى تەرىقەدە ئالىپ لازىم قىلدى). 311- ت ھە.

بر آى ايچيدا عامل خان تورم دين قادر پانصدغە اوتى (بىر ئاي ئىچىدە، ئامىلخان تۆرەمدىن قادىر پانسەدغە ئۆتتى). 265- ت ھە.

بيزلار كوجادا شھر نينک تاشيدە مزار باغ ديكان يردا ايدوک (بىزلەر كۆچادا شەھەرنىڭ تاشىدا، "مەزار باغ" دېگەن يەردە ئىدۇك). 305- ت ھە.

منينك ير يوزى دا يورماک ليكيم حرام بولدى ديكان عقيداتى برلە ير آستى غە كيردى (مەنىڭ يەر يۈزىدە يۈرمەكلىكىم ھەرام بولدى دېگەن ئەقىداتى بىرلە يەر ئاستىغا كىردى). 300- ت ھە.

يوقاردا ذكر بولغان چهار ضرب دوگاه سى گاه پنجگاه لار دوركيم مغرب

مشرق اراسيدا معروف دور (يۇقاردا زىكر بولغان چاھار زەرب، دۇگاھ، سى گاھ، چاھارگاھ، پەنجگاھلاردۇركىم، مەغرب- مەشرىق ئاراسىدا مەئرۇفدۇر). مۆجىزىي: 27- ت مۇ.

سلطان قرايدوركى بو اوى نينك بورجكيده بر طنبور بار ايردى (سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆيىنىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئىردى). 35- ت مۇ.

سيحون درياسى قورغانى نينك آستيدين آقار قورغانى بلند جر اوستيدا واقع بولوب تور (سەيھۇن دەرياسى قورغانىنىڭ ئاستىدىن ئاقار. قورغانى بۆلەند جەر ئۇستىدە ۋاقىئ بولۇپتۇر). بابۇر: ب ن. 318- چ ت.

فرغانه ولايتى بشينجى اقليم دين دور معموره نينك كنارسى واقع بولوبتور شرقى كاشغر غربى سمرقند جنوبى بدخشان نينك سرحدى تاغلارى و شماليدا اگرچه بورون شهرلار بار ايكاندور مثل الماليغ و الماتو و يانكى كيم كتب دا اطرار بيتيرلار (فەرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر. مەئمۇرەنىڭ كەنارسى ۋاقىئ بولۇپتۇر. شەرقى كاشغەر، غەربى سەمەرقەند، جەنۇبى بەدەخشاننىڭ سەرھەدى تاغلارى ۋە شىمالىدا ئەگەرچە بۇرۇن شەھەرلەر بار ئىكەندۇر مىسلى ئالمالىغ ۋە ئالماتۇ ۋە ياڭىكىم، كۇتۇبدا "ئوترار" بىتىرلەر). 308- چ ت.

8.1. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئا. ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - ليغ// - ليق // - ليك:

حيات ليق (ھەياتلىق)، ارام ليق (ئارامliق)، امان ليق (ئەمانلىق)، پادشاه ليق (پادىشاھلىق)، پرمان بردار ليق (پەرمانبەردارلىق)، اش ليق (ئاشلىق)، آياغ ليق (ئاياغلىق)، سقال ليق (ساقاللىق)، اعتقاد

ليق(ئىئتىقادلىق)... باش ليغ (باشلىيغ)، ارا ليغ (ئارالىغ)، اورتاچاغليغ (ئورتاچاغلىغ)، اندجان ليغ (ئەندىجانلىغ)، بزم ساز ليغ (بەزمسازلىغ)، نظم ساز ليغ (نەزمسازلىغ)، جهان گير ليغ (جەھانگىرلىغ)، كمراه‌ليغ (گۇمراھلىغ)... عزت‌ليک (ئىززەتلىك)، قباحت‌ليک (قەباھەتلىك)، كرامت‌ليک (كەرامەتلىك)، سعادت‌ليک (سەئادەتلىك)، دشمن‌ليک (دۈشمەنلىك)، الفت‌ليک (ئۈلفەتلىك)، چوبخظ‌ليك (چوبخەتلىك)...

△ - لوغ // - لوق // - لوک:

سولوغ (سۇلۇغ)، جادولوغ (جادۇلۇغ)، بوى لوغ (بويلۇغ)، قاموش لوق // قموش لوق (قامۇشلۇق)، بيحضور لوق (بىھۇزۇرلۇق)، قاوون لوق (قاۋۇنلۇق)، اوزوم لوک (ئۈزۈملۈك)، يوز لوک (يۈزلۈك)، اوى لوک (ئۆيلۈك)، اولوغ كوزلوک (ئۇلۇغ كۆزلۈك)، توز لوک (تۈزلۈك)...

△ - جى// - چى:

پاداجى (پاداچى)، سوچى (سۇچى)، قوى چى (قويچى)، زكواتجى (زەكاتچى)، چراغ جى (چىراغچى)، قونداق جى (قونداقچى)، جارچى (جارچى)، ايش جى (ئىشچى)، چابقون جى (چاپقۇنچى)، اشليق جى (ئاشلىقچى)، آق نان جى (ئاقنانچى)...

△ - جيليق // - چيليک:

ديهقان جيليق (دېھقانچىلىق)، ناشكرچيليک (ناشۈكۈرچىلىك)، قحت‌چيليک (قەھەتچىلىك)، سخن‌چيليک (سۇخەنچىلىك)...

△ - ماج// - ماچ:

تىل ماچ (تىلماچ)

△ - لاق:

يايلاق// ييلاق// ياى لاق (يايلاق)، اوت لاق (ئوتلاق). بوق لاق (پوقلاق). قيش لاق (قىشلاق)، پاى لاق (پايلاق)، تاى لاق (تايلاق)،

قرا لاق (قارالاق)، تار لاق (ئېتىزلىق)...

Δ جه // - چه:

ارال جه (ئارالچه)، قصبه چه (قەسەبەچە: ناھىيە، كىچىك شەھەر)، صندوق جه (ساندۇقچە)، باغ جه (باغچا)، تاريخ چه (تارىخچە)، طاق چه (تاقچە: تەكچە)، زورق چه (زەۋرەقچە: قېيىق)، روم چه (رۇمچە: ئۆرۈمچى)...

Δ - باز:

قمارباز (قىمارباز// قىمار باز)، جان باز (جانباز)، سر باز (سەر باز)، كبوتر باز (كەبۇتەر باز)، ايت باز (ئىتباز)، جهان باز (جەھانباز)...

Δ - دار:

جان دار (جاندار)، وطن دار (ۋەتەندار)، منصب‌دار (مەنسەبدار)، حكوم‌دار (ھۆكۈمدار)، عمل‌دار (ئەمەلدار)، علم‌دار (ئەلەمدار)، جهان دار (جەھاندار)...

Δ - دان:

خاك‌دان (خاكدان)، يخ دان (يەخدان)، سخن دان (سۇخەندان)، اوق دان (ئوقدان)، سو دان (سۇدان)، گفت دان (گوفتدان: گەپدان)...

Δ - كار: كناه كار (گۇناھكار)، ياد كار (يادكار)، طلب كار (تەلەبكار)، ايجا دكار (ئىجادكار)، تحفه كار (تۆھپەكار)، هدايت كار (هدايەتكار)...

Δ - گار:

روز گار (روزگار)، ساز گار (سازگار)...

Δ - زار:

مرغ زار (مۇرغزار)، خار زار (تىكەنلىك)، گل زار (گۈلزار)، درخت زار (دەرەختزار)، چمن زار (چەمەنزار)، يشيل زار (ياشىلزار)...

△ - گاه// - كاه:

زيارت كاه (زىيارەتگاھ)، عيد كاه (ئېيدگاھ)، دست گاه (دەستگاھ)، ارام گاه (ئارامگاھ)، تخت گاه (تەختگاھ)، خواب گاه (خابگاھ)...

△ - پز (پەز):

آش پز (ئاشپەز)، كله پز (كەللەپەز // كاللاپەز)، زاسوى پز (زاسۋىيپەز)، نان پز (نانپەز)، پل پز (پۇلپەز)...

△ - كش (كەش):

جاروب كش (جارۇبكەش: سۈپۈرگۈچى، تازىلىق ئىشچىسى)، پيش كش (پېشكەش: سوۋغا- سالام، ھەدىيە)، آب كش (ئابكەش)، عرابه كش (ئارابەكەش)، جفا كش (جەفاكەش)، محنت كش (مېھنەتكەش)...

△ - كوى// گوى (گۇي):

درس كوى (دەرسگۇي: دەرس بەرگۈچى)، دعا گوى (دۇئاگۇي: دۇئا قىلغۇچى، تەلەپ قىلغۇچى)، پارس گوى (پارسگۇي: پارسپەرەس، پارس تىلىدا يېزىپ، سۆزلىگۈچى)، توركى گوى (تۈركىيگۇي: تۈركچە يازغۇچى)، سخاوت كوى (سەخاۋەتگۇي: سېخىلىق قىلغۇچى)...

△ - شوناس// شناس (شۇناس):

انجوم شناس (ئەنجۇمشۇناس)، تيل شوناس (تىلشۇناس)، دين شناس (دىنشۇناس)...

△ - نامه:

محبت نامه (مۇھەببەتنامە)، گوهر نامه (گەۋھەرنامە)، شاه نامه (شاھنامە)، ييل نامه (يىلنامە)، هدايت نامه (ھدايەتنامە)...

△ - گير // - كير:

جهان گير (جەھانگىر)، عالم گير (ئالەمگىر)، فالگير (فالگىر)، گلاب گير (گۈلابگىر)...

Δ - بردار (بەردار):

فرمان بردار // پرمان بردار (پەرمانبەردار)

Δ ستان:

کوهستان (کوهستان: تاغلیق)، موغولستان (موغۇلستان)، کباب ستان (کەبابستان: کاۋاپخانا)، غرایبستان (غەرایبستان)، اویونجاق ستان (ئویۇنجاقستان: باللار ئویۇنچۇق مەیدانی)...

Δ - زادە:

خان زادە (خانزادە)، شاه زادە (شاهزادە)، بیک زادە (بېگزادە)، حصار زادە (هسارزادە)، بای زادە (بایزادە)...

Δ - خانە:

الجی خانە (ئەلچىخانە)، اعتکاف خانە (ئىئتىكافخانە)، درس خانە (دەرسخانە)، قوش خانە (قۇشخانە)، طرب خانە (تەرەبخانە)، طهارت خانە (تەهارەتخانە)، قرائت خانە (قىرائەتخانە)، کتب خانە (كۇتۇبخانە)...

Δ - افشان (ئەفشان):

نورافشان (نۇرەفشان)، گل افشان (گۈلەفشان)، درافشان // دورافشان (دۇرەفشان)، عنبرافشان (ئەنبەرەفشان)، زرافشان (زەرەفشان: زەر چاچقۇچى، ئالتۇن چاچار)...

Δ - وش (ۋەش):

پری وش (پەرىۋەش)، مەوش (مەهۋەش) // ماه وش (ماهۋەش)، قمروش (قەمەرۋەش : ئايجامال، گۈزەل).

Δ - انگیز // - انکیز (- ئەنگىز):

عشرت انگیز (ئىشرەتەنگىز // ئىشرەت ئەنگىز)، فتنە انکیز (فىتنەنگىز // فتنە ئەنگىز: پىتنە- غەۋغا قوزغىغۇچى)...

∆ - شوى (شۇي):

الم شوى (ئەلەمشۇي: دەرد- ئەلەمنى يۇغۇچى)، چرخ شوى (چەرخشۇي: ئاسمانىنى يۇغۇچى).

∆ - انداز (ئەنداز):

خاره انداز (خارەئەنداز: تاش ئاتقۇچى،تاش قازغۇچى)، عشق انداز (ئىشقەنداز: مۇھەببەت غەۋغاسى تېرىغۇچى)، قرعه انداز (قۇرئەئەنداز // قۇرئەنداز: پال سالغۇچى)...

∆ جو //جوى: عيب جو (ئەيبجو: ئەيىب ئىزدىگۈچى)، رضا جو (رىزا جو: رازىلىق ئىزدىگۈچى)

∆ - نما // نماى:

جلوه نما (جىلۋەنەما: جىلۋە كۆرسەتكۈچى)، صورت نماى (سۈرەتنەماي: سۈرەت كۆرسەتكۈچى)، جهان نما (جەھاننەما: جاھاننى كۆرسەتكۈچى)...

∆ - سرا // سراى:

دستان سرا (دەستانسەرا: داستان ئېيتقۇچى)، نغمه سراى (نەغمە سەراي: نەغمىچى، كۈيچى).

∆ - آميز (- ئامىز):

رنگ آميز (رەڭ ئامىز: رەڭدار، رەڭلىك)، خون آميز (خۇن ئامىز// خۇنامىز: قان ئارىلاش، قانلىق).

∆ - افزا (- ئەفزا):

حيات افزا (ھەياتەفزا: جان ئاتا قىلغۇچى)، روح افزا (روھەفزا: روھلاندۇرغۇچى)

∆ - افكن (- ئەفكەن):

شعله افكن (شۇئلەئەفكەن: ئوت چاچقۇچى)، قهر افكن (قەھرەفكەن

قەھر- غەزەپ چاچقۇچى)، ظلمت افكن (زۇلمەتەفكەن: قاراڭغۇلۇق يايغۇچى)، اشك افكن (ئەشكەفكەن: ياش تۆككۈچى)، لعبه افكن (لۇئبەفكەن// لۇئبە ئەفكەن: ئويۇنچى)...

Δ - انديش (- ئەندىش):

خيرانديش (خەيرەندىش: ياخشىلىق ئويلىغۇچى)، فكرت انديش (فكرەتەندىش: چوڭقۇر ئەتراپلىق ئويلىغۇچى)

Δ - پوش:

رو پوش (يۈز ياپقۇ، چۈمبەت، چۈمبەل)، سيه پوش (سيەھپوش: قارا كيىملىك)، اخضر پوش (ئەخزەر پوش: يېشىل كيىملىك)

Δ پيما // پيماى:

بحر پيما (بەھر پەيما: دېڭىز كەزگۈچى)، اسمان پيماى (ئاسمانپەيماي: ئاسماننى كەزگۈچى)، باده پيما (بادە پەيما: ساقى)

Δ - پذير (- پەزىر):

دلپذير (دىلپەزىر: دىلغا ياقىدىغان)، نصيحت پذير (نەسىھەتپەزىر: نەسىھەت ئاڭلايدىغان)...

Δ - پيوند (پەيۋەند):

درد پيوند (دەردپەيۋەند: دەرتمەن)، نقش پيوند (نەقشپەيۋەند: نەقشلىك؛ نەققاش)، فسانه پيوند (فەسانەپەيۋەند: ھېكايىچى)، چاره پيوند (چارەپەيۋەند: ئامال قىلغۇچى)...

Δ - ور (- ۋەر):

بهره‌ور (بەھرەۋەر: بەھرىلەنگۈچى)، تاج ور (تاجۋەر: تاجدار)

Δ - وار:

بلبل وار (بۇلبۇلۋار: بۇلبۇلدەك)، دشمن وار (دۈشمەنۋار: دۈشمەنگە

ئوخشاش)، كله وار (كەللەۋار: كاللىدەك؛ كاللەك يىپقا ئوخشاش)...

∆ - بان:

باغبان، ساربان، پاسبان، مهربان (مېهرىبان؛ مۆھۇربان)...

∆ - بار:

عنبر بار (ئەنبەر بار: ئىپار ياغدۇرغۇچى)، گوهربار (گەۋھەر بار: گۆھەر چاچقۇچى)، كافور بار (كافۇر بار: خۇشپۇراق چاچقۇچى)...

∆ - آرا (- ئارا):

دل‌آرا (دىلارا: دىلنى بېزىگۈچى، كۆڭۈلنى شاد قىلغۇچى)، مجلس آرا (مەجلىسارا: ئولتۇرۇشنى قىزىتقۇچى)، عالم آرا (ئالەمارا: جاھان بېزىكى، ئالەمنىڭ يارىشىقى)...

∆ - پاش:

زر پاش (زەرپاش: زەر چاچقۇچى)، نور پاش (نۇر چاچقۇچى)، گوهر پاش (گەۋھەر پاش: گۆھەر چاچقۇچى، ئېغىزىدىن سۆز گۆھەرلىرىنى تۆككۈچى)...

∆ - گر (گەر):

سودا گر (سەۋداگەر)، سحر گر (سېھرگەر)، زر گر (زەرگەر)، التون گر (ئالتۇنگەر)

∆ - ريز (- رىز):

اشک ريز (ئەشكرىز: ياش ئاققۇزغۇچى)، آب ريز (ئابرىز: سۇ ئېقىتىدىغان يول، ئەۋرەز)، كوهرريز (گەۋھەررىز: گۆھەر ئېقىتقۇچى، ئېغىزىدىن گۆھەر مىسال گۈزەل كەلىمىلەرنى تۆككۈچى)...

∆ - فشان (- فىشان):

آتش فشان (ئاتەشفىشان: ئوت چاچقۇچى)، اشک فشان (ئەشكفىشان: ياش تۆككۈچى)، گنج فشان (گەنجفىشان: ئېغىزىدىن قىممەتلىك

خەزىنىلەرنى تۆككۈچى)...

Δ - سوز:

عالم سوز (ئالەمسوز: جاھاننى كۆيدۈرگۈچى)، دل سوز (دىلسوز: يۈرەكنى كۆيدۈرگۈچى)...

ئە. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - وق (- ئۇق// - وغ (- ئۇغ// - وك (- ئۇك// - ئۈك):

ياپ - وق (ياپۇق)، بويور- وق (بۇيرۇق) // بويور- وغ (بۇيۇرۇغ←بۇيرۇغ)، اول - وك (ئۆلۈك)، كوم - وك (كۆمۈك)...

Δ- ق// - غ// - ك:

يومشا- ق (يۇمشاق) سورا- غ (سوراغ)، ياسا- ق (ياساق)، يورو- ق (يورۇق)، قورو — ق (قورۇق)، چوچو- ك (چۈچۈك)، پوتو- ك (پۈتۈك)، چورو- ك (چۈرۈك)، يايلا- ق (يايلاق)، قيشلا- ق (قىشلاق)...

Δ - اق (ئاق)// اغ (ئاغ):

قوچ - ـاق (قۇچاق)، توس - ـاق (توساق)، اوش - ـاق (ئۇشاق)

Δ - الغو (ئالغۇ):

قون- ـالغو (قونالغۇ)، تور- ـالغو (تۇرالغۇ)، توس - ـالغو (توسالغۇ)...

Δ - يم // - وم (ئىم // - ئۇم// ئۈم// - ئۈم):

يار- يم (يارىم: يېرىم، پۇچۇق)، ات - يم (ئاتىم)، يت- يم (يەتىم)، اول - وم (ئۆلۈم)، كور- وم (كۆرۈم)، يوت- وم (يۇتۇم)...

Δ - ول (ۋۇل):

قرا — ول (قاراۋۇل)، باقا — ول (باقاۋۇل: دىۋان ۋەزىرى)، ساقا — ول (ساقاۋۇل: مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى)، يورتا — ول (يۈرتەۋۇل: پىيادە ماڭغۇچى، پىيادە ئەسكەر)...

∆ - ش:

يغلا- ش (يىغلاش)، يارا – ش (ياراش)، دورا- ش (دوراش)، سۆزلە- ش (سۆزلەش)، اوقو- ش (ئوقۇش)، اوخشا- ش (ئوخشاش)...

∆- مى (- ئى): ياغ- ى (ياغى: دۈشمەن؛ ئۇرۇش، يېغىلىق)

∆ - من (- مەن): كوچ- من (كۆچمەن)

∆ - ماج// - ماچ: توت- ماچ (تۇتماچ)، قاور- ماج (قاۋۇرماچ)...

∆ - ماك (- ئەك): بول - ماك (بۆلەك)، كوچ- ماك (كۆچەك)

1.9. ئىسىملارنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئائىتلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

∆ - غى// - قى// - كى:

بورون- غى (بۇرۇنقى)، اوّل- غى (ئەۋۋەلقى)، ايلكارى- كى// ايلكرى- كى (ئىلگىرىكى)، ايجكرى- كى (ئىچكىرىكى)، تاشقارى- قى (تاشقىرىقى). جۈملىلىك مىسال:

حكيم خان تورم ايلكركي دستوردا عبدالرحمن دادخواهنى يارليغ همايون برله اقسوغه علحده حاكم قيلدى (ھەكىم خان تۆرەم ئىلگەركى دەستۇردا، ئابدۇررەھمان دادخاھنى يارلىغى ھۇمايۇن بىرلە ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى). 261- ت ھە.

بورونقي آدم لاردين تخميناً اون ايكى مينك اويلوك دين زياده راك ادم بارليغى معلوم بولادور (بۇرۇنقى ئادەملەردىن تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن زىيادەرەك ئادەم بارلىغى مەئلۇم بولادۇر). 388- ت ھە.

∆ - نەكى:

بنده نەكى (بەندىنىڭكى)، فراكنده نەكى (پاراكەندىنىڭكى)

جۈملىلىك مىسال:

سورادیم باعثی نی اهل خرد ایدی منکا،

بیلسانکیز اوشبو جهان همه شرمنده نه کی.

(سورادىم بائىسنى ئەهلى خرەد ئەيدى مەڭا، بىلسەڭىز ئۇشبۇ جەهان هەمە شەرمەندەنەكى)؛

ریشه دور اهل خردلارنینک دلی غصه بیلان،

عشرت عیش جهان آغزی تولا خنده نه کی.

(رىشەدۇر ئەهلى خرەدلەرنىڭ دىلى غۇسسە بىلەن، ئىشرەتى ئەيشى جەهان ئاغزى تولا خەندەنەكى). 270- ت هه.

1.10. ئورۇن- تەرەپ كۆرستىش قوشۇمچىلىرى

Δ - را// -رە:

سونکرالار یکیت لیک هوسیدین و نفس تقاضاسیدین کیم چاغرغه میل پیدا بولدی (سوڭرالار يىگىتلىك هەۋەسىدىن ۋە نەفس تەقەزاسىدىنكىم چاغىرغا مەيل پەيدا بولدى). ب ن. 205- چ ت.

اون ایکی یل غجه هر جمعه نمازی اداسیدین سونکره بر عریضه جی سی یکرمه یامبولوق التون کانی ریکی الیب کلیب دعا قیلور ایدی (ئون ئىكى يىلغىچە هەر جۈمئە نەمازى ئەداسىدىن سوڭرە بىر ئەرىزەچىسى يىگىرمە يامبۇلۇق ئالتۇنى كانى رىگى ئالىپ كەلىپ، دۇئا قىلۇر ئىدى). 271- ت هه.

اقسو ایجره جای مقام توتوب بر کنجیدا دعا و التجا تمام برله فقرالیق کوجه سیده همه دین خالی و بری حیات لیق دایره سیده عمر یمیز اوتوب تورو ب دور وا لحمد لله علی ذلک (ئاقسۇ ئىچرە جاي- مەقام تۇتۇپ، بىر كۇنجىدا دۇئا ۋە ئىلتىجايى تەمام بىرلە، فۇقەرالىق كوچاسىدا هەمەدىن خالىي ۋە بەرى، هەياتلىق دايىرەسىدە ئۆمرىمىز ئۆتۈپ تۇرۇپدۇر ۋەلهەمدۇلىللاھ ئەلە زەلىكە). 295- ت هه.

تاج دولت تيغ نصرت برله بولغاى سن مدام،

كوز قراقى ديك سرير عزت اوزره پاى دار.

(تاجى دەۋلەت، تىغى نۇسرەت بىرلە بولغايسەن مۇدام،

كۆز قاراقىدەك سەرىرى ئىززەت ئۈزرە پايدار). تەجەللىي: 638- ئۆك

ن.

∆ - قارى // - كرى (كەرى):

همه راحت و فراغت و عيش عشرت لارنى نياز حاكم بيک و بلا چقەلارى برله كورديلاركيم تعريف و توصيف دين تاشقارى دورلار (ھەمە راھەت ۋە فەراغەت ۋە ئەيش- ئىشرەتلەرنى نىياز ھاكىم بېگ ۋە بالا- چاقالارى بىرلە كۆردىلەركىم، تەئرىف ۋە تەۋسىفدىن تاشقارىدۇرلار). 273- ت ھە.

عاقل لار عقلى و تعقلى و حكمالار فكرى و تفكرى دين زياده و تاشقارى ايردى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرىدىن زىيادە ۋە تاشقارى ئېردى). 274- ت ھە.

نياز حاكم بيک و احرار خانتورم لار جسد عاليلارينى ايچكرى اليب كيريب ياتقوزوب قرا شهرغه حكيم خانتورم برله حق قلى بکيم لارغه صورت واقعه هايلەنى بيان ايلاب تيزليک برله خط مانكدوردى (نىياز ھاكىمبېگ ۋە ئەھرار خانتۆرەملەر جەسەدى ئالىيلارىنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھەرگە ھەكىم خانتۆرەم بىرلە ھەققۇلى بېگىملەرغە سۈرەتى ۋاقىئەئى ھايىلەنى بەيان ئەيلەپ، تېزلىك بىرلە خەت ماڭدۇردى). 260- ت ھە.

1.11. سوئال قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن ئادەتتە، "مۇ (مۇ) " قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم برمو ياكه هر قيسى بولک مو يا بو كون تريک مو و يا اوزكا خلايق غه اوخشه اولوب كتكانمو (ئەسھابۇلكەھف ۋە

ئەسھابۇررەقىم بىرمۇ ياكى ھەر قايسى بۆلەكمۇ؟ يا بۇ گۇندە تىرىكمۇ ۋەيا ئۆزگە خەلايىققە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟). 372- ت ھە.

سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىش جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. ئالايلۇق، سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىل ئارقىلىق سورالغاندا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماشلارنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ. مەسىلەن:

اى كوچوک ايشک يوقالغانغا مونچە فريشان بولاسن مو (ئەي كۆچۈك ئىشەك يوقالغانغا مۇنچە پەرىشان بولاسەنمۇ؟). 341- ت ھە.

اط كسادورغان نينک طريقەسينى كوردونكمو سن هم كساسن مو (ئات كەسەدۇرغاننىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟). 257- ت ھە.

ئەگەر سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز ئارقىلىق سورالسا، بۇ ھالدا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماش سۆزنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

سيزنى اط كسادور ديب انكلاديم اوبدان اوستەمو سيز (سىزنى ئات كەسەدۇر دېپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟). 257- ت ھە.

1.12. ئىسىملاردا كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئىسىملارغا "- غنە// - غينە (-غنە)، قينە// - قنە (- قنە)، كنە// - كينە (- گنە// - كنە)، جە// چە (- چە)، راق// راك (راق// رەك) " قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، مەزكۇر ئىسىملار بىلدۈرگەن شەيئىلەرنىڭ كىچىك شەكلى كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

حجرەغنە (ھوجراغىنە: كىچىك ھۇجرا)، كنت كنە (كەنتكىنە: كىچىك

كەنت)، قوش قنە (قوْشقىنە: كىچىك قوْش)، حويلچە (هويلاچە: كىچىك هويلا)، باغجە (باغچە: كىچىك باغ)، دیكچە (دىكچە: كىچىك قازان، داڭقان)، صندق چە (ساندۇقچە: كىچىك ساندۇق)، زيقجە (زىقچە: كىچىك زىخ)، رومچە (رۇمچە: كىچىك رۇم)، باغراق (باغچە)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملىلىك مىسال: عمارت باغراق حويلى حرم ميوه يميش لارى هم يوق (ئۆي- ئىمارەت، باغچە، هويلا- ئارام، مېۋە- چېۋىلىرىمۇ يوق) 388- ت هە.

§2. سۈپەت

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

2.1. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى بىلدۈرگەن كونكرېت ئۇقۇم دەرىجىسىگە قاراپ، "ئەسلى دەرىجە سۈپەت"، "كېمەيتمە دەرىجە سۈپەت"، "ئاشۇرما دەرىجە سۈپەت"، "ئەركىلەتمە دەرىجە سۈپەت" ۋە "ئەڭ دەرىجە سۈپەت" دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنۈشكە بولىدۇ.

‹1› ئەسلى دەرىجە

ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت دېگىنىمىز، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نورمال ھالىدىكى بەلگىسىنى يا ئاشۇرماي، يا كېمەيتمەي، ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەرىپلەپ بېرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ايكيز (ئېگىز)، پست (پەست)، جونک (چوڭ)، كيجيک// كوچوک (كىچىك// كۆچۈك)، بياضى (بەياز: ئاق)، سياه// سيه (سياه// سيه:

قارا)، حمرا (هەمرا: قىزىل)، صفرا (سەفرا: سېرىق)، يخشى (ياخشى)، يمان (يامان)، اولوغ (ئۇلۇغ)، بلند (بۇلەند: يۇكسەك)... دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملىلىك مىساللار:

شكل و شمايلى پست بويلوق تيكرمه سقال ليق قوبه يوزلوك تنبل كيشى ايدى (شەكىل ۋە شۇمايىلى پەست بويلۇق، تېگىرمە ساقاللىق، قوپا يۈزلۈك، تەنبەل كىشى ئېدى). ب ن. 324- چ ت.

شكل و شمايلى اولوغ كوزلوك قوبه يوزلوك اورتا بويلوق تركمان چهرەليک ملاحتليک ييکت ايدى (شەكىل ۋە شۇمايىلى ئۇلۇغ كۆزلۈك، قوپا يۈزلۈك، ئورتا بويلۇق، تۈركمەن چېھرەلىك، مەلاھەتلىك يىگىت ئېدى). بابۇر: ب ن. 339- چ ت.

‹2› كېمەيتمە دەرىجە

بۇ تۈردىكى سۈپەتلەر ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا "-راق// - راک (- راق// - رەك) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە ئەمەلىي ئۇقۇمدا، مەزكۇر سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا، سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئىپادە كۈچى جەھەتتە بىر ئاز كېمەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

كيچيک راک (كىچىكرەك)، قويى راق (قۇيىراق: تۆۋەنرەك)، اوزاق راق (ئۇزاقراق)، تاشقارى راق// تاشقرى راک (تاشقارىراق)...

جۈملىلىك مىساللار:

امّا باغ لاريكيم جونک و رسمليک بولسهلار باغ ديدور مبادا كيچيک راک بولسهلار باغجهلفظى برله اتايدور (ئەمما باغلارىكىم، چوڭ ۋە رەسىملىك ‹كۆلەملىك› بولسالار "باغ" دەيدۇر؛ مۇبادا كىچىكرەك بولسالار، "باغچە" لەفزى بىرلە ئاتايدۇر). 347- ت ھە.

بو تاغ نينک قلهسى دا سلطان محمود خان بر حجره ساليب تور اول حجره

دين قويي راق اوشبو تاغ نينک تومشوغيدا تاريخ توقوز يوز ايكى دا مين بر ايوانليق حجره سالديم (بۇ تاغنىڭ قۇللە ‹ چوققا › سىدا، سۇلتان مەھمۇدخان بىر ھۇجرا سالىپتۇر. ئول ھۇجرادىن قۇيىراق ئۇشبۇ تاغنىڭ تۇمشۇغىدا، تارىخ توققۇز يۈز ئىكىدە، مېن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم). ب ن. 312- چ ت.

قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكى:

Δ "- راق// - راک" قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۈپەتلەر كۆپىنچە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اندجان نينک ناشپاتى سيدىن يخشيراق ناشپاتى بولماس (ئەندىجاننىڭ نەشپۈتىسىدىن ياخشىراق نەشپۈتى بولماس). ب ن. 310- چ ت.

عشرت عسرت تين سونک فراغت مشقت تين كين لذتليق راق و يخشراق كورونور (ئىشرەت ئۇسرەتتىن سوڭ، فەراغەت مۇشەققەتتىن كېيىن لەززەتلىكراق ۋە ياخشىراق كۆرۈنۈر). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

Δ "- راق// - راک" قوشۇمچىسى بەزىدە كۈچەيتىش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بت پرستليک يخشى راقكيم خود پرست (بۇتپەرەستلىك ياخشىراقكىم خۇدپەرەست: ئۆزىگە چوقۇنغاندىن بۇتقا چوقۇنغان مىڭ ياخشى). نەۋائىي: ف ش. 32- چ ت.

‹3› ئاشۇرما دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىغا دەسلەپ "پ" ياكى "م" تاۋۇشىنى قوشۇش، ئارقىدىن مەزكۇر سۈپەت سۆزنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

قب قرا (قاپقارا)، قيب قيزيل (قىپقىزىل)، ساپ ساريغ (ساپسارىغ)،

يوپ يومالاق (يۇپيۇمالاق)، ياپ ياسى (ياپپاسى)، آ پ آچوغ (ئاپئاچۇغ)، چوپ چوقور (چۇپچۇقۇر: ناھايتى چوڭقۇر)، كوم كوك (كۆمكۆك: كۆپكۆك)، يام ياشيل (يامياشل: ياپپېشل)، بوم بوز (بومبوز)؛ دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ مسساللار قوليازما «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» دىن ئېلىندى).

جۈملىلىك مىسال:

علی‌عباس ایلابان کسوت لارینی قب قرا،

قرا باسقان دیک مخالق تین جیقارمیش لار دمار.

(ئەلى ئاباس ئەيلەبان كسۇەتلەرنى قاپقارا، قارا باسقانىدىك مۇخالىفتىن چىقارمىشلار دەمار). تەجەللى: 634- ئۇ ك ن.

‹4› ئەركىلەتمە دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت سۆزگە "غنە//- غىينە (غنە)، - قنە// - قينە(قنە)، كنە//- كينە (- گنە// كنە) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى مۇئەييەن ئامراقلىق ھېسسىياتى ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسى بىلەن تەرىپلەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مظفر میرزا بیزنی بابر میرزا سالغان طربخانه آتلیق عمارت‌غه آلیب باردی طربخانه دا چاغر مجلسی بولدی طربخانه باغچه‌نینک اورتاسیدا واقع بولوب تور مختصر راق عمارت تور ایکی اشیانه‌لیق ولی شیرینغینه عمارت تور (مۇزەففەر مرزا بىزنى بابۇر مرزا سالغان "تەرەبخانە" ئاتلىق ئىمارەتغە ئالىپ باردى. "تەرەبخانە" دە چاغىر مەجلىسى بولدى. "تەرەبخانە" باغچەنىڭ ئورتاسىدا ۋاقىئ بولۇپتۇر. مۇختەسەرراق ئىمارەتتۇر ئىكى ئەشيانەلىق. ۋەلى شىرىنغىنە ئىمارەتتۇر). بابۇر: ب ن.

201-، 203- چ ت.

‹5› ئەلا دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇرچە يېشىم بەرگەندە، ھامان "ئەڭ" سۆزى قوشۇپ ئىپتىلىدىغان بىر تۈركۈم سۆپەتلەر باركى، بۇلارنى "سۆپەتنىڭ ‹ ئەڭ › دەرىجىسى" ياكى "‹ ئەڭ › دەرىجە سۆپەتلەر" دەپ ئاتىساق بولىدۇ. مەسىلەن:

اكبر (ئەكبەر: ئەڭ بۈيۈك)، اصغر (ئەسغەر: ئەڭ كىچىك)، اكثر (ئەكسەر: ئەڭ كۆپ)، افضل(ئەفزەل؛ ئەۋزەل، ئەڭ ياخشى)، اعظم (ئەئزەم: ئەڭ ئۇلۇغ)، اغلب (ئەغلەب: مۇتلەق كۆپسانلىق)، ادنى (ئەدنا: ئەڭ تۆۋەن)، اقلّ (ئەقەلل: ئەڭ ئاز)، اهمّ (ئەھەمم: ئەڭ مۇھىم)، اجمل (ئەجمەل: ئەڭ گۈزەل)، اكمل (ئەكمەل: ئەڭ تولۇق)، افصح (ئەفساھ: ئەڭ پاساھەتلىك)، اشرف (ئەشرەف: ئەڭ شەرەپلىك)، اسفل (ئەسفەل: ئەڭ پەس)، اعلا (ئەئلا: ئەڭ ئالىي)...

بۇ خىل « ئەڭ » دەرىجىلىك سۆپەت سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ناھايىتىمۇ كەڭرى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سوزوم مرتبەسى اوج دين قويى ايناماكاى و بو ترتيبيم كوكبەسى اعلا درجەدين اوزكا ييرنى بيكاناماكاى (سۆزۈم مەرتەبەسى ئەۋجىدىن قۇيى ئىنمەگەي ۋە بۇ تەرتىبىم كەۋكەبەسى ئەئلا دەرەجەدىن ئۆزگە يېرنى بىكەنمەگەي: سۆزۈمنىڭ مەرتىۋىسى ئەۋجىدىن تۆۋەن چۈشمەيدۇ، ئەسەرلىرىمنىڭ يۇلتۇزى ئەڭ يۇكسەك پەللىدىن ئۆزگە يەرنى خاھلىمايدۇ). نەۋائىي: 23- م ل.

همه آدم لارى ديهقان اشرف زمين لارى كنكرو و تازه غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور (ھەمە ئادەملەرى دېھقانى ئەشرەف؛ زەمىنلەرى كەڭرى ۋە تازە؛ غەللە ھاسلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر). 330- ت ھە.

اکثر کیجه لارنی شب بیدارلیق قیلیب تلاوت برله اوتکارور ایدی (ئەكسەر كېچەلەرنى شەبى بىدارلىق قىلىپ، تىلاۋەت بىرلە ئۆتكەرۈر ئېدى). 290- ت ھە.

بر ساعت عدل قیلغانی انس جن عبادتی دین افضل دور (بىر سائەت ئەدل قىلغانى ئىنس- جىن ئىبادەتىدىن ئەفزەلدۇر). م .سايرامي: 321- ت ھە.

2.2 تەكرارلانما سۆپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەت سۆزلەر ئەسلى دەرىجە ھالىتى بىلەن تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۆپەت ھاسىل قىلغان ھالدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە قوللىنىلغان سۆپەت سۆزلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگە ئۇقتۇرىدىغان شەيئىنىڭ مولللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بو عزیز هم بتمام علمده حضرت فارابی حضرت لطفی دیک ایردیلار مینک‌مینک طالب لاری انواع انواع علم لارنی اورگانور ایردی (بۇ ئەزىز ھەم بتەمام ئىلمدە ھەزرەتى فارابىي، ھەزرەتى لۇتفىيدەك ئېردىلەر، مىڭ- مىڭ تالىبلارى ئەنۋائ- ئەنۋائ ئىلملەرنى ئۆرگەنۇر ئېردى). مۆجىزىي: 33- ت مۇ.

موسیقی فنیدا خیل خیل مقام لار مینک‌مینک شاگردلار یادکار قیلدی (مۇسىقا فەنىدە، خىل- خىل مۇقاملار، مىڭ- مىڭ شاگىردلار يادكار قىلدى). 30-، 31- ت مۇ.

بو عزیز شعرمعمافنی دا یگانه دوران نادر زمان ایردی بو فنده علیحده جلد جلد کتاب لار تصنیف قیلدی (بۇ ئەزىز شئىرى مۇئەمما فەنىدە يىگانەئى دەۋران، نادىرى زەمان ئېردى. بۇ فەندە، ئالاھىدە جىلد- جىلد كىتابلار تەسنىف قىلدى). 28- ت ھە.

2.3 جۈپلەنمە سۆپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەت سۆزلەر ئەسلى دەرىجە ھالىتىدە

تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۈپەت ھاسىل قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۆزئارا جۈپلەنمە سۈپەت ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكمۇ كۆرۈلىدۇ. سۈپەت سۆزلەرنىڭ بۇ خىل شەكلىنى ئۆز ئىچىدىن، "مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر" ۋە "زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. مەنىداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزئارا مەنىداش بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

راست دورست عقیدت بیرله ایمان لارینی صحیح دورست قیلیب مخلوقات لارنینک لطفی عنایتی و رحم شفقت لاریغه فروا و التفات قیلماغایلار (راست- دۇرۇست ئەقىدەت بىرلە ئىمانلارىنى سەھىھ- دۇرۇست قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتۇف-ئىنايەتى ۋە رەھىم- شەفقەتلەرىغە فەرۋا ۋە ئىلتىفات قىلماغايلار). م. سايرامىي. 325- ت ھە.

من اولوغ خان ایکیز بلند تاغدورمن اوشاق فقرالریم کیجیک دریاغه اوخشه (مەن ئۇلۇغ خان ئىگىز- بۆلەند تاغدۇرمەن. ئۇشاق فۇقەرالارىم كىچىك دەرياغا ئوخشا). 313- ت ھە.

امّا مزاج شریف لاری نازوک و غیّور و تیز چابک کشی ایدی (ئەمما مىزاجى شەرىفلەرى نازۇك ۋە غەييۇر ۋە تېز- چابۇك كىشى ئېدى). 286- ت ھە.

اقسولوق ملا اخوند نام بر میرزا زیرک هوشیار بو کمینه راقم حروف بی اعتبارغه بلمشافحه بو طریقه بیرله قصه و اخبار قیلدی (ئاقسۇلۇق موللا ئاخۇند نام بىر مىرزايى زىرەك- ھۇشيار بۇ كەمىنە راقىمى ھۇرۇف بىئىتىبارغا بىلمۇشافەھە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى). 310- ت ھە.

ئە. زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزئارا زىت ئۇقۇملۇق بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلەپ ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى سۈپەتلىگەن ئادەم ياكى شەيئىنىڭ كۆپ ۋە مولluقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شهر شهر صحرا و كنت لارغه كوسى خط لارنى چافلادى همه كته كيجيك اوقوب كوروب خاطر جمع بولدى (شەھر- شەھر، سەھرا ۋە كەنتلەرگە گوسى خەتلەرنى چافلادى. ھەمە كاتتا- كىچىك (ئادەملەر) ئوقۇپ كۆرۈپ خاتىرجەمئ بولدى). 304- ت ھە.

يراق يقين مملكت لارغه انكلانسه هم اوبدان ايش بولمايدور (يەراق- ياقىن مەملەكەتلەرغە ئاڭلانسا ھەم ئوبدان ئىش بولمايدۇر). 311- ت ھە.

قامۇس قىممىتىدىكى ژىرىك ئەسەر « تارىخى ھەمىدى » نىلا ئالساقمۇ، بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۈپەت سۆزلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈمىز. مەسىلەن، يخشى يمان (ياخشى- يامان)، راست يلغان (راست- يالغان)، جونک كيجيك (چوڭ- كىچىك)، آق قرا (ئاق- قارا)، پست بلند (پەست- بۇلەند: ئىگىز- پەس)، راست غلطه (راست- غەلەتە: توغرا- خاتا)، آجيغ چوچوک (ئاچىغ- چۈچۈك)...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2.4. سۈپەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەر ھەمىشە دېگۈدەك ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىدا،يەنى ئىسىم سۆز قىلىپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مۇنداق ھالدىكى سۈپەتلەر خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ؛ خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. بەزى كىتابلاردا، بۇ خىل تىل ھادىسىسىنى "سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى" دەپمۇ ئاتايدۇ. مىساللار:

الان بو تاريخ دابر يوز اون سكيز ياشقا باريب دور توانا قوّت ليک حضرت غوثيه داش لارينى قايناتيب غريب مستحق لارغه اش بريب بيوه بيچاره‌لارکا پشت پناه بولوب اوشطرفاندا وطن‌دار دورلار (ئه‌لئان بۇ تارىخدا. بىر يۈز ئون سه‌كىز ياشقا بارىپدۇر. ته‌ۋانا قۇۋۋه‌تلىك: هه‌زره‌تى غه‌ۋسىييه داشلارىنى قايناتىپ، غه‌رىب مۇسته‌هه‌قله‌رغه ئاش به‌رىپ، بىۋه- بىچاره‌له‌رگه پۇشتى په‌ناه بولۇپ، ئۇشتۇرفاندا ۋه‌ته‌نداردۇرلار). 283- ت هه.

فارسى ديوان هم ترتيب قيليب تور فارسى نظم دا فانى تخلصى قيليب تور بعضى ابياتى يمان ايماس اکثرى سست و فرود تور (فارسىي دىۋان هه‌م ته‌رتىب قىلىپتۇر؛ فارسىي نه‌زمده "فانىي" ته‌خه‌للۇس قىلىپتۇر؛ به‌ئزى ئه‌بياتى يامان ئه‌مه‌س؛ ئه‌كسه‌رى سۇست ۋه فۇرۇد تۇر). بابۇر: ب ن. 211- چ ت.

ترک نينک اولوغى دين کيچيکى کا ديگينچه و نوکردين بيکى کا ديگينچه سارت تيلى دين بهرمند دورلار (تۈركنىڭ ئۇلۇغىدىن كىچىكىگه دىگىنچه ۋه نه‌ۋكه‌ردىن بىگىگه دىگىنچه سارت تىلىدىن ‹پارس تىلىدىن› به‌هرىمه‌نددۇرلار). نه‌ۋائىي: 7- م ل.

کاته کيچيک حيرات خلقى نعمت اباددين طعام ير ايردى (كاتتا- كىچىك هىرات خه‌لقى "نىئمه‌ت ئاباد" دىن ته‌ئام يه‌ر ئىردى). مۆجىزىي: 29- ت مۆ. دىگه‌نله‌رگه ئوخشاش.

2.5. سۆپه‌تنىڭ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، شه‌يئىله‌رنىڭ تۈرلۈك به‌لگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆپه‌ت سۆزله‌ر به‌زىده، ره‌ۋىش ئورنىدا كېلىپ، خۇددى ره‌ۋىش سۆزله‌رگه ئوخشاشلا جۈمله ئىپادىله‌ۋه‌تقان هه‌رىكه‌تنىڭ مۇئه‌ييه‌ن هالىتىنى بىلدۈرۈپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مه‌سىله‌ن:

اوزاق يورماک (ئۇزاق يۈرمه‌ك)، جونک سوزله‌ماک (چوڭ سۆزله‌مه‌ك)،

مفسل بیان ایلاماک (مۇفەسسەل بەيان ئەيلەمەك)، بسیط تانوتماق (بەست تانۇتماق: قىسقچە تونۇشتۇرماق؛ ئومۇمىيەتلىك بىلدۇرمەك)، چابک یوروماک (چابۇك يۈرۈمەك: تېز يۈرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

جۈمىلىلىك مىساللار:

Δ يخشي (ياخشى): يخشي باريب سين سلطان ويس نينک کونکلي ني اليب سين اني قاشينکغه کلتوروب انينک رأيي بيله عمل قيلغاى سين کيم ايش بيلور کشي دور (ياخشى بارىپسىن. سۇلتان ۋەيسنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسىن. ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائيى بىلە ئەمەل قىلغايسىنكىم، ئىش بىلۇر كىشىدۇر). بابۇر: ب ن. 209- چ ت.

Δ يراق راق (يەراقراق// يىراقراق): محلاتي قورغان دين بر شرعي يراق راق توشوبتور (مەھەللاتى قورغاندىن بىر شەرئى يىراقراق تۈشۈپتۇر). ب ن. 318- چ ت.

Δ اولوغ (ئۇلۇغ): خداوند کريم اوز قدرتي برله اولوغ قيلغان ادم لاردور بيزلار هم اولوغ بيلماکيميز لازم دور (خۇداۋەندىكەرىم ئۆز قۇدرەتى بىرلە ئۇلۇغ قىلغان ئادەملەردۇر، بىزلەر ھەم ئۇلۇغ بىلمەكىمىز لازىمدۇر). م. سايرامي: 373- ت هه.

Δ اوزاق (ئۇزاق): محاصره امتدادي اوزاق تارتتي ذخيره و اوق هيج طرف‌دين کلمادي کومک و مدد هيج جانب دين يتيشمادي (مۇھاسىرە ئىمتىدادى ئۇزاق تارتتى. زەخىرە ۋە ئوق ھېچ تەرەفدىن كەلمەدى. كۆمەك ۋە مەدەد ھېچ جانىبدىن يەتىشمەدى). بابۇر: ب ن. 344- چ ت.

2.6. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - لی:

ايرنينک عقيقي گرجه جهاندا يگانه‌دور،

چهرم مینکیزلی هم ینه بر کهربا قنی.

(ئېرنىڭ ئەقىقى گەرچە جەھاندا يىگانەدۇر، چېھرەم مېڭىزلى ‹ مېڭىزلىك › ھەم يەنە بىر كەھرەبا قەنى: لېۋىڭ ياقۇتى جاھاندا يىگانىدۇر، ئەمما چىرايىمدەك سېرىق كەھرىۋا بارمۇ قېنى؟). سەككاكىي: 218- ئۇ ك ن.

دردلی دل هیچ توختاماس سرلیق قلم قایناب یازار،

مونکلی دادیمنی ایشتسه خضرتسبیح دین ازار.

(دەردلى ‹ دەرتلىك › دىل ھېچ توختاماس سىرلىق قەلەم قايناب يازار، مۇڭلى ‹ مۇڭلۇق › دادىمنى ئىشىتسە خىزىر تەسبىھتىن ئازار). نىم شەھىد: "ئالدىدا" 1946- يىل.

△ - لیغ// - لیق// - لیک:

حالا بو تاریخ دا قاضی کلان لیق منصبی دا و حیات لیق دولتی دا بر قراردورلار (ھالا بۇ تارىخدا، قازىكەلانلىق مەنسەبىدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتىدە بەرقارارىدۇرلار). 286- ت ھە.

جهل نادانلیغ تهتین بوینومغه آلدیم (جەھل نادانلىغ تۆھمەتىن بوينۇمغا ئالدىم: دۆت- كالۋا دېگەن تۆھمەتكىمۇ قالدىم). نەۋائىي: م قۇ. 257-چ ت.

نهایتی کنکرو و سیع زمین دور تورت بیش ای لیق منزل مضافت دور (نىھايەتى كەڭرۇ ۋەسئ زەمىندۇر، تۆرت بېش ئايلىق مەنزىل مۇزافاتدۇر). 388- ت ھە.

یته یاشدین یتمیش یاشغچه لیک شناورلیک علمینی یعنی سودا اوزه دورغان نی بیلادور (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغىچەلىك شىناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۇزەدۇرغانىنى بىلەدۇر). 389- ت ھە.

△ - لوغ// - لوق// - لوک:

نه اندا اختیار اولغای منکا جان ایلاماک قربان،

قویوبان اشک یاغین هر زمان اوتلوغ عزاریمغه.

(نه ئاندا ئىختىيار ئولغاي مەڭا جان ئەيلەمەك قۇربان،

قۇيۇبان ئەشك ‹ كۆز يېشى › ياغىن ھەر زەمان ئوتلۇغ ئىزارىمغە). ئابدۇرەھىم نىزارىي: « رابىئە- سەئىدىن » 454- ئۇ ك ن.

توتاشدی بر کوروب اوتلوغ یوزونک نی شعلهء هجران،

وجودوم نی کول ایلاب ایلادینک توفراق بیله یکسان.

(تۇتاشدى بىر كۆرۈپ ئوتلۇغ يۈزۈڭنى شۇئلەئى ھىجران، ۋۇجۇدۇمنى كۈل ئەيلەپ، ئەيلەدىڭ تۇفراق بىلە يەكسان). ئا. نىزارىي: «مەسئۇد- دىلئارا» 460- ئۇ ك ن.

آه اولتوردی فراق اول گل‌عزاریمدین یراق،

لاله یوزلوک سرو بویلوق توغری یاریمدین یراق.

(ئاھ ئۆلتۈردى فىراق ئول گۈل ئىزارىمدىن ‹ گۈل يۈزلۈكۈمدىن › يىراق، لالە يۈزلۈك، سەرۋ بويلۇق توغرى يارىمدىن يىراق). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

∆ - چین:

زمین لاری عاجز و تولاسی قوم لوقدور غله حاصلی هم کمچین میوه یمیش لاری سیراب و تولادور (زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر. غەللە ھاسىلى ھەم كەمچىن ‹ كەمچىل ›. مېۋە- يەمىشلەرى سىراب ‹ ئېشىپ- تېشىپ تۇرىدۇ› ۋە تولادۇر). م. سايرامىي: 331- ت ھە.

هواسی ایسیغ آب جاری لاری کمچین اکثری کاریز بیرله زراعت قیلادور (ھەۋاسى ئىسسىغ، ئابى جارىلارى ‹ ئېقىن سۇلىرى › كەمچىن، ئەكسەرى ‹ مۇتلەق كۆپچىلىكى › كارىز بىرلە زىرائەت قىلادۇر). 346- ت ھە.

يايلاق اوتلاقی آز چهار پای لاری کمچین دور (يايلاق، ئوتلاقى ئاز،

چاهار پايلارى كەمچىندۇر). 329- ت ھە.

Δ - سيز (- سىز):

كوج سيز (كۆچسىز)، جان سيز (جانسىز)، نورسيز (نۇرسىز). بهره‌سيز (بەھرەسىز)، فايده‌سيز، تيل سيز، راحت سيز، يول سيز...

Δ - جيل// - چيل (چىل):

صميميت چيل (سەممىيەتچىل)، راست چيل (راستچىل)...

Δ - چان:

ايش چان (ئىشچان)، كونكلەک چان (كۆڭلەكچان)...

Δ - پرست:

خودپرست (خۇدپەرەست)، بت پرست (بۇتپەرەست)، آتش پرست (ئاتەشپەرەست)، پل پرست (پۇلپەرەست)، آبروى پرست (ئابروييپەرەست)...

Δ - پرور:

وطن پرور (ۋەتەنپەرۋەر)، خلق پرور (خەلقپەرۋەر)، ملت پرور (مىللەتپەرۋەر)، فقير پرور (فەقىرپەرۋەر)، علم پرور (ئىلمپەرۋەر)...

Δ خوش (خۇش): خوش حال (خۇشھال)، خوش بوى (خۇشبۇي)، خوش فعل (خۇشفئىل)، خوش خوى (خۇشخۇي)، خوش قامت (خۇشقامەت)، خوش طبع (خۇشتەبئ)، خوش ملاقات (خۇشمۇلاقات)، خوش زبان (خۇشزەبان)...

Δ بى: بى چاره// بيچاره (بىچارە)، بى اختيار (بىئىختىيار)، بى وفا (بىۋەفا)، بى‌حيا (بىھەيا)، بى ادب (بىئەدەب)، بى واسطه (بىۋاستە)...

Δ نا: نا اميد (نائۈمىد)، نا اوستا// نا اوسته (نائۇستا). ناكار، نا انصاف (نائىنساپ)، نا شكر (ناشۈكۈر)، نا تعيين (ناتەئيىن

ناتاين)، نا موافق (نا مۇۋافىق)، نالايق (نالايىق)، ناچار ، ناكس (ناكەس)...

Δ بد (بەد): بد دعا (بەددۇئا)، بدبخت (بەدبەخت)، بدنيت (بەدنىييەت)، بدقيليق (بەدقىلىق)، بدخرج (بەدخەرج)، بد طعم (بەدتەئم)، بدبوى (بەدبۇي)، بدرنك (بەدرەنگ)، بدخوى (بەدخۇي)، بد معامله (بەد مۇئامەلە)، بد معاش (بەدمەئاش)...

Δ خوب: خوبروى (خوبروي)، خوبرويان، خوب طلعت (خوبتەلئەت)...

Δ - سار: خاك سار (خاكسار)، كوه سار (كوهسار)...

Δ - ساز: نظم ساز (نەزمساز)، بزم ساز (بەزمساز)، سحر ساز (سەهر ساز)...

Δ - ى// ى (ئي): كاشغرى (كاشغەري)، ختنى (خوتەني)، ياركندى (ياركەندي)، فارابى (فارابي)، طرفانى (تۇرفاني)، اويغورى (ئۇيغۇري)...

ئۇندىن باشقا، بىز « ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار » دېگەن پاراگرافتا كۆرسىتىپ ئۆتكەن "- گير (گىر)، - بان، - وش (- ۋەش)، - وار (- ۋار)، افشان (ئەفشان)، انگيز (- ئەنگىز)، كو// كوى (- گۇ// گۇي)، - جو// جوى (جۇ// جۇي)، - شوى (شۇي)، انداز (- ئەنداز)، نما// نماى (-نەما//- نەماي)، - سرا// - سراى (- سەرا// - سەراي)، آميز (ئامىز)، افزا (- ئەفزا)، افكن (- ئەفكەن)، انديش (- ئەندىش)، - پوش، -پاش، پيما// پيماى (- پەيما// - پەيماي)، پذير (- پەزىر)، پيوند (- پەيۋەند)، - ور (- ۋەر)، - بار، - سوز، - ريز (- رىز)، آرا (- ئارا) " قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولۇپمۇ سانىلىدۇ.

ئاندىن، بۇ قوشۇمچىلار ئىچىدىكى "افشان، افكن" لار تەركىبىدىكى ھەرپى ئىللەت ئەلىف (ا) چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، "فشان، فكن" قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

§3. ئالماش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالماش سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، "كىشىلىك ئالماشلار"، "كۆرسىتىش ئالماشلىرى"، "ئۆزلۈك ئالماشلىرى"، "بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى"، "ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى"، "بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى" ۋە "سوئال ئالماشلىرى" دېگەن يەتتە تۈرگە بولۇنىدۇ.

3.1. كىشىلىك ئالماشلىرى

∆ بىرلىك I شەخس: من// مين (مەن// مېن)

من تولا هاريب كتيم (مەن تولا ھارىپ كەتتىم). 258- ت ھە. اكام برله مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكه من كيلورمن (ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە. من طنبور چليشنى بيلماسمن... قيزيم چاليدور (مەن تەنبۇر چالىشنى بىلمەسمەن... قىزىم چالادۇر). 35- ت مۇ.

مين و محمدى كوكلتاش ايكاو كيلدوك (مېن ۋە مۇھەممەدى كۆكەلتاش ئىككەۋ كېلدۇك). ب ن. 331- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، "فقير، حقير، كمينه" سۆزلىرىمۇ بىرلىك I شەخس ئالمىشى ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

فقير ايكالاسى بزركوار رفيع مقدارغه نياز منديلغ و كداليغ يوزيدين تتبع قيليب مين و اتين تحفة الافكار ديب مين (فەقىر ئىككەلەسى بۇزۇرگۋارى رەفىئمىقدارغە نىيازمەندلىغ ۋە گەدالىغ يۈزىدىن تەتەببۇئ قىلىپمېن ۋە

ئاتىن "تۆھفەتۇل ئەفگار" دېيىمىن). ئەلىشىر نەۋائىي: 24- م ل.

بولاردين باشقا الگيرى كين كوب از بولوب پوتكان اوتوز الته فارچه كتابلاريدين فقير بهرمند بولوب اوزلاريديكىخصلت و عشق محبت لارينى معلوم قيلديم (بۇلاردىن باشقا، ئىلگەرى- كەيىن، كۆپ- ئاز بولۇپ پۈتكەن ئوتتۇز ئالتە پارچە كىتابلىرىدىن پەقىر بەھرىمەن بولۇپ، ئۆزلىرىدىكى خىسلەت ۋە ئىشق- مۇھەببەتلىرىنى مەلۇم قىلدىم). مۇجمىزىي: 17- ت مۇ.

عاصى قلونكدورمن فقير، جافى قلونكدورمن حقير،

غم ايلگيده بولدوم اسير، سين سين منكا فرياد رس.

(ئاسىي قۇلۇڭدۇرمەن پەقىر، جاپىي قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر،

غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر، سېن سېن ماڭا پەريادرەس). 2- ت مۇ.

بەزەن نەقىل جۈملىلەردە، ئەرەبچە بىرلىك I شەخس ئالمىشى "انا" (ئەنە: مەن) مۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ختن غه باريب مخالفت و مخاصمت كوسيغه بر علانيه صدا بريب انا ولا غيرى سكەسين اوردى (خوتەنغە بارىپ، مۇخالەپەت ۋە مۇخاسەمەت كۇسىغا بەرئەلانىيە سەدا بېرىپ، "ئەنەۋە لا غەيرى" سىككەسىن ئۇردى). م. سايرامىي: 266- ت ھە.

Δ بىرلىك II شەخس: سن// سين (سەن// سېن)

سين مندين نيمه يمانلىق كوردونك سني من هديجى قيليب التفات قيلديم و سين كورنمك ليك قيلدينك (سېن مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ سېنى مەن ھۆدەيچى قىلىپ، ئىلتىپات قىلدىم ۋە سېن كورنەمەكلىك قىلدىڭ). 263- ت ھە.

هم خوش بيتكوجى هم دلكش ايتقوجى سن دورسن (ھەم خوش بىتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن). 4- ت مۇ.

Δ بىرلىك III شەخس: اول (ئول)، آ// ا (ئا)، او (ئۇ)

حسن استغناسيدا اول عشق سوداسيدا من،

واه عجب كيم من قرا مست اول قرا كوز باده خوار.

(هۆسن ئىستىغناسىدا ئول، ئىشق سەۋداسىدا مەن، ۋاھ ئەجەبكىم، مەن قارا مەست، ئول قارا كۆز بادەخار). تەجەللىي: 628- ئۇ ك ن.

انينك شاد بولغانى نى كشى بيلماس ايردى بيدماغ بولغانينى هم كشى بيلماس ايردى (ئانىڭ شاد بولغانىنى كىشى بىلمەس ئېردى. بىدەماغ بولغانىنى ھەم كىشى بىلمەس ئېردى). مۆجىزىي: 7- ت مۇ.

اني قاشينكغه كيلتوروب انينك رأيى بيله عمل قيلغاى سين كيم ايشبيلور كشى دور (ئانى قاشىڭغا كېلتۈرۈپ، ئانىڭ رائيى بىلە ئەمەل قىلغايسېنكىم، ئىش بىلۈر كىشىدۇر). ب ن. 209- چ ت.

ياركند خوتن ديارلارينى ابادیغه انينك اولادى يتكوزگان ياركند خوتن اهلى انينك اولادلاريدين دورميز (ياركەند، خوتەن دىيارلارىنى ئابادىغا ئانىڭ ئەۋلادى يەتكۈزگەن. ياركەند، خوتەن ئەھلى ئانىڭ ئەۋلادلارىدىندۇرمىز). مۆجىزىي: 6- ت مۇ.

∆∆ يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل كۆرۈلىدىغان "آنينك (ئانىڭ) "، "انی// انی (ئانى) " سۆزلىرىنىڭ ئۆزىكى بولغان "آ// ا (ئا) " نىڭ ئەمەلىيەتتە، بىرلىك III شەخس ئالمىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمدى كۆپلۈك III شەخس ئالمىشىنىڭ "آ لار" (ئالار) دىن باشقا، "اولار" (ئۇلار) بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكى بولسا، ئۇنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ "اول" (ئول) دىن باشقا، "او" (ئۇ) ئىكەنلىكىنمۇ دەلىللەيدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇنىدىن باشقا، ھەممىشە قىلىنىدىغان ئەرەبچە دۇئالاردا، ئەرەب تىلىدىكى بىرلىك III شەخس ئالمىشى "- ە" (- ھۇ) ۋە "- ها" (- ھە) لەرمۇ قوللىنىلغان.

مەسلەن:

اويقودين اويغانيب عباس رضى الله عنه نينك مرقدلاريغه بارسالار عصادا سيزغان ير معاينه كورونديى (ئۇيقۇدىن ئويغانىپ، ئاببباس رەزىياللاھۇ ئانھۇ (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) نىڭ مەرقەدلەرىغە باسارلار، ئەسادا سىزغان يەر مۇئايەنە كۆرۈندى). ت ئە. 185- چ ت.

ام المسلمين حضرت خديجه رضى الله عنها روايت قيلميش لاركى... (ئۇممۇلمۇسلىمىين ھەزرەتى خەدىچە رەزىياللاھۇ ئانھە (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) رىۋايەت قىلمىشلاركى...) 259- ق ئە ت.

Δ كۆپلۈك I شەخس: بيز// بيزلار (بىز// بىزلەر)

اولوغ خان نينك نورغون جريكلارى اوزون يرلاردين بييز قديمقى اوشاق نقرالارينى يوخلاب تافيب الماق اوچون اقسوغه كليب دور (ئۇلۇغ خاننىڭ نۇرغۇن چەرىكلەرى ئۇزۇن يەرلەردىن بىز قەدىمقى ئۇشاق فۇقەرالارنى يوخلاپ تاقىپ ئالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەلىپدۇر). 304- ت ھە.

اوزلارى نينك دعالارى بركاتيدين بيزلار موندا جونك كيجيك اولوغ اوشاق همه لاريميز تنج امان دورميز (ئۆزلەرىنىڭ دۇئالارى بەرەكاتىدىن بىزلەر مۇندا چوڭ- كىچىك، ئۇلۇغ- ئۇشاق ھەمەلەرىمىز تىنچ- ئەماندۇرمىز). ق ت خ. 131- چ ت.

ينه بيزلەرغه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارغه و بال بولادورغان ايشلارنى اصلا قيلمانكلار (يەنە بىزلەرغە يۈز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەم باھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرالارغا ۋەبال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار). 304- ت ھە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "بيز" ئالمىشى يەنە ئۆزىنىڭ "بيزينك" (بىزنىڭ) شەكلى بىلەن، I شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ كەمتەرلىك ۋە سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

فلان كونى كيجه‌سى دولتخانه عالى غه يتيب كليب فلان وقت دا دعا قيليب يانسونلار بيز منتظر دورميز (فۇلان كېچەسى دەۋلەتخانەئى ئالىيغا يەتىپ كەلىپ، فۇلان ۋەقتدە دۇئا قىلىپ يانسۇنلار، بىز مۇنتەزىردۇرمىز ‹ مەن ئىنتىزاردۇرمەن ›). 272- ت هە.

محب بسياردور سيزكا و ليكن،

بيزينك تك عهدى مستحكم تابيلماس.

(مۇھىب بىسىياردۇر ‹ دوست كۆپ › سىزگە ۋەلاكىن، بىزنىڭتەك (مەندەك) ئەھدى مۇستەھكەم تاپىلماس). ئاتايى: 172- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈك|| شەخس: سىز// سىزلار (سىز// سىزلەر)

ديبان كبى اشكيم دين نشان سيز،

بولونك اشكيم درى يانكليغ روان سيز.

(سىلەر ياش ئۈنچىلىرىمدىن نىشانسىلەر، مېنىڭ ياش ئۈنچىلىرىمگە ئوخشاش راۋان ئېقىڭلار). نەۋائىي: ف ش. 35- چ ت.

بيك بچه اوزكالارغه قراب سيزلار نيمه ديدور سيزلار ديكانلاريدا قالغان لار دادخواه اغام نينك مصلحتى يخشى مصلحت دور بيزلارغه هم معقول ديديلار (بەگ بەچچە ئۆزگەلەرغە قاراپ: "سىزلەر نېمە دەيدۇرسىزلەر" دېگەنلەرىدە، قالغانلار: "دادخاھ ئاغامنىڭ مەسلەھەتى ياخشى مەسلەھەتدۇر، بىزلەرغە ھەم مەئقۇل" دېدىلەر). 267- ت هە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، || شەخس كۆپلۈك ئالمىشى "سىز" شۇنداقلا ئۇنىڭ "سىزىنك" (سىزنىڭ) شەكلى ھەمىشە دېگۈدەك || شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

انداغ بولسه سيز ايلكرى لاب باريب خزينه‌لارغه حاضر ليق قيليب تورونك ديب فرمايش قيلدى (ئانداغ بولسا، سىز ئىلگەرىلەپ بارىپ

خەزىنەلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ دېپ فەرمايىش قىلدى). 263- ت ھە.

سيز تولا اوبدان آدم ايكانسيز من انكلاب بيلديم امّا عيبينكيز يى رين ايكانسيز يعنى بولك ولايت نينك آدمى ايكانسيز (سىز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيىبىڭىز يى رىن ئىكەنسىز، يەئنى بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئىكەنسىز). 280- ت ھە.

سيزينك تك حوروش آدم تاييلماس،

پرى يوزلوك مسيحادم تاييلماس.

(سىزنىڭتەك (سەندەك) ھۆرۋەش ئادەم تاپىلماس، پەرى يۈزلۈك مەسىھادەم تاپىلماس). ئاتايى: 170- ئۇ ك ن.

∆ كۆپلۈك III شەخس : آلار (ئالار)، اولار (ئۇلار)

اكر بعضى ابا قيليب دورلار دلايل بيله آلارغه خاطر نشان قيليليب دور (ئەگەر بەئزى ئىبا قىلىپدۇرلار، دەلايىل بىلە ئالارغە خاتىر نىشان قىلىلىپدۇر)؛... فارسى سوزدا جميع آلار سوزيدين يوقارى راق سوز يوقتور (... فارسي سۆزدە جەمىئ ئالار سۆزىدىن يۇقارىراق سۆز يوقتۇر). نەۋائىي: 28-، 29- م ل.

هيچ آفريده اولار نينك مهماتيغه دخل قيلماسونلار (ھېچ ئافەرىدە ئۇلارنىڭ مۇھىمماتىغا دەخل قىلماسۇنلار). 298- ت ھە.

اولار نينك غارلاريدين افتاب مايل بولسه افتاب نينك نورى غارنينك اونك طرفيكا توشماى دور (ئۇلارنىڭ غارلارىدىن ئافتاب مايىل بولسا، ئافتابنىڭ نۇرى غارنىڭ ئوڭ تەرەفىگە تۈشمەيدۇر). 366- ت ھە.

عالم نينك صاحب و ايكاسى اولاردور (ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر). 281- ت ھە.

∆∆ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "اولار (ئۇلار)// آلار (ئالار) " ئالمىشى

بىرلىك ||| شەخسنىڭ ھۆرمەت ۋە سىپايە تۈرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

حضرت علی شیر نوایی علم فصاحتده بۇ عزیزنی اوستازیم دیر ایردىلار اولار حضرت نوایی نی سن مىنىڭ اوستازیم دیر ایردیلار و منینك عمروم ایجیده پوتوگان اون مینك مصراع شعریمدین سنینك ایکی مصراع شعرینك ارتوق دیر ایردیلار (ھەزرەتى ئەلىشىر نەۋايى ئىلمى فەساھەتتە بۇ ئەزىزنى "ئۇستازىم" دېر ئېردىلەر. ئۇلار (ئۇ) ھەزرەتى نەۋايىنى "سەن مەنىڭ ئۇستازىم" دېر ئېردىلەر ۋە "مەنىڭ ئۆمرۈم ئىچىدە پۈتۈلگەن ئون مىڭ مىسرائ شېئرىمدىن سەنىڭ ئىككى مىسرائ شېئرىڭ ئارتۇق" دېر ئېردىلەر). مۆجىزىي: 32-، 33- ت مۇ.

3.2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

ئا. يېقىننى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

Δ بو (بۇ):

بو اط لارنى قیداغ آدم آخته قیلادور (بۇ ئاتلارنى قايداغ ئادەم ئاختا قىلادۇر؟). 257- ت ھە.

حضرت علی شیر امیر حضرتلاری بو فن نی هم حضرت جامیدین تعلیم آلدیلار (ھەزرەتى ئەلىشىر ئەمىر ھەزرەتلەرى بۇ فەننى ھەم ھەزرەتى جامىيدىن تەئلىم ئالدىلار). مۆجىزىي: 16- ت مۇ.

بو قصیده کا داغی کوب معانی کوهری درج و عمر نقدی خرج بولوب دور (بۇ قەسىدەگە داغى كۆپ مەئانى گەۋھەرى دەرج ۋە ئۆمر نەقدى خەرج بولۇپدۇر). نەۋائىي: 25- م ل.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "بو (بۇ) " ئالمىشى ئىسىم ئورنىغا ئالمىشىپ، كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەندە، كۆپىنچە "مو" (مۇ) غا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

∆ ئگملك كېلشته:

مونونك نتايجى كل لارى روزكار اهليغه بى حدو مقدار آچيلا باشلادى و باشلاريغه بى اختيار ساچيلا كيريشتى (مۇنۇڭ نەتايىجى گۈللەرى روزگار ئەھلىغە بىھەددۇ مقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارىغا بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتى). نەۋائىي: 21- م ل.

مونينك راستى اولوغ خانغه معلوم بولماى سوراغى هم بولماى يوقاليب كتى (مۇنىڭ راستى ئۇلۇغ خانغا مەئلۇم بولماي، سوراغى ھەم بولماي يوقالىپ كەتتى). 310- ت ھە.

∆ يۆنلش كېلشته:

اوزكالارنى مونكا قياس قيلسون (ئۆزگەلەرنى مۇڭا قىياس قىلسۇن). 8- م ل.

خواه يول اريق و قير بولسون و خواه موينينك غه اوخشه نرسه لاردين بولسون... (خاھ يول، ئەرىق ۋە قىر بولسۇن ۋە خاھ مۇنىڭغا ئوخشا نەرسەلەردىن بولسۇن...). 381- ت ھە.

بو قسم ايشلاردين و منكا اوخشه شرع شريف دا جايز ايماس ايشلاردين البتة پرهيز و احتيات قيلماق واجب دور (بۇ قىسىم ئىشلەردىن ۋە مۇڭا ئوخشا شەرئى شەرىفدە جايىز ئېمەس ئىشلەردىن ئەلبەتتە پەرھىز ۋە ئېھتىيات قىلماق ۋاجىبدۇر). 382- ت ھە.

مصلحتى مونكا قرار تافتى (مەسلەھەتى مۇڭا قەرار تاپتى)؛ مونكا هەم احتمالى بار (مۇڭا ھەم ئېھتىمالى بار)؛ مونكا دخل تعرضى و تبديل اصلا يول تافمايدور (مۇڭا دەخل- تەئەررۇز ۋە تەبدىل ئەسلا يول تاپمايدۇر). 269-، 364-، 367- ت ھە.

∆ چۈشۈم كېلشته:

مونى بيليب اورو شماغان بر نيجه يخشى بهادرلار يايدى جنكى دين

يانغانلاريجه يورت غه جيقيب كتى (مۇنى بىلىپ ئۇرۇشماغان بىر نېچچە ياخشى بەھادىرلار يايدى جەڭدىن يانغانلارىچە يۇرتغا چىقىپ كەتتى). 267- ت هه.

بو كلتوركان دليل لارى اوزلاريكا خجل ليق نى كلتورادور مونى بيلمايدور (بۇ كەلتۈرگەن دەلىللەرى ئۆزلەرىگە خىجىللىقنى كەلتۈرەدۇر، مۇنى بىلمەيدۇر). 362- ت هه.

∆ چىقىش كېلىشتە:

موندين نارى بى تكلف و روشن و باك الفاظ بيله بيت (مۇندىن نەرى بىتەكەللۇف ۋە رەۋشەن ۋە پاك ئەلفاز بىلە بىت). ب ن. 207- چ ت.

دليلى موندين واضح راق و شاهدى موندين لايح راق بولا آلورمو (دەلىلى مۇندىن ۋازىھراق ۋە شاھىدى مۇندىن لايىھراق بولا ئالارمۇ). نەۋائىي: 6- م ل.

موندين باشقه علم لار ديمو نهايتى ياخشى دقيق كتاب لار تصنيف قيلديلار (مۇندىن باشقا ئىلملاردىمۇ نىھايەتى ياخشى دەقىق كىتابلارنى تەسنىف قىلدىلار). مۆجىزىي: 14- ت مۇ.

موندين كين پادشاه و حاكم ولايت لارده هم بو صفت لار جارى اولسه كرك (مۇندىن كەيىن، پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردە ھەم بۇ سىفەتلەر جارى ئۇلسا كەرەك). م. سايرامىي: 259- ت هه.

∆ ئورۇن كېلىشتە:

هيچ تكلم اهلى نينك موندا دعويسى يوقتور و سوزى صدق و ايشى تسليم اوقدور (ھېچ تەكەللۇم ئەھلىنىڭ مۇندا دەئۋاسى يوقتۇر ۋە سۆزى سەدەقە ۋە ئىشى تەسلىم ئوقدۇر). نەۋائىي: 4- م ل.

مونينكدا حكمت غامضەلار باردور (مۇنىڭدا ھىكمەتى غامىزەلەر باردۇر)؛ مونينكدا احتمال و كمان يول تافمايدور (مۇنىڭدا ئېھتىمال ۋە

گۇمان يول تافمايدۇر). 361-، 374- ت هە.

Δ ئوخشاتما كېلىشتە:

مونداق قيلماغان امرنى اوزلوك بيله قيلماق مشكل ايدى (مۇنداق قىلماغان ئەمرنى ئۆزلۈك بىلە قىلماق مۇشكۈل ئېدى). بابۇر: ب ن. 205- چ ت.

اكر اندكى بولسه هم مونداغ فعل لارنى قيلغوچى عزاب دوزخ غه لايق و سزاوار بولادور (ئەگەر ئەندەكى بولسا ھەم مۇنداغ فىئىللەرنى قىلغۇچى ئەزابى دەۋزەخغە لايىق ۋە سەزاۋەر بولادور). 381- ت هە.

عالم اوتوب مونينكديك خوش آواز كشى كلمايدور ايردى (ئالەم ئۆتۈپ مۇنىڭدېك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمەيدۇر ئېردى). مۆجىزىي: 23- ت مۇ.

بو لفظ الاردا يوقتور مونونكديك لفظ لارى هم يوقتور (بۇ لەفز ئالاردا يوقتۇر، مۇنۇڭدېك لەفزلەرى ھەم يوقتۇر). 10- م ل.

تنكرى تعالى مونداق سيونچ لارنى منكا و سنكا هميشه روزى قيلغاى آمين يا رب العالمين (تەڭرىتەئالا مۇنداق سۆيۈنچلەرنى مەڭا ۋە سەڭا ھەمىشە روزى قىلغاي ئامىن، يا رەببۇلئالەمىن!) بابۇر: ب ن. 207- چ ت.

Δ تەڭلەشتۇرمە كېلىشتە:

ترك الفاظى نينك فارسى غه مونچه مزيتى و نفس امردا مونچه دقتى و و سعتى نظم طريقى دا شايع ايماس ايردى (تۈرك ئەلفازىنىڭ فارسىيغە مۇنچە مەزىيەتى ۋە نەفس ئەمردە مۇنچە دىققەتى ۋە ۋۇسئەتى نەزم تەرىقىدە شايىئ ئېمەس ئېردى). نەۋائىي: 20- م ل.

ΔΔ ئەلۋەتتە، يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللاردا، شۇنداقلا بىرىكمە ئالماش ھاسىل قىلغان چاغدا، «بۇ» ئالمىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ھاللارمۇ ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

شاعرليق مغنى ليك خطاطليق توغريسيدا بونينك ديك مفيد كتاب آزدور

(شائىرلىق، مۇغەننىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا، بۇنىڭدىك مۇفىد كىتاب ئازدۇر). مۆجىزىي: 37- ت مۇ.

آرزينك يابغاج كوزومدين توكولور هر لحظه ياش،

بويله كيم پيدا بولور يولدوز نهان بولغاج قوياش.

(ئارەزىڭ ياپىغاچ كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەر لەھزە ياش،

بۆيلە كىم ‹ مۇنداق › پەيدا بولۇر يۇلدۇز نىھان بولغاچ قۇياش).

-ئەلىشىر نەۋائىي.

△ هذا (ھەزە):

امير خدايداد قبرلارى اوستينده هذا قبر امير خدايداد تركستانى ديب بر نجه القاب لار برله ذكرقيليب تاشغه نقش قيليب اولتورغوزوبدور (ئەمىر خۇدايداد قەبرلەرى ئۈستىندە "ھەزە ‹ بۇ › قەبر ئەمىر خۇدايداد تۈركىستانىي" دىيپ بىر نەچچە ئەلقابلار بىرلە زىكر قىلىپ تاشغا نەقش قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇر...). ت ئە. 187- چ ت.

△ اوشبو (ئۇشبۇ):

محله بيله قلعەغه فاصله اوشبو خندق ياقاسى داغى شاه راەتور (مەھەللە بىلە قەلئەغە فاسلە ئۇشبۇ خەندەق ياقاسىداغى شاھراھتۇر). ب ن. 310- چ ت.

مشتغل اوشبو نوع غه كورار و زمان و رسم اهلى طريق دين چيقماغنى مناسب كورماس و بو نوع بيله قالور (مۇشتەغىل ئۇشبۇ نەۋئىغە كۆرەر ۋە زەمان ۋە رەسم ئەھلى تەرىقىدىن چىقماغنى مۇناسىب كۆرمەس ۋە بۇ نەۋئ بىلە قالۇر). نەۋائىي: 19- م ل.

اوشبو فترات كونلاريدا نياز حاكم بيك يكيت محرم ملازم لارينى ئاليب ختن غه قراب قاچتى (ئۇشبۇ فەتەرات كۈنلەرىدە، نىياز ھاكىم بېگ يىگىت، مەھرەم، مۇلازىملارىنى ئالىپ، خوتەنغە قاراپ قاچتى)؛ اوشبو طريقه برله

تولا التون كموش و پاكزه تاش يشب لارنى مخفى قيلغان ايكان (ئۇشبۇ تەرىقە بىرلە، تولا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە پاكىزە تاشى يەشبلەرنى مەخفى قىلغان ئىكەن). 261-، 278- ت هە.

Δ مذكور (مەزكۇر):

كل جاندارات لاردين مذكور باغنينك ايجيكا بر جفت دين سولاديلار (كۈللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۈفتتىن سولادىلار). 273- ت هە.

ئە. يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

Δ اول (ئول):

اولزمانى كيم ابولقاسم پانصدنى نياز حاكم بيك ارقەسيدين مانكدورغان ايدى (ئولزەمانىكىم، ئەبۇلقاسىم پانسەدنى نىياز هاكىم بېگ ئارقاسىدىن ماڭدۇرغان ئىدى). 267- ت هە.

اول عصردا جمع بولغان ايدى هيج عصرو زمانەدا بو ديارلاردا بو طهريقە جمعيّت فيدا قلماغان بولغايلار (ئول ئەسردە جەمئ بولغان ئىدى. هېچ ئەسر ۋە زەمانەدە بۇ دىيارلاردا، بۇ تەرىقە جەمئىييەت فەيدا قىلماغان بولغايلار). 283- ت هە.

اول زماندا اتا اناسى بالالارى اولگاندە مصيبت ماتميدە طنبور چليب يغلاب اولوكنى كويدوروش رسمى بار ايردى (ئول زەماندا، ئاتا- ئاناسى، بالالارى ئۆلگەندە، مۇسىبەت ماتەمدە، تەنبۇر چالىپ يىغلاپ، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈش رەسمى بار ئېردى). مۆجىزىي: 6- ت مۆ.

ΔΔ بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "ئەنە، ئاشۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يىراقنى كۆرسىتىش ئالماشلىرى كۆرۈلمىدى. ئەمما "آ// ا" (ئا) دېگەن ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالمىشىنىڭ ئىسىم سۆزلەر

ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىكى شەكلى تۆۋەندىكىچە كۆرۈلدى:

△ ئىگىلىك كېلىشتە: آنينك// انينك (ئانىڭ)

اندا مكان توتقاى و انينك ايجيكا سيغاى (ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي). 365- ت هە.

اول اوبدان فعل خوى و اطوارحميده لارينى اليب انينك اورنيغه كردار نالايقه و اخلاق ذميمه لارنى اولتورغوزوب... (ئەۋۋەل ئوبدان فىئل- خۇي ۋە ئەتۋارى ھەمىدەلەرنى ئالىپ، ئانىڭ ئورنىغا كەردارى نالايىقە ۋە ئەخلاقى زەمىمەلەرنى ئولتورغۇزۇپ...). 259- ت هە.

△ يۆنىلىش كېلىشتە: انكا (ئاڭا)

بير متعين نيمەكيم آق اوى دور انكا خركاه آت قويوپتورلار (بىر مۇتەئەييەن نېمە كىم، ئاق ئۆيدۇر، ئاڭا "خەرگاھ" ئات قويۇپتۇرلار). نەۋائىي: 14- م ل.

هر نرسه نصى قاطع برله ثابت بولسەلار انكا تبديل و تغيير بركالى بولمايدور (ھەرنەرسە ناسسى قاتئ بىرلە سابىت بولسالار، ئاڭا تەبدىل ۋە تەغيىر بەرگەلى بولمايدور). م. سايرامىي: 375- ت هە.

△ چۈشۈم كېلىشتە: انى // آنى (ئانى)

تيلاركه آني بو فن اهلى غه عرضى قيليب جلوه بيركاى (تىلەركى، ئانى بۇ فەن ئەھلىغە ئەرز قىلىپ، جىلۋە بېرگەي). 19- م ل.

قرا دېرلار آق كوروب اني بو معنى بيرلەكيم،

صورتي كافور يانكليغ سيرتي دورميش ايپار.

(قارا دېرلەر ئاق كۆرۈپ، ئانى بۇ مەئنا بىرلەكىم، سۈرەتى كافۇر ياڭلىغ، سىرەتى دۇرمىش ئىپار). تەجەللىي: 626- ئۇ ك ن.

△ چىقىش كېلىشتە: اندين// آندين (ئاندىن)

يانا بير مثال توركه دام دور يانا توركه آندين دقيق راق دوركه قوش
اولتورور بيغاچ دور (يانا بىر مىسال « تور » كى، دامدۇر؛ يانا "تۇر" كى،
ئاندىن دەقىقراقدۇركى، قۇش ئولتۇرۇر يىغاچدۇر). نەۋائىي: 13- م ل.

تاغ اراليغى كنت لاريدين ايكى مينك الامان جمع قيليب اندين يوروب
كيچەلاب كوجاغە كليب تورت طرف قورشاب توشتى (تاغ ئارالىغى
كەنتلەرىدىن ئىكى مىڭ ئالامان جەمئ قىلىپ، ئاندىن يۈرۈپ، كېچەلەپ
كۆچاغە كەلىپ، تۆرت تەرەف قورشاپ تۈشتى). م. سايرامىي: 265- ت هە.

Δ ئورۇن كېلىشتە: اندا // آندا (ئاندا)، انينكدا (ئانىڭدا)

مونونك تعريفين ميزان الاوزان آتليغ عروضى كه بيتيليب دور آندا
قيلييب دور (مۇنۇڭ تەئرىفىن "مىزانۇلئەۋزان" ئاتلىغ ئارۇزكى، بىتىلىپدۇر،
ئاندا قىلىلىپدۇر). نەۋائىي: 12- م ل.

عقل قياس انينكدا يول تافمايدور (ئەقل – قىياس ئانىڭدا يول
تافمايدۇر). 362- ت هە.

Δ ئوخشاتما كېلىشتە: انداغ// انداق (ئانداغ// ئانداق)

انداغ بولسه بيزلار ختن دين يانغونجه آيم لارنى ياركندغه آليب كلسون
(ئانداغ بولسا، بىزلەر خوتەندىن يانغۇنچە، ئايىملارنى ياركەندغە ئالىپ
كەلسۇن). 267- ت هە.

انداق لفظ هم تاپيلوركه بيش معنيسىبولغاى ساغين لفظى ديك (ئانداق
لەفز هەم تاپىلۇركى، بېش مەئناسى بولغاي "ساغىن" لەفزىدېك). 12- م ل.

Δ چەك كېلىشتە: انكاغجه // انكاغچه (ئاڭاغەچە)

انكاغچه امان نسا خنم قوفوب اوزى پوتكان بر قانچه ابيات لارنى
كورساتى خطى نينك حسنى قيزنينك حسنى بيلان بحث قيلار ايردى
(ئاڭاغەچە ئامانىسا خانىم قوفۇپ ئۆزى پۈتكەن بىر قانچە ئەبياتلارنى
كۆرسەتتى. خەتىنىڭ ھۆسنى قىزنىڭ ھۆسنى بىلەن بەھس قىلار ئېردى). 36-

ت مۆ.

∆ تەگلەشتۈرمە كېلىشتە: انجە// آنچە (ئانچە)

توز بركان اولوغونك غە خيانت قيليب سين آنجە اوبدان آدم ايماس ايكان سين ديب پسند قيلماب دور ("تۈز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خيانەت قىلىپسىن. ئانچە ئوبدان ئادەم ئېمەس ئېكەنسىن" دېپ، پەسەند قىلماپتۇر). م. سايرامي: 276- ت هە.

امّا لوف نينك زميني غە غضب قوم لاري نازل بولغاج زراعت انجە حاصل برماي تورغان معلوم بولادور (ئەمما لوفنىڭ زەمىنىغا غەزەب قۆملارى نازىل بولغاچ، زىرائەت ئانچە هاسىل بەرمەي تۇرغان مەئلۇم بولادۇر). 392- ت هە.

∆ شو (شۇ):

عدل قيلغاندا قيسى طريقه دا ثواب و نتيجه حاصل اولسەلار... شو درجه ثواب و نتيجه ميسر اولغوسيدور (ئەدل قىلغاندا قايسى تەرىقەدە سەۋاب ۋە نەتىجە هاسىل ئولسالار... شۇ دەرەجە سەۋاب ۋە نەتىجە مۇيەسسەر ئولغۇسىدۇر). 332- ت هە.

∆∆ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى "آ // ا (ئا)" يىراقنى كۆرسىتىش ئالمىشىغا ئوخشاشلا، "شو" (شۇ) ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىپ، كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىمۇ، كېلىش قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئالماش "ن" سى قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يۆنىلىش كېلىشتە: شونغه (شۇنغە// شۇنغا)

شونغه اوخشه اصحاب الكهف نى مشاهده قيليب كوردوك ديكان آدم لار هم كافردور بس (شۇنغا ئوخشا "ئەسهابۇلكەهفنى مۇشاهەدە قىلىپ كۆردۇك" دېگەن ئادەملەر هەم كافىردۇر، بەس). 370- ت هە.

شونغه اوخشه دشنام و لعنت لارنينك نوعى لاري تولادور (شۇنغا ئوخشا

ﻪشنام ۋە لەئنەتلەرنىڭ نەۋئىلەرى تولادۇر). 379- ت ھە.
ئۇخشاتما كېلىشتە: شونداغ// شونداق (شۇنداغ// شۇنداق)
شونداغ منصب و دولت غە قناعت قيلماى... (شۇنداغ مەنسەب ۋە دەۋلەتكە قەنائەت قىلماي...)؛ شونداغ بولور احتمالى بار (شۇنداغ بولۇر ئېھتىمالى بار). 279-، 375- ت ھە.

∆ اوشال (ئۇشال):

اكر سن بولماسانك گل ديك چمن دا،
كشى نيتكاى اوشال بيت الحزن دا.

(ئەگەر سەن بولماساڭ گۈلدېك چەمەندە، كىشى نېتكەي ئۇشال بەيتۇلھەزەندە: ئەگەر سەن چىمەنزارلىقتىكى گۈلدەك گۈزەل بولمىساڭ، كىشى ئۇ غەم ئۆيىدە نېمە قىلسۇن). لۇتفىي: 252- ئۇ ك ن.

∆ اوشول (ئۇشۇل):

ايكار ايورولدى باشيم بيله يركا ييقيلديم اكرچه اوشول زمان قوپوب اتلانديم ولى عقليم اخشام غەچه قراريغه كيلمادى (ئىگەر ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە يەرگە يىقىلدىم. ئەگەرچە ئۇشۇل زەمان قوپۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم ئاخشامغاچە قەرارىغا كېلمەدى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.

∆ اوشمونچه (ئۇشمۇنچە):

اوشمونچه قورغان اوروشى بولوب هيچ قورغانيدين مونداق تاشلار آتماديلار (ئۇشمۇنچە قورغان ئۇرۇشى بولۇپ، ھېچ قورغاندىن (بىر قورغاندىن) مۇنداق تاشلار ئاتمادىلار). بابۇر: ب ن. 335- چ ت.

∆ همول (ھەمول: ئاشۇ):

اتابى نى كوروب كويندا ايتور:
همول مسكينى سرگردان مودور بو.

(ئاتابىنى كۆرۈپ كويىندا ئەيتۇر: ھەمول مسكىنى سەرگەردانمۇدۇر بۇ).

ئاتايى: 182- ئۆ ك ن.

∆ شول (شۇل):

شول كيجەسى شريف مدينه منورەنينك توش لاريغه جناب الحضرت عليه الصلوات و التحيه كيردى (شۇل كېچەسى شەرىفى مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ تۇشلەرىغە جەنابۇلھەزرەت ئەلەيھىسسەلاۋات ۋەتتەھىييە كىردى). ت ئە. 185- چ ت.

مذكر طغاسينى شول اوى كا باشلاب قدوق طرفيكا تكليف قيلب دور (مەزكۇر تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ قۇدۇق تەرەفىگە تەكلىف قىلىپدۇر). 275- ت هە.

3.3. ئۆزلۈك ئالماشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، "ئۆز" (اوز) سۆزى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئالماشلار "ئۆزلۈك ئالماش" دېيىلىدۇ.

∆ بىرلىك I شەخس: اوز + وم (ئۆزۈم)

من اوزوم التميش مينك جريك بيرله اطلانديم انديشه قيلماى مقصد مدّعا طرفيكا قدم قويغاى سيزلار (مەن ئۆزۈم ئالتمىش مىڭ چەرىك بىرلە ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماي، مەقسەد- مۇددەئا تەرەفىگە قەدەم قويغايسىزلار). 302- ت هە.

ميرزا اولوغ بيك آلديلاريغه من اوزوم الجى بولوب باريب رأيى انوارلارينى قايتارسام ناحق خون لار توكولماسه ديدى (مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئالدىلارىغا مەن ئۆزۈم ئەلچى بولۇپ بارىپ، رائىي ئەنۋارلارىنى قايتارسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمەسە دېدى). ت ئە. 183- چ ت.

∆ بىرلىك II شەخس : اوز + ونك (ئۆزۈڭ)

ناله قيلمه غيريدين اوزونك ايشيدين بول ملول.
كيم ضرر نى تاريب ايردينك هم ضرر تافتينك حصول.

(ناله قىلما غەيرىدىن، ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇل، كم زەرەرنى تارىپ

ئېردىڭ، ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل). 263- ت ھە.

باوجودكيم اوزونك بيتيب سين موندىن غافل بولوب سين (باۋۇجۇدكىم

ئۆزۈڭ بىتىپسىن، مۇندىن غافىل بولۇپسىن). ب ن. 207- چ ت.

∆ بىرلىك III شەخس: اوز + ى (ئۆزى)

لو پادشاه اوتوز مينك جريكى بيرله اوزى باش بولوب طرفانغه كليب

توشوب دور (لو پادىشاھ ئوتتۇز مىڭ چەرىكى بىرلە ئۆزى باش بولۇپ،

تۇرفانغا كەلىپ تۇشۇپدۇر). 302- ت ھە.

امّا بو كوشلوك اوزى اتش فرس خاتونى نصارى ايكان (ئەمما بۇ كۈشلۈك

ئۆزى ئاتەشپەرەس، خاتۇنى نەسارىي ئېكەن). 333- ت ھە.

∆ كۆپلۈك I شەخس: اوز + يميز (ئۆزىمىز)

بيزلار كوجانى اندجانليق دين اجراتيب آليب اوزيميز تصرف قيلساق

(بىزلەر كۇچانى ئەندىجانلىقتىن ئاجراتىپ ئالىپ، ئۆزىمىز تەسەررۇپ

قىلساق). 265- ت ھە.

∆ كۆپلۈك II شەخس: اوز + ونك + لار (ئۆزۈڭلەر)

حق قلى بيك اوچراغان يردا هلاكت غه يتكوروب اشياء كذالارنى اوزونكلار

الينكلار ديب انت قسم لار برله مانكدورغان ايدى ("ھەققۇلى بېگ ئۇچراغان

يەردە ھەلاكەتغە يەتكۈرۈپ، ئەشيائ كەزالارنى ئۆزۈڭلار ئالىڭلار" دېپ،

ئانت- قەسەملەر بىرلە ماڭدۇرغان ئېدى). 261- ت ھە.

اى بوتام بو اوت نى اليب جيقيب اوزونكلار اسينينكلار و منى بو قسم راحت

كا خوى آلدورمانكلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار

ئىسسىڭلار ۋە مەنى بۇ قسم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار). 289- ت ھە.

∆ كۆپلۈك III شەخس: اوز + لارى (ئۆزلەرى)

كلاّ امراء و عسكر همه لار بالاتفاق مشورت و مصلحت برله حكيم خانتورم نى

اق ككيز اوستيده اولتورغوزوب سلاطين ماضيه لار قاعده اوسلوب لاريچه
كوتاريب اوزلاريكا خان و حكمران قيلديلار (كۆللەن ئومەرادۇ ۋە ئەسكەر
ھەمەلەر بىلئىتتىفاق مەشۋەرەت ۋە مەسلەھەت بىرلە، ھەكىم خانتۆرەمنى ئاق
كەگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سەلاتىنى مازىيىيەلەر قائىدە-
ئۇسلۇبلارىچە،كۆتەرىپ ئۆزلەرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدىلەر). 260- ت
ھە.

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزلۈك ئالماشنىڭ بۇ تۈرى كۆپىنچە بىرلىك
شەخسنىڭ ھۆرمەت ۋە سىپايە تۈرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
(جناب عالى) اوزلارى الغان خاتون نى بولك كيشى آلالماس ايدى اگر
السەلار جانيدين اميد توتماس ايدى (« جەنابى ئالىي » ئۆزلەرى ئالغان
خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئىدى، ئەگەر ئالسالار جانىدىن ئۈمىد
تۇتماس ئىدى). 257- ت ھە.

اميرالامرا ميرزا حيدر كوراكان جامع السيف والقلم صاحب تاريخ رشيدى
دور قديم زمانه دين ابتدا قيليب تا اوز زمانەلاريغچه اوزلارى يازيب دور
(ئەمىرۇلئۇمەرا مىرزا ھەيدەر كۆراگان جامىئۇس- سەيف ۋەلقەلەم ساھىبى
«تارىخى رەشىدى» دۇر، قەدىم زەمانەدىن ئىبتىدا قىلىپ، تا ئۆز
زەمانەلەرىغەچە ئۆزلەرى يازىپدۇر). 357- ت ھە.

△ ئۆزلۈك ئالماشلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىش ئەھۋالنى
مىساللار بىلەن تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىمىز:

ئىگىلىك كېلىشتە:

اوزوم نينك ديهقانچيليق اشليق لاريمدىن اوز اولاغلاريم برله خان نينك
جريك لارى الديغه اليب كليب ساقلاب توروب ايديم (ئۆزۈمنىڭ دېھقانچىلىق
ئاشلىقلارىمدىن ئۆز ئۇلاغلارىم بىرلە، ئۇلۇغ خاننىڭ چەرىكلەرى ئالدىغا
ئالىپ كەلىپ، ساقلاپ تۇرۇپ ئىدىم). 304- ت ھە.

اوزلاری نینك كلتوركان روايت و اثبات لاری اوزی نینك ضرريني لازم توتادور مونی بیلمایدور (ئۆزلەرىنىڭ كەلتۈرگەن رىۋايەت ۋە ئىسپاتلارى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر). 372- ت هە.

يۆنىلىش كېلىشتە:

سیاست نی اوزلاریغه لازم و روا كورماسەلار... (سىياسەتنى ، قاتتىق قول بولۇشنى › ئۆزلەرىگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەسەلەر...). 259- ت هە.

تغافل سست لوق و تقصیر لیق نی لایدرك كله و لا يترك قله مقتضا سيجه اوزومكا لازم و روا كورمادیم (تەغافۇل، سۇستلۇق ۋە تەقسىرلىقنى "لا يەدرۇك كۇللەھۇ ۋە لا يەترۇك قىللەھۇ " مۇقتەزاسىچە، ئۆزۈمگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەدىم). م.سايرامي: 394- ت هە.

چۈشۈم كېلىشتە:

تورم برابرلیك قیلالماى اوزینی اقسوغه الدی (تۆرەم بەرابەرلىك قىلالماي ، ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى). 265- ت هە.

خبرلارنی راست يالغاندین سوزلار توقوب اوزلارینی خوش قیلور ایردی (خەبەرلەرنى راست- يالغاندىن سۆزلەر توقۇپ، ئۆزلەرىنى خوش قىلۇر ئېردى). 258- ت هە.

ای ثعبان لار بولاق اوستیدین اوزونكلارنی بر طرفیكا الینكلار (ئەي سۈئبانلار! بۇلاق ئۈستىدىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەپكە ئالىڭلار). 344- ت هە.

چىقىش كېلىشتە:

نیاز حاكم بیك اوزیدین اندیشه قیلیب... (نىياز هاكىم بېگ ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ...). 260- ت هە. اوزلاریدین اندیشه قیلیب كایب مخفی قیلدی (ئۆزلەرىدىن ئەندىشە قىلىپ، كايىپ مەخفى قىلدى). 291- ت هە.

ئورۇن كېلىشتە:

اولار نينك اوزلاريدا بو نوع و يا باشقه نالايق خوى يوق ايردى (ئۇلارنىڭ ئۆزلەرىدە بۇ نەۋئ ۋەيا باشقا نالايىق خۇي يوق ئىدى). ق ت خ.

3.4. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەمسورۇنلۇق، بىرلىكتىلىك ۋە بىللىلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار " بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى " دېيىلىدۇ.

∆ همه (ھەمى // ھەمە //):

كلسا قاشى غه سودا قيلغالى شاه و گدا،

همه مەوشان لاله عزاران سيم تن.

(كەلسە قاشىغە سەۋدا قىلغالى شاھۇ گەدا، ھەمە مەھۋە شان (ساھىبجامالىلار)، لالە ئىزاران (گۈل يۈزلۈكلەر) سىمتەن (كۈمۈش بەدەن)). سەبۇرىي: 570- ئۇ ك ن.

جناب اتاليق غازى نور مرقده همه يورت دارليق كارو بارلارينى اوزلارى قيلور ايردى يقين و اشكارا فاضل دانا آدم لاردين وزيرليق غه نصيب ايتمادى (جەنابى ئاتالىق غازى (نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ) ھەمە يۇرتدارلىق كارۇ بارلارىنى ئۆزلەرى قىلۇر ئىدى. يەقىن ۋە ئاشكارا فازىل، دانا ئادەملەردىن ۋەزىرلىققە نەسىب ئېتمەدى). 287- ت ھ.

هم‌كا يكسان و برابر يتكوروب پروريش قيلور ايكان (ھەمەگە يەكسان ۋە بەرابەر يەتكۈرۈپ پەرۋەرىش قىلۇر ئىكەن)؛

خاقان اقليمى بولسه همه‌دين چونك و كته‌دور (خاقان ئىقلىمى بولسا، ھەمەدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر)؛ 266-، 316- ت ھ.

∆ بارجه// بارچه :

اوزحال مقاميكى الحال بارچه مغنى لارغه معلومدور برنجى ايكنجى اوجونجى مرغوله لاريغچه كشف قيلغان ايرديلار (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچۈنچى

مەرغۇلەلەرنىغەچە كەشق قىلغان ئېردىلەر). 12- ت مۇ.

∆ بارى :

اندا قالغان نرسەلارين بارى شول قدر ايردى (ئاندا قالغان نەرسەلەرنىڭ بارى شۇلقەدەر ئېردى). ق ت خ.

حركت و ترددلار ينى بقدراحوال وطاقت امكانلارى باريچە ادا ايلادى (ھەرەكەت ۋە تەرەددۇدلارنى بىقەدرەھۋال ۋە تاقەت، ئىمكانلارى بارىچە ئەدا ئەيلەدى). 269- ت ھە.

فقير مذكور رسالەنى تمام قيليب بولوب قو تيم نينك باريچە وقت نينك باريچە رسالە مغنيون اطليغ كتابنى تركچە تيلغە ترجمە قيلماقنى نيت قيليب دورمن انشا الله (فەقىر مەزكۇر رىسالەنى تەمام قىلىپ بولۇپ، قۇۋۋەتىمنىڭ بارىچە، ۋەقتىنىڭ بارىچە « رىسالەئى مۇغەننىيۇن » ئاتلىغ كىتابنى تۈركچە تىلغا تەرجۇمە قىلماقنى نىييەت قىلىپدۇرمەن ئىنشا ئاللاھ). 13- ت مۇ.

∆ جملە (جۇملە):

بولسا هميشە يورت نظامى آنينك بيلە،

ديسە آنينك همە سوزيكا جملە ايل سمع.

(بولسا ھەمىشە يۇرت نىزامى ئانىڭ بىلە، دېسە ئانىڭ ھەمە سۆزىگە جۇملە ئېل سەمئ). سەبۇرى: 566- ئۇ ك ن.

∆ كلّ // كلىّ (كۇللى : بارلىق)

مۇندين باشقە كلّ خيرات صدقات حسنات لارى باطل دور (مۇندىن باشقا كۇللى خەيرات، سەدەقات، ھەسەناتلارى باتىلدۇر). 380- ت ھە.

الحمد للە شكرا على كلّ حا لِ (ئەلھەمدۇلىللاھ شۇكرەن ئەلە كۇللى ھالىن).

اگر بو طايفەلار اوجون ذبح قيلدى امّا اولار بو گوشت دين تناول قيلمادى اوشبو ذبح نينك كلى سى حرام بولادور (ئەگەر بۇ تايىفەلەر ئۈچۈن زەبھ

قىلدى، ئەمما ئۇلار بۇ گۆشتدىن تەناۋۇل قىلمادى، ئۇشبۇ زەبھىنىڭ ‹قۇربانلىقنىڭ › كۈللىسى ‹ ھەممىسى › ھەرام بولادور). 380- ت ھە.

∆ كلاّ (كۇللەن // كۇللەن : پۈتكۈل، بارلىق، ھەممە)

جناب بيك بجه اقسوداكى كلاّ امير لشكرلارغه بجه باتور امير لشكرنى جونك قيليب تافشورغان ايدى (جەنابى بېگ بەچچە ئاقسۇداكى كۇللەن ئەمىر، لەشكەرلەرغە بەچچە باتۇر ئەمىرى لەشكەرنى چوڭ قىلىپ ‹ باشلىق قىلىپ › تاپشۇرغان ئىدى). 267- ت ھە.

كلاّ برلاس قبيلەسى نينك نسبى مونكا منتهى بولادور (كۇللەن بارلاس قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادۇر).363- ت ھە.

∆ جميع (جەمئ : بارلىق، ھەممە)

ذو الحجه آى نينك توقوزى كونى دين اون ايكى سيغچه حج نينك جميع اركان شرا يط لارى تمام بولودور (زۇلھىججە ئاينىڭ توقۇزى كۈنىدىن ئون ئىككىسىغەچە ھەجنىڭ جەمئ ئەركان- شەرايىتلارى تەمام بولۇدۇر).375- ت ھە.

اصحا ب الكهف نينك جميعي سينى و بعضەلار بعضه سينى پيغامبر ايدى ديب ذكر قيليب دور (ئەسھابۇل- كەھفنىڭ جەمئىسىنى ۋە بەئزەلەر بەئزەسىنى پەيغامبەر ئىدى، دېپ زىكر قىلىپدۇر).370- ت ھە.

3.5. بەلگىلەش ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەرخىل بەلگە، سان- مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار "بەلگىلەش ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ.

∆ هر بر // هر بير (ھەر بىر)

هر بر اويلوك ادم يىنىك بر آى دا ايجادورغان توزى غه ايكى فل دين باج قوييوب اوج آى بولغانيدا هر بر اويلوك ادم دين اوج داچن يعنى الته فل

ئالادورغان بولوب توختاتيب حسابلاب كوركانيدا اقسو تابعى كلا مضافاتى دين بر ييلدا اون بش مينك نجه يوز تنكه فل بولادورغان ايكان (هەر بىر ئۆيلۈك ئادەمنىڭ بىر ئايدا ئىچەدۇرغان تۇزىغا ئىكى فۇلدىن باج قويۇپ، ئۈچ ئاي بولغانىدا، ھەبىر ئۆيلۈك ئادەمدىن ئۈچ داچەن، يەئنى ئالتە فۇل ئالادۇرغان بولۇپ توختاتىپ، ھسابلاپ كۆرگەندە، ئاقسۇ تابىئى كۈللەن مۇزافاتىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچە يۈز تەنگە فۇل بولادۇرغان ئىكەن). 310- ت ھە.

هر برى اوز يريكا باريب فقراجيليكينى قيلسون (ھەر بىرى ئۆز يەرىگە بارىپ، فۇقەراچىلىكىنى قىلسۇن).313- ت ھە.

ليكن اوز ارالاريدا هر برينى جدا و امتياز قيلادورلار (لاكىن ئۆز ئارالارىدا، ھەر بىرىنى جۇدا ۋە ئىمتىياز قىلادۇرلار).296- ت ھە.

∆ هر احدى // هر احد (ھەر ئەھەدى، ھەر ئەھەد :ھەر كىم)

هر احدى افراد انسان نينك وجوديدا اولياء بالقوه ليك باردور (ھەر ئەھەدى ئەفرادى ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا، ئەۋلىيائ بىلقۇۋۋەلىك باردۇر).333- ت ھە.

هر احد نينك رغبتى بو واقعه غه راغب بولسه لار تاريخ روضة الصفاغه نظر سالغاى لار (ھەر ئەھەدنىڭ رىغبەتى بۇ ۋاقىئەغە راغىب بولسالار، «تارىخۇ رەۋزەتىس- سەفا» غا نەزەر سالغايلار).ت ھە.177- چ ت.

∆ هر قچان // هر قاجان (ھەر قاچان)

هر قچان كونكلى خواه لاسه لار صحبت قيلور ايدى (ھەر قاچان كۆڭلى خاھلاسالار، سۆھبەت قىلۇر ئىدى).257- ت ھە.

∆ هر قانجه // هر قنچه (ھەر قانچە)

منصب دارلارغه عرضى داد قيلماسه لار هر قانچه چونك ايش بولغان برلان ايشلارى يوق (مەنسەبدارلارغا ئەرز- داد قىلماسالار، ھەرقانچە چوڭ

ئش بولغان بىرلەن ئشلارى يوق). 320- ت هە .

∆ هر قيداغ // هر قايداغ (هەر قايداغ)

اوز ايجيده خواه جونك و خواه كيجيك هر قايداغ آدملاريغه سچك جيقيب قالسه لار باشيدا بليغ گوشتى برله بر قچەدا سو قويوب تاشلاب يراق غە كوچوب باريب اولتورادور (ئۆز ئىچىدە خاھ چوڭ ۋە خاھ كىچىك هەر قايداغ ئادەملەرىغە سەچەك چىقىپ قالسالار، باشىدا بالىغ گۆشتى بىرلە بىر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغە كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر). 391- ت هە .

∆ هر قيسى // هر قايسى (هەر قايسى)

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم برمو ياكه هر قيسى بولك مو ("ئەسھابۇل- كەھف" ۋە "ئەسھابۇر- رەقىم" بىرمۇ ياكى هەرقايسى بۆلەكمۇ؟). 372- بەت . ت هە .

∆ هر كيم (هەر كم)

هر كيم بو يوسوندين اوزكا قيلسه حق سبحانه و تعالى نينك رحمتى و محمد رسول الله شفاعتى و فرشته لار مغفرتى دين محروم بولوب حضرت اصحاب الكهف تقصيريغه قالغاى (هەركم بۇ يۇسۇندىن ئۆزگە قىلسا، هەق سۇبھانەھۇۋەتەئالانىڭ رەھمەتى ۋە مۇھەممەد رەسۇلۇللاھ شەفائەتى ۋە فەرىشتەلەر مەغفىرەتىدىن مەھرۇم بولۇپ، هەزرەتى ئەسھابۇل- كەھف تەقسىرىغە قالغاي). 352- ت هە .

∆ هر قسم (هەر قسم)

شهر ادم لارى و سوداكرلار اش ازوق و مال متاع هر قسم ايكين اياغ ليق اليب بارادورغان وكيلادورغان بولدى (شەھەر ئادەملەرى ۋە سەۋداگەرلىرى ئاش- ئازۇق ۋە مال- مەتائ، هەر قسم ئىگىن- ئاياغلىق ئالىپ بارادۇرغان ۋە كېلەدۇرغان بولدى). م. سايرامي: 392- ت هە .

∆ هر نوع (هەر نەۋئ: هەر تۈر، هەر خىل)

هر نوع يميش لارى و معيشت لارى باشقه شهرغه نظر قيلغاندا تولا و سيراب هول قوروغ يميش لارينى سوداكرلار شهر شهرغه اليب كتادور (هەر نەۋئ يەمىشلەرى ۋە مەئىشەتلەرى باشقا شەھرغە نەزەر قىلغاندا، تولا ۋە سىيراب. هۆل- قۇرۇغ يەمىشلەرنى سەۋداگەرلەر شەھر- شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر). 345- ت ھە.

∆ هر ير (ھەر يەر)

هر يركا بارسا توركا لاچين ديك اتيلسه اول،

اولتورسا بى ابا همه ايل نى آتيب آتيب.

(ھەر يەرگە بارسا، تۆرگە لاچىندەك ئاتىلسا ئول، ئولتۇرسا بىئىبا ھەمە ئېلنى ئاتىپ- ئاتىپ). سەبۇرىي: 564- ئۇ ك ن.

∆ هر نيجه// هر نجه (ھەر نېچە// ھەر نەچە)

كر قرا توقولسا كشى نينك كلمين ازلدا،

آب زمزم برله اقارماس هرنجه يوغان بيله.

(گەر قارا توقۇلسا كىشىنىڭ گىلىمىن ئەزەلدە، ئابىزەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇغان بىلە). م. سايرامىي: 278- ت ھە.

∆ هرطرف (ھەر تەرەپ)

بو كونلاردا كوجاغه هر طرف دين مسافرلار جمع بولوب كوندين كونكه اباد و جمعيت فيدا قيليب سوداخانه بولوب رواج تافيب دور (بۇ گۈنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەپدىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۈندىن گۈنگە ئاباد ۋە جەمئىيەت فەيدا قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج تافىپدۇر). 345- ت ھە.

∆ هرطريقه (ھەر تەرىقە: ھەر يول، ھەر ئۇسلۇب)

هرطريقه برله جمع قيلغان فلى بولسه اوزيكا قالادور (ھەر تەرىقە بىرلە جەمئ قىلغان فۇلى بولسا، ئۆزىگە قالادۇر). 319- ت ھە.

∆ هر وقت (ھەر ۋەقت)

هر وقت كونكلى خواه لاغاندا جيقسب سير تماشاه و تفرج لار قيليب يانيب كيلور ايدى (هەر ۋەقت كۆڭلى خاهلاغاندا چىقىپ، سەير- تاماشاه ۋە تەفەررۇجلار قىلىپ، يانىپ كېلۇر ئېدى). 274- ت ھە.

∆ هر نه // هر نى (هەر نە// هەر نى)

هەر نە خواهيش قيلغانى نى اوز مدعالاريديك قيلدى (هەر نە خاهىش قىلغانىنى ئۆز مۇددەئالارىدېك قىلدى). 274- ت ھە.

∆ هر زمان (هەر زەمان)، هر مكان (هەر مەكان)

هر مفسر و مؤرخ و جميع قبيله اراسيدا هر زمان و هر مكان و هر زبان لاردا اختلاف باردور اصلا اختلافدين خالى ايماس دور (هەر مۇفەسسىر ۋە مۇئەررىخ ۋە جەمئ قەبىلەلەر ئاراسىدا، هەر زەمان ۋە هەر مەكان ۋە هەر زەبانلاردا ئىختىلاق باردۇر، ئەسلا ئىختىلافدىن خالىي ئېمەسدۇر). 372- ت ھە.

∆ هر كيم (هەر كىم)

حاصل كلام هركيم كا هر ايش اوجون هر خط كيم بيتيب دور بيغيشتوروب دور (هاسلى كەلام، هەركىمگە، هەر ئىش ئۈچۈن، هەر خەتكىم، بىتىپدۇر، يىغىشتۇرۇپدۇر). ب ن. 211- چ ت.

3.6. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

سۆزلىگۈچى ئۈچۈن، ئۇقۇم چېكى ئېنىق بولمىغان مەلۇم شەيئى، مەلۇم بەلگە، مەلۇم سان- مىقدار ياكى مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار "ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ.

∆ باشقا // باشقه

بولاردىن باشقه عملى دين بيكار بولوب قالغان كاركرده اصيل امراء لاردين هم تولا ايدى (بۇلاردىن باشقا ئەمەلدىن بىكار بولۇپ قالغان كاركەردە ئەسىل ئۇمەرائلاردىن هەم تولا ئېدى). 291- ت ھە.

صفيل غه و يا باشقه ايشقه قراغالی اصلا فرصت و ارام بولمادی (سه‌فلغه ۋه‌یا باشقا ئىشقا قاراغالی ئه‌سلا فۇرسه‌ت ۋه ئارام بولمادی). 269- ت هه.

Δ باشقه‌جه // باشقچه (باشقاچه)

کیجیك بیکیم باردی وضع اوضاع لار باشقچه البته احتیاطنی قیلغایلار والسلام (کىچىك بىگىم باردی، ۋه‌زئ- ئه‌ۋزائلاری باشقاچه، ئه‌لبه‌تته ئىهتیاتنی قىلغایلار ۋه‌سسه‌لام). 261- ت هه.

سپاه و خدام لار وضع اوضاع لاری هم باشقچه بولور ایکان (سپاه ۋه خىددامىلار ۋه‌زئ- ئه‌ۋزائلاری هه‌م باشقاچه بولۇر ئىكه‌ن). 258- ت هه.

ΔΔ "باشقه‌چه" ئىنىقسىزلىق ئالمىشی یه‌نه "باشقه" ئالمىشىنىڭ ته‌گله‌شتۈرمه كېلىشلىك شه‌كلی ده‌پمۇ قارىلىدۇ.

Δ بعضه // بعضی (به‌ئزه // به‌ئزی)

بعضه لار اشطرفان برله اوزینی اسّی کول طرفیکا الدی بعضه لاری کاشغر یارکندغه باردی (به‌ئزه‌له‌ری ئۇشتۇرفان بىرله ئۆزىنی ئىسسی كۆل ته‌ره‌پىگه ئالدی، به‌ئزه‌له‌ری كاشغه‌ر، یاركه‌ندغه باردی). 260- ت هه.

بعضه مؤرخ مؤخر تاریخ لاردا طرسوس حروف لاری طرفان لفظی غه تغییر بریلیب فتولکان دیب ذکر قیلیب دور بو دیکانلاریکا اثبات کرکدور (به‌ئزه مۇئه‌ررىخی مۇئه‌خخه‌ر تارىخلاردا، "تارسۇس" هۇرۇفلاری "تۇرفان" له‌فزىغه ته‌غیىر به‌رىلىپ فۇتتۇلگه‌ن دېپ زىكر قىلىپدۇر، بۇ دېگه‌نله‌رىگه ئىسبات كه‌ره‌كدۇر). 362- ت هه.

Δ برر// بیرر (بىره‌ر)

بعضه لارینی برر مرتبه تصرف قیلغانلاریجه قرامای... ((به‌ئزه‌له‌رىنی بىره‌ر مه‌رته‌به ته‌سه‌رۇف قىلغانلارىچه قاراماي...). 257- ت هه.

اط لاریدین توشوب اوبدان کوراشیب برر فیاله‌دین جای ایجیب سواره

بولوب... (ئاتلاردىن تۈشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر قىيالەدىن چاي ئىچىپ، سەۋارى بولۇپ...). 261- ت ھە.

قول و يوزلارينى بىرر قتار ايسيتيب اليب و دعالار قيليب ديديلاركيم... (قول ۋە يۈزلەرىنى بىرەر قاتار ئىسسىتىپ ئالىپ ۋە دۇئا قىلىپ دېدىلەركىم...). 289- ت ھە.

△ برى// بيرى (بىرى: بىرسى، ھەرقانداق بىرى)

ينه برى بو كيم جناب عالى اتاليق عالم باقى غه انتقال ايتى (يەنە بىرى بۇ كىم، جەنابى ئالىي ئاتالىق ئالەمى باقىيغا ئىنتىقال ئېتتى). 275- ت ھە.

ينه برلارى دعا قيلدى قالب لاريغه جان كيردى (يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، قەلبلەرىغە جان كىردى). 258- ت ھە.

△ بيررته// بررته (بىرەرتە)

اوزيجه بررته ادم نى يخشى يمان ديمادى (ئۆزىچە بىرەرتە ئادەمنى ياخشى- يامان دېمەدى). 303- ت ھە.

بررته آدم جون جرا قيلغالى مقدور و مجالى قالمادى (بىرەرتە ئادەم چۇن- چىرا قىلغالى مەقدۇر ۋە مەجالى قالمادى). 274- ت ھە.

△ برنجه // بير نيجه (بىر نەچچە// بىر نېچە// بىر نېچچە)

برنجه لارينى شهادت ليك درجه سيغه يتكوردى و بعضه لارينى نظربند قيلدى (بىر نەچچەلەرىنى شەھادەتلىك دەرەجەسىغە يەتكۈردى ۋە بەئزەلەرىنى نەزەربەند قىلدى). 280- ت ھە.

خصوصا عساكر مآثر لارى ايجيده برنجه فاضل متدين لارى بار ايدى (خۇسۇسەن ئەساكىرى مائاسەرلەرى ئىچىدە، بىر نەچچە فازىل، مۇتەدەييىنلەرى بار ئېدى). 282- ت ھە.

خوشبولوب دعالار قيليب برنجه كون توختاتيب مهمان و ضيافت لار قيليب يولغه روانه ايلاب دور (خوش بولۇپ، دۇئالار قىلىپ، بىر نەچچە كۈن

توختاتىپ، مېھمان ۋە زىيافەتلەر قىلىپ، يولغا رەۋانە ئەيلەپدۇر). 286- ت ھە.

Δ بىر نچند (بىر نەچەند: بىر نەچچە، بىر قانچە)

اما بىر نچند آدم لار ايتادوركيم اصحاب الكهف نى بىر مرتبه زيارت قيلسه بريم حج بدليدا برابر بولادور (ئەمما بىر نەچەند ئادەملەر ئەيتادۇركىم، ئەسھابۇل- كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، يارىم ھەج بەدەلىدە بەرابەر بولادۇر). 374- ت ھە.

Δ بىر مونجه // بيىر مونچه (بىر مۇنچە)

بجه باتور باشليغ بىر مونجه يكيت توختاب توروب بيك بجەنى دعا قيليب التفات غه يتى (بەچچە باتۇر باشلىغ بىر مۇنچە يىگىت توختاپ تۇرۇپ، بېگ بەچچەنى دۇئا قىلىپ، ئىلتىفاتغا يەتتى).؛

يته يوز يامبو بىر مونجه آلتون لارنى آليب جريك لار حقى ديب تافشوردى(يەتە يۈز يامبۇ، بىر مۇنچە ئالتۇنلارنى ئالىپ، چەرىكلەر ھەققى دېپ تافشۇردى). 263-، 278- ت ھە.

Δ ديكر// ديگر (دىگەر: باشقا)

و ديكر بو كيم اورومچه نينك اصلى ئىسمى رومچه ايكان (ۋە دىگەر بۇ كىم، "ئۈرۈمچە" نىڭ ئەسلى ئىسمى "رۇمچە" ئېكەن). 353- ت ھە.

ديكر اولكه بلبل حاجم مو روزه آيى نينك اون سكيزى تنج امان كلدى (دىگەر ئۆلكى، بۇلبۇل ھاجىممۇ روزا ئايىنىڭ ئون سەكىزى تىنچ- ئەمان كەلدى). ق ت خ.

Δ بولك (بۆلەك)

بولك ولايت نينك آدمى ايكانسيز (بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئېكەنسىز). 280- ت ھە. مندين بولك آدم غه كيرماك كا اذن اجازت يوق ايدى (مەندىن بۆلەك ئادەمغە كىرمەككە ئىزن- ئىجازەت يوق ئىدى).

289- ت هه.

∆ نمرسه// نيمرسه (بىر نەرسە، هەرقانداق بىر نەرسە):

سايه قيلادورغان نمرسه هم يوق اوتراسى اوچوق كته صحنه دور (سايە قىلادورغان نەمەرسە هەم يوق، ئوتراسى ئوچۇق، كاتتا سەهنەدۇر). 366- ت هه.

انسان كروهيغه لازم و دركارليق نيمرسه لارنى مسوده قيليب يورت اولوغ اعيان اشرف سوداكرلاريغه جيقاردى (ئىنسان گۇرۇهىغا لازىم ۋە دەركارلىق نىمەرسەلەرنى مۇسەۋۋەدە قىلىپ، يۇرت ئۇلۇغ، ئەئيانى ئەشرەف سەۋداگەرلەرىغە چىقاردى). 304- ت هه.

∆ نجه (نەچە// نەچە)/// نيجه (نىچە، نىچە):

نجه آى و نجه مدت چول جزيرلاردا محنت لار تارتيب يولسيز باريب خط خبرلارنى اليب كليب دور (نەچە ئاي ۋە نەچە مۇددەت چۆل- جەزىرلەردە مېهنەتلەر تارتىپ، يولسىز بارىپ، خەت- خەبەرلەرنى ئالىپ كەلىپدۇر). 274- ت هه.

ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقچه ريك التون كانى پاكزەنى جايلادى (ئىچىگە بىر مىڭ بەشيۈزدىن يامبۇ ۋە نەچە چارەك زىقچەرىڭ ئالتۇنى كانى پاكىزەنى جايلادى). 277- ت هه.

∆ نجه و نجه (نەچە ۋە نەچە: قانچىلىغان، نۇرغۇنلىغان):

ينه باغ نينك كولى تيكى دين نجه و نجه پاكزه مرغوب قاش تاشلارى... اليب الديدا قويدى (يەنە باغنىڭ كۆلى تېگىدىن نەچە ۋە نەچە پاكىزە، مەرغۇب قاش تاشلارى... ئالىپ ئالدىدا قويدى). 278- ت هه.

∆ كيمسه// كيمرسه (بىركىم، بىراۋ، بىرەيلەن)

اول پريوش هجرينده كيم بيغلاديم ديوانەوار،

كيمسه بارموكين انكا كوركاندا كولگو كلمادى.

(ئول پەرىۋەش هىجرىندەكىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئاڭا

كۆرگەندە كۆلگۈ كەلمەدى). 300- ئۇ ك ن.

هيچ زى جان افراد انسان دين كيمرسه عالم مطلع ايماس دور (هېچ زىجان ئەفرادى ئىنساندىن كىمەرسە ئالىمى مۇتتەلىئ (مۇتلەق بىلگۈچى) ئېمەسدۇر). 387- ت هە.

3.7. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەممىشە بولۇشسىز جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە "هيج" (هېچ) سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن "هيج" سۆزىنىڭ بىرىكىشى ياكى "هيج" سۆزىنىڭ بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىۋاستە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بىز ئۇچراشقان قولىيازما ئەسەرلەردە كۆپرەك كۆرۈلگەن بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىمىز:

Δ هيج بر // هيج بير (هېچبىر):

متقد مين لاردين هيج بر ادم نينك قبرى تعين ايماس نبينا صلى الله عليه وسلم نينك حضرت ابابكرى صديق و عمر فاروق رضى الله عنهما لاردين بولك (مۇتەقەددىمىنلەردىن هېچبىر ئادەمنىڭ قەبرى تەئىين ئېمەس نەبىيىۇنا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمەنىڭ، ھەزرەتى ئەبابەكر سىددىق ۋە ئۇمەر فارۇق رەزىيەللاھۇ ئانھۇمەلەردىن بۆلەك). 374- ت هە.

Δ هيج كيم (هېچكىم):

جهاندا يخشى ليق قيلغان كشى نينك اتى اوچمايدور،

يمانليق قيلغان ادم نى قيان كتى ديماس هيج كيم.

(جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر؛ يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى دېمەس هېچكىم). 280- ت هە.

Δ هيج زمان (هېچزەمان):

خصوصاً زيلجه باب اوستااريكيم ايفك زيلجه لارنى راسلاديلار هيج

زماندا بو خیل زیلجه طیاربولماغان بولغای لار (خۇسۇسەن زىلچە باب ئۇستالارىكىم ئىفەك زىلچالارنى راسلادىلار، ھېچزەماندا بۇ خىل زىلچا تەييار بولماغان بولغايلار). 272- ت ھە.

△ هیچ نادان// هیچ ندان:

حالا بو پر ناتوان سراپا تقصیر و هیچ ندان عاجز لا کلام اقسو ایجره جای مقام توتوب... اوتوب توروب دور (هالا بۇ پۇر ناتەۋان، سەراپا تەقسىر ۋە ھېچنادان، ئاجىز لاكەلام ئاقسۇ ئىچرە جاي- مەقام تۇتۇپ... ئۆتۈپ تۇرۇپدۇر) 295- ت ھە.

△ هیچ احدی (هېچ ئەھەدى: هېچكىم، هېچبىر ئىنسان):

بو خەزینەلارنینك بوی و ایسی اصلا جیقماغان و هیچ احدی خبر و بوی آلماغان ایدیلار (بۇ خەزىنەلەرنىڭ بۇيى ۋە ئىسى ئەسلا چىقماغان ۋە ھېچ ئەھەدى خەبەر ۋە بۇيى ئالماغان ئىدىلەر). 277- ت ھە.

△ هیچ عصر و زمانه:

هیچ عصر و زمانه دا بو دیارلاردا بو طریقه جمعیت فیدا قیلماغان بولغایلار (ھېچئەسىر ۋە زەمانىدە، بۇ دىيارلاردا، بۇ تەرىقە جەمئىيەت پەيدا قىلماغان بولغايلار). 283- ت ھە.

△ هیچ کیمارسه// هیچ کیمەرسە (هېچكىمەرسە: هېچكىم):

عالی جناب غه رجوع قیلیب عزت و اکرامینی لازم بیلیب هیچ کیمارسەنی بو منصب دا اولارغه شریك بیلماسونلار (ئالىيجەنابغە رۇجۇئ قىلىپ، ئىززەت ۋە ئىكرامىنى لازىم بىلىپ، ھېچكىمەرسەنى بۇ مەنسەبدە، ئۇلارغا شەرىك بىلمەسۇنلار). 298- ت ھە.

△ هیچ یر:

هیچ یردا آرام و قرار آلالمای قاچقانلاریجه شهرغه هم کرالمای کوزی کورکان و قولیغه جیقان نرسەلارنی بولاب تالاب الیب داخو اشطورفان نی ارالاب

قاقشال ايجى برله كاشغرغه كيردى (هېچيەردە ئارام ۋە قەرار ئالالماي، قاچقانلارىچە شەھرغە ھەم كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولىغا چىققان نەرسەلەرنى بۇلاپ- تالاپ ئالىپ، داخۇ ئۇشتۇرفاننى ئارالاپ، قاقشال ئىچى بىرلە كاشغەرغە كىردى). 302-، 303- ت ھە.

∆ هيج نرسه:

فل برماى بيكارغه <u>هيج نرسه</u> آلمايميز (فۇل بەرمەي، بىكارغە ھېچنەرسە ئالمايمىز). 304- ت ھە.

∆ هيج ذيجان (ھېچزىيجان: ھېچبىر جانلىق؛ ھېچكىشى):

خواه مجاور و خواه مسافر رعيه و سپاه قتارليق هيج ذيجان غه دخل تعرضى قيلمادى (خاھ مۇجاۋىر ۋە خاھ مۇسافىر رەئىييە ۋە سىپاھ قاتارلىق ھېچزىيجانغا دەخل- تەئەررۇز قىلمادى). 304- ت ھە.

∆ هيج مخلوق (ھېچمەخلۇق: ھېچبىر ئىنسان، ھېچكىم):

خدايى دين باشقه <u>هيج مخلوق</u> ذيجان دين يخشى وفا اميد توتماسون (خۇدايىدىن باشقا ھېچ مەخلۇق زىيجاندىن ياخشى، ۋەفا ئۈمىد تۇتماسۇن). 308- ت ھە.

∆ هيج شك و هيج شبهه: (ھېچ شەك ۋە ھېچ شۈبھە)

عالم خلقينى يولدين ازدوروب كيتماك ليكيدا <u>هيج شك و شبهه</u> يوقتور (ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كېتمەكلىكىدە، ھېچ شەك ۋە شۈبھە يوقتۇر). 360- ت ھە.

∆ هيج كيشى // هيج كشى (ھېچ كىشى):

بو مذكور اصحاب الكهف بو غار ايجيده بار ايكانلارينى <u>هيج كيشى</u> بيلماس ايكان (بۇ مەزكۇر ئەسھابۇل- كەھف بۇ غار ئىچىدە بار ئىكەنلەرنى ھېچكىشى بىلمەس ئىكەن). 350- ت ھە.

∆ هيج جمله (ھېچ جۈملە: ھېچ جامائەت؛ ھېچكىم):

مشار اليهم لارغه هيج جمله دين و هيج رهگذر دين مزاحم و متعرضى بولغوجى بولماسونلار (مۇشارۇن ئىلەيھىملەرغە ھېچ جۈملەدىن ۋە ھېچ رەھگۇزەردىن مەزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسۇنلار). 352- ت ھە.

∆ هيج تواريخ: (ھېچ تەۋارىخ)

بو شهرلاردا سكونت قيليب وطن توتى ديكان لارى هيج تواريخ لاردا يوقتور (بۇ شەھەرلەردە سۇكۇنەت قىلىپ، ۋەتەن تۇتتى، دېگەنلەرى ھېچ تەۋارىخلاردا يوقتۇر). 364- ت ھە.

∆∆ بۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "نە // نى" سۆزىمۇ بولۇشسىزلىق ئالمىشى رولىدا، بەزىدە بولسا، "يوق" سۆزى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بو عزيز بيلمايدورغان نه علوم شريعت نه علوم طريقت نه تفسير نه حديث نه طب نه فلسفه نه عقايد نه اشعار ابيات... يوق ايدى (بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان نە ئۇلۇمى شەرىئەت، نە ئۇلۇمى تەرىقەت، نە ھەدىس،نە تىبب، نە فەلسەفە، نە ئەقايىد،نە ئەشئار- ئەبيات... يوق ئىدى). 11- ت مۇ.

نە بو امر عظيم اشتغاليغه قوت نە عذره استعفا غه قدرەت (نە بۇ ئەمرى ئەزىم ئىشتىغالىغا قۇۋۋەت ،نە ئۆزرە ئىستىئفاغا قۇدرەت: بۇ ئۇلۇغ ئىشنى زىممىگە ئېلىشقا قۇۋۋەت يوق ئىدى؛ ئۆزرە- ئەپۇ سوراپ « قىلمايمەن » دېيىشكە قۇدرەتمۇ يوق ئىدى). 4- ت مۇ.

3.8. سوئال ئالماشلىرى

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى مۇئەييەن ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدىغان ئالماشلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى مۇنۇلار:

∆ كيم// كم (كىم):

بۇ فن نينك صاحب وقوف بلكى صاحب كشوف لارى كملار دور مجتهد

صاحب ارشادلاری کملاردور اوستادلاری کملاردور (بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف
بەلگى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى
كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر؟). 4- ت مۇ.
كيمدور سيزلاردين حق سوزنى يافماى و قورقماى راست ليق برله دين ملت
مباحثه مناظره قيلادورغان (كىمدۇر سىزلەردىن ھەق سۆزنى يافماي ۋە
قورقماي، راستلىق بىرلە، دىن، مىللەت مۇباھەسە ۋە مۇنازىرە قىلادۇرغان؟).
334- ت ھە.
Δ نيمه// نمه (نېمە//نەمە):
اسم لارى نيمەدور اتالارى كيم دور (ئىسملەرى نېمەدۇر، ئاتالارى
كىمدۇر؟). 372- ت ھە.
سين مندين نيمه يمانلىق كوردونك (سېن مەندىن نېمە يامانلىق
كۆردۈڭ؟). 263- ت ھە.
نيمه مصلحت ايتاسيزلار (نېمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟)؛ سيزلار نيمه
ديدورسيزلار (سىزلەر نېمە دەيدۇرسىزلەر؟)؛ سين ايلكرى نيمه ايش توتقان
كشى (سېن ئىلگەرى نېمە ئىش تۇتقان كىشى؟). 266-، 267-، 276- ت
ھە.
Δ نه (قانداق، نېمە):
نيمه مناسبت لارينك باركيم اعتراضى قيليب زبان دارازليق قيلغاى سين و
نه لايقت جيليكلارينك باركيم بو طريقه جرعت قيلغاى سين (نېمە
مۇناسىۋەتلىرىڭ باركىم، ئېتىراز قىلىپ، زەباندەرازلىق قىلغايسېن ۋە نە
لايىقەتچىلىكلىرىڭ باركىم، بۇ تەرىقە جۈرئەت قىلغايسېن؟). 308-، 309-
ت ھە.
Δ نچه (نەچە: قانچە، نېقەدەر، قانچىلىك):
نچه اط آخته قيلغاندورسيز (نەچە ئات ئاختا قىلغاندۇرسىز؟). 257- ت

هه. الوقت دا نجه ياشدا ايدينكيز (ئولۇغقتده، نەچە ياشدا ئېدىڭىز؟).
305- ت هه.

∆ نيجوك// نجوك (نېچۈك // نەچۈك)

دركاه الهى غه قيسى يوزوم و قيسى كوزوم برله باريب جمال اللەنى نجوك كورالامن (دەرگاھى ئىلاھىيغا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىرلە بارىپ، جەمالۇللاھنى نەچۈك كۆرەلەمەن؟). 290- ت هه.

خداوند كريم نينك مخلوق لاريدين قيسى مخلوق و قيسى طايفه نجوك انسان ذيجان نينك طلب دعالارى دركاه الهى غه مشرف اولوب... (خۇداۋەندى كەرىمنىڭ مەخلۇقلارىدىن قايسى مەخلۇق، قايسى تايىفە ۋە نەچۈك ئىنسان- زىيجانىنىڭ تەلەب ۋە دۇئالارى دەرگاھى ئىلاھىيغا مۇشەررەف ئولۇپ...). 325- ت هه.

مونچه اولوغ زور قامت ليك ادم نيجوكدين بو كيجيك غارغه سيغادور (مۇنچە ئۇلۇغ- زور قامەتلىك ئادەم نېچۈكدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر؟). 365- ت هه.

طرفان اهلى اصحاب الكهف تيوق دا ديب نيجوكدين جزم قيليب ايتادور (تۇرفان ئەھلى "ئەسھابۇل ـ كەھف تۇيۇقدا" دېپ نېچۈكدىن جەزم قىلىپ ئەيتادۇر؟). 374- ت هه.

∆ قاى (قاي: قايسى):

مقصود تاپيلسه يخشى يوقسه نيتەين،

باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتاين.

(مەقسۇد تاپىلسا ياخشى، يوقسا نېتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەيىن). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

∆ قيدا// قايدا:

هرچه خالق خواه لاغانی اول بولور،

انجه مخلوق خواه‌لاغانی قیدا بولور.

(هەرچە خالق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا بولۇر؟). 270- ت هە.

Δ قیداغ// قیداق(قايداغ، قايداق):

بولك آدم لار قیداغ کلیب کورسون (بۆلەك ئادەملەر قايداغ كەلىپ كۆرسۇن؟). 369- ت هە. بو کهنه استخوانلار قیداغ مخلوق لارنینك استخوانی بولغای (بۇ كوھنا ئۇستىخانلار قايداغ مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىخانى بولغاي؟). 258- ت هە. مونجه ساوق دین قورقوب ارقه‌غه یانغانیم قیداق (مۇنچە ساۋۇقدىن قورقۇپ، ئارقاغا يانغانىم قايداق؟). 317- ت هە.

Δ قانداغ:

پیش قدم طالب لاردین بری سورادیکیم بز قانداغ ایش قیلمیز دیب (پېشقەدەم تالىبلاردىن بىرى سورادىكىم، بىز قانداغ ئىش قىلامىز؟ دېپ). 10- ت مۆ.

Δ قیدین// قايدىن:

اصحاب الکهف بو دیاردا ایکانی نی بو آدم لار قیدین بیلسون و واقعه‌سینی نیجوك حکایه قیلیب ایتالیسون ("ئەسھابۇل- كەھف" بۇ دىياردا ئىكەنىنى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نېچۈك ھىكايە قىلىپ ئەيتالىسۇن؟). 359- ت هە.

Δ قیسی// قايسى:

طرسوس دیکان لفظی قیسی زماندا طرفان لفظی غه تغییر تافیب فتولکان بو هم معلوم ایماس ("تارسۇس" دېگەن لەفزى قايسى زەماندا "تۇرفان" لەفزىغە تەغيىر تاپىپ قۇتۇلگەن؟ بۇ ھەم مەئلۇم ئېمەس). 362- ت هە.

بو يورت قيسي لاريغه تعيين تافيب قرار آلادورغانى نى بيلمايدورمن (بۇ يۇرت قايسىلارىغا تەئيىن تافىپ قەرار ئالادۇرغاننى بىلمەيدۇرمەن). 271- ت ھە.

△ قجان// قچان (قاچان):

قچان كون جيقسا آى اختر اوزينى آشكار ايتماس (قاچان گۈن چىقسا، ئاي، ئەختەر ئۆزىنى ئاشكار ئېتمەس). گۇمنام: 516- ئۇ ك ن.

باشقه طلب و غرضى بو كمينه دل بى كينه دا قچان يول تافسون (باشقا تەلەب ۋە غەرەز بۇ كەمىنە دىلى بىكىنەدە قاچان يول تافسۇن؟). 298- ت ھە.

ايشك نه يركا بارغاندور و قچان تافيلور ديب كونكول لارى فريشان و مشوش بولوب تورغان حالدا توجه قتارى كليب دور (ئىشەك نە يەرگە بارغاندۇر ۋە قاچان تافىلۇر؟ - دېپ، كۆڭۈللەرى فەرىشان ۋە مۇشەۋۋەش بولۇپ تۇرغان ھالدا، تەۋەججۇھ قاتارى كەلىپدۇر). 341- ت ھە.

△ قيان (قايان: قايسى تەرەپ، قايسى يان):

يمان ليق قيلغان ادم نى قيان كتى ديماس هيج كيم (يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى؟- دېمەس ھېچكىم). م. سايرامي:280- ت ھە.

§4. رەۋىش

ئىسمغا بېقنمايدىغان، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، دەرىجە- سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىش سۆز تۈركۈممۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كەڭرى قوللىنىلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن كونكرېت

ئۇقۇمغا ئاساسەن، "ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى"، "دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى"، "هال- تۇرۇق رەۋىشلىرى" ۋە "ئورۇن- تەرەپ رەۋىشلىرى" دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1 . 4. ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى

ئىش- هەرىكەت ئورۇنلانغان ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر "ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغان ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرستىش مۇمكىن:

∆ حالا (هالا):

حالا بو تاريخدا قاضى كلان ليق منصبى دا حيات ليق دولتى دا برقراردور (هالا بۇ تارىخدا، قازىئى كەلانلىق مەنسەبدە ۋە هەياتلىق دەۋلەتىدە بەرقەراردۇر).م. سايرامي: 286- ت هە.

بو كتاب لارنينك برى رسالهء مغنيون دور حالا عرب چەدور (بۇ كىتابلارنىڭ بىرى « رىسالەئى مۇغەننىييۇن » دۇر، هالا ئەرەبچەدۇر). ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىي: 12- ت مۇ.

∆ الحال (ئەلهال: هازىرمۇ، هازىر، تېخىچە)

اوزحال مقاميكى الحال بارچه مغنى لارغه معلوم دور (ئۆزهال مۇقامىكى، ئەلهال بارچە مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر). 12- ت مۇ.

∆ هنوز (هەنۇز):

اما كوب مغنى لارغه هنوز نا معلوم دور (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرغە هەنۇز نامەئلۇمدۇر). 3- ت مۇ.

∆ بسا (بەسا: شۇ چاغ؛ ئاندىن كېيىن، ئارقىدىن)

بسا ايكى سارى دين جريك لار صف تارتيب توردىلار (بەسا ئىكى سارىدىن چەرىكلەر سەف تارتىپ تۇردىلار). « زەفەرنامە » دىن.

∆ بالآخر (بىلئاخىر: ئاخىردا)

بالآخر بيلديكيم دين محمد دين يانماس ايكان (بىلئاخىر بىلدىكىم، دىنى مۇھەممەددىن « ئىسلام دىنىدىن » يانماس ئىكەن). 344- ت ھە.

بالآخر خان ولا مقام نی تاشتمور میرزا اقسوغا الیب کلیب امیر بولاجی غه ملاقات قلدی (بىلئاخىر خانۇلامەقامنى تاشتۆمۆر مىرزا ئاقسۇغا ئالىپ كەلىپ، ئەمىر بولاچىغا مۇلاقات قىلدى). ت ئە. 175- چ ت.

△ بالعاقبت (بىلئاقىبەت: ئاقىۋەتتە، ئاخىردا)

بالعاقبت اول امام حق کوی نی اوزلاری بنا قیلغان مدرسه لاریکا چهار میخ قیلیب میخلاب قویوب نجه کیجه کوندوز عذاب لارنی قلدی (بىلئاقىبەت ئۇل ئىمامى ھەقگۆينى ئۆزلەرى بىنا قىلغان مەدرەسەلەرىگە چەھار مىخ قىلىپ مىخلاپ قويۇپ،نەچە كېچە- كۈندۈز ئەزابلارنى قىلدى). م. سايرامي: 335- ت ھە.

△ الان (ئەلئەن// ئەلئان: شۇ تۇرۇقتا، ھازىر، ئەمدى)

الان سکسن بر یاش غه کیردیم دیب معلوم قیلغان (ئەلئان سەكسەن بىر ياشقا كىردىم، دېپ مەئلۇم قىلغان). 305- ت ھە.

△ ازل (ئەزەل: تارىخ باشلانغان چاغ)

ازل لوحی غه یازمیش بو صفت آواره لیغ شرحین،
داغی عشق اوتی قویمایدور منینك هم اختیاریمغه.

(ئەزەل لەۋھىغە يازمىش بۇ سىفەت ئاۋارەلىغ شەرھىن، داغى ئىشق ئوتى قويمايدۇر مەنىڭ ھەم ئىختىيارىمغا). نىزارىي: 456- ئۇ ك ن.

△ هرکیز// هرگیز (ھەرگىز):

اکر کمراه و ضلالت غه سالسالار راه راست لیك غه کیرماك لیك کا هرکیز رشد و هدایت تفالمایدور ((ئەگەر گۇمراھ ۋە زەلالەتغە سالسالار، راھى راستلىقغە كىرمەكلىككە ھەرگىز رۇشد ۋە ھىدايەت تافالمايدۇر). 368- ت ھە.

∆ هميشه (هەمىشه)

جميع مفسّر و مؤرّخ لارنينك ذهن فكرى و قلم دو زبان لارى بو دريايى چوقور بى پايان نينك حقيقتى غه يتالماى هميشه حيران سركردان دور (جەمىئ مۇفەسسىر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زېھنى فىكرى ۋە قەلەمى دۈزەبانلارى بۇ دەريايى چوڭقۇر بىپايانىنىڭ ھەقىقەتىغە يەتەلمەي، ھەمىشە ھەيران ۋە سەرگەرداندۇر). 372- ت هه.

∆همان (هەمان)

اياغلارينى قويماق همان قدوق قعرى كا توشماك همان زنبل لاردا توفه تفراق و قوم لارنى اليب كيريب قدوق نى توشقاريب اتيب دور (ئاياغلارىنى قويماق ھەمان، قۇدۇق قەئرىگە تۇشمەك ھەمان، زەنبىللەردە توفا- توفراق ۋە قۇملارنى ئالىپ كىرىپ، قۇدۇقنى توشقارىپ ئەتىپدۇر). 275- ت هه.

∆ همانه (هەمانە)

امّا كاشغردين ايم لارنى اليب جيقماق همانا كاشغرداكى امير لشكر خو دالويه امر اطاعت ريشته‌سينى اوزوب مخالفت و مخاصمت كا طيار و اماده بولوب توردى (ئەمما كاشغەردىن ئايىملارنى ئالىپ چىقماق ھەمانە، كاشغەردەكى ئەمىرى لەشكەر خۇ دالويە ئەمر- ئىتائەت رىشتەسىنى ئۈزۈپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەتكە تەييار ۋە ئەمادە بولۇپ تۇردى). 267- ت هه.

∆ همانچه (هەمانچە)

اول بيرينينك بو بير بيله همانچه تكلم و كفتارى بار (ئول بىرىنىڭ بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇم ۋە گۇفتارى بار). نەۋائىي: 7- م ل.

∆ ايمدى (ئېمدى// ئەمدى)

ايمدى مصلحت نينك اوبدانى بو كيم خاقان چين برله اوراشاميز ديماساك و مسلمانلار خونلاريغه هم ضامن بولماساق (ئېمدى مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى

بۇكىم، خاقانى چىن بىرلە ئۇراشامىز دېمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق). 267- ت ھە.

∆ بوكون ارتە (بۇگۈن- ئەرتە)

بوكون ارتە كوجاغە كىلور احتمالى بار (بۇگۈن- ئەرتە كۇچاغە كېلۇر ئېھتىمالى بار). م. سايرامي: 265- ت ھە.

∆ حاضر (ھازىر)

مذكورغە مهرلوق التون نشان بركان ايكانلار حالا حاضر موجوددور (مەزكۇرغا مۆھۈرلۈق ئالتۇن نىشان بەرگەن ئىكەنلەر، ھالا ھازىر مەۋجۇددۇر). 297- ت ھە.

∆ حاضرچە (ھازىرچە)

حاضرچە يوق بولغانى غە دركى برلە الغان ادم لار اتى نى توتوب جواب برديم (ھازىرچە يوق بولغانىغا دەركى بىرلە، ئالغان ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم). 312- ت ھە.

∆ كان (كا:نە)

همه احوال دا شريعت مصطفويه رعايەلارينى كما كانە احتياط و مرعى توتار ايدى (ھەمە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستافاۋىييە ‹ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شەرىئىتى › رىئايەلەرىنى كەمە كەنە ئېھتىيات ۋە مەرئى تۇتار ئىدى ‹ ئەسلى كۆرسەتمە قانداق بولسا، شۇنداق ئىجرا قىلاتتى›). 279- ت ھە.

∆ اولكون (ئۇل گۈن: شۇ چاغ، شۇ كۈن)

آخر اجل يقاسيدين الور برماين امان،

اولكون بوتار كمى توكار ارمانى اولزمان.

(ئاخىر ئەجەل ياقاسىدىن ئالۇر بەرمەيىن ئەمان، ئۇل گۈن پۈتەركەمى تۆگەر ئەرمانى ئۇل زەمان). سەبۇرىي: 560- ئۇ ك ن.

∆ **سونك// صونك** (سوڭ)

كوروشوب ارام الغان دين سونك منصب دارلارغه عريضه معلوم قيلدى (**كۆرۈشۈپ** ئارام ئالغاندىن سوڭ، مەنسەبدارلارغا ئەرزە مەئلۇم قىلدى). 276- ت هه.

∆ **توش** (تۇش: چۈش مەزگىلى، چۈش ۋاقتى)

انكاغچه توش حدى يقين لاشتى (ئاڭاغىچە تۇش ھەددى يەقىنلاشتى). 268- ت هه.

∆ عنقريب (ئانقەرىب: ئۇزۇن ئۆتمەي؛ يېقىن زامان)

عنقريب چنكيز قاان امرا نويان لاريدين جته نويان نى نجه تمن آدم برله **كوشلوك** نينك اوستيكا ايباردى (ئانقەرىب چىنگىز قائان ئۇمەرا- **نويانلارىدىن** جەتە نويانىنى نەچە تۈمەن ئادەم بىرلە، كۈشلۈكنىڭ ئۈستىگە **ئىبەردى**). 335- ت هه.

∆ **قديم الايام** (قەدىمۇل- ئەييام: بۇرۇنقى زامان)

سيرام نينك حاكمى قديم الايام اقسو كوجانينك حاكمى برله جركا و مرتبه **دا برابر ايدى** (سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل- ئەييام ئاقسۇ، كۇچانىڭ **هاكمى بىرلە**، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئىدى). م. سايرامي: 296- ت **هه**.

∆ **كاها// گاها** (بەزەن چاغ)

گاها برر فياله مى راح برله روح فرح افزاليق و نشاط بزم اراليق كوركوزور **ايدى** (**گاها** بىرەر فىيالە مەيى راھ بىرلە روھ فەرەھ ئەفزالىق ۋە نەشات بەزم **ئارالىق كۆرگۈزۈر** ئىدى). 285- ت هه.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىلاردا، "ابدالابد **(ئەبەدۇلئەبەد**) ، على الدوام (ئەلەددەۋام)، فى الاخر (فىلئاخىر)، فى **البدايه** // فى البدايت (فىلبىدايە// فىلبىدايەت) " قاتارلىق ئۆزلەشمە ۋاقىت-

زامان رەۋىشلىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

4.2. دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى

دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى دېگىنىمىز، شەيئىلەرنىڭ سۈپەت- تەرىپىنىڭ دەرىجىسىنى ۋە يۇكسەكلىك ياكى نازۇكلۇق مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق:

∆ اسرو (ئەسرۇ: ناھايىتى، بەك)

ایکی غنچنك ایرماس ای گل چهره تنك،

آغزينك اسرو تار و كونكلونك اسرو كنك.

(ئىكى غۇنچەڭ ئېرمەس ئەي، گۇلچېھرە تەڭ، ئاغزىڭ ئەسرۇ تارۇ كۆڭلۈڭ ئەسرۇ كەڭ). نەۋائىي: 292- ئۇ ك ن.

∆ بسيار (بىسيار: بەكمۇ، تولىمۇ، ئىنتايىن)

ینا میزان الاوزان آتليغ عروضی بیتیب دور بسيار مدخول دور (يەنە «مىزانۇل- ئەۋزان» ئاتلىغ ئەرۇز بىتىپدۇر، بىسيار مەدخۇلدۇر ‹تولىمۇ پايدىلىق›). ب ن. 211- چ ت.

∆بسى (بەسى: بەك، تولىمۇ، ئىنتايىن)

دردیم بسي كوب حدين زياده، دايم كوررمن ايل دين ملامت (دەردىم بەسى كۆپ ھەددىن زىيادە، دايىم كۆرەرمەن ئېلدىن مەلامەت).

∆ اندكى (ئەندەكى: كىچىككىنە، تولىمۇ ئاز)

عطارد تربيّت منشي و ميرزالاری و بهرام صولت عساكر خون اشاملاری ذكرى جيزى و اندكى بيانى (ئۇتارىد تەربىيەت مۇنشى ۋە مىرزالارى ۋە بەھرام سەۋلەت ئەساكىرى خۇن ئاشاملارى زىكرى چىزى ۋە ئەندەكى بەيانى). 281- ت ھ.

∆ جيزى (چىزى: قىسقىچە، جىندەك، تولىمۇ ئاز)

بولارنينك قصه و حكايه و دستانلاری اوز موريدلاريدا جيزى ذكر قيلينيب

اولى (بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھىكايە ۋە دەستانلارى ئۆز مەۋرىدلەرىدە، چىيزى زىكر قىلىنىپ ئۆتتى). 324- ت ھە.

∆سهل (سەھل: ئوڭاي، قولاي، ئاسان، بەك ئاسان):

بو ايشنى سهل چاغلاب مذكور كنت دين توز اليب كليب لازم قيليبدور... ليكن بو ايشنى سهل كوروب سياست قيلماى تغافل قيلسام... كين ظلم جبرغه عايد بولغوسيدور (بۇ ئىشنى سەھل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتدىن تۇز ئالىپ كەلىپ، لازىم قىلىپدۇر... لاكىن بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، سىياسەت قىلماي، تەغافۇل قىلسام... كەيىن زۇلم – جەبرغە ئايىد بولغۇسىدۇر). 315- ت ھە.

∆انا فانا (ئا:نەن فەئا:نەن: قەدەممۇ قەدەم، پەيدىنپەي):

... انا فانا زياده و اضافه بولوب فقرالار اوستيكا بو رسم و قاعده بولوب كتكاندين كين ... (ئا:نەن فەئا:نەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ، فۇقەرالار ئۈستىگە بۇ رەسم ۋە قائىدە بولۇپ كەتكەندىن كەيىن...). 315- ت ھە.

∆تماما (تەمامەن: پۈتۈنلەي)

توغ شده علم و بيراقلارنى تماما يولوب تاشلاب قبر نى اجيب ايجيدين مذكورالتون كموش لارنى اليب جريك لارنينك حقى ديب تافشوردى (تۇغ شەددە ئەلەم ۋە بايراقلارنى تەمامەن يولۇپ تاشلاپ، قەبرنى ئاچىپ، ئىچىدىن مەزكۇر ئالتۇن- كۈمۈشلەرنى ئالىپ، ”چەرىكلەرنىڭ ھەققى“ دېپ تاپشۇردى). 277- ت ھە.

∆ حلى (ھەلى: ھېلى، سەل تۇرۇپ)

محرمى بيلان تاشقرى جيقيب بيز حلى كلساك ديب لشكرگاه غه باريب و زير اميرلارغه كورگان واقعه نى بيان قيلدى (مەھرەمى بىلەن تاشقارى چىقىپ، «بىز ھەلى كەلسەك“ دېپ، لەشكەرگاھقا بارىپ، ۋەزىر – ئەمىرلەرغە كۆرگەن ۋاقىئەنى بەيان قىلدى). 37- ت مۇ.

∆ نهايتى (نىھايەتى: ناھايىتى، چەكسىز)

نهايتي زور اولوغ مزار شريف ايكانلار (نىھايەتى زور، ئۇلۇغ مەزارى شەرىق ئىكەنلەر). 277- ت ھە.

منصب دارلاردين نهايتي جونك جلدو جساق يعنى ميراث منصب كوز توتقان ايكان (مەنسەبدارلاردىن نىھايەتى چوڭ جەلدۇ جەساق، يەئنى مىراس مەنسەب كۆز تۇتقان ئىكەن). 278- ت ھە.

∆ اصلا (ئەسلا)

باشقه ايشيك كا اصلا بارماغايمن (باشقا ئىشىككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت ھە.

∆ كم دين كم (كەمدىن كەم)

كم دين كم جيقادور بلكه جيقمايدور (كەمدىنكەم چىقادۇر، بەلكى چىقمايدۇر). 390- ت ھە.

آخته اط غه كم دين كم سواره بولور ايكان (ئاختا ئاتقا كەمدىنكەم سەۋارى بولۇر ئىكەن). 257- ت ھە.

∆ سليم الاعضا (سەلىمۇل – ئەئزا: پۇتۇنلەي، ساپساق)

سليم الاعضا بولديلار بير قيز عيال ايكان راست سوز بيلان آدم تيريلكان بودور (سەلىمۇل – ئەئزا بولدىلار، بىر قىز ئەيال ئىكەن، راست سۆز بىلەن ئادەم تىرىلگەن بۇدۇر). ق ئە. 273- چ ت.

بۇلاردىن باشقا، "كلا"(كۇللەن: پۈتۈنلەي)، جميعا (جەمىئان: تامامەن)" قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ دەرىجە- مىقدار رەۋىشى رولىدا كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

4.3 . هال – تۇرۇق رەۋىشلىرى

ئادەم ۋە شەيئىلەر ئىش – ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈكچە ھالەت ۋە تۇرۇقلىرىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر "ھال – تۇرۇق رەۋىشلىرى" بولىدۇ.

∆ غريبانه (غەرىبانە)

قونوچى مسافر صور تيده بولوب صحرا ياقالاريداكى اوى لارده غريبانه قونار و بو رويش بيلان عملدارلارنينك رعيه‌لارغه ظلم ستم قيلغان ايش لارينى تحقيق لار عادتى ايردى (قونۇچى مۇسافىر سۇرەتىدە بولۇپ، سەھرا ياقالارىداكى ئۆيلەردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىييەلەرگە زۇلم — ستەم قىلغان ئىشلەرىنى تەھقىقلەر ئادەتى ئېردى).

34- ت مۇ.

Δ ظريفانه (زەرىفانە: غەلىتە، ئاجايىپ، قاملاشتۇرۇپ)

... ديب ظريفانه طر يقه‌دا جواب بر يب دور (... دېپ، زەرىفانە تەرىقەدە جەۋاب بەرىپدۇر). 271- ت هه.

Δ ناگاها" (ناگاهان)

كينى دين سرعت بيله بارديم كوراى ديب يوزينى،

ناگاها" آجتى يوزينى اول سعادت اخترى.

(كەيىندىن سۈرئەت بىلە باردىم كۆرەي دېپ يۈزىنى، ناگاهان ئاچتى يۈزىنى ئول سەئادەت ئەختەرى). بىلال نازىم: 600- ئۇ ك ن.

Δ بى ناگاه // بيناكاه (بىناگاھ)

ياد ايتار بولسام بى ناگاه اول پرى يوزلوك نى كيم،

كلبه‌م ايجره اولدمى اولتورسا گل زاريم كليب.

(ياد ئېتەر بولسام، بىناگاھ ئول پەرى يۈزلۈكنىكىم،كۈلبەم ئىچرە ئولدەمى ئولتۇرسا گۈلزارىم كەلىپ). ب. نازىم: 586- ئۇ ك ن.

Δ تبركا"وتمنيا" (تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن)

بو يارليغ نشان عالينى تبركا"وتمنيا" بو تاريخ جه‌غه كم و زياده قيلماى بعينه اوستيدن كوتاريب ثبت ايتيم (بۇ يارلىغ نىشانى ئالىينى تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن بۇ تارىخچەغە كەم ۋە زىيادە قىلماي، بىئەينىھى ئۈستىدىن كۆتەرىپ، سەبت ئېتتىم). 297- ت هه.

بولاق سوبینی شربت قیلیب و تبرکات دیب بیلیب هر طر فیکا تبرکا" الیب کتادور (بۇلاق سۈيىنى شۇربەت قىلىپ ۋە تەبەررۇكات بىلىپ، ھەر تەرەپكە تەبەررۇكەن ئالىپ كەتەدور). 344- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "عموما" (ئومۇمەن)، خصوصا" (خۇسۇسەن)، اساسا" (ئاساسەن)، خواها" (خاھان)، ظاهرا" (زاھىرەن)، عینا" (ئەينەن)، باطنا" (باتىنەن)، قصدا" (قەسدەن)، شكلا" (شەكلەن)، تسادفا" (تەسادۇفەن)، خفیانه (خۇفيانە)، شاهانه، مستانه (مەستانە) ..." قاتارلىق بىرمۇنچە سۆزلەر ئۆز نۆۋىتىدە، تۇرلۇكچە ھەرىكەت ھالەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىش قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

4.4. ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرى

ئورۇن - تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر "ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرى" بولىدۇ. بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆرۈلگەن ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرىنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

Δ ایلکری (ئىلگەرى)؛ اوستون (ئۈستۈن)

همه وقت اوزلاریدین اوستون اولتورغوزوب قدمی نی ایلکری قویمادی (ھەمە ۋەقت ئۆزلەرىدىن ئۈستۈن ئولتۇرغۇزۇپ، قەدەمىنى ئىلگەرى قويمادى). ت ئە. 183- چ ت.

Δ ناری // نری (نەرى)؛ بری (بەرى)

اول یراق ناری كتی (ئول يەراق نەرى كەتتى)؛ بری كلینك دیب ایردی شاه (بەرى كەلىڭ، دېپ ئېردى شاھ)، ق ت خ.

Δ تاشقری // تاشقاری

محرمی بیلان تاشقری جیقیب ... باش لاریغه تاج اوستیلاریغه دواج یافتی

(ماھرەمى بىلەن تاشقارى چىقىپ، ... باشلارىغا تاج، ئۇستىلارىغا دەۋاج

باقى). 37- ت مۇ.

∆ اندا (ئاندا)

اوزون ساجىنك دىن اوزماسمن كونكول نى،

اياغىنك قنده بولسه باشيم اندا.

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۈزمەسمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قەندە بولسا، باشىم

ئاندا ‹ بولادۇر ›). ئاتايى: 158- ئۇ ك ن.

∆ موندا (مۇندا)

حالا موندا كليب دور (ھالا مۇندا كەلىپدۇر). 257- ت ھە.

∆ ايجكرى (ئىچكەرى)

... جسد عاليلارينى ايجكرى اليب كيريب ياتقوزوب قراشهرغه ... خط

مانكدوردى (... جەسەدى ئالىيلارىنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ،

قارا شەھەرغە ... خەت ماڭدۇردى). 260- ت ھە.

4.5. رەۋىشلەشكەن سۆز – ئىبارىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە ئالماش سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولسىمۇ، ئەمەلىي ئىستېمالدا رەۋىش ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ياكى مۇئەييەن قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە رەۋىشلىشىپ كەتكەن سۆز ۋە ئىبارىلەرخېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرستىشكە بولىدۇ:

∆ كيجه سى (كېچەسى)

شول كيجه سى تونكانى كروهى تمام اوتوب بولدى (شۇل كېچەسى تۇنگانىي گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى). 268- ت ھە.

كيجه سى سلطان ديهقان جه ساده اسكى كييم لارنى كييب ...تحقيق لار

عادتى ايردى (كېچەسى سۇلتان دېھقانچە سادە، ئەسكى كىيىملەرنى

كىيىپ ...تەھقىقلەر ئادەتى ئېردى). 34- ت مۋ.

∆ كوندوزى (گۆندۈزى)

بازار ايچى برله كوندوزى خار و بى اعتبارليق برله يالاب كاشغرغه اليب مانكدى (بازار ئىچى برله، گۆندۈزى خار ۋە بىئئتىبارلىق برله يالاپ، كاشغەرغه ئالىپ ماڭدى). 278- ت هە.

∆ ييلى (يىلى)؛ فصلى (فەسلى)

اط ييلي ماه شوال اون يتەسى چهارشنبه كونى عقرب فصلى ايدى ... اقسو زمينى دا بر قرار اولدى (ئات يىلى ماهى شەۋۋال ئون يەتەسى، چاھارشەنبە كۆنى، ئەقرەب فەسلى ئېدى ... ئاقسۇ زەمىندە بەرقەرار ئولدى). 268-، 269- ت هە.

∆ كونى (گۆنى)

ماه شريف رمضان يكيرمه يتەسى پنجشنبه كونى عالم دين كتى (ماهى شەرىف رەمەزان يىگىرمە يەتەسى پەنجشەنبە گۆنى ئالەمدىن كەتتى). 284- ت هە.

∆ دمبدم (دەمبەدەم)؛ ساعت بساعت (سائەتبەسائەت):

دمبدم ساعت بساعت مى نى كلتور نوش ايتاى،
صبحى شام بلكى دوام اوتكوزماين ايامه توت.

(دەمبەدەم، سائەتبە سائەت مەينى كەلتۈر نۆش ئېتەي، سۇبھى، شام بەلكى دەۋام ئۆتكۈزمەيىن ئەييامە تۇت). نازىم: 590- ئۇ ك ن.

فرقتينك دا اى پرى تن كويدى و جان ييغلادى،
دمبدم خود قايغودين ايكى كوزوم قان ييغلادى.

(فۇرقەتىڭدە ئەي پەرى، تەن كۆيدى – يۇ جان يىغلادى، دەمبەدەم خۇد قايغۇدىن ئىكى كۆزۈم قان يىغلادى). سەككاكىي: 208- ئۇ ك ن.

∆ منزل بمنزل (مەنزىل بەمەنزىل)

منزل بمنزل يوروب اقسودين تورت منزل يايدى ديكان منزلغه باريب نزول اجلال قيلدى (مەنزىلبەمەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل "يايدى" دېگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى). 262- ت ھە.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولليازمىلاردا، يەنە "كوجه به كوجه" (كوچا بە كوچا)، "شهر به شهر" (شەھەر بە شەھەر)، "كنت به كنت" (كەنتبە كەنت)، "اوى به اوى" (ئۆيبە ئۆي)، "سنه به سنه" (سەنە بەسەنە)، "شام و صحر" (شامۇ سەھەر)، "كيجه و كوندوز" (كېچەيۇ كۈندۈز)... قاتارلىق رەۋىشلەشكەن سۆز- ئىبارىلەرمۇ ئۇچراپلا تۇرىدۇ.

4.6. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار رەۋىش ياسايدۇ:

Δ - لاپ// -لاب (-لاپ//- لەپ)

فيضى كثر تيدين مولانا طنبورنى تاشلاب يغلاب بيهوش بولدى (فەيز كەسرەتىدىن مەۋلانا تەنبۇرنى تاشلاپ، يىغلاپ بىھۇش بولدى). 22- ت مۇ.

هر آدم نينك خواه تولا و خواه آز زمينى بولسون جيزالاب فونك لاب كملاب مساحت قيليب... دفترغه آلدى (ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا ۋە خاھ ئاز زەمىنى بولسۇن، چىيزالاپ، فۇڭلاپ، كەملەپ مەساھەت قىلىپ... دەفتەرغە ئالدى). 308- ت ھە.

Δ - داب// - داپ

تولا آدم لار جوماقداب اولتوروب قويبدور (تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئۇلتۇرۇپ قويۇپدۇر). 305- ت ھە.

Δ - جه// - چە

آزغه آزچه تولاغه تولاچه آق قرا آشليق و سمان قويوب دفترغه آلدى (ئازغە ئازچە، تولاغا تولاچە، ئاق- قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دەفتەرغە

ئالدى). 308- ت هه.

كونكلومدين و تيليمدين كيلكانچه و قلميم و ايلكيم دين قوت فهم قيلغانچه اول حضرتقه... شاكرد كا داغى اوزومنى مشرف قيلديم (كۆڭلۈمدىن ۋە تىلىمدىن كېلگەنچە ۋە قەلەمىم ۋە ئىلكىمدىن قۇۋۋەت فەھىم قىلغانچە ئول ھەزرەتقە... ئۆزۈمنى مۇشەررەف قىلدىم). نەۋائىي: 35- م ل.

بر مرتبه تصرف قيلغانلاريچه قراماى... (بىر مەرتەبە تەسەررۇف قىلغانلارىچە قاراماي...). 257- ت هه.

∆ - اب// - وب//- يب (- ئاپ //- ئەپ، - ئۇپ//- ئۈپ //- ئىپ)

يورت تينجاقاب بولغونجه ديهقانجيليق قيليب كون اليب تورسانكلار (يۇرت تىنجاقاپ بولغۇنچە دېھقانچىلىق قىلىپ، كۈن ئالىپ تۇرساڭلار). 296- ت هه.

ايلكرى يورت سوراب و حكومت قيليب اوتكان وزير امراء و اميرلارغه نسبى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەرائ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايىددۇر). 296- ت هه.

بيزنى اختيارلاريميزغه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست بيزلار قورقوب اولوغ بولدوق (بىزلەرنى ئىختىيارلارىمىزغا قويماي، ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى راست. بىزلەر قورقۇپ ئۇلۇغ بولدۇق). 305- ت هه.

غونجه//-قونجه//-كونجه

تافشۇروف الغونجه فرصت بولماي تفرقه‌ليق واقع اولوب دور (تاپشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىئ ئولۇپدۇر)286- ت هه.

آرتوجونك غه بارغونجه چكمانيم نى سايه اتيم،

سايه‌سى دا اوزوم ياتيب سن ياريم نى ياد اتيم.

(ئارتوچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدا ئۆزۈم ياتىپ، سەن يارىمنى ياد ئەتتىم). ق ت خ.

کشی و صال تونی یاری برله یاتقونجه،
جمالی شمعی غه قیلسون نظر تانك اتقونجه .
نوائی اهل فنا دیری خرقه‌سین خوش توت،
اوزونك نی زهد و ریا مجمعی غه قاتقونجه .

(کشی ۋىسال تۆنی یاری بىرله یاتقۇنچه، جه‌مالی شه‌مئىغه قىلسۇن نه‌زه‌ر تاڭ ئاتقۇنچه؛ نه‌ۋائىي، ئه‌هلی فه‌نا ده‌یری خرقه‌سىن خۇش تۇت، ئۆزۈڭنی زۇهدۇ رىيامه‌جمه‌ئىغه قاتقۇنچه) نه‌ۋائىي:300- ئۇ ك ن .

∆- ى (-ئى)//- سى

کوندوزی کیلدیلار و شول کیجه‌سی روانه بولدیلار(گۈندۈزی كېلدىله‌ر ۋه شۇل كېچه‌سى ره‌ۋانه بولدىلار) ق ت خ.

هر کونلوکی بله چقه‌لاری برله جیقیب سیر تماشاه‌لار...قیلیب یانیب کیلور ایدی(هه‌ر كۈنلۈكی بالا- چاقالاری بىرله چىقىپ، سه‌یر- تاماشاهلار...قىلىپ يانىپ كېلۇر ئېدی). 273- ت هه .

هر دوشنبه پنجشنبه کونلاری کلا و نجه قوی لارنی اولتوروب کنکرو نذرنذورات لارنی قیلیب غریب مستحق لارغه بریب دعاسینی الور ایدی (هه‌ر دۈشه‌نبه، په‌نجشه‌نبه گۈنله‌ری، كالا ۋه نه‌چه قويلارنی ئۆلتۈرۈپ، كه‌گرۇ نه‌زىر- نۇزۇراتلارنی قىلىپ، غه‌رىب مۇسته‌هه‌قله‌رغه به‌رىپ، دۇئاسىنی ئالۇر ئېدی). 277- ت هه .

∆ –لار (-لار//-له‌ر)

بو مدت ته‌کیجه‌لار اوردو کردنی احتیاط قیلیلور ایدی خندق قازیلور ایدی خندق بولماغان یردا شاخ توتولور ایدی(بۇ مۇدده‌تته، كېچه‌له‌ر ئوردۇ گه‌ردنی ئېھتىيات قىلىلۇر ئېدی؛ خه‌نده‌ق قازىلۇر ئېدی؛ خه‌نده‌ق بولماغان يه‌رده، شاخ تۇتۇلۇر ئېدی) بابۇر: ب ن 337- چ ت .

هوا سی بسیار متعفن دور کوزلار بیزکاك کوب بولور انداق روایت قیلدیلار

كيم چوپچوق بيزكاك بولغاندور(ھەۋاسى بسيار مۆتەئەففەندۇر. كۆزلەر بېزگەك كۆپ بولۇر. ئانداق رىۋايەت قىلدىلەركىم، چوپچوق(قۇشقاچ) بېزگەك بولغاندۇر) ب ن 316- چ ت.

Δ- أ (-ئان//- ئەن)

اباو اجدادلار يميزدين قالغان شجره مباركه طيبه لار الآن موجوددور تبركا و تمنيا باردور(ئەبە- ئەجدادلارىمىز دىن قالغان شەجەرەئى مۇبارەكەئى تەييىبەلەر ئەلئان مەۋجۇددۇر، تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن باردۇر)م.سايرامي. 296- ت ھە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مەزكۇر"-ئان//-ئەن" قۇشۇمچىسىلىق "ذاتا" (زاتەن)، "آنا"(ئانەن) "نورا"(نۇران//نۇرەن) كەبى ياسالما رەۋىشلەر ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى رەۋىشلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك تۈرلىرى ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە قايتا توختالمىدۇق.

§5. سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ۋە نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى "سان" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىدا ئىشلىتىلىۋاتقان ئەنئەنىۋى سانلاردىن باشقا، خېلى بىر بۆلەك ئەرەبچە ۋە قىسمەن پارسچە سانلارنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

5.1. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

Δبىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن سان «ئاددىي سان» بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بير//بر(بىر 1)، ايكى (ئىكى 2)، اوج(ئۈچ 3)، تورت(تۆرت 4)، بيش//بش(بېش// بەش 5)، التە//التى(ئالتە//ئالتى 6)، يەتە

ايكى(يەتە//يەتى 7)، سيكيز//سكيز(سېكىز//سەكىز 8)، توقوز(توقۇز9)، اون(ئون 10)، يكيرمە //يىگيرمە(يىگىرمە20)، اوتوز(ئوتتۇز30)، قرق(قىرىق 40)، ايليك//اليك(ئېللىك//ئەللىك 50)، التميش(ئالتمىش 60)، يتميش(يەتمىش 70)، سكسان//سكسن(سەكسەن 80)، توقسان (90)، يوز(يۈز 100)، مينك (مىڭ 1000)، ميليون//مليون(مىليون 1000000) قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سانلاردىن باشقا، واحد(ۋاھىد ١)، اثنان(ئىسنەن ٢)، ثلاثه(سەلاسە ٣)، اربعه(ئەربەئە ٤)، خمسه (خەمسە ٥)، سته(سىتتە ٦)، سبعه(سەبئە ٧)، ثمانی// ثمانيه (سە:مەنى// سەمە:نىيە٨)، تسعه(تىسئە٩)، عشر//عشره (ئەشر //ئەشەرە ١٠) ،عشرون //عشرين (ئىشرۇن// ئىشرىن ٢٠)، ثلاثون// ثلاثين(سەلەسۇن// سەلەسىن ٣٠)،اربعون// اربعين (ئەربەئۇن//ئەربەئىن ٤٠)، خمسون// خمسين (خەمسۇن //خەمسىن ٥٠)، ستون // ستين (سىتتۇن //سىتتىن ٦٠)، سبعون// سبعين(سەبئۇن//سەبئىن ٧٠)، ثمانون //ثمانين (سەمە:نۇن// سەمە:نىن ٨٠)، تسعون// تسعين(تىسئۇن// تىسئىن ٩٠)، مائة // مائه(مىئە //مىئەتۇن ١٠٠)، الف(ئەلف ١٠٠٠) مليون (مىليون) دېگەنگە ئوخشاش ئەرەبچە ئاددىي سانلار ۋە يك(يەك 1)، دو (دۇ 2)، سە(3)، چهار(چەھار//چاھار 4)، پنج(پەنج 5)، شش(شش 6)، هفت(ھەفت 7)، هشت(ھەشت 8)، نه (نوھ 9)، ده(دەھ 10)، بيست(بىيست 20)، سى (سى 30)، چهل(چەھل 40)، پنجاه(پەنجاھ 50)، شصت (شەست 60)، هفتاد(ھەفتاد 70)، هشتاد (ھەشتاد 80)، نود (نەۋەد 90)، صد(سەد 100)، هزار(ھەزار 1000)، مليون(مىليۇن1000000) قاتارلىق پارسچە ئاددىي سانلارمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δمۇرەككەپ سان دېگىنىمىز بولسا، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي

سانلارنىڭ مۇئەييەن قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سانلارغا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، اون اوج(ئون ئۈچ)، يىكىرمە ايكى(يىگىرمە ئىككى)، مىنك بر(مىڭ بىر)، سكسان توقوز(سەكسەن توققۇز)، اوج يوز و توقوز(ئۈچيۈز ۋە توققۇز)، قرق و يتى(قىرىق ۋە يەتتى)، التميش و التە (ئاتمىش ۋە ئالتە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تىل بىلىملىرى جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىپ يەك تىللىق بولۇشنىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەبچە ۋە پارسچە بويىچمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ، كۆپ تىللىق بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئەسەر يازغۇچىلار سۆز- كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشتە، ھەتتا سان- ساناقلارنى ئىشلىتىشتىمۇ ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

رمضان ايى تاريخ سكيز يوز توقسان توقوزدا فرغانە ولايتى دە اون ايكى ياشتە پادشاه بولدوم(رەمەزان ئايى، تارىخ سەكىزيۈز توقسان توققۇزدا، فەرغانە ۋىلايىتىدە، ئون ئىككى ياشتا پادىشاھ بولدۇم). بابۇر: ب ن . 308- چ ت .

سنە سبع و تسعمائة محاصرە امتدادى اوزاق تارتتى (سەنە سەبئۇن ۋە تىسئە مىئەتۇن ‹ ھ. 907-يىلى › مۇھاسىرە ئىمتىدادى ئۇزاق تارتتى). ب ن. 344- چ ت .

يتميش كا يتيب دورمن اغزيمدا تيشيم يوق،

هفتاد دو ملت ايلى كا ايمدى ايشم يوق.

(يەتمىشكە يەتىپدۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەفتاد دۇ مىللەت ئېلىگە ئېمدى ئىشىم يوق: يېشىم يەتمىشكە يېتىپتۇ، ئاغزىمدا چىشلىرىممۇ قالمىدى ئەمدى، خەلقئالەمگە ھېچ پايدام يوق)زەلىلىي: 308- ئۇ ك ن .

يالغوز ايماس لطفى كيم اول گل اوجون،

ناله و فر ياد قيلور صد هزار.

(يالغۇز ئېمەس لۇتفيكىم، ئول گۇل ئۇچۇن، نالەيۇ فەرياد قىلۇر سەد هەزار. ئۇ گۇل ئۇچۇن يالغۇز لۇتفيلا ئەمەس، بەلكى يۈزمىڭ‹لىغان ئاشىقلار› نالە- پەريات قىلماقتا). لۇتفي 238- ئۇ ك ن.

5.2. ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، سانلار ئۆزلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىچىلىكى ۋە جۈملىدە سۆز- كەلىمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، ئادەتتە "ساناق سان"، "تەرتىپ سان"، "مۆلچەر سان"، "كەسىر سان"، "تەقسىم سان" ۋە "كىشىلىك سان" دېگەندەك گراممatik تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. ساناق سان

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سان (بۇ ئۇقۇم خېلى بىر بۆلەك ئەسەرلەردە "تۈپ سان ۋە قوشما سان" مۇ دېيىلمەكتە)لارنىڭ ئەسلى شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدۇ. ساناق سانلار ئادەتتە، سۆز – جۈملىلەردە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە بولسا، خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بيش مينك ادم طيارلاب قرا يغاج او چقرا ديكان موضعه كا جيقيب اوروشتى (بېش مىڭ ئادەم تەييارلاپ، "قارا ياغاچ ئۇچقارا" دېگەن مەۋزۇئەگە چىقىپ ئۇرۇشتى). 265- ت ھە.

دركاه حق نينك اولوغى اوج يوز دور(دەرگاھى ھەقنىڭ ئۇلۇغى ئۈچيۈزدۇر) 281- ت ھە.

Δ ساناق سانلار ئىسىم رولىدا كەلگەندە بولسا، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاشلا تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىمۇ بولالايدۇ. مەسىلەن:

عمر لارى سكسن بش غه يتى(ئۆمرلارى سەكسەن بەشغە يەتتى).283- ت ھە.

ئە. تەرتىپ سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەرتىپ سانلار ئومۇمەن "ـ نجى// -ينجى//ونجى"" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ايكينجي اوغلى حق قلى بيك هم امير لشكر ايدى(ئىكىنچى ئوغلى ھەققۇلى بېگ ھەم ئەمىرى لەشكەر ئېدى) 291-. ت ھە .

بو طريقه دا ينه بر پير مرشيدنى ايكينجي مرتبه كورماديم و تافماديم (بۇ تەرىقەدە يەنە بىر پىر- مۇرشىدنى ئىككىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تافمادىم).
342- ت ھە.

تاريخ هجرى نينك اوتوز اوجونجي ييلى (تارىخى ھىجرىينىڭ ئوتتۇز ئۈچۈنچى يىلى) 374- ت ھە. شو فونك خان نينك اونونجي يىلى (شوفۇڭ خاننىڭ ئونۇنچى يىلى) 313- ت ھە.

△چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، ئۆزلەشتۈرۈپ قوللىنىلغان ئەرەبچە ۋە پارسچە تەرتىپ سانلارمۇ ئۇچراپلا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

اولزمانەداكى مريد مخلصى لارى بو امام جعفر ثانى ايكان ديكان بولغايلار (ئول زەمانەدەكى مۇرىد- مۇخلىسلارى : "بۇ ئىمام جەئفەر سانىي ئېكەن" دېگەن بولغايلار) 332- ت ھە.

خصو صاً علمالارغەر واجى و سوداكرلار سودا تجارەتى بابيدا ثانى بخارى ديب ايتسەلار اصلا مبالغه بولمايدور(خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋدا گەرلەر سەۋدا تىجارەتى بابىدا، "سانىي بۇخارا" دېيىشەلار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر) 328-ت ھە.

اقليم اوّل غه زحل نى و اقليم دوم غه مشترينى واقليم سوم غه مريخ نى بو قياس برله يته يولدوزنى يته اقليم غه نسبت بر يب دور(ئىقلىمى ئەۋۋەلغە زۇھەلنى ۋە ئىقلىمى دۇۋۋۇمغا مۇشتەرىنى ۋە ئىقلىمى سىۋۋۇمغا مىررىخنى بۇ

قىياس بىرلە يەتە يۇلدۇزنى يەتە ئىقلىمغا نىسبەت بەرىپدۇر: بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەلنى،ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتەرىنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا بولسا، مىررىخنى ۋە مۇشۇ قىياس بويىچە، يەتتە يۇلتۇزنى يەتتە ئىقلىمغا باغلاپ بايان قىلغان).
م. سايرامىي: 328- ت ھە.

ب. مۆلچەر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۆلچەر سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچى، ساناق سانلارغا "- جە // -چە" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

اوج يوزجە ادم ضايع بولدى (ئۈچيۈزچە ئادەم زايىئ بولدى)؛ عبدالله بيك باشليغ يوز سكسن چە ادم نابود بولدى(ئابدۇللاھ بېگ باشلىغ يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇد بولدى) 265- ت ھە.

ئىككىنچى، ئىككى ساناق ساننى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

او توز قرق ييل بر طرف غه باريب كليب مذكور قبرى نى تعيين و جزم قيليب بيلالمايدور(ئوتتۇز- قىرق يىل بىر تەرەفغە بارىپ كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئيىن ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر)؛

بر اى دا تورت بش نوبت سوز سورادى و بعضه كونلاردا اوج تورت نوبت سوز سورادى(بىر ئايدا تۆرت- بەش نەۋبەت سۆز سورادى ۋە بەئزە كۈنلەردە، ئۈچ- تۆرت نەۋبەت سۆز سورادى). 312-، 357- ت ھە.

ئۈچىنچى، ساناق سانلارغا "نجە // نيجە" (نەچە//نېچە)سۆزىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تاريخ بيىر مينك يتميش نجە بولغانيدا...(تارىخ بىرمىڭ يەتمىش نەچە بولغانىدا...). 350- ت ھە. نجە منيك سر كموش اوز خزينەسيدين بركان

نينك تاشيده نجه مينك سركموش فرچه خراجت جيقيم لاريغه تعين لاب، ...(نەچە مىڭ سەر كۈمۈش ئۆز خەزىنەسىدىن بەرگەنىنىڭ تاشىدا، نەچە مىڭ سەر كۈمۈش فارچە خىراجەت چىقىملەرىغە تەئيىنلەپ، ...)314- ت هه.

تۆتىنچى، ساناق سانلارنىڭ ئالدىغا "كم (كەم)" ، "بير نيمه كم" (بىرنىمە كەم) ياكى "از كم"(ئاز كەم) سۆزلىرىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بر نيمه كم التميش ايكى يريم سر كموش اورسيه حصابيدا بر يوز التميش صوم نجه تين اقچه بولادور (بىر نىمە كەم ئالتمىش ئىكى يارىم سەر كۈمۈش ئۇرۇسىيە ھىسابىدا، بىر يۈز ئالتمىش سوم نەچچە تىيىن ئاقچا بولادۇر)م. سايرامي 324- ت هه.

بەشىنچى، ساناق سانلارغا يۆنىلىش كېلىشتە "يقين" (ياقىن// يەقىن) "ياوق//ياووق" (ياۋۇق) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

داخو قرق منيك غه يقين تونكانى لارى برله اروسيّه حمايتلارى غه اولاندى(داخۇ قىرق مىڭغا يەقىن تۇنگانىيلارى بىرلە ئۇرۇسىيە ھىمايەتلەرىغە ئۇلاندى). 303- ت هه.

طرفان قرا خواجه قمول نينك اسلامى تاريخ سكيز يوزغه يقين ايكان يعنى خضر خواجه خان بن توغلوق تمورنينك قول لاريدا اسلام شريف غه مشرف بولغان ايكان (تۇرفان، قارا خاجە، قۇمۇلنىڭ ئىسلامى تارىخ سەكىز يۈزغە ياقىن ئېكەن، يەئنى خىزىر خاجە خان بىنى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قوللارىدا، ئىسلامى شەرىفغە مۇشەررەف بولغان ئېكەن) م . سايرامي: 359- ت هه.

ئالتىنچى، ساناق سانلارغا چىقىش كېلىشتە "زيادە" (زىيادە) سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەنمۇ بىرخىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

التون كمر كيسه ليك پانصد امرالار ايكى يوزدين زياده ايدى (ئالتۇن

كەمەر ـ كىيسەلىك پانسەد ـ ئۆمەرائىلار ئىكى يۈزدىن زىيادە ئېدى)؛

. ميرزا احمد قوشبيكى بر منيك دين زياده يكيتى برله قوم دروازەسيدا توروب يكيت لارنى و مسافر سودا كر بايلارنى امانليق برله جيقاريب تولا يخشى ليق لارنى كورساتى (مىرزا ئەھمەد قۇشبېگى بىر مىڭدىن زىيادە يىگىتى بىرلە، قۇمدەرۋازەسىدە تۇرۇپ، يىگىتلەرنى ۋە مۇسافىر سەۋداگەر، بايلارنى ئەمانلىق بىرلەچىقارىپ، تولا ياخشىلىقلارنى كۆرسەتتى) 269-، 292- ت ھە.

پ. كەسىر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان بىلەن سۆرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق ساننىڭ ئوتتۇرىسىغا "- دين// تين" (- دىن //تىن) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان كەسىر سانلار كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اولارنينك عبادت و رياضت لارينى زمانه مشايخ و حضرات لارى اوندين بريني برپا و ادا قيلالماس ايدى(ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرىنى زەمانە مەشايىخ ۋە ھەزەراتلارى ئوندىن بىرىنى بەرپا ۋە ئەدا قىلالماس ئېدى) 282- ت ھە.

Δ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "ياريم// يرم" (يارىم)، "نصف"(نىسف) ۋە "ربع" (رۇبئ) سۆزلىرىمۇ "ئىككىدىن بىر"، "يېرىم" ۋە "تۆتتىن بىر" دېگەن كەسىر سانلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ يريم (يارىم: يېرىم)

اوشبو اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه لار يريم حج ادا تافادور ديب عقيده قيلادور (ئۇشبۇ ئەسھابۇل- كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، يارىم ھەج ئەدا تافادۇر، دېپ ئەقىدە قىلادۇر) 349- ت ھە .

Δ نصف (نىسف : يېرىم، پۇچۇق، ئىككىدىن بىر)

اولار تون نصفی دین خیلی اوتکان دا کلدیلار (ئۇلار تۇن نىسفىدىن خەيلى ئۆتكەندە كەلدىلەر). ق ت خ.

∆ ربع (رۇبئ : تۆتتىن بىر، چارەك)

کواکب هفت ستاره سیّارەسی برله ربع مسکون نی مشرق حدی نینك ابتداسیدین مغرب حدی نینك انتهاسیغچه زمین یوزینی یته تقسیم قیلیب بر تقسیمنی بر اقلیم دیب اتابدور (كەۋاكىبى ھەفت ستارە سەييارەسى بىرلە رۇبئى مەسكۇن ‹ تۆتتىن بىر ئالەم؛ يەرشارىنىڭ ئىنسان ياشىيالايدىغان قىسمى › نى مەشرىق ھەددىنىڭ ئىبتىداسىدىن مەغرىب ھەددىنىڭ ئىنتىھاسىغىچە، زەمىن يۈزىنى يەتتە تەقسىم قىلىپ، بىر تەقسىمنى "بىر ئىقلىم" دېپ ئاتاپتۇر).

م. سايرامي : 328- ت هه.

اولچه تفصیلي اولدورکیم ربع مسکون نینك ییتی اقلیمی دین هر اقلیم دا نیجه کشور بار (ئەۋۋەلچە تەفسىلى ئولدۇركىم، رۇبئى مەسكۇننىڭ يەتتى ئىقلىمىدىن ھەر ئىقلىمدا نېچچە كىشۋەر بار). نەۋائي: 4- م ل .

ت . تەقسىم سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەقسىم سانلار ساناق سانلارغا "- دين// -تين" (-دىن// - تىن) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا "- ار - ەر" (- ئەر)، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە بولسا، "- شر" (- شەر) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

جمعی سی اون قوطاس ایدی هەرکشگه ئکدین توغری کیلدی (جەمئىسى ئون قوتاس ئېدى، ھەر كىشىگە ئىككىدىن توغرى كېلدى) ق ت خ.

اطلاریدین توشوب اوبدان کوراشیب برر فیالەدین چاي ایجیب،...(ئاتلارىدىن تۈشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فىيالەدىن چاي

ئەچيپ،...) 261- ت هە.

قول و يوزلارينى بررقتار ايسيتيب اليب دعالار قيليب ديدىلاركيم...(قول ۋە يۈزلەرىنى بىرەر قاتار ئىسسىتىپ ئالىپ، دۇئالار قىلىپ دېدىلەركىم، ...) 289- ت هە.

ΔΔ بەزەن قولىيازمىلاردا، ساناق سانلارغا "- ين(- ئىن) // - ن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ تەقسىم سانلارنىڭ شەكىللەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اللەنىنىڭ عنايتى برله مشكلات لارى بيرين بيرين حل بولميش (ئاللاھنىڭ ئىنايەتى بىرلە، مۇشكۇلاتلارى بىرىن- بىرىن ھەل بولمىش). ق ت خ.

ج. كىشىلىك سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كىشىلىك سانلار ساناق سان سانلارغا "-او//ـەو"(-ئاۋ // - ئەۋ) ياكى"- اولا // - ەولا " (ئاۋلا //-ئەۋلە)، "- اولان// ـەولان" (-ئاۋلان // - ئەۋلان" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ايكاو (ئىكەۋ)، ايكو (ئىكەۋ)، اوجەو (ئۈچەۋ)، تورتاو (تۆرتەۋ)، بشاولا (بەشەۋلە) // بشاولان (بەشەۋلەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ اكا اوكا ايكولان نينك قوليغه خزينه كيركاندين كين بيزلارغه قراماى اندجانغه جيقيب كتسەلار،...(ئاكا- ئۇكا ئىكەۋلەنىنىڭ قولىغا خەزىنە كىرگەندىن كەيىن، بىزلەرغە قاراماي، ئەندىجانغا چىقىپ كەتسەلەر،...). 260- ت هە.

ايمدى سن خا تونينك بيلقيس و وزيرينك اصف برخيا اوجوولان بر يردە اولتوروب كيشيغه ايتمايدورغان سر ينك لارنى بر بر ينك لارغه ايتينكلار اول نرسه سليم الاعضا بولور ديدى القصه اوجوولان بر خلوتده اولتوروب سر

ايتماق غه مقيد بولديلار (ئېمدى سەن خاتۇننىڭ بىلقىس ۋە ۋەزىرنىڭ ئاسف بۇرخىيا ئۈچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغە ئەيتمايدىدۇرغان سىرنىڭلارنى بىر- بىرىڭلارغا ئەيتىڭلار، ئول نەرسە سەلىمۇل - ئەئىزا بولۇر دېدى. ئەلقىسسە، ئۈچەۋلەن بىر خىلۋەتدە ئولتۇرۇپ، سىرر ئەيتماقىغە مۇۋەقىيەد بولدىلەر) ق ئە 271- چ ت .

5.3. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سانلار ئىسىم رولىدا كېلىپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى؛ شۇنداقلا بەزى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ رەۋىش، ئالماش ۋە سۈپەت قاتارلىق سۆزلەرنى ياساش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، سانلارنىڭ ئايرىم تۈرلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئۆزىگە خاس بولغان ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تاريخ برمينك ايكى يوز توقسان تورت ماه جمادى الآخر اون تورتى ايدى (تارىخ بىر مىڭ ئىكىيۈز توقسانتۆرت ماھى جەمادىيەلئاخىر ئون تۆرتى ئېدى). م. سايرامي : 264- ت ھە.

ΔΔ روشەنكى، بۇ يەردە يىل تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان تەرتىپ سانىغا "-ئىنچى، -ئۇنچى" شەكلىدىكى قوشۇمچە قوشۇلماي، ساناق سان شەكلى بىلەنلا قوللىنىۋېرىلگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۇ خىل ئەھۋالنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىدە، باشتىن ئاخىر ئوخشاش بولغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن:

اوشبو تاغ نينك تومشوغيدا تاريخ توقوزيوز ايكى دا مين بر ايوانليق حجره

سالدىم (ئوشبۇ تاغنىڭ تۈمشۈغىدا، تارىخ توققۇز يۈز ئىكىدە، مېن بىر ئايۋانلىق ھۈجرا سالدىم)؛

تارىخ توقوز يوز سيكزكاچه تاشكند و شاهروخيه ولايتى چغتاي خانلارنينك نصرفيدا ايدى (تارىخ توققۇز يۈز سېكىزگەچە، تاشكەند ۋە شاھرۇخيە ۋىلايەتى چاغاتاي خانلارنىڭ تەسەررۇفىدا ئىدى). بابۇر: 312- چ ت .

§6. پېئىل

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغان پېئىل چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، "فعل" يېزىلىپ، "فئىل" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇ "فعلى عبادت و قولى عبادت" (فئىلي ئىبادەت ۋە قەۋلىي ئىبادەت : ھەرىكەتلىك ئىبادەت ۋە سۆزلۈك ئىبادەت) دېگەنەدەك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە كېلىپ، ئۆزىنىڭ "ھەرىكەت" دېگەن ئۇقۇمىغا ئىگە بىر كەلىمە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان "افعال" كەلىمىسى بولسا، "افعال و احوال" (ئەفئال ۋە ئەھۋال ياكى ئەفئالۇ ئەھۋال) تەلەپپۇزىدىكى بىرىكمە ھالىتىدە كېلىپ، "پائالىيەتلەر، ھەرىكەتلەر" ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

6.1 . پېئىلنىڭ تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل سۆز تۈركۈمى ئۆزىنىڭ سۆز قۇرۇلمىسىغا قاراپ، "تۈپ پېئىل"، "ياسالما پېئىل" ۋە " قوشما پېئىل" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. تۈپ پېئىللار

بىرلا تۈپ سۆزدىن تەركىب تاپقان پېئىللار، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز تۈزىكىنى يەنە پارچىلاپ، مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان

پېئىللار "تۈپ پېئىللار" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يانز-، كل-//- ك يل- (كەل-//-كېل)، تور- (تۇر-)، مانك-(،ماڭ-). جيق //چيق- (چىق-)، سات-، كس- كيس//- (كەس- //-كېس)، كور- (كۆر-). تيز- (تىز-)، پيش- (پىش-)...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

اول سحر توردى اوى دين جيقتى مكتب كا مانكدى خط يازدى شهركا كلدى مال متاع كۆردى قاون ساتى محله كا باردى درخت كستى خشت تيزدى اوى كا كيردى آش پيشتى (ئۇل سەھەر تۇردى، ئۆيدىن چىقتى، مەكتەپكە ماڭدى، خەت يازدى، شەھەرگە كەلدى، مال- مەتائ كۆردى، قاۋۇن ساتتى، مەھەللەگە باردى، دەرەخت كەستى، خىشت تىزدى، ئۆيگە كىردى، ئاش پىشتى...

ئە. ياسالما پېئىللار

پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان پېئىللار"ياسالما پېئىللار" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

△ —لا (- لا // - لە)

نشان- لا-(نىشانلا)، كوز- لا- (كۆزلە-)، توز- لا- (تۈزلە-)، تقدير — لا- (تەقدىرلە-)، تربيه- لا- (تەربىيەلە-)، باش-لا — (باشلا) تاش - لا- (تاشلا-)، ياش- لا-(ياشلا)، كز- لا- (گەزلە-)...

△- لاش (- لاش // — لەش)

آ ياغ- لاش (ئاياغلاش-)، دوام- لاش- (دەۋاملاش-)، سلام - لاش- (سەلەملاش-)، اغير- لاش - (ئاغىرلاش-) اخر- لاش - (ئاخىرلاش-)، سوز- لاش(سۆزلەش-)، كوز- لاش (كۆزلەش-) ...

△- لان (- لان// - لەن)

باش- لان (باشلان-)، تاش- لان (تاشلان)، قات - لان (قاتلان)، روح- لان (روھلان)، ساق- لان (ساقلان)، كوج- لان (كۆچلەن)، قوت - لان (قۇۋۇەتلەن)،

اميد - لاذ (ئۈمىدلەنـ)...

Δـا //- ـه //- ه (ئا // ئه)

ئاتا - ا- (ئاتا -)، ساذ- ا- (سانا-)، ياش- ا- (ياشا-)، قاذ- ا- (قانا-)،

تيل- ه- (تىلە -)، توز — ه- (تۈزە-) ...

Δ- اى (- ئاي // - ئەي)

چونك - اى (چوڭاي-)، آز - اى (ئازاي-)، اولوغ- اى (ئۇلۇغاي-ئۇلغاي-)،

قول اى (قولاي -)، اونك - اى(ئوڭاي-)، كم- اى(كەمەي-)، مونك-

اى(مۇڭاي-)، تار- اى (تاراي-)، كنك- اى(كەڭەي-)...

Δ- سين (- سن)

غريب — سين(غەرىبسىن-)، كم- سين- (كەمسىن-)، افتاب- سين-

(ئافتابسىن-)، اوت- سين- (ئوتسىن-)- ...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. قوشما پېئىللار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلمىسى ئارقىلىق بىر ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار "قوشما پېئىللار" دېيىلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قوشما پېئىللار ئۆز ئىچىدىن يەنە، "بىر ئىسىم بىلەن بىر پېئىلدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئىل" ۋە "ئىككى پېئىل ئۇنسۇرىدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئىل" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

سهل چاغلا- (سەھل چاغلا -)، خيال ات- (خەيال ئەت-)، انتظار بول- (ئىنتىزار بول-)، تسليم اتـ - (تەسلىم ئەت-)، رحلت قيل- (رىھلەت قىل-)، روان بول- (رەۋان بول-)، رواج تاف- // رواج تاب- (رەۋاج تاپ-)، تفكر قيل- (تەفەككۇر قىل-)، اولوغ بيل - (ئۇلۇغ بىل-)، پست كور- (پەست كۆر-)، اشتياق باغلا (ئىشتىياق باغلا-)، افضل حسابلا- (ئەفزەل ھىسابلا-)، اعلى بيل- (ئەئلا بىل-)، ذوق ال- (زەۋق ئال-)، اليب كل- (ئالىپ كەل-)، يازيب باق- (يازىپ باق-)، بريب قوي- (بەرىپ قوي-)، جيقيب كت- (چىقىپ كەت-)،

ساقلاب قوي- (ساقلاپ قوي-)، اويلاب كور- (ئويلاب كۆر-) ...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارمۇ تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش — قىلماسلىقىغا قاراپ، "ئۆتۈملۈك پېئىللار" ۋە "ئۆتۈمسىز پېئىللار" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

△ئۆتۈملۈك پېئىللارغا مىسال :

(مالنى) ساتـ-، (شهرنى الـ-)، (خطنى) ياز- ، (كتابنى) اوقو- ، (طنبورنى) چال-، (قدوقنى) قاز- ،(واقعه نى) بيان قيل- ...

△ ئۆتۈمسىز پېئىللارغا مىسال :

(اوى كا) مانك- ، (اورنونكدا) تور- ، (تاغ دا) ايشله- ، (يورتونك غه) بار- ، (بيزكا) كيل- ، (جايينك دا) اولتور- ، (صحرادا) قال- ، (وطن كا) قايت- دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6.2. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى

بۇ — پېئىللارنىڭ خۇددى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاشلا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئا. ئىسىمداشلار

پېئىللارنىڭ ئىسىم رولىدا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرى "ئىسىمداشلار" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىمداشلار ئۆز ئىچىدىن "- ماك // -ماق // -ماغ" لىق ئىسىمداش، "- غو // - قو //-كو" لۇق ئىسىمداش ۋە "ش" لىق ئىسىمداش، دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

△- ماق // - ماغ //- ماك (- ماق، ماغ // - مەك)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەڭ كۆپ قوللىنىش ساھەسىگە ئىگە بولغىنى "ماق" لىق ئىسىمداش بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا "ش" لىق ئىسىمداش قىلىپ قوللىنىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چاغاتاي ئۇيغۇر

"ماق" لىق ئىسمداش قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن :

دلبرا سندين زمان آيريلماقيم دشوار دور،

تا قيامت يغلاسام يتكاى مو افغانيم سنكا.

لبەرا، سەندىن زەمان ئايرىلماقىم دۇشۋاردۇر، تا قىيامەت يىغلاسام، تكەيمۇ ئەفغانىم سەڭا). نەۋبەتىي : 402. ئۆ ك ن .

بيلور ايدينك يوراكيم دين هميشه قان يماكيم

بىلۈر ئىدىڭ يۈرەكىمدىن ھەمىشە قان يەمەكىم)..گۇمنام: 538- ئۆ ك ن .

حق تعالى رحمتين عالم ياغدورماق اوجون،

اق بولوت دين قرا بولوت دور زياده فيضى بار.

ھەقتەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن، ئاق بۇلۇتتىن قارا بۇلۇتتدۇر زىيادە فەيزى بار) تەجەللىي : 638- ئۆ ك ن .

خط ايبارماس ليك محبت پيشه لارنى ياد ايتب،

قرا قيلماقدور وفا يولى نى اى غفلت شعار.

خەت ئىبەرمەسلىك مۇھەببەت پىشەلەرنى ياد ئەتىپ، قارا قىلماقدۇر ۋەفا يولىنى ئى غەفلەت شىئار). تەجەللىي: 630- ئۆ ك ن.

بو كونكولنى بارجه غم لاردين خلاصى قيلغاى ايدى،

بر نظر قيلماق بيلان اول شوخ خونخواريم كليب.

بۇ كۆڭۈلنى بارچە غەملەردىن خالاس قىلغاي ئىدى، بىر نەزەر قىلماق بىلەن ئول شوخى خۇنخارىم كەلىپ). بىلال نازىم: 586- ئۆ ك ن.

رشك دين اولمه ك كا يتيم اى مه حورى جبين،

مينى اولتورماك اوجون اغياريمه توتتونك آياغ.

(رەشكتىن ئۆلمەككە يەتتىم ئەي مەھى ھۆرى جەبىن، مېنى ئۆلتۈرمەك ئۈچۈن ئەغيارىمە تۇتتۇڭ ئاياغ). قەلەندەر : 496- ئۆ ك ن.

خسرو شاه نينك مونجه اولغايماغى غه و مونجه حدى يتماس ايشلارنى

قيلماغى غه سلطان حسين ميرزا نينك ايكى قتلا كليب انى الالماى يانماغى سبب بولدى(خۇسرەۋ شاھنىڭ مۇنچە ئۇلغايماغىغا ۋە مۇنچە ھەددى يەتمەس ئىشلەرنى قىلماغىغا سۇلتان ھۇسەين مىرزانىڭ ئىككى قاتلا كەلىپ، ئانى ئالالماي يانماغى سەبەب بولدى). بابۇر: 45- چ ت .

هنوز ايشى چاغر ايجماك ايدى (ھەنۇز ئىشى چاغىر ئىچمەك ئىدى). يغلاماغينك بابر بو ايل كا دورور كولكو (يىغلاماغىڭ بابۇر بۇ ئىلگە دۇرۇر كۈلگۈ). ب ن 45- ، 46- چ ت .

كيشى لار هر سارى جابماق كرك تور،

قيان بولسه انى تابماق كرك تور.

(كىشىلەر ھەر سارى چاپماق كېرەكتۇر، قايان بولسا ئانى تاپماق كەرەكتۇر) نەۋائىي : ف ش .

اكر كونكلونك تيلار جانيم نى الماق، قراقجى كوزلارينك دين بر قيا باق (ئەگەر كۆڭلۈڭ تىلەر جانىمنى ئالماق، قاراقچى كۆزلەرىڭدىن بر قيا باق). ئاتايى 176- ئۇ ك ن.

ملا عثمان اخونوم لار اسلام اجماق و شريعت غراء نبويه قلنجى نى الجنه تحت ظلال السيوف مضمونى شريفيجه چفماق نيّت خيريّەسى برله اقسو طرفيكا عازم بولوپ سيرام غه داخل اولدى (موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئاچماق ۋە شەرئەتى غەررائى نەبەۋىييە قىلىنجىنى "ئەلجەننە تەھتە زىلالىسسۇيۇف" مەزمۇنى شەرىفچە چاقماق نىييەتى خەيرىييە سى بىرلە، ئاقسۇ تەرەفكە ئازىم بولۇپ، سايرامغا داخىل ئولدى) . م.سايرامي 294- ت ھ

٨٨ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "ماق" لىق ئىسمداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى خۇددى ھازىرقى زامان ئاناتولىيە تۈركلىرىنىڭكىگە ئوخشاشلا، پېئىل ئۇزىكىگە "- ماماق // - ماماغ" قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دم اورماماق كرك (دەم ئۇرماماق كەرەك : ئۇن چقارماسلىق كېرەك).
نەۋائىي ف ش. منعى قيلماماغ (مەنئى قىلماماغ: توسماسلىق) دېگەنلەرگە
ئوخشاش.

٨٨چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "- ماق - ماغ - ماك" لىق
ئىسمداشنىڭ "-لىق //- لىغ // - لىك" قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلمۇ كۆپ
قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ شەكىل ئۇقۇم جەھەتتە، "ماق" لىق ئىسمداشتىن
ھېچبىر پەرقلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

باغ ارا شاپتولا اوزماك ليك كا كيرديم المادر،

باغبان ناتوان پند بردى اخر نارى دين.

(باغ ئارا شاپتۇلا ئۈزمەكلىككە كىردىم، ئالما دەر، باغبانى ناتەۋان پەند
بەردى ئاخىر نارىدىن). زەلىلىي: 372- ئۇ ك ن .

تورماين تاغ يوليدا مانكماق غه باردور ارضوم ،

كوز يوموب اجقونجه يتماك ليك كا باردور ارضوم.

كلما سانك تاغ دين باريب تورماق غه باردور ارضوم،

هر زمانى منيك يولى كورماك كا باردور ارضوم.

(تۇرماين تاغ يولىدا، ماڭماقغا باردۇر ئارزۇم، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە
يەتمەكلىككە باردۇر ئارزۇم؛ كەلمەسەڭ تاغدىن، بارىپ تۇرماقغا باردۇر
ئارزۇم، ھەر زەمانى مىنىڭ يولى كۆرمەككە باردۇر ئارزۇم). قەلەندەر : 494-
ئۇ ك ن .

ولى ايلاب مهينبانو هميشه، انينك قاشى غه بارماغليق نى پيشه . (ۋەلى
ئايلاپ مېھنبانۇ ھەمىشە، ئانىڭ قاشىغا بارماغلىقنى پىشە: بىراق، مېھنبانۇ
ھەمىشە ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشنى ئادەت قىلىۋالدى). نەۋائىي: ف ش. 47- چ
ت.

اساندين يمغور ياغماغليقي و زمين دين كياه نباتات لار كوكار

ماكى ...(ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ، نەباتاتلار كۆكەرمەكى...)؛ يخشى ليق قيلغانلار... نعيم اطليق فردوس خلد برين دا جاي مكان تافماغليقى بر حق دور(ياخشلىق قىلغانلار... "نەئىم" ئاتلىق فىردەۋسى خۇلد بەرىندە جاي- مەكان تافماغلىقى بەرھەقدۇر). 281- ت ھە.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ماق // - ماغ // - ماك" لىق ئىسىمداشلار "بول- "پېئىلى بىلەن باغلىنىپ كەلگەندە، مەقسەت پېئىلىنىڭ رولىنى ئوينىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كلماك بولدى (كەلمەك بولدى: كەلمەكچى بولدى)، قاجماق اولدى (قاچماق ئولدى : قاچماقچى بولدى)، اويوقلاماق اولدى (ئۇيۇقلاماق ئولدى: ئۇخلىماقچى بولدى)، توسماق بولدى : توسماقچى بولدى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ"- غو // - قو // - كو" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان "- غۇ" لۇق ئىسىمداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىنمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كيجه كلكومدور ديبان اول سرو گلرو كلمادى،

كوزلاريم كا كيجه تانك اتقونجه اويقو كلمادى.

(كېچە كەلگۈمدۇر دېيان ئول سەرۋى گۈلرو كەلمەدى. كۆزلەرىمگە كېچە تاڭ ئاتقۇنچە ئۇيقۇ كەلمەدى)؛

ئول پرى وش هجريندا كيم يغلاديم ديوا نه وار،

كيمسه بارموكين انكا كوركاندا كولكو كلمادى.

(ئول پەرىۋەش ھىجرىندە كىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئانىڭا كۆرگەندە كۈلگۈ كەلمەدى). نەۋائىي : 300- ئۇ ك ن.

تيله ر و صلينك نى لطفى قيل اجابت،

كى ايتور تىله كان نى تىلەكو.

(تىلەر ۋەسلىڭنى لۇتفىي قىل ئىجابەت، كى ئەيتۇر: " تىلەگەننى تىلەگۈ":
ۋەسلىڭنى تىلەيدۇ، ئىجابەت قىل، چۈنكى "كىمنىڭ تىلىكى بولسا
لۇتفىي تىلىگۈلۈك" دېيىلىدىغۇ). لۇتفىي: 252- ئۇ ك ن.

تانكلا نيتكومدور سنينك الدينكدا قل لوق قىلماديم،

مينك خجالت كا ساليب ميندين گوريزان ايلادينك.

(تاڭلا نېتكومدۇر سەنىڭ ئالدىڭدا قۇللۇق قىلمادىم، مىڭ خىجالەتكە سالىپ
مىندىن گۇرىزان ئەيلەدىڭ)؛

بوكون بارغومدورور چون كى بولورمن و صل ياريمغه،

فلك باقمانك بقاسيز منزليده يوق و باريميغه.

(بۈگۈن بارغۇمدۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغا، فەلەك باقماڭ بەقاسىز
مەنزىلدە يوقۇ بارىمغا) نىزارىي : 452-، 454- ئۇ ك ن.

نيجه كون قيلغوميز دور عزم دريا

(نېچە گۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزمى دەريا: بىز نەچچە كۈنگىچە دېڭىزدا
يۈرىمىز)؛

يانيب موندين چين شهرى غه يتكونك،

همول كوزگونى كورماك ميل اتكونك.

(يانىپ مۇندىن چىن شەھرىغە يەتكۈڭ، ھەمول كۆزگۈنى كورماك مەيل
ئەتكۈڭ: بۇ يەردىن يېنىپ چىن شەھرىگە بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى
خاھلايسەن)؛

ينه هر نيجه باقسانك كورماكونك هيچ،

ايشينك سررشتاسى غه توشكوسى پيچ.

(يەنە ھەر نېچە باقساڭ، كۆرمەكۈڭ ھېچ، ئىشىڭ سەررىشتەسىغە تۈشكۈسى
پىچ: ئېڭىباشتىن ئۇنىڭغا ھەرقانچە قارىساڭمۇ ھېچنەرسە كۆرەلمەيسەن، دېمەك
ئىشىڭنىڭ باش ئۇچىغا چىگىش چۈشىدۇ). نەۋائىي: ف ش.

تولون آی دیك جمالی غه کونکول قید بولدی حالیغه،

قچان یتکوم و صالیغه کونکول نی آلدی اول مکار.

(تولون ئايدېك جەمالىغا، كۆڭۈل قەيد بولدى ‹باغلىنىپ قالدى› ھالىغا. قاچان يەتكۈم ۋىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار). نەۋبەتىي: 414- ئۆك ن.

کل جنس یمیل الی جنسه مضمونی بولار شأ نیکا موافق و مطابق کیلکو سیدور ("كۇللە جىنسىن يەمىلۇ ئىلە جىنسىھى" ‹ھەركىم ئۆز خىلى تەرەپكە ياتىدۇ› مەزمۇنى بۇلار شەئنىگە مۇۋاپىق ۋە مۇتابىق كېلگۈسىدۇر) .273- تە.

△ "ش" لىق ئىسىمداش. (- ئاش // - ئەش // - ئۇش // - ئىش // - ش) پېئىل ئۆزىكىگە "-اش // -وش // -يش // - ش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان "ش" لىق ئىسىمداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، نادىرەن بولسىمۇ، ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بو امری عالی نی بجا کلتوروش اوچون مناسب تاریخ تذکیره لارنی جمع قیلیب تاریخ رشیدی تواریخ طبری تواریخ روضة الصفا تواریخ حکما تواریخ عجم تواریخ عرب لاردین انتخاب قلدیم (بۇ ئەمرى ئالىينى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇناسىب تارىخ – تەزكىرە لەرنى جەمئ قىلىپ، «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى تەبەرى»، «تەۋارىخۇ رەۋزەتىس – سەفا»، «تەۋارىخى ھۆكەما»، «تەۋارىخى ئەجەم»، «تەۋارىخى ئەرەب» لەردىن ئىنتىخاب قىلدىم) مۆجىزىي: 5- ت مۆ.

علم اورگانیشدین نوموس قیلما علم سیز لیکدین نموس قیل (ئىلىم ئۆرگەنىشتىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نامۇس قىل)8- ت مۆ.

△△ئىسىمداشلار پېئىللارنىڭ ئىسىم ئورنىدا كېلىدىغان شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۈملىدە ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەلىك ۋە كېلىش

ئۇشۇمچىلىرى بىلەن تولۇلنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بو قديم اوتوب كتكان آدم لار ناملارینی بو ورق ایجره مندرج ایتماکیمده سبب و باعث بو (بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر ناملىرىنى بۇ ۋەرەق ئىچرە مۇندەرىج ئېتمەكىمدە سەبەب ۋە بائىس بۇ). 298- ت ھە.

یالغان سۆزنی ایتیب راست سوزنینك جای مقامی غه الیب کیلماك لیکیم نهایتی مۆشکل کوروندی (یالغان سۆزنی ئەيتىپ، راست سۆزنىڭ جاي-مەقامىغا ئالىپ كېلمەكلىكىم نىھايەتى مۈشكۈل كۆرۈندى). 311- ت ھە.

عالم خلقینی یولدین آزدروب کیتماك لیکیدا هیچ شك و شبهه یوقتور (ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كېتمەكلىكىدە ھېچ شەك ۋە شۈبھە يوقتۇر)360- ت ھە.

بیزلار هم اولوغ بیلماکیمیز لازم دور(بىزلەر ھەم ئۇلۇغ بىلمەكىمىز لازىمدۇر) 373- ت ھە.

...بیان ایلاب یادکار و نمونه قویماق نی اراده قیلیب بر نیجه کلمه لارنی ورق صفحه سیکا کلتوروب تقریریغه جرءت قلدوق (...بەيان ئەيلەپ، يادكار ۋە نەمۇنە قويماقنى ئىرادە قىلىپ، بىر نېچچە كەلىمەلەرنى ۋەرەق سەفھەسىگە كەلتۈرۈپ، تەقرىرىغە جۈرئەت قىلدۇق). 373- ت ھە.

قراسه لار ایش بر عکس بولوب دور حیران بولوب اوروشماقغه طیار بولدی (قاراسالار ئىش بەرئەكس بولۇپدۇر. ھەيران بولۇپ، ئۇرۇشماقغا تەييار بولدى) 265- ت ھە.

یگرمه بش یاشلیق بر یگیت غریب سوزلاب عجیب چالمیقیدین خلایق حضورلنیب ارقاسی غه کریب الدی (يىگىرمە بەش ياشلىق بىر يىگىت غەرىب سۆزلەپ، ئەجىب چالماقىدىن خەلايىق ھۇزۇرلىنىپ، ئارقاسىغا كىرىپ ئالدى). 8-،9-، ت مۇ.

ئە. سۈپەتداشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتداشلارنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە، "كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى"، "ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى" ۋە "كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1- كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ سۆز ئۆزىكىگە "- ار" (-ئار // - ئەر) ۋە "- ور" (- ئۇر // - ئۈر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بوكون ايرته كوجاغه كيلور احتمالى بار (بۈگۈن — ئەرتە كوچاغا كېلۇر ئېھتىمالى بار) 265- ت ھە.

كيلور و بارور ايشجى و كوشجى سوجى تواجى جميع عملدارلار مشار اليهم لارغه هيج جمله‌دين و هيج رهكذردين مزاحم و متعرضى بولغوجى بولماسونلار (كېلور ۋە بارۇر ئىشچى ۋە كۆشچى، سۇجى، تەۋاجى جەمئى ئەمەلدارلار مۇشارۇن ئىلەيھىملارغا ھېچ جۇملەدىن ۋە ھېچ رەھگۆزەردىن مۇزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسۇنلار) 351-، 352- ت ھە.

البان يساق اوزكا قونالغه حشر مردكار اوقوش يتر جفار اولاغ قان جقارشو سون تكليف قيلما سونلار سالماسونلار و الماسونلار (ئالبان — ياساق، ئۆزگە قونالغە ھەشەر — مەردىكار، ئوقۇش — يىتىر، چافار ئۇلاغ، قان چىقار شوسۇن تەكلىف قىلماسۇنلەر ، سالماسۇنلار ۋە ئالماسۇنلار) 352- ت ھە .

2- ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆتكەن زامان سۈپەتدىشى پېئىلنىڭ ئۆزىكىگە ئۇمۇمەن "- غان // - قان // - گان // - كان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

٨٨- غان // - قان : اقسو طرفيكا مانكغان خبرلارى بولوب كشايش ليق

لار بولدی (ئاقسۇ تەرەفكە ماڭغان خەبەرلەرى بولۇپ، كۆشايىشلىقلار بولدى). 294- ت هە.

نيازبيك اولتورغان اوى كا اوقنى قداب قويدى (نىياز بېگ ئولتۇرغان ئۆيگە ئوقنى قاداپ قويدى) 278- ت هە.

قيز اوزى ايتقان بو شعرنى مقام غه قوشوب اوقوب ايرديكيم سلطان بو قيزنينك محبتى ده عاشق بيقرار و بيهوش بولوب كتى (قىز ئۆزى ئەيتقان بو شئرنى مۇقامغا قوشۇپ ئوقۇپ ئېردىكىم، سۇلتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتىدە ئاشىق بىقەرار ۋە بىھۇش بولۇپ كەتتى) 35- ت مۇ.

جمع ايتيب تاريخ چەنى يتميش دين اشقان چاغدامن،

عقل ادراك تين ضعيف سرفه سعال بولغاندا من.

(جەمئ ئېتىپ تارىخچەنى يەتمىشدىن ئاشقان چاغدا مەن، ئەقل – ئىدراكتىن زەئىپ سۆرفە – سۇئال ‹يۆتەل- ئاغرىق› بولغاندا مەن) 394- ت هە.

∆- گان // - كان (- گەن // - كەن): حيوان تيلسيزليقدين جفا مشقت غه اوجرار انسان تيليدين بلا مصيبت گه اوچرار ديگان مضمون ايردى ("هەيۋان تىلسىزلىقدىن جەفا – مۇشەققەتغە ئۇچرار، ئىنسان تىلىدىن بەلا- مۇسىبەتكە ئۇچرار" دېگەن مەزمۇن ئېردى). 8- ت مۇ.

باريب كلكونچه بيلكان و كوركان و اقعه لارنى نام بنام تفصيلا بيان ايلاب معلوم قيلدى (بارىپ كەلگۈنچە بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئەلەرنى نام بەنام، تەفسىلەن بەيان ئەيلەپ، مەئلۇم قىلدى) 358- ت هە.

ايلكرى يورت سوراب و حكومت قيليب اوتكان وزير امراء و اميرلارغه نسبى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەرائ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايىددۇر). 296- ت هە.

ليكن بو قديم اوتوب كتكان ادەم لار نام لارينى...(لاكىن بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر ناملارىنى...) 298- ت هە.

خانلارنینك نظری توشکان و قولیغه تیکیب مهر باسقان یارلیغ و نشانه خط لارینی اولوغلاب التون نشان و التون دستك دیب ایتادور(خانلارنىڭ نه زه رى تۆشكه ن ۋه قولىغا تېگىپ مۆھۈر باسقان يارلىغ ۋه نىشانه خه تله رىنى ئۇلۇغلاپ : "ئالتۇن نىشان" ۋه "ئالتۇن ده سته ك" دېپ ئه يتادۇر). 330- ت ھه.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى بۇگۈنكى ئاناتولىيە تۈركچىسىده ك "ـان" (ـ ئان // ـ ئه ن) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىله ن ياسالغان ئۆتكه ن زامان سۈپه تداشلىرىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مه سىله ن: يوسف نی سیوه نلار(يۈسۈفنى سېۋه نله ر: يۈسۈفنى سۆيگه نله ر) 52- چ ت ـ دېگه نله رگه ئوخشاش.

3- كېله ر زامان سۈپه تداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كېله ر زامان سۈپه تداشلىرى پېئىل ئۆزىكىگه "ـادورغان"(ـئادۇرغان//ـئه دۇرغان)، "ـدورغان"(ـدۇرغان)، "يدورغان" (ـ يدۇرغان)، "ـ غوجی // ـ قوجی // ـ كوجی" (ـغۇچى //ـقۇچى//ـگۇچى// ـ كۈچى)، "ـ غوديك // ـقوديك //ـكوديك" (ـغۇده ك // ـ قۇده ك // ـ گۇده ك //ـ كۈده ك) ۋه "ـ غونچه // ـ كونچه" (ـ غۇنچه // ـ كۈنچه) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىله ن ياسىلىدۇ. مه سىله ن:

ایکی طغار اوروغ بارادورغان زمین نی نیزه بویی مقداری کورلاتیب و فسلاتیب توفه تفراق لارینی الیب تاشلاب اطراف لاریغه خشت پخته برله بلند احاطه تام لارنی قیلدوردی (ئىكى تاغار ئۇرۇغ بارادۇرغان زه مىننى نه يزه بويى مىقدارى كورلاتىپ ۋه فه سله تىپ، توفا ـ تۇفراقلارىنى ئالىپ تاشلاپ، ئه تراپلارىغا خىشتى پۇختا بىرله بۇله ند ئىهاته تاملارنى قىلدۇردى) 273- ت ھه.

ختن اهلی نینك اولوغ خان غه برادورغان اون ایکی ییل لیق محصولینی

الپ مخفی ساقلاب قویغان ایدیم (خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خانغا بەرەدۇرغان ئون ئىكى يىللىق مەھسۇلىنى ئالىپ، ساقلاپ قويغان ئىدىم).
276- ت ھە.

بو دیارلاردا اوزینی مسلمان صورتیکا اوخشاتیب خلایق لارنی کمراه و ضلالت جهالت کا باشلایدورغان جاهل نادان صوفی افلاس خناس لار تولادور (بۇ دىيارلاردا ، ئۆزىنى مۇسۇلمان سۈرەتىگە ئوخشاتىپ، خەلايىقلارنى گۇمراھ ۋە زەلالەت، جەھالەتكە باشلايدۇرغان جاھىل نادان سوفى، ئىفلاس خەنناسلار تولادۇر) 375- ت ھە.

اکر یورت سورایدورغان مدعالاری بولسەلار ایدی فقرار عیه لارغه بو قسم ظلم نی روا و جایز کورماس ایدی (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئىدى، فۇقەرا رەئىييەلەرغە بۇ قىسىم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئىدى) 308- ت ھە.

ΔΔبۇ تۇر سۆپەتداشنىڭ بۇلۇشسىز شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-مايدورغان" (مايدۇرغان // -مەيدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بو عزیز بیلمایدورغان علم یوق ایردی (بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان ئىلىم يوق ئېردى). 32- ت مۇ.

شرعاً اولوم واجب بولمایدورغان یرلاردا هم عام نینك نفعینی خاصی نینك ضررینی لازم توتوب عبرت عام اوچون سیاست قتل نی لایق و سزاوار کوروب دور (شەرئان ئۆلۈم ۋاجىب بولمايدورغان يەرلەردە ھەم ئامنىڭ نەفئىنى، خاسسىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتۇپ، ئىبرەتى ئام ئۈچۈن، سىياسەتى قەتلىنى لايىق ۋە سەزاۋار كۆرۈپدۇر). 322- ت ھە.

Δ- غوجی // – غوچی (غۇچى)

کهنه و ینکی افسانه و داستان لاردین خبردار اولغوجی دانا و رسالاردین

امید و مأمول بودور (کوهنا ۋە ياكى ئەفسانە ۋە داستانلاردىن خەبەردار ئولغۇچى دانا ۋە رەسالاردىن ئۈمىد ۋە مەئمۇل بۇدۇر) 394- ت هە.

سماع نغمات نینك تیلسیز مونك لاری انسان نینك روحی غه معنوی اوت توتاشتورغوچی عامل دور (سەمائى نەغەماتنىڭ تىلسىز مۇڭلارى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر). 12- ت مۇ.

△غودیك (- غۇدىك)

اول یردا بت صنم لاردین بولك روزنامەغە الغودیك بر نرسە بولمغاج بت صنم لارنی خط لاب كلیب دور (ئول يەردە، بۇت- سەنەملەردىن بۆلەك روزنامەغە ئالغۇدىك بىر نەرسە بولماغاچ، بۇت- سەنەملەرنى خەتلەپ كەلىپدۇر) 359- ت هە.

△- غوچە // - کوچە (غۇچە // گۇچە)

نظم خیلی كلدستە بندلاری بو كلشن دین بزم توزكوچە كل ایلیك لای الماى یول توتوپتورلار (نەزم خەيلى گۇلدەستە بەندلەرى بۇ گۈلشەندىن بەزم تۈزگۈچە گۈل ئىلىكلەي ئالماي يول تۇتۇپتۇرلار). نەۋائىي: 20- م ل.

ورق یوزیكا نقش قیلغوچە نیمە قالمادی (ۋەرەق يۈزىگە نەقش قىلغۇچە نىمە قالمادى). 32- م ل.

△- غونچە (غۇنچە)

بر طغار اشلیق بارغونچە زمین دا كاه ییقیلیب كاه اورە بولوب كوكلاب توروب دور (بىر تاغار ئاشلىق بارغۇنچە زەمىندە، گاھ يىقىلىپ، گاھ ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت هە.

سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

خۇددى سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ھەممىشە ئىسىم سۆزلەر ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاشلا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتداشلار ھەممىشە ئىسىمداشلارنىڭ ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالدا،

سۆيەتداشلار خۇددى ئىسمداش سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەلىك، كۆپلۈك ۋە
كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

پيزلارنينك اقتدا و تكيه قيلادورغانلاريميز اوشبولار دور (بىزلەرنىڭ ئىقتىدا
ۋە تەكيە قىلادۇرغانلارىمىز ئۇشبۇلاردۇر). 384- ت ھە.

تورغە باج الغان نينك راستيني فقرالاردين ماهيتى نى بيلدى (تۇزغا باج
ئالغاننىڭ راستىنى فۇقەرالاردىن ماھىيەتىنى بىلدى). 311- ت ھە.

حضرت آفاق طرفان غه كلكانلاريدا كشف و مراقبه برله ظاهر بولغان ديب
ايتادور ("ھەزرەتى ئافاق تۇرفانغا كەلگەنلەرىدە، كەشف ۋە مۇراقەبە بىرلە
زاهر بولغان" دېپ ئەيتادۇر). 359- ت ھە.

الوردا كتان نى بوز ديب، ساتاردا بوز وصفيده كتان دين ارتوق سوز ديب
(ئالۇردا، كەتەننى بۆز دېپ، ساتاردا، بۆز ۋەسفىدە كەتەندىن ئارتۇق سۆز
دېپ)؛ بارورغه مقرر بولغاى (بارۇرغا مۇقەررەر بولغاي)؛ صرف قيلارينى
بيلمادى (سەرف قىلارىنى بىلمەدى)؛ بو كون آخشامغچەنى بولورى معلوم
ايماس (بۇ گۈن ئاخشامغىچە نى بولۇرى مەئلۇم ئېمەس). نەۋائىي: چ د.
49- چ ت.

ديوانه بولورغه نى قاليب تور (دىۋانە بولۇرغە نى قالىپتۇر)؛ بستر راحت
تيلەرنى قوي (بەستەرى راھەت تىلەرنى قوي: راھەتلىنىپ يېتىشنى ئارزۇ
قىلما). ب ن. 48-، 49- چ ت.

شيراول نينك جايي منزلى اوزون دور اوزوق وفا قيلمايدور بارادورغانغه
احتمال يوق ديكانيدا... (شىراۋۇلنىڭ جايى- مەنزىلى ئۇزۇندۇر، ئوزۇق ۋەفا
قىلمايدۇر، بارادۇرغانغا ئېھتىمال يوق دېگەنىدە...). ت ئە. 173- چ ت.

مدد ايلانك لطف ايلابان اول يان باراريمغه (مەدەد ئەيلەڭ لۇتف
ئەيلەبان ئول يان بارارىمغە)؛ كوز اوجى دين قبيا قبيا باقيشلارينك، جان
تومورين قبيار اوجون تيغ مو يا نظر مو دور (كۆز ئۇچىدىن قىيا- قىيا

باقىشلارىك، جان تومۇرىن قىيار ئۈچۈن تىغمۇ يا نەزەرمۇدۇر؟). 50- چ ت.

ΔΔ "- ار// - ور" (- ئار//- ئەر// - ئۇر// - ئۇر) قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان كەلگ زامان سۈپەتداشلىرى "بولماق// اولماق" (بولماق// ئولماق) پېئىلى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەقسەت پېئىلىنىڭ ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل تومۇرىغا "-ادورغان" (-ئادۇرغان//- ئەدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدىغان كېلەر زامان سۈپەتدىشىنىڭ ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ايشلا تور بولسانك پولونك من، كر ساتار بولسانك قولونك (ئىشلەتۇر بولساڭ پۇلۇڭمەن، گەر ساتار بولساڭ قۇلۇڭ). 50- چ ت.

ΔΔ بەزەن قولىيازمىلاردا، "- ار// - ور" (- ئار// - ئەر// - ئۇر// - ئۇر) لۇق سۈپەتداشلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان هالدا، ئۆزىنىڭ ئىنىقلانغۇچىسى بولغان ئىسىمغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سن سن سيوريم خواه اينان خواه اينانمه (سەن سەن سېۋەرىم خاھ ئىنان، خاھ ئىنانما)؛ بير لحظه ده مينك دين نى بوزاريم كيلادور (بىر لەھزەدە مىڭ دىننى بۇزارىم كېلەدۇر)؛ بير لحظه ده مينك جانيم الاريم كيلادور (بىر لەھزەدە مىڭ جانىم ئالارىم كېلەدۇر)؛ ايمدى بارى جان غه اوتنى ياقاريم كيلادور (ئىمدى بارى جانغا ئوتنى ياقارىم كېلەدۇر)؛ ميژگان اوقينى هركيم كا اتاريم كيلادور (مىژگان ئوقىنى هەركىمگە ئاتارىم كېلەدۇر). 518-، 519- ئۇ ك ن.

ΔΔ "-ار //-ور" لۇق سۈپەتداشلار بەزەن هاللاردا، "يوق" ياكى "بارمۇ" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرگە باغلىنىپ، سۈپەتداش ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قاناريم يوق ايدى وصلينك ميى دين (قانارىم يوق ئىدى ۋەسلىڭ

مەيلەن)؛ مىنىڭ يوقتور بو قولىمدىن يانارىم (مەنىڭ يوقتۇر بۇ قەۋلىمدىن

يانارىم)؛ قاشىنىڭ غە يتماين بارمو تورارىم (قاشىڭغا يەتمەيىن بارمۇ

تۇرارىم). خىرقەتىي: 342- ئۇ ك ن.

ب. رەۋىشداشلار

جۈملىدە ھەرىكەتنى تەرىپلەپ، مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ قانداق رەۋىشتە ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن "ئا" لىق رەۋىشداش، "چە" لىك رەۋىشداش، "غالى" لىق رەۋىشداش، "غاچ" لىق رەۋىشداش، "سارى" لىق رەۋىشداش ۋە "پ" لىق رەۋىشداش دېگەن ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

"ئا" لىق رەۋىشداش

"ئا" لىق رەۋىشداش دېگىنىمىز، پېئىل ئۆزىكىگە "ـا"(ـئا//ـئە)، "ـە//ە" (ـئە) ۋە "ـ ى(ي)" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداشلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل رەۋىشداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئايرىم ھالەت بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوماك تيلەى تاشكەندكا خان قاشيغە بارديم (كوماك تىلەي (ياردەم تىلەپ) تاشكەندكە خان قاشىغا باردىم)؛ مينى كورە كيلدى (مېنى كۆرە (كۆرگىلى) كېلدى). ب ن. 53- چ ت.

يارماق تيلەى بارور ايردى (يارماق تىلەي (پۇل تىلەپ) بارۇر ئېردى). ج د. 53- چ ت.

نقاب الكى يوزونكدين صفا تيلاى كيلديم،

كونكول ايگى كا لبينك دين شفا تيلاى كيلديم.

(نىقاب ئالكى، يۈزۈڭدىن سەفا تىلەي (روشەنلىك ئالغىلى) كېلدىم، كۆڭۈل ئىگىگە (يۈرەكنىڭ جاراھىتىگە) لەبىڭدىن شىفا تىلەي (شىپالىق

تىلەپ › كېلدىم)؛

غبار توتتى فراقينك دا كوزنى كوب يغادين،

برر ايزينك توزى دين توتيا تيلاى كيلديم.

(غۇبار تۇتتى فىراقىڭدا كۆزنى كۆپ يىغادىن، بىرەر ئىزىڭ توزىدىن تۇتىيا تىلەي ‹ تۇتىيا تىلەپ › كېلدىم). لۇتفىي: 246- ئۇ ك ن.

‹2› ئايرىم ھالەت بولۇپ، مۇئەييەن چەكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بير تويا كوركاى مو من ديب طلعتينك دين تولون آى،

تونلوكونك دا اولتورور تا صبحى منديك تلموروب.

(بىر تويا ‹ تويغىچە › كۆرگەيمۇ مەن دېپ تەلئەتىڭدىن تولۇن ئاي، تۈنلۈكۈڭدە ئولتۇرۇر تا سۇبھى مەندېك تەلمۈرۈپ). ئاتايى: 162- ئۇ ك ن.

تون بيرلا كوله كجتينك و آغزينكدا لطافت،

قان قيلدى باغير غنچه خندان چمنيندا.

(تۈن بىرلە كۈلە كەچتىڭۇ ‹ كۈلۈپلا چىقتىڭ › ئاغزىڭدا لەتافەت، قان قىلدى باغىر غۇنچەئى خەندان چەمەنىندە). سەككاكىي: 192- ئۇ ك ن.

دوران سنكا ظلم ايتسه قدح لار تولا مى ايج،

قان يوتسانك آياغلار تولا دوران غه نه پروا.

(دەۋران سەڭا زۇلم ئېتسە قەدەھلەر تولا ‹ تولدۇرۇپ › مەي ئىچ، قان يۇتساڭ ئاياغلار تولا ‹ لىق، تولدۇرۇپ › دەۋرانغا نە پەرۋا). نەۋائىي: 270- ئۇ ك ن.

‹3› بەزىدە، مەزكۇر ”ئا“ لىق رەۋىشداشنىڭ قوشۇمچىسى ”-ئۇ//-يۇ“ بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

تون اقشام تولغانو سنبل بكين زولفونك دين اه اوردوم،

هوانى غالبيه توتتى جهان مشك ختن بولدى.

(تۈن ئاقشام تولغانۇ ‹ تولغىنىپ ›، سۇنبۇل بەكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردۇم،

ھۆۋانى غالىيە تۇتتى جەھان مۇشكى خوتەن بولدى). سەككاكىي: 194- ئۇ
لا ن.

كوزنى غبار توتتى فراقينك دا يغلايو،

ايزينك توزيندين اوزكا انكا توتيا قنى.

(كۆزنى غۇبار تۇتتى فىراقىڭدا يىغلايۇ ‹ يىغلاۋېرىپ، يىغلاپ › ئىزىڭ
توزىدىن ئۆزگە ئاڭا تۇتىيا قەنى). سەككاكىي: 220- ئۇ ك ن.

اى صبا آواره كونكلوم ايستايو هر يان بارو،

(ئى، سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم، ئىستەيۇ ‹ ئىزدەپ › ھەر يان بارۇ ‹بارغىن›).
نەۋائىي: چ د. 55- چ ت.

‹4› "ئا" لىق رەۋىشداش ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە،
كۆپىنچە ئايرىم تۇرىدۇ. مەسىلەن:

بو كلشن دين بزم توزكوچە كل ايليك لاى الماى يول توتوبتورلار (بۇ
گۈلشەندىن بەزم تۈزگۈچە گۈل ئىلىكلەي ئالماي ‹ئىلىكلەيەلمەي:
تۇزەلمەي›، يول تۇتۇپتۇرلار)؛

فصيح تورك لار قاشيدا اوقوى و اوتكارا آلماغايلار (فەسىھ تۈركلەر قاشىدا
ئوقۇي ۋە ئۆتكەرە ئالماغايلار ‹ ئوقۇيالمايدۇ ۋە ئۆتكۈزەلمەيدۇ ›). نەۋائىي:
19-، 20- م ل.

‹5› "ئا" لىق رەۋىشداشلار "باشلا-"، "كىرىش-" ۋە "تۇر-" ياردەمچى
پېئىللىرى بىلەن، شۇنداقلا "تاس قالماق، ئاز
قالماق" مەنىسىدىكى "ياز-" ياردەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىپ، ئەمەلىي
ئۇقۇم جەھەتتە، يۈنىلىش كېلىشتىكى "ش" لىق ئىسىمداش ياكى "غالى" لىق
رەۋىشداش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مونونك نيتايجى كل لارى روزكار اهليغه بى حد و مقدار اچيلا باشلادى و
باشلاريغه بى اختيار ساچيلا كيريشتى لار (مۇنۇڭ نەتايىجى گۈللەرى روزگار

ئەھلىغە بېھەددۇ مىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارىغە بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتىلەر). نەۋائىي: 21- ل م.

عشرت پيمانلارين تولدوروب ساقى لار يوروب مجلس اهليغه تونا كيريشتيلار مروق چاغيرلارنى مجلس اهلى هم حيوان سويى ديك يوتا كيريشتيلار (ئىشرەت پەيمانلارىن تولدۇرۇپ، ساقىيلار يۈرۈپ مەجلىس ئەھلىغە تۇتا كىرىشتىلەر؛ مۇرەۋۋەق چاغىرلارنى مەجلىس ئەھلى ھەم ھەيۋان سۈيىدەك يۇتا كىرىشتىلەر). بابۇر: ب ن. 203- چ ت.

اول يقيلا يازدى (ئول يىقىلا يازدى: ئۇ يىقىلغىلى تاس قالدى). 55- چ ت.

(6) "ئا" لىق رەۋىشداشلار بەزىدە "پ" لىق رەۋىشداش رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اوركاتا كور- (ئۆرگەتە كور- : ئۆگىتىپ باق-)، سولا قالديلا (سولىشىپ قالدىلار)...دېگەنلەرگە ئوخشاش. 55 - چ ت.

(7) "ئا" لىق رەۋىشداشلار ياردەمچى پېئىل " بىل-" بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، ئىمكانىيەتنى بىلدۈرىدۇ. (بۇ شەكىل ھازىر ئاناتولىيە تۈركچىسىدە ئەينەن قوللىنىلماقتا). مەسىلەن:

يازا بيلور (يازا بىلۇر: يازالايدۇ)، قازانا بيلور (قازانا بىلۇر: قازىنالايدۇ، ئېرىشەلەيدۇ)، قيلا بيلماس (قىلا بىلمەس: قىلالماس)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. 55- چ ت.

(8) "ئا" لىق رەۋىشداشنىڭ "ى" (ي) بىلەن ئاخىرلاشقان شەكلىگە بەزىدە "-ئىن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، بۈگۈنكى تۈركمەنچىدەك "- يىن" لىق بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

<u>كورماين</u> ديب كوردى كوز كوركاج كونكول قيلدى هوا،

بولدى زار ايتكان مينى رسوا كونكول قلاب كوز.

(كۆرمەيىن دېپ ‹ كۆرمەي دەپ › كۆردى كۆز، كۆرگەچ كۆڭۈل قىلدى ھەۋا، بولدى زار ئېتكەن مېنى رۇسۋا كۆڭۈل، قەللاب كۆز). نەۋائىي: 284- ئۆلەن.

مسجد قه اهل ريادىك بيتايين،

يا رند كبى عزمت دير ايتايين.

مقصود تابيلسا ميلى يوقسه نيتايين،

باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتايين.

(مەسجىدغە ئەھلى رىيادېك يېتەيىن ‹ يېتەي ›، يا رىند كەبى ئەزمەتى دەير ئېتەيىن ‹ئېتەي›؛ مەقسۇد تاپىلسا مەيلى، يوقسا نېتەيىن ‹نېمە قىلاي، قانداق قىلاي› باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەيىن ‹كېتەي›). نەۋائىي: 310- ئۆك ن.

" چە " لىك رەۋىشداش

"چە" لىك رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل ئۆزىكىگە "غانچە// كانچە، غونچە// قونچە// كونچە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مولانا حضرت لارى بيهوش بولغانچه مجلس ده عالم دين كتى (مەۋلانە ھەزرەتلىرى بىھوش بولغانچە مەجلىسدە ئالەمدىن كەتتى). 19-، 20- تمۇ.

و قلم خوشخرام هم دريايى محبره غه غوطه بركانچه باشى نى اوستون تارتيب آلالماس ايدى (ۋە قەلەمى خۇشخىرام ھەم دەريايى مەھبەرەغە غۇتا بەرگەنچە باشىنى ئۈستۈن تارتىپ ئالالماس ئېدى). 274- ت ھە.

بو عديم الا ستطاعت قوت و مقدورى يتكانچه... اوزومكا لازم و روا كورماديم (بۇ ئەدىمۇلئىستىتائەت قۇۋۋەت ۋە مەقدۇرى يەتكەنچە... ئۆزۈمگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەدىم). 394- ت ھە.

بيزلار ختن دين يانغونچه آيم لارنى ياركندغه آليب كيلسون (بىزلەر خوتەندىن يانغۇنچە، ئايىملارنى ياركەندغە ئالىپ كېلسۇن). 267- ت ھە

بيجين غا باريب كلكونچه هر واقعه و هر حادثه لاريكيم رو برسه لار... واقىف بولوب روزنامه دفتر قيليب كلكاى سيز (بېجىنغا بارىپ كەلگۈنچە، ھەر ۋاقىئە ۋە ھەر ھادىسەلەرىكىم، رو بەرسەلەر... ۋاقىپ بولۇپ، روزنامە دەفتەر قىلىپ كەلگەيسىز). 358- ت ھە.

زمين نى سوغه يتكونچه كورلاتيب توشوك قيليب... (زەمىننى سۇغا يەتكۈنچە كورلاتىپ، تۆشۈك قىلىپ...). 381- ت ھە.

"غالى" لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "غالى" لىق رەۋىشداش پېئىل ئۆزىكىگە "-غالى//-غلى، - قالى// قلى، - گالى//- كالى// كلى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سرتراش ساچينى الغالي توردى عزرائيل عليه السلام كليب جانى نى الغالي توردى (سەرتەراش ساچىنى ئالغالى تۇردى، ئەزرائىل ئەلەيھىسسەلام كەلىپ جانىنى ئالغالى تۇردى). 317- ت ھە.

حويلى حرم باغراق و ملك املاك لارى ويران و جغذ بوم غه آشيان و ديوه فريلارغه جاى مكان بولغالي توردى (ھويلايى ھەرەم، باغراق ۋە مۈلك-ئەملاكلارى ۋەيران ۋە جۇغز- بومغا ئاشيان بولغالى تۇردى). 308- ت ھە.

اسلامبول كشمير بلخ شيراز قاتارليق ياراق شهرلاردين موسيقى اوركانگالى كلگان شاگردلارى بار ايردى (ئىسلامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق ياراق شەھرلەردىن مۇسىقا ئۆرگەنگەلى كەلگەن شاگىردلارى بار ئېردى) مۆجىزىي: 23- ت مۆ.

بيوه بيجاره ظلم رسيده لارنينك كوز ياشلارى توكولكالي باشلادى

(بۇبىچارە زۇلم رەسدەلەرنىڭ كۆز ياشلارى تۆكۆلگەلى باشلادى). 325-بەت.

اشخانەنىنىك توزى آز سهل نرسەدور تولا صرف ايتكالى بولمايدور (ئاشخانەنىڭ تۇزى ئاز، سەھل نەرسەدۇر، تولا سەرف ئېتكەلى بولمايدۇر). 315-بەت.

" غاچ " لىق رەۋىشداش

"غاچ" لىق رەۋىشداش پېئىل ئۆزىكىگە "- غاج// غاچ، قاج// قاچ، گاج// گاچ، كاج// كاچ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەزكۇر "غاچ" لىق رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىكى سەۋەبنى، ۋاقىتنى، بەزىدە بولسا، مەزكۇر ھەرىكەت ئورۇنلانغان تۇرۇق- ھالەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اولوغ خان هم كيجيك خان يقين يتكاج قوپوب كوروشتى لار (ئۇلۇغ خان ھەم كىچىك خان ياقىن يەتكەچ، قوپۇپ كۆرۈشتىلەر)؛

بو خبرلار كلكاج اندجان اوستيكا اتلاندوق (بۇ خەبەرلەر كەلگەچ، ئەندجان ئۈستىگە ئاتلاندۇق). ب ن. 56- چ ت.

وادەء عشقينك مكان قيلدى كونكول كوركاج يوزونك.

سودام اوتى چيكاج علم پست ايتى مجنون شهرتين.

(ۋادەئى ئىشقىڭ مەكان قىلدى كۆڭۈل كۆرگەچ يۈزۈڭ)، (سەۋدام ئوتى چېككەچ ئەلەم پەست ئېتتى مەجنۇن شۆھرەتىن). نەۋائىي: 276-، 292- تۇك ن.

جيقتى ناگاه مەوشى رنكى نى گل زار ايلاكاج،
حلقه حلقه زلفينى بوينى غه زنار ايلاكاج
ايكى جادو كوزلارى كا اهل عالم بندەدور،
اسم اعظم ساچلارى بوينى دا طومار ايلاكاج

من يتيم كا بر نظر قيلمادى اول مه پيكرى

خلق نينك بدنامى دين مندين يمان عار ايلاكاچ

(چىقتى ناگاھ مەھۋەشى رەنگىنى گۈلزار ئەيلەگەچ، ھەلقە ھەلقە زۇلفىنى بوينىغا زۇننار ئەيلەگەچ؛ ئىكى جادۇ كۆزلەرىگە ئەھلى ئالەم بەندەدۇر، ئىسمى ئەئزەم ساچلارى بوينىدا تۇمار ئەيلەگەچ؛ مەن يەتىمگە بىر نەزەر قىلمادى ئول مەھ پەيكەرى، خەلقنىڭ بەدنامىدىن مەندىن يامان ئار ئەيلەگەچ). نەۋبەتىي: 412- ئۇ ك ن.

تورت كونلوك يولنى بر كوندا باسيب بارغاج تولا يكيت لار اطلارى قوملوقدا هاريب توختاب قالغان ايدى (تۆرت گۈنلۈك يولنى بىر گۈندە باسىپ بارغاچ، تولا يىگىتلار ئاتلارى قۇملۇقدا ھارىپ توختاپ قالغان ئىدى). 267- ت ھە.

رياضت و تابع سنّت نى كمالى غه يتكوركاچ امام جعفر ثانى غه امام جعفر صادق رضى الله عنه نينك فضل فضايل لارينى خداى قاضى الحاجات عطا قيلسه لار هيچ مضايقه يوقتور (رىيازەت ۋە تابىئى سۈننەتنى كەمالىغا يەتكۈرگەچ، ئىمام جەئفەر سانىغا ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ فەزل- فەزايىللارىنى خۇدايى قازىيۇلھاجات ئەتا قىلسالار، ھېچ مۇزايىقە يوقتۇر). 332- ت ھە.

اوز قوم قبيله نبيره فرزند لارى برله بر جاى مكان غه كليب عمارت قيليب عمر اوتكه ركاچ مذكر اوروملچى نينك اسمى بو زمين غه اسم و نام بولوب دور (ئۆز قەبىلە، نەبىرە- فەرزەندلەرى بىرلە بىر جاي- مەكانغە كەلىپ، ئىمارەت قىلىپ ئۆمر ئۆتكەرگەچ، مەزكۇر ئۈرۈمچىنىڭ ئىسمى بۇ زەمىنغە ئىسم ۋە نام بولۇپدۇر). 363- ت ھە.

"ساری" لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ساری" لىق رەۋىشداشلار ئۆتكەن زامان

سۆپەتدىشغا "سارى// سرى" سۆزىنىڭ قوشۇمچە بولۇپ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بولغان سارى زيادە زيادت طلب قيلور،

تويماس مرادى هر نيجه بولسه ميسّرى.

(بولغانسارى زىيادە، زىيادەت تەلەب قىلۇر، تويماس مۇرادى ھەر نېچە بولسا، مۇيەسسەرى). سەبۇرىي: 560- ئۇ ك ن.

يول مانكغان سارى كنكرو آجيلور،

غنچه آجيلغان سارى بوى ساجيلور.

(يول ماڭغانسارى كەڭرۇ ئاچىلۇر، غۇنچە ئاچىلغانسارى بۇي ساچىلۇر). ق ت خ.

"پ" لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "پ" لىق رەۋىشداشلار پېئىل ئۆزىكىگە ئادەتتە، "-وب// - يب// - ب" (- ئۇپ// - ئۆپ// - ئۇپ//- ئىپ// - پ) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، بەزەن ھالللاردا بولسا،"-وبان//-يبان//-بان" (-ئۇبان//- ئۇبان//-ئىبان//-بان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

عراق شراب لاردا يوب كوروب و ساسيتيب بد بوى مردار پليدلار قيلدورتوب آندين دفن قيلماقغه جواب بردى (ئەراق- شەرابلاردا يۇبگۇرۇب ۋە ساسىتىپ بەدبۇي مۇردارى پەلىدلەر قىلدۇرتۇپ، ئاندىن دەفن قىلماقغە جەۋاب بەردى). 279- ت ھە.

شهياردين قوزغاليب اقسو مضافاتى آباد ديكان موضعه كا يتيب كلكانيدا زونكتونك دارين بر كيجه دا لشكرلارى برله باريب ادم لارينى توتوب الدى (شاهياردىن قوزغالىپ، ئاقسۇ مۇزافاتى "ئاباد" دېگەن مەۋزىئەگە يەتىپ كەلگەنىدە، زوڭتۇڭ دارىن بىركېچەدە لەشكەرلەرى بىرلە بارىپ، ئادەملەرىنى

تۇتۇپ ئالدى). 293- ت هە.

عبرت عام اوجون قتل قیلیب باشینی کسیب اقسو کوجاغه ایباریب شهرت بردی (ئىبرەتى ئام ئۇچۈن، قەتل قىلىپ، باشىنى كەسىپ، ئاقسۇ كوچىغا ئىبەرىپ شۆھرەت بەردى). 293- ت هە.

ختن غه باریب ذاتی جبلی داکی پنهان طغیانی نی ظهورغه کلتوروب مخالفت و مخاصمت کوسنی بر علانیه سوقتی (خوتەنغە بارىپ، زاتىئى جىبىللىيدەكى پىنھان تۇغيانىنى زۇھۇرغا كەلتۇرۇپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت كوسىنى بەرئەلانىيە سوقتى). 275- ت هە.

تکلیف قیلیب یول باشلاب الیب کیلماك اوجون لوف ایجی جزیرەلار برله ایبارکان ایکان (تەكلىف قىلىپ، يول باشلاپ ئالىپ كېلمەك ئۈچۈن، لوف ئىچى جەزىرەلەر بىرلە ئىبەرگەن ئىكەن). 274- ت هە.

کورساتیب اوتلوغ یوزینی اورتابان جان و کونکول،

خانه سوزان ایلابان بی خانمان قیلغان فلك.

(كۆرسەتىپ ئوتلۇغ يۈزىنى ئۆرتەبان جانۇ كۆڭۈل، خانە سوزان ئەيلەبان بىخانۇمان قىلغان فەلەك). ئا. نىزارىي: 436- ئۇ ك ن.

باقیبان ایل ساری جانا یوزونك دین بر نقاب السانك،

روخونك نی جون مه انور تجلی خدا دیرله ر.

(باقىبان ئېل سارى جانا يۈزۈڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ، رۇخۇڭنى چۈن مەھى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دېرلەر)؛

تبسّم ایلابان تاکی نظر قیلسانك گورستان غه،

قوپوب گوردین باری مرده همه واه حسرتا دیرله ر

(تەبەسسۇم ئەيلابان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا، قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە، ھەمە "ۋاھ ھەسرەتا!" دېرلەر). 360- ئۇ ك ن.

آینه سنینك یوزونك كوروبان،

لاف اورسا یوزونده یوق صفاسی.

(ئاينه سەنىڭ يۈزۈڭ كۆرۈبان، لاف ئۇرسا يۈزۈندە يوق سەفاسى).

سەككاكىي: 208- ئۇ ك ن.

"پ " لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "پ" لىق رەۋىشداش مەيلى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋە مەيلى نەسرىي ئەسەرلەردە بولسۇن، جۈملىدە مۇستەقىل خەۋەر قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ھال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان بىر ئالاھىدىلىك سانىلىدۇ، ئالۋەتتە. مەسىلەن:

بولوب عاشق غمی شرحیده غمناك، یقا چاكین اوقوب ایلاب یقاچاك.

كیم ایتسه دردین آز آز روایت، قیلیب اول درد انكا كوب كوب سرایت.

كشی كونكلین بیلیب افكار یغلاب، نی كوزده اشك كورسا زار یغلاب.

حكیم اول ایشده قالیب لال هردم، قیلیب اندین یوز استبدال هردم.

اتاغه كاه بولوب غالب تحیّر، اناغه كاه یتیب عاجز تفكر.

(پىشمى: « فەرھاد » ئاشىقلارنىڭ قايغۇسى توغرىسىدا گەپ بولسا، غەمكىن بولاتتى؛ ئاشىقلارنىڭ ياقىسىنى يىرتقىنىنى ئوقۇغاندا، ياقىسىنى يىرتاتتى؛ بىراۋ ئۆز دەردىنى ئازراقلا سۆزلەپ قويسا، بۇ دەرد ئۇنىڭغا كۆپىيىپ يۇقاتتى؛ كىشىنىڭ كۆڭلىنى بىلىپ، ئېزىلىپ يىغلايتتى، قايسى كۆزدە ياش كۆرسە، زار يىغلايتتى؛ تېۋىپ بۇ ئىشتا نېمە قىلىشنى بىلمەي قالاتتى؛ ئۇ ھالغا يۈزلەرچە تەبىر بېرىپ باقاتتى؛ بۇ ھالدىن دادىسى ھەيران قالاتتى، ئانىسىنىڭ بولسا، پىكرى قېتىپلا قالاتتى). نەۋائىي: ف ش. 60- چ ت.

پادشاه بو ایش دین مسرور بولوب تملیخاغه یول باشلاتیب اصحاب كهف

صحبتی غه مشرف بولوب الار طعام یب تنکری تعالی غه سجدات شکر قیلیب ینه اویقوغه بارمیش لار (پادىشاھ بۇ ئىشتىن مەسرۇر بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلاتىپ، ئەسھابى كەھف سۆھبەتىغە مۇشەررەف بولۇپ، ئالار تەئام يەپ. تەڭرىتەئالاغا سەجداتى شۈكر قىلىپ، يەنە ئۇيقۇغا بارمىشلار: پادىشاھ بۇ ئىشتىن خۇشال بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلىتىپ بېرىپ، "غار ساھابىلىرى" بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار ‹غار ساھابىلىرى› تاماق يەپ. ئاللاھۇتەئالاغا رەخمەت يۈزىسىدىن ئىبادەت قىلىپ بولۇپ. يەنە ئۇخلاشقا باشلاپتۇ.). « تارىخى ئەنبىيا » دىن. 225- چ ت.

اول پادشاه ئول غار ایشیکی دا اولوغ کمبد یاساب الارنی مدفون قیلیب اول یر خلایق غا عظیم معبد بولمیش (ئول پادىشاھ ئول غار ئىشكىدە، ئۇلۇغ گۇمبەد ياساپ، ئالارنى مەدفۇن قىلىپ، ئول يەر خەلايىقغا ئەزىم مەئبەد بولمىش: ئۇ پادىشاھ ئۇ غارنىڭ ئېغىزىغا زور گۇمبەز ياساپ، ئۇلارنى دەفنە قىپتۇ. ئۇ يەر خالايىقلارغا ئۇلۇغ ئىبادەتگاھ بولۇپ قاپتۇ.). «تارىخى ئەنبىيا» دىن. 225-، 227- چ ت.

پ. مەقسەت پېئىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەقسەت پېئىلى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرسى، پېئىلنىڭ "ماق" لىق ئىسىمداش شەكلىگە "بول -" پېئىلىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق، مەقسەت پېئىلى ئۇقۇمى بىلدۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يازماق بول - (يازماقچى بول -)، كورماك بول - (كۆرمەكچى بول -)، جايلاماق بول - (ئورۇنلاشتۇرماقچى بول -)، كورگوزماك بول - (كۆرسەتمەكچى بول -)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بىرسى، خۇسۇسەن كېيىنكى زامانلارغا ئائىت ئەسەرلەردە، پېئىل ئۆزىكىگە "- ماقچى// - ماقچى" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ مەقسەت

پېئىلى ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بو يېركا نيمه تريماقچى (بۇ يەرگە نېمە تارىماقچى؟). 258- ت ھە.

اندين سونك همه يورت دارليق مؤنت لارينى زمين اوستيكا قويماقچى بولوب هر آدم نينىك خواه تولا و خواه آز زمينى بولسۇن...دەفترغه آلىب(ئاندىن سوڭ ھەمە يۇرتدارلىق مەئۇنەتلەرىنى زەمىن ئۈستىگە قويماقچى بولۇپ، ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا خاھ ئاز زەمىنى بولسۇن...دەفتەرغە ئالدى).308- ت ھە.

...تحفه و پېشكش قيليب آليب بارماقچى بولدى(تۆھفە ۋە پېشكەش قىلىپ، ئالىپ بارماقچى بولدى). 294- ت ھە.

6.3.پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پېئىللار گراممATIK تۈرلىنىش ئارقىلىق، جۈملىنىڭ خەۋىرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ كېلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى ئاددىيراق تەسۋىر بىلەن كۆرسەتكەندە، ئۇلارنى "زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى" ۋە "مەيل-رايلىق خەۋەر شەكىللىرى" دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرىنى ئۇمۇمىيەتلىك ھالدا ئاددىيلاشتۇرۇپ، "ئۆتكەن زامان"، "كەلگۈسى زامان" ۋە "ھازىرقى زامان – كېلەر زامان" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ كۆرستىشكە بولىدۇ.

ئۆتكەن زامان

پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئۆز ئىچىدىن يەنە "ئاددىي ئۆتكەن زامان" ۋە "ئالدىنقى ئۆتكەن زامان" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (بۇ ئۇقۇم تۈرك دۇنياسىدىكى خېلى بىر بۆلەك گراممATIKا كىتابلىرىدا "ئېنىقسىز

ئۆتكەن زامان" ۋە "ئېنىق ئۆتكەن زامان" دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەنمەكتە. بىز بۇيەردە، ئۆزىمىزنىڭ كىتابلىرىدا قوللىنىلغانلىقان ئاتىلىشنى ئىشلەتتۇق- ئاپتور)

1- ئاددىي ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى "-دى" لىق، "- پ" لىق ۋە "- مىش"لىق بولۇپ، ئۈچ يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

▲"- دى" لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك| شەخس: ديم //- تيم، - دوم//- توم

تارى//ترى — ديم(تارىدىم)؛ ياذ- ديم(ياندىم)؛ سورا — ديم(سورادىم)؛ بيل-ديم(بىلدىم)؛ اوتكار- ديم(ئۆتكەردىم)؛ بر- ديم(بەردىم)؛ ده-ديم(دەديم)، دي- ديم(دېدىم)، اتـ ديم (ئەتدىم)، ايتـ ديم (ئېتدىم)؛ كل- ديم (كەلدىم)، كيل- ديم (كېلدىم)؛ جيق- تيم (چىقتىم)؛ كتـ تيم (كەتتىم)؛ كيتـ تيم (كېتتىم)؛ تاب- تيم (تاپتىم)؛ تاف- تيم (تافتىم)؛ تور-دوم (تۇردۇم)؛ كور- دوم (كۆر- دوم (كۆردۇم)؛ چوك- توم (چۆكتۇم)؛ سوك- توم (سۆكتۇم)؛ اوش - توم (ئۇشتۇم). ۋ.ب.

من هم بيله <u>ياندىم</u> و سيرام غه <u>كيلديم</u> (مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كېلدىم). 294- ت ھە.

ملاقات اولوب سركذشته ماهوالواقع نى بيان <u>قيلديم</u> يكيرمه كون مقدارى آلديدا <u>توردوم</u> (مۇلاقات ئولۇپ، سەرگۈزەشتەئى ماھۇۋالۋاقىئ نى بەيان قىلدىم، يىگىرمە گۈن مىقدارى ئالدىدا تۇردۇم). 294- ت ھە.

اقسوغه بيله <u>كيلديم</u> و اندين اوشطرفانغه <u>بارديم</u> (ئاقسۇغا بىللە كېلدىم ۋە ئاندىن ئۇشتۇرفانغا باردىم). 294- ت ھە.

بو يورت لار اتاليق غازى بدولت كا انتقال ايتكونجه اوشطرفان دا عمر

(بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازىي بەدەۋلەتكە ئىنتىقال ئېتكۈنچە كجوردوم (ئۇشتۇرفاندا ئۆمر كەچۇردۇم). 294- ت ھە.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - مادىم (- مادىم// - مەدىم)

ملا اخوندين هم فل الماديم (موللا ئاخۇندىن ھەم فۇل ئالمادىم).

311- ت ھە.

بو طريقه دا ينه بر پير مرشيدنى ايكنجى مرتبه كورماديم و تافماديم (بو تەرىقەدە يەنە بىر پىر – مۇرشىدنى ئىككىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تاپمادىم)؛ وصل يار بولدى ميسّر قدرينى آه بيلماديم، وصل بولماى جاودان فرقت كيلورنى بيلماديم (ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ئاھ بىلمەدىم، ۋەسل بولماي، جاۋىدان فۇرقەت كېلۇرنى بىلمەدىم). 342- ت ھە.

Δ بىرلىك II شەخس: - دىنك // - تىنك //- دونك//- تونك

ليكن بو فلدين تورت فل كم جيقتى نيمه قيلدينك (لاكىن بۇ فۇلدىن تۆرت فۇل كەم چىقتى، نېمە قىلدىڭ؟). 312- ت ھە.

راستى نى ايتينك ديب پسند قيليب آدم قوشوب كاشغرغه آليب بارسونديب يولخرجى انعام قيلدى ("راستىنى ئېيتتىڭ" دېپ پەسەند قىلىپ، "ئادەم قوشۇپ كاشغەرغە ئالىپ بارسۇن" دېپ، يولخەرجى ئىنئام قىلدى). 288- ت ھە.

سين مندين نيمه يمانليق كوردونك... سين كورنمك ليك قيلدينك ديب... ("سېن مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ... سېن كورنەمەكلىك قىلدىڭ" دېپ...). 263- ت ھە.

Δ بىرلىك III شەخس: - دى// تى

آل - دى (ئالدى)؛ جيقار- دى (چىقاردى)؛ اورلا- دى (ئۆرلەدى)؛ بر-دى (بەردى)؛ آش - تى (ئاشتى)؛ تارت - تى (تارتتى)؛ ياوقلاش - تى (ياۋۇقلاشتى)؛ سوزلاش - تى (سۆزلەشتى)؛ ايجتى (ئىچتى)؛ توت - تى

(تۈتتى)؛ سوۋ - تى (سوقتى). ۋ. ب.

اوّل باره كوزلارينى اويدوردى آندين همه نى يوق قيلدى (ئەۋۋەل باره كۆزلەرنى ئۆيدۈردى، ئاندىن ھەمەنى يوق قىلدى). 275- ت ھە.

واقعا قابل كشى ايدى يايدى جنكى دا اوق دا اوچتى (ۋاقىئەن قابىل كىشى ئىدى، يايدى جەڭدە ئوقدا ئۈچتى). 292- ت ھە.

محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم اسمان و زمين فريشتەلارى برله قورقماى سوزلاشتى (مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەمە ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتەلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى). 369- ت ھە.

△ بولۇشسىز شەكلى: - مادى (- مادى// - مەدى)

بو طريقه برله يكيرمه سكيز كون اوتى فتح ميسّر بولمادى (بۇ تەرىقە بىرلە يىگىرمە سەكىز گۈن ئۆتتى، فەتھ مۇيەسسەر بولمادى)؛ صفيل غه و يا باشقه ايشقه قراغالى اصلا فرصت و ارام بولمادي (سەفىلغە ۋە يا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت ھە.

بو وقتغجه بو امانت نى ايزداب كشى كيلمادى (بۇ ۋەقتغەچە بۇ ئەمانەتنى ئىزدەپ كىشى كېلمەدى). 286- ت ھە.

هيج احدى غه ظلم تعدّى نى روا و جايز كورمادي (ھېچ ئەھەدىغە زۇلم-تەئەددىنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەدى). 279- ت ھە.

△ كۆپلۈك I شەخس: - دوق//- توق// - دوك// - توك

بس بو طريقه برله تقرير قيلدوق (بەس، بۇ تەرىقە بىرلە تەقرىر قىلدۇق). 375- ت ھە.؛ كوجانينك يولدوز باغ ديكان كنتى غه جيقتوق (كۆچانىڭ "يۇلدۇز باغ" دېگەن كەنتىغە چىقتۇق). 294- ت ھە.؛ قرا يولغون غه كيلدوك اقسو حاكمى سعيد بيك باش بولوب... جيقيب اوروشتى برابرليك قيلالماى قاجتوق ("قارا يۇلغۇن" غا كېلدۇك. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېگ باش بولۇپ... چىقىپ ئۇرۇشتى، بەرابەرلىك قىلالماي قاچتۇق). 294-

ت هه.

اكر بو طايفه لار كوردوك ديب بركان سندلارى راست بولسه (ئەگەر بۇ تايفەلەر "كۆردۈك" دېپ بەرگەن سەنەدلەرى راست بولسا...). 370- ت هه.

ايمدى كيلدوك سوز بيانى غه و كلام دستانى غه (ئېمدى كېلدۈك سۆز بەيانىغا ۋە كەلام دەستانىغا). نەۋائىي: 4- م ل.

خط برمابلا انسرادوك بيز نيجه نوبت خط بردوك اوزلارى خط برمابلا (خەت بەرمەپلا ئەنسىرەدۈك. بىز نېچچە نەۋبەت خەت بەردۈك، ئۆزلەرى خەت بەرمەپلا). ق ت خ، 131- چ ت.

∆ بولۇشسىز شەكلى: - مادوق// مادوك

بيزلار تكراردين اجتناب ايتيب علحده ذكر قيلمادوق (بىزلەر تەكراردىن ئىجتىناب ئېتىپ، ئالاھىدە زىكىر قىلمادۇق). 373- ت هه.

∆ كۆپلۈك ‖ شەخس: - دينكلار//- تينكلار

بو شهرلارنى نيمه اوجون بوزوب امبان دالويه جريكلارنى ضايع قيلدينكلار (بۇ شەھەرلەرنى نېمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويە، چەرىكلەرنى زايە قىلدىڭلار؟) 305- ت هه.

اوچولان بر يردا اولتوروب كيشيغه ايتمايدورغان سرينكلارنى بربرينكلارغه ايتينك لار (ئۇچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغا ئەيتمايدۇرغان سىرىڭلارنى بىر- بىرىڭلارغا ئەيتىڭلار). ق ئە. 271- چ ت.

∆ كۆپلۈك |||شەخس: - ديلار (- دىلار//- دىلەر)// - تيلار(تىلار//تىلەر)

همه راحت و فراغت و عيش عشرت لارنى نياز حاكم بيک و بلا چقه لارى برله كورديلار(ھەمە راھەت ۋە فەراغەت ۋە ئەيش- ئىشرەتلەرنى نىياز ھاكىمبەگ ۋە بالا چاقالارى بىرلە كۆردىلەر)؛

جرّنده و پرّنده و حشى واهلى كل جاندارات لاردين مزكور باغ نينک ايجيكا بر جفت دين سولاديلار(چەررەندە ۋە پەررەندە، ۋەھشىي ۋە ئەھلىي

كۆللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۇفتىدىن سولادىلار) 173- ت ھە.

△بولۇشسىز شەكلى: - مادىيلار (- مادىلار//- مەدىلەر)

شۇنداغ اولوغ ذو شوكت پادشاه عظيم نينک نمونه و نشانەلاريدين قصه و حكايه دين باشقه بر نمونه و يادكار قالماديلار (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇ شەۋكەت پادىشاھى ئەزىمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەرىدىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادىگار قالمادىلەر) 269- ت ھە.

△△ بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، "- دىڭىز// - تىڭىز" قوشۇمچىسى II شەخس ھۆرمەت تۈرىدىن باشقا، II شەخس كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈنمۇ قوللىنىلغان؛ III شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان "- لار" (- لار// -لەر) قوشۇمچىسى بولسا، كېيىنكى چاغلاردا كۆپلۈك ئۇقۇمىدىن تولا III شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ "پ " لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك I شەخس: - پمن// - بمن// - يبمين// - وپمن// - وبمين، -پدورمن// - بدورمين// - يبدورمن// - يبدورمين

ديدى بلبل دياريمدين كچيبمن، سنى ديب گل نگاريمدين كچيبمن. (بۇلبۇل دېدى: مەن سېنى دەپ يۇرت- دىيارىمدىن كەچتىم، گۈل- نىگارىدىنمۇ كەچتىم). خىرقەتىي: 338- ئۇ ك ن.

زليلى هيچ خزينه نظر كا كلمايدور،
جواهرى يوقاتيبمن انى سوراغيم بار.

(مەن زەلىلىي ھەرقانداق خەزىنىنى نەزەر- گۆزىرىمگە ئىلمايمەن. بىر جەۋھەرنى يوقاتتىم، شۇنى ئىزلەيمەن). زەلىلىي: 358- ئۇ ك ن.

كوروبمن مينك عقوبت آه كيم هجرينك ارا پنهان

(ئاھ، جۇدالىقىدا مىڭبىر مۇشەققەتنى ئىچمدە تارتتىم). نىزارىي: 462-

ئۇ ك ن.

ياخشى ليق اميد توتوب تاريخ فتوبمن يادكار (ياخشىلىق ئۇمىد قىلىپ

تارىخ يازدىم، يادگار بولسۇن). م. سايرامىي: 393- ت ھە.

Δ بىرلىك II شەخس: - پ سن// - ب سين// - يب سن// - يب سين،

-وبسن// - و بسين

يخشى باريب سين سلطان ويس نينك كونكلى نى آليب سين انى قاشينك

غە كلتوروب آنينك رأيى برله عمل قيلغاى سين (ياخشى بارىپسىن، سۇلتان

ۋەيسنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسىن. ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائيى بىرلە

ئەمەل قىلغايسىن). ب ن. 219- چ ت.

Δ بىرلىك III شەخس: - بدور// - يبدور، - بتور// - يبتور، - وبدور//- وبتور

الآن بو تاريخدا بر يوز اون سكز ياشقه باريب دور (ئۇ ھازىر بىر يۈز ئون

سەككىز ياشقا كىردى). 283- ت ھە.

حالا موندا كليب دور (ئۇ ھازىر مۇشۇ يەردە). 257- ت ھە.

مونونك ديك مى منكا ارمان بولوب تور،

كى درديم اسرو بى درمان بولوب تور.

(مۇشۇنداق مەي ماڭا ئارمان بولدى، چۈنكى دەردىم ناھايىتىمۇ

بىدەرمان بولدى ‹ داۋالىغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى ›)؛

ينه سن سيزين مونسيم غم بولوب تور،

كوزوم كا يورك قانى همدم بولوب تور.

(سەن بولمىغاچ مېنىڭ ئۆلپىتىم ‹مۇنسىم› يەنە غەم بولدى، كۆز ياشلىرىمغا

يۈرەك قېنىم ھەمدەم بولدى). نەۋائىي: 280- ئۇ ك ن؛ 61- چ ت.

Δ كۆپلۈك I شەخس: -وب ميز//- يب ميز، ب بيز//- ب دور بيز//- ب تور

بيز

ينه حرى ديك آرسته شهرى غه كليب تور بيز كيم جميع عيش و عشرت اسباب و آلاتى مكمل و مهيا و بارى تكلف و تنعم اشيا و ادواتى اماده و پيدا (يەنە هرىدىك ئارەستە شەھرىغە كەلىپتۇربىز (يەنە هراتتەك گۈزەل بر شەھەرگە كەلدۇق) كىم، جەمىئ ئەيشۇ ئىشرەت ئەسباب ۋە ئالاتى مۇكەممەل ۋە مۇھەييا ۋە بارى تەكەللۇف ۋە تەئەننۇم ئەشيا ۋە ئەدەۋاتى ئەمادە ۋە پەيدا). ب ن. 205- چ ت.

∆ كۆپلۈك II شەخس: - وب سيلار// - يب سيلار، - ب دور سيلار// - يب دور سيلار، - ب سيز// - ب سيزلار

بار- يب سيلار (بارىپسىلەر)؛ كل- يبسيلار (كەلىپسىلەر)؛ قال- يب- سيلار (قالىپسىلەر)؛ تانو- ب سيلار (تانۇپسىلەر)؛ باشلا- ب سيلار (باشلاپسىلەر)؛ كور- وب سيلار (كۆرۈپسىلەر)؛ ياز- يب دورسيلار (يازىپدۇرسىلەر)؛ كس- يب تورسيلار (كەسىپتۇرسىلەر)؛ سۆزلاش- يب تورسيلار (سۆزلەشىپتۇرسىلەر)؛ ايتيب- سيزلار (ئەيتىپسىزلەر)؛ بر- يب سيزلار (بەرىپسىزلەر)، ۋ ب.

∆ كۆپلۈك III شەخس: - ب دورلار// ب تورلار// - وب دورلار// - وب تورلار

نفحات الانس دا ذكر قيليب دورلار («نەفەھاتۇلئۇنس» دا زىكر قىلىپدۇرلار: بۇلار «نەفەھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا بايان قىلىندى). 281-ت هە.

علمالار اتفاقى برله جمع بولوب ايتيب دورلار (ئۆلەمالار ئىتتىفاقى بىرلە جەمئ بولۇپ، ئەيتىپدۇرلار: ئالىملار بىردەك قاراش بىلەن بايان قىلدى). 382- ت هە.

∆ " ميش " (مش) لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئاددىي ئۆتكەن زامانىنىڭ بىر خىل شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "ميش" قوشۇلۇپ، ئاندىن ئۇنىڭغا يەنە "-دور// - تور" ئاساسىدىكى

خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياكى ا، اا شەخستە بىۋاستە شەخس ئالماشلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دنگ قیلمیش تور نوائی نی خمار،

انکا توتسون بر قدح ساقی غه دنك.

(دەنگ قىلمىشتۇر نەۋائىينى خۇمار، ئاڭا تۇتسۇن بىر قەدەھ ساقىيغا دەڭ: نەۋائىينى شاراپ خۇمارى تۇتتى، ساقىغا دەڭ، ئۇنىڭغا بىر قەدەھ تۇتسۇن). نەۋائىي: 292- ئۇ ك ن.

گر تیری برله سونکاك من طعمه قیلماس هم ایتینك،

کیم تیری اسرو قاتیغ بولمیش سونکاك اسرو چوروك.

(گەر تېرى بىرلە سۆڭەكمەن،تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىڭ، كىم تېرى ئەسرۇ قاتىغ بولمىش، سۆڭەك ئەسرۇ چۈرۈك: بىر تېرە، بىر سۆڭەك بولۇپ قالدىم، (تاشلاپ بەرسەڭ) ھەتتاكى ئىتىڭمۇ يېمەيدۇ. چۈنكى تېرەم بەك قېتىپ كەتتى، سۆڭىكىم بەكمۇ چىرىپ كەتتى). نەۋائىي: 290- ئۇ ك ن.

توکاندی اشك گلگون امدی قالمیش زعفرانی یوز،

فلك ظلمی بدل قیلدی خزان برله بهاریمنی.

(تۆگەندى ئەشكى گۈلگۈن ئەمدى قالمىش زەئفرانى يۈز، فەلەك زۇلمى بەدەل قىلدى خەزان بىرلە بەھارىمنى: قىپ- قىزىل ياشلىرىم تۆگەپ، زەپىران يۈزۈم قالدى. پەلەكنىڭ زۇلمى باھارىمنى خازانغا (غازاڭغا ، غازاڭ پەسلىگە، كۈزگە) ئايلاندۇرىۋەتتى). نەۋائىي: 302- ئۇ ك ن.

2- ئالدىنقى ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولغان پېئىل ياكى پېئىل ئۇنسۇرىنىڭ ئاخىرىغا "ايردى // ايدى، ايرکان// ایکان، ایرمیش// ایمیش" شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەپسىلىي قىلىپ ئېيتقاندا

مۇنداق:

‹1› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملە خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ "پ" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىسى رولىدىكى "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاغ اوزره جيقيب ايردى تاماشا بيله شيرين،

كورگوزدى نوا نالەسيدين تيشەء فرحاد.

(تاغ ئۈزرە چىقىپ ئېردى تاماشا بىلە شىرىن، كۆرگۈزدى نەۋا نالەسىدىن تىشەئى فەرھاد: شىرىن سەير- تاماشا بىلەن تاغ ئۈستىگە چىققانىدى، فەرھادنىڭ ‹ تاغ كېسىۋاتقان › پالتىسى نالە قىلىپ، ناۋا ياڭراتتى). زەللىي: 356- ئۇ ك ن.

كوكارتيب ايرديكيم حسنونك گليني،

سينينك كوزونك دين اقان كى بولاقينك.

(كۆكەرتىپ ئېردىكىم ھۆسنۈڭ گۈلىنى،سېنىڭ كۆزۈڭدىن ئاققانكى بۇلاقىڭ: كۆزۈڭدىن بۇلاقتەك ئاققان ياشلىرىڭ ھۆسنۈڭ گۈلىنى ياشناتقانىدى). خىرقەتىي: 344- ئۇ ك ن.

اول فترت ته خانزاده بيكم محمد شيبانى خان غه توشوب ايدى بر اوغلى بوب ايدى خرّم شاه اتليق مقبول اوغلان ايدى بلخ ولايتى نى انكا بريب ايدى (ئول فەترەتتە،خانزادە بېگىم مۇھەممەد شەيبانى خانغا تۇشۇپ ئېدى ‹چۈشكەنىدى›، بىر ئوغلى بوپ ئېدى ‹بولغانىدى›، خۇررەم شاھ ئاتلىق مەقبۇل ئوغلان ئېدى، بەلخ ۋىلايەتىنى ئاڭا بەرىپ ئېدى ‹بەرگەنىدى›). ب ن. 330- چ ت.

آخر چاغلاردا تاشكند و شاهروخيه ايليك دين جيقيب ايدى (كېيىنكى

چاغلاردا، تاشكەنت بىلەن شاھرۇخيە قولىدىن كەتكەنىدى). ب ن. 69- چ

ت.

بناكاه قمبر محرم ديكان اوق جيقاريب ايكان پرّان اوتوب دور (بىناگاھ

قەمبەر مەھرەم دېگەن ئوق چىقارىپ ئىكەن، پەرران ئۆتۈپدۇر: تۇيۇقسىزدىن،

قەمبەر مەھرەم دېگەن ئوق چىقارغانىكەن، تەگمەي ئۇچۇپ كېتىپتۇ). 261-

ت ھ.

‹2› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن

زامان شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "- مىش" قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن،

ئۇنىڭغا يەنە "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم

ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

همول ايرديكى مفتون بولميش ايردى،

كوروب كوزگوده مجنون بولميش ايردى.

(ئىش شۇ ئىدىكى، ئۇ مەپتۇن بولغانىدى، ئەينەكتە كۆرۈپ مەجنۇن

‹ساراڭ› بولغانىدى).

انينك هجرينده خاقان اولميش ايردى كيجيك قارداشى خاقان بولميش

ايردى (ئانىڭ ھىجرىندە خاقان ئۆلمىش ئىردى، كىچىك قارداشى خاقان

بولمىش ئىردى: ئۇنىڭ جۇدالىقىدا، خاقان ئۆلگەنىدى، ‹ئورنىغا› ئىنىسى

خاقان بولغانىدى). نەۋائىي: ف ش. 70- چ ت.

‹3› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن

زامان شەكلى پېئىلنىڭ "غان" لىق سۈپەتداش شەكلىگە "ايردى // ايدى،

ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ

قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بر مهيم اوجون كيرسام ينكى طهارت آلغان ايكان طهارت سولارى بوروت

سقال و قاش مقال لاريدا موزلاب قاليب دور (بىر مۇھىم ئۈچۈن كىرسەم، ياڭى

تەھارەت ئالغان ئېكەن، تەھارەت سۇلارى بۇرۇت-ساقال ۋە قاش-مەقاللاردا مۇزلاپ قالىپدۇر)؛ نياز حاكم بيك نينك اط لارينى آختە قيلغان ايرميش (نىياز ھاكىم بېگنىڭ ئاتلارىنى ئاختا قىلغان ئېرمىش).257-، 289- ت ھ

‹4› ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ئۇقۇمى يەنە بەزىدە، پېئىلنىڭ "- ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە "- دور// - تور" شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن ئۇنىڭغا يەنە "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بسى حيران ايدى فرحاد ايشيده،

كى كورمايدور ايردى طورين كيشيده.

(بەسى ھەيران ئېدى فەرھاد ئىشىدە،كى كۆرمەيدۇر ئېردى تەۋرىن كىشىدە: ئۇ فەرھادنىڭ ئىشلىرىغا بەكمۇ ھەيرانىدى، چۈنكى مۇنداق ھالەتنى باشقا ھېچقانداق بىر ئادەمدە كۆرۈپ باقمىغانىدى). نەۋائىي: ف ش. 70- چ ت.

كەلگۈسى زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەلگۈسى زامان ئۇقۇمى پېئىل ئۆزىكىگە "-ار" (-ئار//-ئەر)، "-ور" (-ئۇر//- ئۈر)ۋە «- ير"(ئىر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، شۇنداقلا I، II شەخستە ئۇنىڭغا يەنە شەخس ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

∆ بىرلىك Iشەخس: -ارمن // -ارمين (-ئارمەن//-ئەرمەن//-ئارمىن//-ئەرمىن)، -ورمن (-ئۇرمەن//- ئۈرمىن) //-ورمين//- يرمن//- يرمين(- ئىرمەن// - ئىرمىن)

سعى ايثار زاهد منى جنت نينك اسكى باغينه،

من بارورمن مو يوزونك تك نو بهاريمدين يراق.

(سەئيى ئېتەر زاھىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە، مەن بارۇرمەنمۇ يۇزۇڭنەڭ نەۋ بەھارىمدىن يىراق). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

من كيلورمن (مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

آه اورارمن آه اورارمن اه لاريم توتقاى سنى،

كوز ياشيم دريا بولوب باليق لاريم يوتقاى سنى.

(ئاه ئۇرارمەن، ئاه ئۇرارمەن، ئاھلارىم تۇتقاي سەنى، كۆز ياشىم دەريا بولۇپ، بالىقلارىم يۇتقاي سەنى). - ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن.

Δ بىرلىك II شەخس: -ارسن (-ئارسەن//- ئەرسەن)// - ارسين (-ئارسىن//-ئەرسىن)، ورسن//- ورسين، - يرسن//- يرسين (-ئۇرسەن//-ئۇرسىن، -ئىرسەن//- ئىرسىن)

كيلورسين (كېلۇرسىن)، كلورسن (كەلۇرسەن)، ايتارسن (ئەيتارسەن ياكى ئېتەرسەن)؛ يازارسن (يازارسەن)، يازارسين (يازارسىن)؛ الورسين (ئالۇرسىن)، تانورسين (تانۇرسىن)؛ الورسن (ئالۇرسەن)، كورورسن (كۆرۈرسەن)، كورارسين (كۆرەرسىن)، بارورسن (بارۇرسەن)، بيليرسين (بىلىرسىن)، بيلورسن (بىلۇرسەن)؛ كيرارسن (كىرەرسەن)، كيرورسين (كىرۇرسىن)، جيقارسن (چىقارسەن)، جيقارسين (چىقارسىن)...

Δ بىرلىك III شەخس: - ار //- ور //- ير (- ئار//- ئەر، - ئۇر//-ئۈر، ئىر)

سعى ايتار زاهد منى جنت نينك اسكى باغينه،

(سەئيى ئېتەر زاھىد مەنى جەننەتنىڭ ئەسكى باغىنە،). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكى من كيلورمن (مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

آرفه‌دين اونار آرفه‌كى بغداى دين اونار بغداى (ئارفادىن ئۈنەر ئارفاكى، بۇغدايدىن ئۈنەر بۇغداي). 279- ت ھە.

△ كۆپلۆك I شەخس: - ارميز //- ورميز //- يرميز (- ئارمىز//- ئەرمىز، -ئۇرمىز//- ئۇرمىز، ئىرمىز)

دشمن لار برله غزات قيلورميز (دۈشمەنلەر بىرلە غەزات قىلۇرمىز). 261- ت ھە.

كاشغرغه بارورميز و آيم لارنى الورميز و نيمه ايش بولغانى نى كورارميز (كاشغەرغە بارۇرمىز ۋە ئايىملارنى ئالۇرمىز ۋە نېمە ئىش بولغاننى كۆرەرمىز).

△ كۆپلۆك II شەخس: - ارسيلار//- ورسيلار//- يرسيلار (ئارسىلەر//-ئەرسىلەر، ئۇرسىلەر، ئىرسىلەر)

كيتارسيلار (كېتەرسىلەر)، كلورسيلار (كەلۇرسىلەر)؛ كورارسيلار (كۆرەرسىلەر)؛ بارورسيلار (بارۇرسىلەر)؛ آلورسيلار (ئالۇرسىلەر)؛ ساتارسيلار (ساتارسىلەر)؛ بيلورسيلار (بىلۇرسىلەر)؛ كورگوزورسيلار (كۆرگۈزۈرسىلەر)، ۋ ب.

△ كۆپلۆك IIIشەخس: - ارلار //- ورلار//- يرلار (-ئارلار//- ئەرلەر، ئۇرلار، ئىرلەر)

تكيه قيلمه اى عزيز لار دولت يلدام غه،

باش يانينكدين پات الورلار دولت اقبال نى.

يتقوزوب جسم لطيفينكنى بو تيره خاك اوزه،

يوق اتيب صولت حشم نى بس قيلورلار ناى نى.

(تەكيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتى يەلدامغا، باش يانىڭدىن پات ئالۇرلار دەۋلەت- ئىقبالنى؛ ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىفىڭنى بۇ تىرە خاك ئۈزە، يوق ئەتىپ سەۋلەت- ھەشەمنى بەس قىلۇرلار نايىنى). م. سايرامي: 259- ت ھە.

كەلگۈسى زاماننىڭ ھېكايە شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەلگۈسى زاماننىڭ ھېكايە شەكلى كەلگۈسى زامان

بولىدىشىنىڭ ئاخىرىغا "ايردى// ايدى" ھۆكۈم ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

∆ بىرلىك I شەخس: - ار + ايرديم// - ايديم (- ئار// - ئەر + ئېردىم// ئېدىم)، ور+ ايرديم (- ئۇر//- ئۈر+ ئېردىم)، ير+ ايرديم (- ئىر+ ئېردىم)، ر+ ايرديم (- ر+ ئېردىم)

من كمينه دليم برله ايتور ايديم كيم مبادا دشمن كيلسه جان محافظتى دا قيسى دابان و قراولدين آشيب كيتار ايكانسيز دير ايرديم (مەن كەمىنە دىلىم بىرلە ئەيتۇر ئېدىمكىم، مەبادا دۈشمەن كېلسە، جان مۇھافەزەتىدە، قايسى داۋان ۋە قايسى قاراۋۇلدىن ئاشىپ كېتەر ئېكەنسىز دېر ئېردىم). 290- ت ھە.

∆ بىرلىك II شەخس: - ار + ايردينك// ايدينك، - ور + ايردينك// ايردينك، - ر+ ايردينك// ايدينك

مبادا الار كلمسەلار يا سن بارور ايردينك ياكه من بارور ايرديم (مەبادا ئالار كەلمەسەلەر، يا سەن بارۇر ئېردىڭ ياكى مەن بارۇر ئېردىم).

∆ بىرلىك III شەخس: - ار+ ايردى// ايدى، ور+ ايردى// ايدى، ر+ ايردى// ايدى

اوزلاريكا ملاقات قيليب سورار ايديكيم بو مزار شريف نينك فيضى فتوح لارى قيداغراق ايكان (ئۆزلەرىگە مۇلاقات قىلىپ، سورار ئېدىكىم، بۇ مەزارى شەرىفنىڭ فەيز- فۇتۇھلارى قايداغراق ئېكەن؟). 277- ت ھە.

حجره غه آيم لارنى سولاب كشيلارغه كورساتماى اليب يورور ايدى (ھۇجراغا ئايىملارنى سولاپ، كىشىلەرگە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئېدى). 257- ت ھە.

هر كوندا نيجه طغار اشليق پرنده جاندارغه ساجيب برور ايدى (ھەر كۈندە نېچە تاغار ئاشلىق پەررەندە جاندارغا ساچىپ بەرۈر ئېدى). 273- ت ھە.

يته قسم زبان نی بيلور ايدی و آلته طايفه لارخط لارينی فتور ايدی و اوقور ايدی (يەتە قسم زەباننی بلۆر ئېدی ۋە ئالتە تايىفەلەر خەتلەرىنى فۇتۇر ئېدى ۋە ئوقۇر ئېدی). 288- ت هه.

بر غزات قيليب اولسام ديب يغلاب كوزلاريدين آب نيساندیك قطران قطران ياشلارىنى توكار ايدی ("بىر غەزات قىلىپ ئۆلسەم" دېپ يىغلاپ، كۆزلەرىدىن ئابى نىسانىدېك قەتران- قەتران ياشلارىنى تۆكەر ئېدى). 290- ت هه.

∆ كۆپلۈك II شەخس: - ار+ ايردينكلار// ايدينكلار، - ور+ ايردينكلار// ايدينكلار، - ر+ ايردينكلار

روبرو بولور ايردينكلار مبادا برابرليك قيلالماسانكلار قاجيب كيلور ايردينكلار (... روبەرو بولۇر ئېردىڭلار، مەبادا بەرابەرلىك قىلالماساڭلار، قاچىپ كېلۇر ئېردىڭلار).

∆ كۆپلۈك III شەخس: - ار+ ايرديلار// ايديلار، - ور+ ايرديلار// ايديلار، -ر+ ايرديلار// ايديلار

اوقوغوجی لارغه و ناظر لار كوزلاريكا روشن و ضيا و دل كونكول لارغه فرح افزاليق بخشيش و عطا قيلور ايرديلار (ئوقۇغۇچىلارغا ۋە نازىرلار كۆزلەرىگە رەۋشەن ۋە زىيا ۋە دىل- كۆڭۈللەرگە فەرەھەفزالىق بەخشىش ۋە ئەتا قىلۇر ئېردىلار). 290- ت هه.

كەلگۈسى زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەلگۈسى زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى "- ار// - ور" لۇق سۈپەتداشقا "ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" ھۆكۈم ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سياست نی اوزلاريغه لازم و روا كورماسەلار فقرالار رفاهيتی و آسايشی حاصل اولماى يورت لار تفرقه و هلاكت كا يوز قويار ايكان (سىياسەتنى

تۆزلەرىغە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەسەلەر، فۇقەرالار رەفاھىيىەتى ۋە ئاسايىشى ھاسىل ئولماي، يۇرتلار تەفرىقە ۋە ھەلاكەتكە يۈز قويار ئىكەن). 259- ت ھە.

فرغانە ولايتى نىنك آدم لارى فعل اطوارى آيغىر آطنى يخشى كورار ايكان اختە اطغە كم دين كم سوارە بولور ايكان (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى فىئل- ئەتۋارى ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرەر ئىكەن، ئاختا ئاتقا كەمدىن كەم سەۋارى بولۇر ئىكەن). 257- ت ھە.

حاصل الكلام دولت اقبال زوال غە يوز كلتوركانىدا اوّل بارە پادشاە اولوغ لارنىنك فعل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان فقرا رعيە بلكە سپاە و خدام لار وضع اوضاع لارى ھم باشقچە بولور ايكان (ھاسىلۇل- كەلام، دەۋلەت ئىقبال زەۋالغا يۈز كەلتۈرگەندە، ئەۋۋەل بارە پادىشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ فىئل-خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئىكەن؛ فۇقەرا-رەئىيىە بەلكى سىپاھ ۋە خۇددامىلار ۋەزئ- ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئىكەن). 258- ت ھە.

ديوان بيكى آگاە بولوب ايتيب دوركيم اوزلارى ھمە لار برلە برابر و يكسان كوروشور ايكانلار بر اولوغ نىنك خذمتى دا بولماس ايكانلار بو ايشلارى اوبدان ايماس ديب اعتراضى نما ديكان (دىۋان بېگى ئاگاھ بولۇپ، ئەيتىپدۇركىم "ئۆزلەرى ھەمەلەر بىرلە بەرابەر ۋە يەكسان كۆرۈشۈر ئىكەنلەر، بىر ئۇلۇغنىڭ خىزمەتىدە بولماس ئىكەنلەر، بۇ ئىشلارى ئوبدان ئىمەس" دېپ، ئېتىرازنەما دېگەن). 271- ت ھە.

خاقان اھلى بو يتە شھر نى نن لو باچنك ديدورلار جانوب طرفيداكى سكيز شھر ديكان بولور ايميش (خاقان ئەھلى بۇ يەتە شەھەرنى "نەنلۇ باچەلاڭ" دەيدۇرلار، "جانۇب تەرەفىدەكى سەكىز شەھەر" دېگەن بولۇر ئىمىش). 327- ت ھە.

هازىرقى زامان- كېلەر زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، هازىرقى زامان- كېلەر (كېلەچەك) زامان ئۇقۇمى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ.

‹1› هازىرقى زامان- كېلەر زامانىنىڭ بىر خىل شەكلى پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە، I، II شەخس ئالماشلىرىنى بىۋاستە قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ هالدا، بەزىدە شەخس ئالمىشىدىن بۇرۇن "- دور // - تور" خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. III شەخستە بولسا، "ئا" لىق رەۋىشداشقا بىۋاستە "- دور // - تور" خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ئالايلۇق:

△ بىرلىك I شەخس: - ا من (- ئامەن// - ئەمەن)، - ا مين (-ئامېن //-ئەمېن)

خاقان لشكرى برله اوراشامن مرالباشيغه اوت بوغوز اوند كرنج لار مانكدورونك (خاقان لەشكەرى بىرلە ئۇراشامەن، مارالباشىغا ئوت- بوغۇز، ئۇند- گۇرۇنجلەر ماڭدۇرۇڭ). 304- ت هە.

اوز يورتيمغه كيتامن (ئۆز يۇرتىمغا كېتەمەن). 306- ت هە.

بو ايش نينك راستينى تحقيق لب كوركالى كشى تيلايمن (بۇ ئىشنىڭ راستىنى تەھقىقلەپ كۆرگەلى كىشى تىلەيمەن). 311- ت هە.

مسافران ختن دين دعا تيله‌ى دورمن،

عدم يوليدا نه توشه نه بر اولاغيم بار.

(مۇسافىرانى خوتەندىن دۇئا تىلەيدۇرمەن، ئەدەم ‹يوقلۇق› يولىدا نە تۆشە، نە بىر ئۇلاغىم بار). زەلىلىي: 358- ئۇ ك ن.

گر فلك اولتورسه يوز قتله منى هيج باك ايماس،

بو اولوم دوركيم اوله‌دورمن نگاريم دين يراق

(گەر فەلەك ئۆلتۈرسەيۈز قاتلا مەنى هېچ باك ئېمەس، بۇ ئۆلۈمدۇركىم ئۆلەدۇرمەن نىگارىمدىن يىراق). ئاتايى: 180- ئۇ ك ن.

∆ بىرلىك || شەخس: - ماسن// - ماسىن

كوچوك ايشك يوقالغانىغا مونجه فريشان بولاسن (كۈچۈك ئىشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولا سەن). 341- ت هە.

اگر بولارغه قراسنك قورقوب قاچيب كيتاسين (ئەگەر بۇلارغا قاراساڭ،قورقۇپ قاچىپ كېتەسىن). 369- ت هە.

جمال و حسنونكه سوز يوق وفا كرك بولسه،

منى خود اولتورەدورسن روا كرك بولسه.

(جەمالۇ هۆسنۇڭە سۆز يوق،ۋەفا كەرەك بولسا، مەنى خۇد ئۆلتۈرەدۇرسەن، رەۋا كەرەك بولسا). لۇتفىي: 230- ئۇ ك ن.

∆ بىرلىك |||شەخس: - مادور// - ى دور

بولارنينك علم لارى بركاتيدين نور كسب ايتادور(بۇلارنىڭ ئىلملەرى بەرەكاتىدىن نۇر كەسب ئېتەدۇر). 384- ت هە.

دريادين باليغ صيد قيليب طعمه لقمه قيلادور و قوروتوب قاق قيليب بلكه تالقان قيليب بيدور و قموش دين كفه اوى قيليب اولتورادور (دەريادىن بالىغ سەيد قىلىپ، تۆئمە ۋە لوقما قىلادور ۋە قۇرۇتۇپ قاق قىلىپ، بەلكى تالقان قىلىپ يەيدۇر ۋە قامۇشدىن كەپفە ئۆي قىلىپ ئولتۇرادۇر). 388- ت هە.

خاتون بلالارى برله اسيغ قوم اراسيغه كريب ياتادور (خاتۇن- بالالارى بىرلە ئىسسىغ قۇم ئاراسىغا كىرىپ ياتادۇر). 389- ت هە.

جيقسام كوچەغه اول شاه سواريم كيلادور،

گل غنجه سيديك لالەعزاريم كيلادور.

(چىقسام كوچاغا ئول شاھ سەۋارىم كېلەدۇر، گۈل غۇنچەسىدېك لالە ئىزارىم كېلەدۇر). گۇمنام: 518- ئۇ ك ن.

∆ كۆپلۈك | شەخس: - ماميز// ى دوربيز

اى ئعبان لار بولاق اوستيدين اوزونكلارنى بر طرفيكا الينكلار پيغمبر آخر

زمان نینك بارکاه لارینی تیکامیز (ئەي، سۇئبانلارا بۇلاق ئۇستىدىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەفكە ئالىڭلار، پەيغەمبەرى ئاخىر زەمانىنىڭ بارگاھلارىنى تىكەمىز). 344- ت ھە.

اونکدین سولغه و سولدین اونکغه اوزیمیز اویروب قویامیز (ئوڭدىن سولغاۋە سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيىرۈپ قويامىز). 368- ت ھە. یخشی اقبال تیلەی دور بیز (ياخشى ئىقبال تىلەيدۇرىمىز).

△ كۆپلۈك II شەخس: - ـاسىلار// - ـاسىلەر، - ـاسىزلار

اقسودین اوّل باره کورلاغه باراسیلار اندین طرفان غه باراسیلار (ئاقسۇدىن ئەۋۋەل بارە كورلاغا باراسلەر، ئاندىن تۇرفانغا باراسلەر)؛

بر نیجه آی سونکرا یول غه روان بولاسیزلار (بىر نىچە ئاي سوڭرا يولغا رەۋان بولاسىزلەر). ق ت خ.

△ كۆپلۈك III شەخس: - ـادورلار

تورت بیش ایلیق مضافات لاردین نذر و هدیه‌لار بیلان کلیب زیارت لار قیلیب ینادورلار زیارت غه بارکان آدم لارکا شیخ لار دلیل بولوب نیجه قسم هنر و حیله لار برله ایتادورلارکیم بو یردا اط دین توشادور و بو یردا نماز اوقویدور و بو یردا طواف قیلادور (تۆرت- بىش ئايلىق مۇزافاتلاردىن نەزىر ۋە ھەدىيەلەر بىلەن كەلىپ، زىيارەت قىلىپ يانادۇرلار؛ زىيارەتغە بارغان ئادەملەرگە شەيخلەر دەلىل بولۇپ، نىچە قىسىم ھۆنەر ۋە ھىيلەلەر بىرلە ئەيتادۇرلاركىم، "بۇ يەردە ئاتدىن تۈشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر"). 348-، 349- ت ھە.

قوت شجاعت لاریمیز برله شهر آلدوق دیب اوزلاریکا سند و اعتماد قیلادورلار ("قۇۋۋەت ۋە شۇجائەتلەرىمىز بىرلە شەھەر ئالدۇق" دېپ، ئۆزلەرىگە سەنەد ۋە ئىئتىماد قىلادۇرلار). 309- ت ھە.

△△ بۇ تۈرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پىيئىل ئۆزىگە

دەسلەپ "-ماي" قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن يۇقىرىدا كۆرستىلگەن قوشۇمچە ۋە ياردەمچىلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چهار پای لاری تولا بر یردا استقامت قیلمایدور کونکلی خواهیش قیلغان یرغه چهار پای لارینی حیداب کیتادور (چەھار پايلارى تولا، بىر يەردە ئىستىقامەت قىلمايدۇر، كۆڭلى خاھىش قىلغان يەرغە چەھار پايلارنى ھەيدەپ كېتەدۇر). 388- ت ھ.

ملك خارجیدا گر کورمایدورور بیز،

سنینك دیك خود بشر کورمایدورور بیز .

(مەلەك خارجىدا گەر كۆرمەيدۇرۇربىز، سەنىڭدىك خۇدبەشەر كۆرمەيدۇرۇربىز). نەۋائىي: چ د.

(2) ھازىرقى زامان- كېلەر زاماننىڭ يەنە بىر خىل شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە دەسلەپتە "- غاى// - قاى// - كاى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئارقىدىن يەنە I، II شەخستە شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاستە قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. III شەخستە بولسا، ھېچبىر قوشۇمچە قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

اکر اوجماق برسه تنکری سنسیز،

دیکای من بیزکا یتی سکیز اوجماق.

(ئەگەر ئۇچماق (جەننەت) بەرسە تەڭرى سەنسىز ، دېگەيمەن بىزگە يەتتى سەكىز ئۇچماق). 178- ئۇ ك ن.

پادشاه ذوی الاقتدار و صاحب العنان و اعتبار لارنینك كارو بارلاريغه سنینك نیمه مناسبت لارینك بارکیم اعتراضی قیلیب زبان درازلیق قیلغای سین و نه لایقت جیلیك لارینك بارکیم بو طریقه جرءت قیلغای سین (پادىشاھى زۇلئىقتىدار ۋە ساھىبۇلئىنان ۋە ئېتىبارلارنىڭ كارۇبارلارىغا سەنىڭ نېمە مۇناسىبەتلەرىڭ باركىم، ئېتىراز قىلىپ، زەباندرازلىق قىلغايسىن ۋە نەلايىقەتچىلىكلەرىڭ باركىم، بۇ تەرىقە جۈرئەت قىلغايسىن).308-، 309- ت ھ

بولسه ایکیمیزنینك یوزی عکسی سودا پیدا،

اول سو نه طرف بارسا آجیلغای گل رعنا.

(بولسا ئىككىمىزنىڭ يۈزى ئەكسى سۇدا پەيدا، ئول سۇ نە تەرەپ بارسا ئاچىلغاي گۈلى رەئنا). نەۋائىي: 268- ئۆ ك ن.

بو طريقه دا كته و زور قامت ليك آدم لارغه كنكرو اولوغ موضعه لازم دوركه اندا مكان توتقاي و انينك ايجيكا سيغاي (بۇ تەرىقەدە كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرگە كەڭرۇ- ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي). 365- ت هە.

ΔΔ بۇ تۆرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پىئىل ئۆزىكىگە دەسلەپ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان "- ما" (- ما// - مە) نى قوشۇش، ئاندىن، ئۇنىڭغا "-غاى// - قاى// - كاى" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

کیرماکای من جنت المأوی غه دلبر بولماسه،

شیشه پوشی توشماکای دریاغه کوهر بولماسه.

(كىرمەگەيمەن جەننەتۇل- مەئۋاغا دىلبەر بولماسا، شىشەپۇشى ‹غەۋۋاس› تۈشمەگەي دەرياغا گەۋھەر بولماسا). زەلىلىي: 350- ئۆ ك ن.

برلاری نینك ایشك لاریدین باشقه ایشك کا اصلا بارماغایمن (بىرلەرىنىڭ ئىشىكلەرىدىن باشقا ئىشىككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت هە.

‹3› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، هازىرقى زامان — كېلەر زامانىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى "غۇ" لۇق سۈپەتداشقا I، II شەخستە شەخس ئالماشلىرى بىۋاستە قوشۇلۇپ، III شەخستە بولسا، "سى" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تولون آی دیك جمالیغه کونکول قید بولدی حالیغه،

قچان يتكوم و صاليغه کونکولنی آلدی اول مکار.

(تولۇن ئايدېك جەمالىغە، كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغا، قاچان يەتكۈم (يېتىمەن) ۋىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئۇل مەككار). نەۋبەتىي:414- ئۇ ك ن.

تانكلا نيتكوم دور سىنىك آلدينكدا قل لوق قيلماديم،

مينك خجالت كا ساليب مندين گوريزان ايلادينك.

(تاڭلا نېتكۈم (قىيامەت كۈنى قانداق قىلىمەن) دۇر سەنىڭ ئالدىڭدا قۇللۇق قىلمادىم، مېنى خىجالەتكە سالىپ، مەندىن گۇرىزان ئەيلەدىڭ). ئا. نىزارىي: 452- ئۇ ك ن

بو كون بارغوم دورور جون كه بولورمن وصل ياريم غه،

فلك باقمانك بو بقاسيز منزليده يوق و باريم غه.

(بۇ گۈن بارغۇم (بارىمەن) دۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغا، فەلەك باقماڭ بۇ بەقاسىز مەنزىلىدە يوقۇ بارىمغا). نىزارىي: 454- ئۇ ك ن.

يانيب موندين چين شهريغه بيتكونك،

همول كوزگونى كورماك ميل ايتكونك.

(بۇ يەردىن يېنىپ، چىن شەھرىگە يېتىپ بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى خاھلايسەن)؛ نەۋائىي: ف ش. 65- چ ت.

ينا هر نيجه باقسانك كورماكونك هيج،

ايشينك سر رشتەسيغه توشكوسي بيج.

(يەنە ھەر نېچچە باقساڭ، كۆرمەگۈڭ ھېچ، ئىشىڭ سەررىشتەسىغە تۈشكۈسى پېچ: ھەرقانچە قارىساڭمۇ ئۇنى مۇتلەق كۆرەلمەيسەن؛ ‹بۇنىڭ بىلەن› ئىشىڭنىڭ باغ يىپىغا چىگىشلىك چاپلىشىدۇ). نەۋائىي: ف ش. 65- چ ت.

نيجه كون قيلغوميز دور عزم دريا (نېچچە گۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزمى دەريا: بىز نەچچە كۈن دېڭىزدا يۈرىمىز). نەۋائىي: ف ش.

ΔΔ بۇ يەردە، شۇنىمۇ كۆرستىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيتى باركى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزەن قولىيازمىلاردا، ھازىرقى زامان- كېلەر زامان ئۇقۇمى |

شەخستە، پىئىلنىڭ كەڭ زامان سۈپەتداش("ئار" لىق سۈپەتداش) شەكلىگە "-ئەم" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شب هجران ايرور ياد ايلارم رخسارهٴ ماهيم،
چو اژدهای آتش دود سالور هربيشهكا آهيم.

(شەبى ھىجران ئېرۇر ياد ئەيلەرەم رۇخسارەئى ماھىم، چۇ ئەژدەھايى ئاتەش دۇد سالۇر ھەر بىشەگە ئاھىم: ھىجران كېچىسى ئاي يۈزلۈك يارىمنى ياد قىلىمەن. بۇ چاغدا، چەككەن ئاھىم ئوت ئەجدىھاسى بولۇپ، جاڭگاللىقا دۈت سالىدۇ). زەللىي: 382- ئۆ ك ن.

باشينك كيتار ديماگيل قورقوتوب منى زاهد،
محبت اهلى نى ايستارم تا آياغيم بار.

(باشىڭ كېتەر دېمەگىل قورقۇتۇپ مەنى زاھىد، مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرەم تا ئاياغىم بار: ئەي سوپى، «كاللاڭ كېتىدۇ» دەپ مېنى قورقۇتما، پۇتۇملا بولىدىكەن مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزلەيمەن). زەللىي: 358- ئۆ ك ن.

ΔΔ ئۆندىن باشقا، بىرلىك I شەخستىكى ھازىرقى زامان- كېلەر زامان پىئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى يەنە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدە شەكىلدە ئۇچرايدۇ:

بىرسى، پىئىل ئۆزىكىگە "- مان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشسىز بىرلىك I شەخس ھازىرقى زامان – كېلەر زامان ئۆتۈمى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كونكلوم يوزين جبر ايله چون سندين اويورمان،
آخر بو نيجه جبر و ستم دور منكا اى دوست.

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە چۈن سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر بۇ نېچە جەبرۇ ستەمدۇر ماڭا ئى دوست: "جاپا چەكتىم" دەپ، سەندىن ھەرگىز يۈز

تۇرۇمەيمەن. بۇ جەۋر- زۇلمۇڭ ماڭا ھېچ گەپ ئەمەس، ئى دوست). ئاتايى:
164- ئۇ ك ن.

آدم غە سنى اوخشاتا بيلمان كى پرى سن،

نارتك يانكا قينك باغ ارم دور منكا اى دوست.

(ئادەمغە ئوخشاتا بلمانكى، پەرىسەن، نارتەك ياڭاقلىڭ باغى ئىرەمدۇر ماڭا، ئى دوست: مەن سېنى ئىنسانغا ئوخشىتالمايمەنكى، سەن بىر پەرىسەن. ئاناردەك مەڭزىڭ مەن ئۈچۈن ئىرەم باغى ‹جەننەت› دۇر، ئى دوست).

يۇقىرىقى ئەسەر.

قويمان ايلكيم دين آياق (قويمان ئىلكىمدىن ئاياق: قولۇمدىن قاچىنى قويمايمەن)؛ ييركا باش چالمان (يېرگە باش چالمان: بېشىمنى يەرگە ئەگمەيمەن). ب ن. 67- چ ت.

هركيز اونوتمان انى (ھەرگىز ئۇنۇتمان ئانى: ئۇنى ھەرگىز ئۇنۇتمايمەن). نەۋائىي: چ د. 67- چ ت.

يەنە بىرسى، بەزەن قولىيازمىلاردا، بولۇشسىز بىرلىك| شەخستىكى ھازىرقى زامان- كېلەر زامان ئۇقۇمى خۇددى ھازىرقى زامان تۈركىيە تۈركچىسىگە ئوخشاشلا، پېئىل ئۆزىكىگە "- مام" (- مام//- مەم) قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كوزونك بلاسى بيلان جانغه تكدى سكاكى،

داغى نه قيلغۇسى بيلمام بو مكاره.

(كۆزۈڭ بەلاسى بىلەن جانغا تەگدى سەككاكى، داغى نە قىلغۇسى بىلمەم بۇ مەككارە: كۆزۈڭنىڭ بالاسى سەككاكىنىڭ جېنىغا تەگدى. بۇ مەككارە يار مۇشۇنداق قىلىۋېرىپ ئاخىرىدا نېمە قىلماقچىكىن بىلمەيمەن). 200- ئۇ ك ن.

نيجوك تاش دور سنينك باغرينك بيلالمام،

انكا تأثير ايماستور سوز گدازيم.

(نېچۆك تاشدۇر سەنىڭ باغرىڭ بىلەلمەم، ئاڭا تەئسىر ئېمەستۇر سۆزى گۇدازىم: سېنىڭ يۈرىكىڭ نېمە ئۈچۈن تاش، بۇنى بىلمەيمەن. ئۇنىڭغا كۆيدۈرگۈچى سۆزلىرىم ھېچ تەسىر قىلدىغاندەك ئەمەس). خىرقەتىي: 340-ئۇ ك ن.

ئە. پېئىلنىڭ مەيل- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ مەيل- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى ئۆز ئىچىدىن، "شەرت مەيلى"، "ئارزۇ- تىلەك مەيلى"، "بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى"، "«پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى" ۋە "زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى" دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

شەرت مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر رولىدىكى پېئىلنىڭ شەرت مەيلى شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «- سا// - سە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. I، II شەخستە بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەرت مەيلىدە، جۈملىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان شەرت ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل شەرت مەيلىدىكى جۈملىلەر ئادەتتە، "ئەگەر" ۋە "گەر" بىلەن باشلانغان ياكى "ئەگەر" ياردەمچى سۆزىنى تەلەپ قىلىدىغان جۈملىلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

بولسا ايكى ميزنينك يوزى عكسى سودا پيدا،

اول سو نه طرف بارسا آچيلغاى گل رعنا.

(ئەگەر ئىككىمىزنىڭ شولىسى سۇغا چۈشسە، ئۇ سۇ قايسى تەرەپكە بارسا، ‹ شۇ تەرەپتە › چىرايلىق گۈل ئېچىلىدۇ). 268- ئۇ ك ن (بىرلىك III شەخس)

بو ايشنی سهل كوروب تغافل قيلسام انا فانا زياده واضافه بولوب... ظلم جبرغه عايد بولغوسيدور (بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، تەغافۇل قىلسام، ئانەن فەئانەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ... زۇلم- جەبرغە ئايىد بولغۇسىدۇر: ئەگەر بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، غەپلەتتە قالسام، ‹ ئۇ › كۈندىن — كۈنگە ئەدەپ كېتىپ... جەۋر- زۇلۇمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ). 315- ت ھە. (بىرلىك I شەخس)

مبادا حق غه بويون سونسام سين بو يردين حج كا بارسانك فضلی بولمايدور (مەبادا ھەقغە بويۇن سۇنسام، سېن بۇ يەردىن ھەجگە بارساڭ، فەزلى بولمايدۇر)؛ (بىرلىك I، II شەخس)

اوز فلونك برله حج قيلسانك بولادور (ئۆز فۇلۇڭ بىرلە ھەج قىلساڭ، بولادۇر). 286- ت ھە. (بىرلىك II شەخس)

انسان اكر آچسه تلبيس غه آغيز،

بيچاره بولور ابليس لعين بی تميز.

(ئىنسان ئەگەر ئاچسا، تەلبىسغە ئاغىز، بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز: ئىنسان ئەگەر ئۆزىنى بۇزۇپ، ئالدامچىلىق، كاززاپلىق ئېغىزىنى ئېچىۋەتسە، لەنىتى شەيتان ئىبلىسمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ). 277- ت ھە. (بىرلىك III شەخس)

خداونده كريم بيلدورسا بيلادور (خۇداۋەندى كەرىم بىلدۈرسە، بىلەدۇر: ئۇلۇغ ئاللاھ بىلدۈرسە، بىلىدۇ). (بىرلىك III شەخس) 374- ت ھە.

اكر ايكی قناتی نی يايسه زمين يوزيكا اصلا كون توشماس ايدی (ئەگەر ئىكى قاناتىنى يايسا، زەمىن يۈزىگە ئەسلا كۈن تۈشمەس ئېدى). 369- ت ھە. (بىرلىك III شەخس)

اوشبو نرق دا فل كموش برساك فقرالار غا وبال بولمام دور (ئۇشبۇ نەرقدە فۇل- كۈمۈش بەرسەك، فۇقەرالارغا ۋەبال بولمامدۇر؟) (كۆپلۈك I شەخس) .

305- ت هه.

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نى،

رحم ايتب اصلاح برينك جونكه من بو حالدا من.

(بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەتمىز نۇقسانىنى، رەھم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ، چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن). م. سايرامي: 394- ت هه. (كۆپلۈك II شەخس)

بعضه لارنينك اعتقادى بو كيم حج كه بارماقدين عاجز كيلسه‌لار اوشبو اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه‌لار يرم حج ادا تافادور ديب عقيده قيلادور (بەئزەلەرنىڭ ئىئتىقادى بۇ كىم، ھەجگە بارماقدىن ئاجىز كېلسەلەر، ئۇشبۇ "ئەسھابۇل- كەھف" نى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، "يارىم ھەج ئادا تافادور" دېيىپ ئەقىدە قىلادۇر). 349- ت هه. (كۆپلۈك III شەخس).

ΔΔ بۇ تۆرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە دەسلەپتە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى "- ما " نى قوشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە "- سا " (-سا// -سه) شەرت مەيل قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

علامت و نشانه‌لارى بولماسا اوتوز قرق ييل بر طرف غه باريب كليب مذكور قبرى نى تعين و جزم قيليب بيلالمايدور (ئەلامەت ۋە نىشانەلەرى بولماسا، ئوتتۇز- قىرق يىل بىر تەرەپكە بارىپ كېلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر). 357- ت هه.

ئارزۇ- تىلەك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ ئارزۇ- تىلەك مەيلى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

‹1› پېئىل ئۆزىكىگە " - سا// - سه" قوشۇمچىسىنى قوشۇش، I، II شەخستە بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى "- م، نك، ق// ك " لارنى قوشۇش ئارقىلىق ئارزۇ- تىلەك مەيلىلىك خەۋەر شەكلى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

∆ بىرلىك I شەخس: - سام// - سەم

ايمدى جيقيب كتسام ديب عريضه معلوم قيلدى (ئىمدى چىقىپ كەتسەم، دېپ ئەرزە مەئلۇم قىلدى: ئەمدى چىقىپ كەتسەم، دەپ ئىلتىماس قىلدى). 289- ت ھە.

خاطر يمغه يتكوروب جواب نى برسام ديكانيمدا جوابى نى برگيل ديب جواب بردى (خاتىرىمغا يەتكۈرۈپ جەۋابنى بەرسەم دېگەنىمدە، "جەۋابنى بەرگىل" دېپ، جەۋاب بەردى). 312- ت ھە.

تورسانكيز و ظيفه تعين لب برسام مبادا كتامن ديسانكيز آدم قوشوب يولخرجى بريب جيقارسام (تۇرساڭىز ۋەزىفە تەئيىنلەپ بەرسەم، مەبادا كەتەمەن دېسەڭىز، ئادەم قوشۇپ،يولخەرجى بەرىپ چىقارسام).280- ت ھە.

∆ بىرلىك II شەخس: - سانك (- ساڭ// - سەڭ)

جمال جهان بيچون و بيچگونه صفت كمالينك دولتى و شرافتى غه مشرف ايلاسانك و بو مؤلف نى هم مذكورلار زمره و جركالاريكا داخل ايلاب... لايق دركاه و سزاور باركاه معلا قيلسانك دركاه عظمتينك دا هيج غريب و عجيب ايماس دورلار (جەمالى جەھانى بىچۇن ۋە بىچگۇنەسفەت كەمالىڭ دەۋلەتى ۋە شەرافەتىغە مۇشەررەف ئەيلەسەڭ ۋە بۇ مۇئەللىفنى ھەم مەزكۇرلار زۇمرە ۋە جەرەكەلەرىگە داخىل ئەيلەپ... لايىقى دەرگاھ ۋە سەزاۋەرى بارگاھى مۇئەللا قىلساڭ، دەرگاھى ئەزەمەتىڭدە، ھېچ غەرىب ۋە ئەجىب ئىمەسدۇرلار). 299- ت ھە.

بىرلىك III شەخس: -سا // - سە، - سالار// - سەلار

خداى حىّ لانيام بو درجه مقام لارغه هر كيمنى خواه لسەلار يتكورادور و بو دولت عظمى نى هر كيم نينك يوزيكا آچسەلار آچادور (خۇدايى ھەييى لا نىيام (ھېچقاچان ئۇخلاپ قالمايدىغان مەڭگۈ ھايات ئاللاھ) بۇ دەرەجە مەقاملارغا ھەركىمنى خاھلاسالار يەتكۈرەدۇر ۋە بۇ دەۋلەتى ئۇزمانى (ئۇلۇغ

دۆلەتنى› ھەركىمنىڭ يۈزىگە ئاچسالار ئاچادۇر). 282- ت ھە.

△ كۆپلۈك I شەخس: - ساق//- ساك//- سك (سەك)

ساوق يمان بولوب كتى تاشكندغە ويا چيمكنت سيرامغە كريب قيشلاب بهارغە جيقساق ديب عريضە معلوم قيلدى (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى. تاشكەندغە ۋەيا چمكەنت سايرامغە كىرىپ قىشلاپ، بەھارغە چىقساق، دېپ ئەرىزە مەئلۇم قىلدى). 317- ت ھە.

خاقان چين برلە اوراشاميز ديماسك و مسلمانلار خونلاريغە هم ضامن بولماساق كاشغردين آيم لارنى اليب كيلسە ياركند بيلان جيقيب خليفە روم خذمت لاريغە بارساق ياكە حرمين شەريفين زيارتيكا كتساك ديب معلوم قيلدى (خاقانى چىن بىرلە ئۇراشامىز دېمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق، كاشغەردىن ئايىملارنى ئالىپ كېلسە، ياركەند بىلەن چىقىپ، خەلىفەئى رۇم خىزمەتلەرىغە بارساق ياكى ھەرەمەين شەرىفەين زىيارەتىگە كەتسەك،دېپ مەئلۇم قىلدى). 267- ت ھە.

△ كۆپلۈك II شەخس: - سانك لار

ايمدى ينە جدل و ماجرا قيلماسانكلار و شكر و قناعت قيلسانك لار ديب مصلحت كورساتى (ئېمدى يەنە جەدەل ۋە ماجەرا قىلماساڭلار ۋە شۈكر ۋە قەنائەت قىلساڭلار، دېپ مەسلەھەت كۆرسەتتى). ق ت خ.

△كۆپلۈك III شەخس:- سالار//- سەلار

دانا و رسالاردين اميد و مأمول بو دوركيم بو قصە داستان نينك كم و نقصان لارينى يافيب اصلاح كوركوزسەلار عجيب ايماس لار (دانا ۋە رەسالاردىن ئۈمىد ۋە مەئمۇل بۇدۇركىم، بۇ قىسسە- داستانىنىڭ كەم ۋە نۇقسانلارىنى يافىپ، ئىسلاھ كۆرگۈزسەلەر، ئەجىب ئېمەسلەر). م. سايرامى. 394- ت ھە.

‹2› پېئىل ئۇزىكىگە "- غاى//- قاى//- كاى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ا

| شەخستە بولسا، شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاستە قوشۇلۇشى بىلەنمۇ

|| پىشلالارنىڭ ئارزۇ- تىلەك مەيلىلىك خەۋەر شەكىللىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

خواه مسلمان ديندار و خواه بى دين كفار اولسون اوز كمالى قدرتينك برله انصاف و توفيق هدايت و صاف نيت و خاطرجمع و انسيت عطا ايلاب روز بروز عدالتى نى تازه و فقرا پرورليكينى بى اندازه ايتكاى سين آمين (خاه مۇسۇلمان دىندار ۋە خاه بىدىن كۇففار ئولسۇن، ئۆز كەمالى قۇدرەتىڭ بىرلە ئىنساف ۋە تەۋفىق ھىدايەت ۋە ساف نىييەت ۋە خاتىرجەمئ ۋە ئۇنسىييەت ئاتا ئەيلەپ، روز بەروز ئەدالەتىنى تازە ۋە فۇقەراپەرۋەرلىكىنى بىئەندازە ئېتكەيسىن، ئامىن!). 332- ت ھە.

اوز كرمينك برله التفات بيغايه و مرحمت بلا نهايه لارينك دين نوميد و محروم قويماغاى سين آمين والحمد لله رب العالمين (ئۆز كەرەمىڭ بىرلە ئىلتىفاتى بىغايە ۋە مەرھەمەتى بىلانىھايەلەرىڭدىن نەۋمىد ۋە مەھرۇم قويمافايسىن، ئامىن ۋەلھەمدۇ لىللاھى رەببىلئالەمىين). 395- ت ھە.

من اوزوم التميش مينك جريك برله اطلانديم انديشه قيلماى مقصد مدّعا طرفيكا قدم قويغاى سيزلار (مەن ئۆزۈم ئالتمىش مىڭ چەرىك بىرلە ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي،مەقسەد- مۇددەئا تەرەفىگە قەدەم قويغايسىزلار). 302- ت ھە.

فلان محرم سيزدين شكايت قيليب عريضه بركان ايكان من اصلا ايشناديم مذكور محرم نينك جزاسينى بركاى سيز (فۇلان مەھرەم سىزدىن شكايەت قىلىپ، ئەرىزە بەرگەن ئىكەن، مەن ئەسلا ئىشەنمەدىم. مەزكۇر مەھرەمنىڭ جەزاسىنى بەرگەيسىز). 275- ت ھە.

شول قسمه ظلم و جبرلارنى كوتاريب خدا و رسول خدا امر اطاعت و فرمان ى دين جيقمابدور و دين محمد دين يانمابدور و قايتمابدور ديب بيلكايلار (شۇل قىسمە زۇلم ۋە جەبرلەرنى كۆتەرىپ، خۇدا ۋە رەسۇلى خۇدا

ئەمر-ئىتائەت ۋە فەرمانىدىن چىقماپدۇر ۋە دىنى مۇھەممەددىن يانماپتۇر ۋە قايتماپدۇر، دېپ بىلگەيلەر). 336- ت هە.

بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى

∆ بىرلىك I شەخس: a. - ـاى (- ئاي//- ئەي)

حيات ليقيمدا بو امانت نى تافشوروب بركاج حرمين زيارتيكا مشرف بولوب كيلاي (ھەياتلىقىمدا بۇ ئەمانەتنى تاپشۇرۇپ بەرگەچ، ھەرەمەين زىيارەتىگە مۇشەررەف بولۇپ كېلەي). 286- ت هە.

كاشغر داكى اولوغيم غه معلوم قيليب اندين كين توز باجينى اليب براى (كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن كەين تۈز باجىنى ئالىپ بەرەي). 310- ت هە.

b. - ـاين (- ئاين//- ئەين)

مسجد غه اهل رياديك يتاين، يا رند كبى عزمت دير ايتاين.

مقصود تابيلسه يخشى يوقسه نيتاين، باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتاين.

(مەسجىدغە ئەھلى رىيادىك يەتەيىن، يا رىند كەبى ئەزمەتى دەير ئېتەيىن، مەقسۇد تاپىلسا ياخشى يوقسا نېتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەيىن). نەۋائىي: 310- ئۆ ك ن.

يوليدا توپراق اولاين اط اوجون،

تا منكا قيلغاى گذر اول شاه سوار.

(يولىدا تۇپراق ئولايىن ئات ئۈچۈن، تا ماڭا قىلغاي گۈزەر ئول شاھسەۋار: ئۇ چەۋەنداز يار كوچامدىن ئۆتسە، ئېتىنىڭ تۇۋىقى ئاستىدىكى تۇپيا بولاي). لۇتفىي: 238- ئۆ ك ن.

∆ بىرلىك II شەخس: a. – غين //- قين//- كين

اى بى معنى بوا لفضول بيهوده بولماغين و خناس صفت بيهوده

سوزلارینکنی ادا ایلاب اتمام و اختتام لاریغه قدم قویغین (ئەي بسمەئنا بۇلغۇزۇل ‹ۋالاقتەككۇر› بېھۇدە بولماغىن ۋە خەنناس سفەت بېھۇدە سۆزلەرنىڭنى ئەدا ئەيلەپ، ئتمام ۋە ئىختىتاملارىغا قەدەم قويغىن). 309- ت ھە.

اوتوز سر کموش شانکلاب بریب فقرا جیلیك قیلغین دین جواب بردی (ئوتتۇز سەر كۈمۈش شاڭلاپ بەرىپ، "فۇقەراچىلىك قىلغىن" دېپ، جەۋاب بەردى). 313- ت ھە.

لی قاعده اورکانکین یاکی بیزلارنینك رسم قاعدەلاریمیزغه کرکین دیب زورلوق و تعدی قیلمایدور ("لی- قائىدە ئۆرگەنگىن" ياكى "بىزلەرنىڭ رەسم-قائىدەلەرىمىزغە كىرگىن" دېپ، زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر). 320- ت ھە.

b. - غیل//- قیل //- کیل

آخر دم عمر ایتسه شتاب ای ساقی،
توتقیل منکا می ناب ای ساقی.
کیم حشرده مست اولای ای ساقی،
تا انکلامای ایتسەلار عذاب ای ساقی.

(ئاخىر دەمى ئۆمر ئېتسە شىتاب، ئى ساقى، تۇتقىل ماڭا مەيى ناب، ئى ساقى؛ كىم ھەشەردە مەست ئۇلاي، ئى ساقى، تا ئاڭلاماي ئېتسەلەر ئەزاب، ئى ساقى). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

کونکولنی اوزکاکا برکیل دیمانك کی مشکل دور،
جهان دا سیز کبی بیر دلربا کرك بولسه.

(كۆڭۈلنى ئۆزگەگە بەرگىل دېمەڭكى مۇشكۇلدۇر، جەھاندا سىز كەبى بىر دىلرەبا كەرەك بولسا). لۇتفىي: 230- ئۇ ك ن.

ایتینك اتایی غا تونلار آجیغلانیب ایتور،
سوچوك اویوقلاغالی قویغیل ای گدا بیزنی.

(ئتنك ئاتايىغا تۆنلەر ئاچىغلانىپ ئەيتۇر: سۆچۈك ئۇيۇقلاغالى قويغىل. ئەي گەدا بىزنى). ئاتايى: 184- ئۆ ك ن.

جوابى نى بركيل ديب جواب بردى («جەۋابىنى بەرگىل» دېپ جەۋاب بەردى). 312- ت هە.

△ بىرلىك || شەخس ھۆرمەت- سىپايە تۈرى: - سالار//- سەلار//- سەلە// سەلا

احمد وانك بيكم نى بيزلارغا جونك بولوب برسەلا ديسه من اولوغ خان نينك التفاتى غه يتكان اولوغ بولمايمن ديسه تولا ادم لار جوماقداب اولتوروب قويوب دور (ئەھمەد ۋاڭ بېگىمنى "بىزلەرغە چوڭ بولۇپ بەرسەلە" دېسە، "مەن ئۇلۇغ خانىنىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن"دېسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر).305-ت هە.

c. - ينك// - ونك (- ئىڭ//- ئۇڭ//- ئۆڭ)

انداغ بولسه سيز ايلكرى لاب باريب خزينەلارغه حاضر لق قيليب تورونك (ئانداغ بولسا، سىز ئىلگەرىلەپ بارىپ، خەزىنەلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ). 263- ت هە.

كونكلونكيزغه آلماى راضى بولوب عفو قيلينك (كۆڭلۈڭىزغا ئالماي، رازى بولۇپ، ئەفۇ قىلىڭ). 289- ت هە.

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نى رحم اتيب اصلاح برينك (بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقسانىنى رەھىم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ). 394- ت هە.

△ بولۇشسىز شەكلى: - ما// - مە، ماغىن//- ماغىل//- ماكيل

تكيه قيلمه اى عزيزلار دولت يلدام غه (تەكيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتى يەلداماغا: ئى ئەزىزلەر يالغان دۆلەتكە ئىشىنىپ كەتمەڭلەر). 259- ت هە

بيهوده بولماغين (بېھۇدە بولماغىن). 309- ت هە.

بیهوده سوزلارنی قیلماغیل دیب فروا قیلمای ینه اویقوغه باردی ("بىھۇدە سۆزلەرنى قىلماغىل" دېپ، يەنە ئۇيقۇغا باردى). 265- ت هە.

Δ بىرلىك III شەخس: a. — سون

مدّعا لاری اسلام شریف نینک رسم تعامل لارینی تعلیم السون دیکان مدّعا ایکان (مۇددەئالارى "ئىسلامى شەرىفنىڭ رەسم — تەئامۇللارىنى تەئلىم ئالسۇن" دېگەن مۇددەئا ئىكەن). 271- ت هە.

انداغ بولسه من توشکان یرغه تنج لیق برله آلیب بارسون (ئانداغ بولسا، مەن تۈشكەن يەرغە تىنچلىق بىرلە ئالىپ بارسۇن). 288- ت هە.

اوشبو قسمی نرسه لارغه نرخ بازار نرخ توختاتیب برسون (ئۇشبۇ قىسمى نەرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن). 304- ت هە،

b. - غای// - قای// - کای

سنکا خدانینک لعنتی بولغای دیسه اول کیشی جوابیغه سنکا خدانینک لعنتی بولغای دیسه یاکه ایتسه ("ساڭا خۇدانىڭ لەئنەتى بولغاي" دېسە، ئول كىشى جەۋابىغا "ساڭا خۇدانىڭ لەئنەتى بولغاي" دېسە ياكى ئەيتسا).

379- ت هە.

Δ كۆپلۈك I شەخس: a. - ىالى (- ئالى// -ئەلى)

بیزنی رقیب لار اولتورادور یوق سنکا خبر،

ای وای نیجه تارتالی ایتله ر مجالی نی.

(بىزنى رەقىبلەر ئۆلتۈرەدۇر يوق ساڭا خەبەر، ئەي- ۋاي، نېچە تارتالى ئىتلەر مەجالنى: بىزنى رەقىبلەر خەۋىرىڭ بولمىغان ھالدىلا ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. ۋاي- ۋاي، بىز قاچانغىچە مۇشۇنداق ئىتنىڭ كۈننى كۆرەيلى، ئەمدى؟).

سەككاكىي: 212- ئۇ ك ن.

بیری دیب سودرالی خسروغه تیگرو،

بیری دیب ایلەتالی باشینی آیرو.

(بىرسى: توپ- توغرا خۇسرەۋ شاھنىڭ ئالدىغا سۆرەپ بارايلى، دېسە، يەنە بىرسى: بېشىنى كېسىپ، ئېلىپ كېتەيلى، دەيتتى). نەۋائىي: ف ش. 73- چ ت.

نذر نذورات قوی کلا هدیه و نذرلار کیلسون بو بهانه برله کون اوتکارالی دیب حیله مکر توغراسیدین دام تزویرلارنی قوروب پیدا قیلغان جای مکان بولغای ("نەزىر- نۇزۇرات، قوي- كالا ھەدىيە ۋە نەزىرلەر كېلسۇن، بۇ بەھانە بىرلە گۈن ئۆتكەرەلي" دېپ، ھىيلە- مىكر توغراسىدىن دام- تەزۋىرلەرنى قۇرۇپ، پەيدا قىلغان جاي- مەكان بولغاي). 376- ت ھ.

b. - ﻻلىنىڭ (- ئالىڭ// - ئەلىڭ)

چون مونچه تعریف بولدی خانلارنینک احوالینی داغی اجمال بیله ذکر قیلالینک (چۈن مۇنچە تەئرىف بولدى، خانلارنىڭ ئەھۋالىنى داغى ئىجمال بىلە زىكىر قىلالىڭ: شۇنچە تەرىپلەپ كەتتۇق، ئەمدى، خانلارنىڭ ئەھۋاللىرىنىمۇ قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى). 333- ت ھ.

△ كۆپلۈك II شەخس: - يىڭلار//- وڭلار (- ئىڭلار// - ئۇڭلار...)

ای بوتام بو اوت نی الیب جیقیب اوزونکلار ایسینینکلار و منی بو قسم راحتکا خوی الدورمانکلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار ۋە مەنى بۇ قىسىم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار). 303- ت ھ.

△ بولۇشسىز شەكلى: - ما — ڭلار (- ماڭلار // - مەڭلەر)

تنج بولوب فقرا جیلیك قیلینکلار اوبدان بولوب کونکلونکلارنی یمان قیلمانکلار (تىنچ بولۇپ، پۇقەراچىلىك قىلىڭلار. ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى يامان قىلماڭلار). 304- ت ھ.

△ كۆپلۈك III شەخس: - سون — لار (- سۇنلار//- سۇنلەر)

اوزکا قاضی لار عالیجاناب مشار الیه‌نی مقدّم بلسونلار خطوط شرعیه‌نی اولارنینک توقیع و مهر کرام لاریغه یتکورسونلار یارلیغ دین خلاف ایتماسونلار

(ئۆزگە قازنلار ئالىيجاناب مۇشارۇن ئىلەيھىنى ، يۇقىرىدا كۆرستىپ ئۆتۈلگەن كىشنى ، مۇقەددەم بىلسۇنلار. خۇتۇتى شەرئىيىەنى ئۇلارنىڭ تەۋقىئ ۋە مۆھرى كىراملارىغا يەتكۈرسۇنلەر. يارلىغدىن خىلاق ئىتمەسۇنلەر). 298- ت ھە.

∆ بولۇشسىز شەكلى: - ما- سونلار (- ماسۇنلار // - مەسۇنلەر)

اول جناب نينك شك شكايتى نى تا بغايت مؤثر بيلسونلار اوسال و تقصير بولماسونلار (ئول جەنابنىڭ شەك- شىكايەتنى تابىغايەت مۇئەسسىر بىلسۇنلار، ئوسال ۋە تەقسىر بولماسۇنلار)؛ 298- ت ھە.

تخالف و تمرّد قيلماسونلار (تەخالۇف ۋە تەمەررۇد قىلماسۇنلار)؛ ينكى نشان آلماسونلار (ياڭى نىشان ئالماسۇنلار)؛ و فروا نەچە تيلاماسونلار (ۋە فەرۋانەچە تىلەمەسۇنلەر).298- ت ھە.

∆∆ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى قولىيازمىلاردا، بىرلىك|| شەخس بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى ئۇقۇمى پېئىل ئۆزىكىگە "-ئۇ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ای صبا آوره كونكلوم ايستايو هر يان بارو،

وادەو تاغ و بيابان لارنى بر بر آختارو.

(ئى سەبا، ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەريان بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بەيابانلارنى بىر- بىر ئاختارۇ: ئى تاڭ شامىلى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە سۇسىز چۆللەرنى قويماي، بىر- بىر ئاختۇرغىن!). نەۋائىي: چ د. 74- چ ت.

زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت ۋە كېرەكلىك مەيلى ئادەتتە، "ماق" لىق ئىسىمداشنىڭ ئاخىرىغا "كرك" (كەرەك) ۋە "لازم" (لازىم) سۆزلىرىنى قوشۇش، شۇنداقلا پېئىل

ئۈزنكىگە "-غولوق//-قولوق//- كولوك" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسىدە، خەۋەر ئاخىرىغا ئادەتتە، خەۋەر بەلگىسى " - دور// - تور" قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

a. — ماق//- ماك+ كرك دور// - لازم دور

هر زماندا اوز وقت لاريداكی پادشاه و حاكم ولايت عملدار حق لاريدا انصاف توفيق و عدالت لاريكا دعا قيلماق كرك دور (ھەرزەماندا، ئۆز ۋەقتلارىدەكى پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەت ئەمەلدار ھەقلەرىدە، ئىنساپ-تەۋفىق ۋە ئەدالەتلەرىگە دۇئا قىلماق كەرەكدۇر)؛

پادشاه بی دين فجار اولسەلار هم حق لاريكا دعا قيلماق و توفيق هدايت انصاف عدالت لارينی تيلاماك لازم دور (پادىشاھى بىدىن فۇجار ئولسالار ھەم ھەقلەرىگە دۇئا قىلماق ۋە تەۋفىق، ھىدايەت، ئىنساپ، ئەدالەتلەرىنى تىلەمەك لازىمدۇر). 309- ت ھە.

البته پناه تيلاماك كرك دور (ئەلبەتتە پەناھ تىلەمەك كەرەكدۇر). 370- ت ھە.

اهلی تاريخ نينك قاعدەسی بو كيم بو قسم اولوغلارنينك ذكر والقاب لارينی البته تاريخلاريغه درج ايتماك لازم دور (ئەھلى تارىخنىڭ قائىدەسى بۇكىم، بۇ قىسىم ئۇلۇغلارنىڭ زىكىر ۋە ئەلقابلارىنى تارىخلارىغا دەرج ئېتمەك لازىمدۇر). 358- ت ھە.

b. — غولوق// - قولوق//- كولوك+ دور//- تور

ديدی اول جانبت سوركولوكدور،

بو ايش گر واقع اولسا كورگولوك دور.

(ئۇ ئېيتتى: ئۇ تەرەپكە بېرىش كېرەك. بۇ ئىش راست بولسا، كۆرۈش كېرەك). نەۋائىي: ف ش. 74- چ ت.

پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا پېئىللارنىڭ ئۆزىگە "-غاي//- قاي//- كاي" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، خەۋەر شەكلىدىكى پېئىلنىڭ پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

البته انداغ ايماس دور ياكه انبيالاردين بولك لارى نينك قبرى بولغاي و يا پادشاه لار قبرى بولغاي... ياكه بت صنم لار موضعى بولغاي ياكه اول قبرى خالى بولوب هيج كيشى بولمغاى ياكه خزينه دفينه قتارليق بر نرسه بولغاي نا معلوم و نا مفهوم دورلار (ئەلبەتتە ئانداغ ئېمەس. ياكى ئەنبىيالاردىن بۆلەكلەرىنىڭ قەبرى بولغاي ۋە يا پادىشاھلار قەبرى بولغاي... ياكى بۇت- سەنەملەر مەۋزىئى بولغاي ياكى ئول قەبرى خالىي بولۇپ، ھېچ كىشى بولماغاي ياكى خەزىنەئى دەفىنە قاتارلىق بىر نەرسە بولغاي، نا مەئلۇم ۋە نا مەفھۇمدۇرلار: ئەلبەتتە ئۇنداق ئەمەس. ياكى ئەنبىيالار (پەيغەمبەرلەر) دىن باشقىلارنىڭ قەبرىسى بولسا كېرەك ۋەيا پادىشاھلارنىڭ قەبرىسى بولسا كېرەك... ياكى بۇتلارنى قويىدىغان جاي بولسا كېرەك؛ ياكى ئۇ قەبرە مېيىتتىن خالىي ھېچقانداق بىر ئادەم كۆمۈلمىگەن قۇرۇق قەبرە بولۇشى ئېھتىمال؛ ياكى بىر مال- دۇنيا كۆمۈپ قويۇلغان جاي بولۇشمۇ مۇمكىن، بىر نېمە دەپ بولمايدۇ). 356- ت ھە.

بو اعتبار برله رومچه ديكانلارى كيجيك روم ديكان بولغاى لار تفسير لاردىكى اصحاب الكهف روم طرسوس ديكان شهردا ديكانلارى راست كلكاى لار (بۇ ئېتىبار بىرلە "رۇمچە" دېگەنلەرى "كىچىك رۇم" دېگەن بولغايلار. تەفسىرلەردىكى "ئەسھابۇل- كەھف رۇم تارسۇس دېگەن شەھەردە" دېگەنلەرى راست كەلگەيلەر: بۇنىڭدىن قارىغاندا، "رۇمچە" دېگىنى "كىچىك رۇم" دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك. تەپسىرلەردىكى "غار ساھابىلىرى رۇم دۆلىتىنىڭ تارسۇس دېگەن شەھەردە" دېگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك). 347- ت ھە.

٨٨ ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ كەلگۈ زامانىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ ئاخىرىغا "مكى// ميكى" (مكى) ۋە "ايكين" (ئىكىن) سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پەرەز ۋە ئېھتىماللىق ئىچىدىكى ئېنىقسىزلىق بىلدۈرىلىدۇ. مەسىلەن:

اتابای هدیجی بیك بچه طرفیکا اوتوب دعا قیلیب و سر پالار کییب عرضی بولدکیم یایدی دا نورغون خزینەلار بار ایدی ضایع بولارمکی (ئاتاباي ھۆدەيچى بېگ بەچچە تەرەفكە ئۆتۈپ، دۇئا قىلىپ ۋە سەرپالار كىيىپ ئەرز بولدىكىم، "يايدى" دا نۇرغۇن خەزىنەلەر بار ئىدى،زايىئ بولارمىكى: ئاتاباي ھۆدەيچى بېگ بەچچە تەرىپىگە ئۆتۈپ، بەيئەت قىلىپ، مۇكاپات تونلىرىنى كىيىپ بولغانىدىن كېيىن: " يايدى دېگەن يەردە نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى، زايا بولۇپ كېتەرمىكى" دېدى). 263- ت ھە.

اوتکانلارنینك شرافتی و يارليغ خان ما تقدم لار نشان و اشارتی برله بو صفحه جریده بر نیمه شرافت کسب اتیب قتارغه کریب قالورمکی و ینه بری بو کیم اوقوغان و ایشتکانلار عزیز ما تقدم و عالی تبارخانلار حقی دا دعا و فاتحه قیلماقغه سبب و باعث بولورمکی (ئۆتكەنلەرنىڭ شەرافەتى ۋە يارلىغى خانى ما تەقەددۇملار نىشان ۋە ئىشارەتى بىرلە بو سەفھە جەرىدە بىر نېمە شەرافەت كەسب ئەتىپ، قاتارغا كىرىپ قالۇرمىكى ۋە يەنە بىرى بۇ كىم، ئوقۇغان ۋە ئىشتكەنلەر ئەزىزى ما تەقەددۇم ۋە ئالىي تەبەرخانلار ھەققىدە، دۇئا ۋە فاتىھە قىلماقغا سەبەب ۋە بائىس بولۇرمىكى: ياشاپ ئۆتكەنلەرنىڭ شاراپىتى ۋە ئۆتكەن خان- پادىشاھلارنىڭ پەرمان، نىشان ۋە ئىشارەتلىرى خاسىيىتىدىن بۇ ئەسەر مۇئەييەن شەرەپكە مۇيەسسەر بولۇپ، قاتارغا قوشۇلۇپ (ھېسابقا ئۆتۈپ) قالارمىكى؛ يەنە بىرى بۇكى، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلارنىڭ مەزكۇر ياشاپ ئۆتكەن ئەزىزلەرنىڭ ۋە ئالىيجاناب خانلارنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلىپ قويۇشلىرىغا سەۋەبكار بولۇپ قالارمىكى).298- ت ھە.

مونجه تولا خاتونلارنينك عقده نكاح لارينى قيسى طريقه دا موافق شرع قيلور ايدى ايكين لار (مۇنچه كۆپ خاتۇنلارنىڭ ئەقدە- نىكاھلارىنى قايسى تەرىقەدە مۇۋاپىقى شەرئ قىلۇر ئىدى ئىكىنلەر: مۇنچە كۆپ خوتۇنلىرىنىڭ نىكاھ رەسمىيەتلىرىنى قانداق يول بىلەن شەرىئەتكە ئۇيغۇنلاشتۇراتتىكىن-تاڭ). 257- ت هه.

§7. يارده مچى سۆزله ر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالمايدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى پۈتكۈل جۈملىگە باغلىنىپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە گراماتىكىلىق رولى ئاساسىدا، "باغلىغۇچىلار"، "تىركەلمىلەر" ۋە "يۈكلىمىلەر" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

7.1. باغلىغۇچىلار

سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى بىر- بىرىگە باغلاش رولىنى ئوينايدىغان ياردەمچى سۆزلەر "باغلىغۇچى" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچىلارنى كونكرېت ئۇقۇم ۋە رولىغا قاراپ، "تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى"، "سېلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى"، "سەۋەب باغلىغۇچىلىرى"، "نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى"، "چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى"، "بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى"، "تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى"، "يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى" ۋە "ئىزاھلاش باغلىغۇچىسى" دېگەن تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز- جۈملىلەرنى تىزىلما مۇناسىۋەت بويىچە

باغلايدىغان باغلىغۇچىلاردىن "و (ۋە)، هم (ھەم)، بيلان (بىلەن)، بيرله// برله (بىرلە)، ايله (ئىلە)، ينه// يانا// ينا (يەنە)، و ينه// وينا (ۋەيەنە)" قاتارلىقلار كۆپ قوللىنىلىدۇ.

△ و (ۋە): هر حجرەغه نيچه خاتونلارنى سولاب و خذمتى كا نيچه كيچيك ياش محرم اوغول بالالارنى قويوب خبر آلادورغانغه مقرر قيلور ايدى (ھەر ھۇجراغا نىچە خاتۇنلارنى سولاپ ۋە خىزمەتكە نىچە كىچىك ياش مەھرەم ئوغۇل بالالارنى قويۇپ، خەبەر ئالادۇرغانغا مۇقەررەر قىلۇر ئىدى)؛ تولا خاتون و ياش اوغول بالالار (تولا خاتۇن ۋە ياش ئوغۇل بالالار). 257- ت ھە.

△△ تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى "و"شېئىر- نەزمىلەردە، "-ئۇ" ياكى "يۇ" ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يوزونكنى قيلور تازه كوزوم ياشي و آهيم،

گل تازه بولور تابسا بلى آب و هوانى.

(يۈزۈڭنى قىلۇر تازە كۆزۈم ياشىيۇ ئاھىم، گۇل تازە بولۇر تاپسا بەلى ئابۇ ھەۋانى: سۇ بىلەن ھاۋانى تاپقاندا، گۇل ياشىرىپ كەتكەندەك، كۆز يېشىم بىلەن ئاھىم يۈزۈڭنى ياشارتىۋېتىدۇ). سەككاكىي: 216- ئۇ ك ن.

جفا و شيوه و فن علمى ايجره،

كوزونك شاگردى دور دوران افلاك.

(جەفايۇ شىۋەيۇ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگىردىدۇر دەۋرانى ئەفلاك: جاپا سېلىش، ناز قىلىش ۋە ھۈنەر- سەنئەت كۆرسىتىشتە، چۆگىلەپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ كۆزۈڭگە شاگىرت). لۇتفىي: 238- ئۇ ك ن.

منينك جانيمغه قويدونك داغ فرقت،

كيشى كورماكان درد و بلانى.

تیله رمن کیجه و کوندوز زار بیرله،
تیلیمغه جاری ایلاب ربّنانی.

(مەنىڭ جانىمغا قويدۇڭ داغى فۇرقەت، كىشى كۆرمەگەن دەردۇ بەلانى؛ تىلەرمەن كېچەيۈ كۈندۈز زار بىرلە، تىلىمغا جارى ئەيلەپ «رەببەنا» نى). خىرقەتىي: 336- ئۇ ك ن.

∆ هم (هەم): یمان قیلماق یمان فیدا قیلور هم یخشی ایش یخشی (يامان قىلماق يامان فەيدا قىلۇر هەم ياخشى ئىش ياخشى). 279- ت هه.

ایجی کا قاری خانه اعتکاف خانه مهمانخانه آشخانه مسجد زیارتکاه لار بنا قلدورتوب ایکی قبری هم بنا قیلدی (ئىچىگە قارىيخانە، ئىئتىكافخانە، مېھمانخانە، ئاشخانە، مەسجىد، زىيارەتگاھلار قىلدۇرتۇپ، ئىكى قەبرى هەم بنا قىلدى). 276- ت هه.

∆ ینه// یانا// ینا (يەنە):

یانا روح القدوس قصیده سین بلند آوازه قیلیب مین که قدسی لار روحین آندین تازه قیلیب مین... یانا عین الحیات قصیده سی زلالین ییتکوروب مین که غفلت اهلی نینك اولوك بدن لاریغه جان کیوروپمین... یانا منهاج النجات قصیده سیدا هدایت طریقین توزوب مین و ضلالت اهلیغه نجات شهراهین کورکوزوب مین... یانا قوت القلوب قصیده سین که کلکیم ثبت ایتیب دور حقیقت یولیدا ضعف لیغ کونکول لارکا اول قوت دین قوت ییتیب دور (یانا "رۇهۇل- قۇدۇس" قەسىدە سىن بۆلەند ئاۋازە قىلىپمىنكى، قۇدسىيلار روھىن ئاندىن تازە قىلىپمىن... يانا «ئەينۇل-هەيات» قەسىدەسى زۇلالىن يېتكۈرۈپمىنكى، غەفلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك بەدەنلەرىغە جان كىيۈرۈپمىن... يانا «منهاجۇن- نەجات» قەسىدەسىدە، ھىدايەت تەرىقىن تۈزۈپمىن ۋە زەلالەت ئەھلىغە نەجات

شاهراهىن كۆرگۈزۈپمىن... يانا «قۇۋۋەتول- قولۇب» قەسىدەسىنكى، كىلكىم سەبىت ئېيتىپدۇر، ھەقىقەت يولىدا زەئىفلىغ كۆڭۈللەرغە ئول "قۇۋۋەت" دىن قۇۋۋەت يېتىپدۇر: يەنە «مۇقەددەس روھ» قەسىدەسىنى ياگىرىتىپ، مۇقەددەسلەر روھىغا ئۇنىڭ بىلەن روھ قوشتۇم.. يەنە «ھايات بۇلىقى» قەسىدىسىنىڭ زىلال سۈيىنى ئۇزىتىپ، غەپلەت ئەھلىنىڭ ئۆلۈك تەنلىرىگە جان كىرگۈزدۇم... يەنە «نىجات يولى» قەسىدەسىدە ھىدايەت يولىنى ياساپ، ئازغۇنلارغا نىجاتلىق يولىنى كۆرسەتتىم... يەنە قەلىمىم «قەلبلەر قۇۋۋىتى» قەسىدىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، ھەقىقەت يولىدىكى زەئىپ كۆڭۈللەرگە مەزكۇر «قۇۋۋەت» تىن قۇۋۋەت بېغىشلىدى). ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي: 25-، 26- م ل.

△ و ينە// و ينا (ۋەيەنە// ۋەيانا):

اوز اورنيدا بر قلماق نى جونك قيليب و ينه بر نيجه قلماق لارنى انكا يار و همراه ايلاب... (ئۆز ئورنىدا، بىر قالماقنى چوڭ قىلىپ (باشلىق قىلىپ) ۋە يەنە بىر نېچە قالماقلارنى ئاڭا يار ۋە ھەمراھ ئەيلەپ...). 295- ت ھە.

و ينه ملا ثابت اخوند ديب بر علما كشى بار ايدى... و ينه اصحاب الكهف شيخ لاريدين ملا فولاد شيخ دور كيم عزيز و معتبر متموّل كشى ايدى (ۋە يەنە موللا سابىت ئاخۇند دېپ بىر ئۆلەما كىشى بار ئىدى... ۋە يەنە ئەسھابۇل- كەھف شەيخلەرىدىن موللا فولاد شەيخدۇركىم، ئەزىز ۋە مۆئتەبەر، مۇتەمەۋۋىل كىشى ئىدى). 286- ت ھە.

△ بيرله// برله (بىرلە):

جانلارينى قابضى الارواح غه و ملك املاك لارينى خطاى برله قلماقغه تافشوردى (جانلارنى قابىزۇلئەرۋاھغا ۋە مۈلك- ئەملاكلارنى خىتاي بىرلە قالماقغا تاپشۇردى: جېنىنى ئەزرائىلغا، مۈلۈك ــ بايلىقلىرىنى بولسا،

مانجۇ بىلەن قالماقلا تاپشۇردى). 260 – ت ھە.

Δ بىلان (بىلەن):

ھندو ستاندىن ينيب مصرغه بريب كاھن لاردىن علم كهانت بيلان اوچ قسم خط اورگاندى (ھندۇستاندىن يانىپ، مىسرغا بارىپ، كاھىنلاردىن ئىلمى كەھانەت بىلەن ئۈچ قىسىم خەت ئۆرگەندى: ھىندىستاندىن يېنىپ، مىسىرغا بېرىپ، پالچىلاردىن پالچىلىق ئىلمى بىلەن ئۈچ خىل تىل ئۆگەندى). مۆجىزىي: 10- ت مۆ.

Δ ايله (ئىلە):

يوز اويده بولسا گوھر ياقوت لعل ھم،

بولسه تمن خزاين دا پر سيم ايله زرى.

جمله شاه گدا و ھمه پير ايله جوان،

غفلت ته فرق قيلالماس اولورمن ديب گمان.

(يۈز ئۆيدە بولسا گەۋھەر، ياقۇت، لەئل ھەم، بولسا تۈمەن خەزايىندا پۇر سىم ئىلە زەرى ‹ كۈمۈش بىلەن ئالتۇن›؛ جۈملە شاھ- گەدا ۋە ھەمە پىر ئىلە جەۋان ‹قېرى ۋە ياش›، غەفلەتتە فەرق قىلالماس ئۆلۈرمەن دېپ گۇمان). سەبۇرىي: 558- ئۇ ك ن.

سىلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى

ئىككى تەرەپ سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش، ئېھتىماللىق ئىچىدە تەكلەشتۈرۈپ كۆرۈش ۋە تاللاش ئۇقۇمى ئاساسىدا باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچىلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "يا، ياكه (ياكى)، ويا (ۋەيا)، وياكه (ۋە ياكى)، يا... و يا (ۋەيا)؛ ياكه... ياكه (ياكى... ياكى)؛ يا... ياكه (ياكى)، ھم... و ھم (ۋەھەم)؛ نه... ونه (ۋەنە)؛ كاھا... كاھا (گاھا)؛ خواه... و

خواه (خاه... ۋەخاه)" قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ يا:

لب لارينك دور شهدو شكر يا دورور كان نبات (لەبلەرىڭدۇر شەھدۇشەككەر يا دۇرۇر كانى نەبات: لەۋلىرىڭ ھەسەل- شېكەردۇر، يا ناۋات كېنىدۇر). قەلەندەر: 474- ئۇ ك ن.

مدفن بولغان جاى مقام لارينى كوروستان بقيع دا يا شام شريف كوفه و مصر قتارليق شهرلاردا دفن بولدى ديب ذكر قيليب دور (مەدفەن بولغان جاي- مەقاملىرىنى گۆرۈستانى بەقىئدە يا شامى شەرىف، كۇفە ۋە مىسىر قاتارلىق شەھەرلەردە دەفن بولدى، دېيىپ زىكىر قىلىپدۇر). 338- ت ھە.

آيت حديث يا خبر متواتر برله ثابت بولسەلار اهل تحقيق لار روشن دليل ديب ايتادور (ئايەت، ھەدىس يا خەبەرى مۇتەۋاتىر بىرلە سابىت بولسالار، ئەھلى تەھقىقلەر "رەۋشەن دەلىل" دېيىپ ئەيتادۇر: ئايەت، ھەدىس بىلەن، يا ئۆكسۈكسىز خەۋەر بىلەن ئىسپاتلانغان بولسا، ئەھلى تەھقىق ‹ھەقىقەتلىكگۈچى› لەر ئۇنى "روشەن دەلىل" دەپ ئاتايدۇ). 355- ت ھە.

Δ ياكه (ياكى):

اكام برله مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكه من كيلورمن (ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

اقسوغا جيقيب اندين بارامىزمو ياكه كاشغرغه باريب اندين بارامىزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار ديب اوتراغه تاشلادى (ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارامىزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامىزمۇ، نىمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر ؟ دېيىپ ئوتراغا تاشلادى). 266- ت ھە.

كيشى كيم دين نينك قاعدەلاريدين بر قاعدەغە تغير برسە ياكه خداوند كريم دين نازل بولغان آيت غه تعرضى قيلسە ياكه قران شريف

دا خبر برکان حکم لاردین بر حکم نی یالغان غه نسبت برسه یا کلام الله دا نازل بولغان بر حروف نی کم و زیاده قیلسه یاکه قرآن شریف نینك بعضه‌سی یالغان دیسه قرآن عظیم نینك جمیعی سی نی یالغان دیکان بولادور (کىشىکىم دىننىڭ قائىدەلەرىدىن بىر قائىدەغە تەغىير بەرسە، ياكى خۇداۋەندى كەرىمدىن نازىل بولغان ئايەتقە تەئەررۇز قىلسا، ياكى قۇرئانى شەرىفدە خەبەر بەرگەن ھۆكملەردىن بىر ھۆكمنى يالغانغا نىسبەت بەرسە، يا كەلامۇللاھدا نازىل بولغان بىر ھۇرۇفنى كەم ۋە زىيادە قىلسا، ياكى "قۇرئانى شەرىفنىڭ بەئزەسى يالغان" دېسە، قۇرئانى ئەزىمنىڭ جەمئىسىنى يالغان دېگەن بولادۇر). 383- ت ھە.

∆ ويا (ۋەيا):

زمین یوزیداکی بو غار بر شهرغه ویا بر کنت غه خاصی ایماس دور (زەمىن يۈزىدەكى بۇ غار بىر شەھرغە ۋەيا بىر كەنتغە خاس ئەمەسدۇر). 374- ت ھە. موندین بلك جای مکان و زمان ویا باشقه دیاردا و بلك مزارلاردا ... (مۇندىن بۆلەك جاي- مەكان ۋە زەمان ۋەيا باشقا دىياردا ۋە بۆلەك مەزارلاردا...). 375- ت ھە.

بر نیجه آدم لار خزینه دفنه‌لار ایزلاب مزار مشایخ لارنینك قبرینی آچسه‌لار قلماق مغول لار اولوکی ویا بت دیك نرسه‌لار جیقیب دور دیب نقل و حکایه قىلادورلار (بىر نېچە ئادەملەر خەزىنەئى دەفىنە ئىزلەپ، مەزار —مەشايىخلارنىڭ قەبرىنى ئاچسالار، قالماق موغۇللار ئۆلۆكى ۋەيا بۇ تدېك نەرسەلەر چىقىپدۇر، دېپ نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇرلار). 377- ت ھە.

∆ وياکه(ۋەياكى):

پیغمبر علیه السلام لاردین ویاکه علماء اخیارلاردین نقل و حجت قیلماسه‌لار دلیل و سند بولمای دور (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلاملاردىن

ۋەياكى ئۆلەمائى ئەخيارلاردىن نەقل ۋە ھۆججەت قىلماسالار، دەلىل ۋە سەنەد بولمايدۇر). 378- ت ھە.

△ يا ... يا ... :

يا پرى يا حورى يا باغ ارم ياد ايلاماس
شهرينى اونتار بولۇر هەركيم دوچار كاشغر

(يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس، شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر: كىمدە كىم ئەگەر قەشقەرغە بېرىپ قالسا، ئۆزىنىڭ كەلگەن شەھرىنى ئۇنتۇيالا كېتىدۇ). گۇمنام: 522- ئۇ ك ن.

△ يا ... ويا (يا ... ۋە يا):

اصحاب الكهف و ا صحاب الر قيم برمو ياكه بولك مو يا بو كون دا تريك مو ويا اوزكا خلايق غه اوخشه اولوب كتكانمو

("ئەسھابۇل-كەھف" ۋە " ئەسھابۇر —رەقىم" بىرمۇ ياكى بولەكمۇ؟ يا بۈگۈندە تىرىكمۇ ۋە يا ئۆزگە خەلايىقغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟). 372- ت ھە.

△ يا ... ياكه (يا ... ياكى):

... يا كلام اللهدا نازل بولغان بر حروف نى كم و زيادە قيلسه ياكه قرآن شريف نينك بعغەسى يالغان ديسه ... (يا كەلامۇللاھدا نازىل بولغان بىر ھۆرۈفنى كەم ۋە زىيادە قىلسا، ياكى قۇرئانى شەرىفنىڭ بەئزەسى يالغان دېسە ...). 383- ت ھە.

△ ياكه .... ياكه (ياكى ...... ياكى):

بىر آدم خون بغير حق قيلدى ياكه زنا قيلدى ياكه بولانچى ليق و اوغورلوق و قماربازليق قيلدى ياكه جزانە غە فل بردى ياكه عراق شراب ايچتى ياكە خلايق لارغە ظلم جبر قيلدى (بىر ئادەم خۇنى بىغەيرى ھەق قىلدى ياكى زىنا قىلدى ياكى بۇلانچىلىق ۋە ئوغۇرلۇق ۋە قىماربازلىق قىلدى ياكى جەزانەغە

زۇل بەردى ياكى ئەراق–شەراب ئىچتى ياكى خەلايىقلارغە زۇلۇم–جەبر قىلدى). 381-ت هە.

∆ هم ..... و هم (هەم .... ۋە هەم).

ميرزاليق مقامى دا اون بر ييل مدتى هم انيس و هم جليس هم كاسه وهم فياله بولوب تنج كونكول و فراغ خاطر ليق برله ... عمريميز اوبدان اوتى (مىرزالىق مەقامىدا، ئون بىر يىل مۇددەتى هەم ئەنىس ۋە هەم جەلىس، هەم كاسە ۋە هەم فىيالە بولۇپ، تىنچ كۆڭۈل ۋە فەراغ خاتىرلىق بىرلە ... ئۆمرىمىز ئوبدان ئۆتتى). 295- ت هە.

يولغه جيقانلاريجه روبرو هم بولالماى و شهرغه هم يانيب كيرالماى چار ناچار كاشغرغه قراب روانه بولدى (يولغا چىققانلارىچە، روبەرو هەم بولالماي ۋە شەهەرگە هەم يانىپ كىرەلمەي، چار–ناچار كاشغەرگە قاراپ رەۋانە بولدى). 268- ت هە.

∆ نه ... ونه (نە ... ۋە نە):

نه عبارت ونه اشارت برله اصحاب الكهف نى ذكر قيلمابدور (نە ئىبارەت ۋە نە ئىشارەت بىرلە، "ئەسھابۇل – كەھف" نى زىكىر قىلماپدۇر. 357- ت هە.

∆ كاها ... كاها (گاھا ... گاھا)// كهى ...كهى (گاهى ... گاهى):

كاها غالب كليب كاها مغلوب بولوب قاجيب ... (گاھا غالىب كەلىپ، گاھا مەغلۇب بولۇپ قاچىپ ...) 302- ت هە .

... زمين دا كاها ييقيليب كاها اوره بولوب كوكلاب توروبدور (... زېمىندە، گاھا يىقىلىپ، گاھا ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت هە.

گهى تابتيم فلک دين ناتوانليغ،
گهى كوردوم زماندين كامرانليغ؛
بسى ايسيغ ساوغ كوردوم زماندا،

بسی آچیغ چوچوک تارتدیم جهاندا

(گاهی تاپتىم فەلەكتىن ناتەۋانلىغ، گاهی كۆردۈم زەماندىن كامرانلىغ؛ بەسی ئىسسىغ ــ ساۋۇغ كۆردۈم زەماندا، بەسی ئاچىغ ــ چۈچۈك تارتتىم جەھاندا). نەۋائىي: م قۇ. 255- چ ت.

کهی خرمان ایجره برگ کاهی بولدوم، کهی قلزم ایجره مثلی هابی بولدوم،
كونكلوم دا چراغ عشق یاندورماق اوجون، کویاکی فانوس الهی بولدوم.

(گاهی خەرمان ئىچرە بەرگى كاهی بولدۇم، گاهی قۇلزۇم ئىچرە مىسلى هابىي بولدۇم؛ كۆڭلۈمدە چىراغى ئىشق ياندۇرماق ئۈچۈن، گوياكى فانۇسى ئىلاهىي بولدۇم). زەلىلىي: 378- ئۇ ك ن.

△ خواه ... و خواه (خاه ...ۋەخاه):

خواه پادشاه عالی مقدارلار بولسون و خواه کدا ذلیل بی ا عتبار اولسون ...
(خاه پادىشاهى ئالىيمىقدارلار بولسۇن ۋە خاه گەدايى زەلىل بىئئىتىبار ئولسۇن). 259ت هە.

خواه عسکر و خواه فقرا بولسۇن... (خاه ئەسكەر ۋە خاه فۇقەرا بولسۇن...). 275- ت هە. خواه مغرب و خواه مشرق ایجیداکی... (خاه مەغرىب ۋە خاه مەشرىق ئىچىدەكى...). 368- ت هە.

خواه تاش یغاج و خواه یول اریق قیر بولسون... (خاه تاش- ياغاچ ۋە خاه يول- ئەرىق، قىر بولسۇن...). 381- ت هە.

خواه جونك و خواه كيجيك هر قيداغ آدەم لاريغه... (خاه چوڭ ۋە خاه كىچىك هەرقايداغ ئادەملەرىغە...). 391-

سەۋەب باغلىغۇچىلىرى

جۈملىدىكى هەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى مۇئەييەن سەۋەبكە باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "سەۋەب باغلىغۇچىلىرى" دېيىلىدۇ. بۇ خىلدىكى باغلىغۇچىلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "چۇ، چۈن، چۈنكى، زىراكى،

چراکی، نېچۇك، نېچۇككى، نېچۇككم، نى ئۇچۇنكم" قاتارلىقلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

Δ جو// چو (چۇ):

قيلای ناله باقيب گل ديك يوزونك كا،

چو بلبل لارغه افغان وقتی بولدی.

(گۈلدەك يۈزۈڭگە تىكىلىپ تۇرۇپ نالە قىلاي. چۈنكى بۇلبۇللارغا پىغان چېكىش ۋاقتى كەلدى). ئاتايى: 186- ئۇ ك ن.

Δ جون// چون (چۈن):

چون نيجه قاتلا بو نوع واقع بولدی طبعی خوی قيلدی (چۈن نېچە قاتلا بۇ نەۋئ ۋاقىئە بولدى، تەبئى خوۋى قىلدى: ئىش مۇشۇ يوسۇندا بىر قانچە قېتىم يۈز بەرگەچ، تەبىئىتى خوۋى قىلىۋالدى). نەۋائى: م ل. 90- چ ت.

مظفر ميرزانينك اويی دا چون مهمان ايدوك منی مظفر ميرزا اوزيدين يوقاری آلدی (مۇزەففەر مىرزانىڭ ئۆيىدە چۈن مېھمان ئېدۇك، مەنى مۇزەففەر مىرزا ئۆزىدىن يۇقارى ئالدى: مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئۆيىدە مەن مېھمان بولغىنىم ئۈچۈن، مۇزەپپەر مىرزا مېنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزدى). بابۇر: ب ن. 203- چ ت.

Δ جونكه// چونكی (چۈنكى):

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نی، رحم اتيب اصلاح برينك جونكه من بو حالدا من (بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز نۇقسانىنى، رەھىم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ، چۈنكى مەن بۇھالدا مەن: بۇ قاملاشمىغان ئەسىرىمدە، كەمچىلىك ئۇچراتسىڭىز، رەھىم قىلىپ تۈزىتىش بېرىڭ. چۈنكى مېنىڭ ئەھۋالىم مۇشۇنچىلىك). 394- ت ھ.

Δ زيراكه// زيراكی (زىراكى):

زيراكه اصحاب الكهف نينك ذكرلارينی خداوند كريم اوز كلام قديم

لاريدا اوبدان ليق برله ياد اتيب تعريف و توصيف قيلدى (زىراكى "ئەسهابۇل
ـ كەهف" نىڭ زىكرلارىنى خۇداۋەندى كەرىم ئۆز كەلامى قەدىملە رىدە
ئوبدانلىق بىرلە ياد ئەتىپ، تەئرىف ۋە تەۋسىف قىلدى). 359- ت هە.

△ جراكە// جراكى (چىراكى):

خان ايتى منكليك مندين حامله ايدى يمان بولوبدور ديدى زياده
تعرضى قيلمادى جراكه خان نينك فرزندى يوق ايدى (خان ئەيتتى:
مەڭلىك مەندىن هامىلە ئىدى، يامان بولۇپدۇر، دىدى، زىيادە تەئەررۇز
قىلمادى. چىراكى خاننىڭ فەرزەندى يوق ئىدى). ت ئە. 171- چ ت.

△ نجوك // نيجوك // - نيچوك (نىچۇك):

قيسى يوزوم و قيسى كوزوم برله باريب جمال اللهنى نجوك كورالامن
(قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىرلە بارىپ، جەمالۇللاهنى ‹ئاللاھنىڭ
جامالىنى› نىچۇك كۆرەلەمەن؟). 290- ت هە.

△ نيجوكدين// نيچوك دين (نىچۇكدىن):

نيجوكدىن حج سا قط بولغاى (نىچۇكدىن هەج ساقىت بولغاي: نىمە
سەۋەبتىن هەج ساقىت ‹ قىلمىسمۇ بولىدىغان › بولىدىكەن؟). 375- ت هە.

اصحاب الكهف بو ديباردا بار ايكانى نى بو آدم لار قيدين بيلسون و
واقعەسى نى نيجوكدين حكايه قيليب ايتاليسون ("ئەسهابۇل- كەهف" بۇ
دىياردا بار ئىكەنىنى بۇ ئادەملەر قايىدىن بىلسۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نىچۇكدىن
هىكايە قىلىپ ئەيتالىسۇن؟). 359- ت هە.

△ نيجوككى// نيجوككه // نيجوككيم (نىچۇككى// نىچۇككىم):

بو خاره تيشه برله بولماس افگار،
نيجوككيم تيشه متين ايلاماس كار.

(بۇ تاشلار كەكە بىلەن چېپىلمايدۇ. چۈنكى ‹نىمىشقا دېگەندە› ئۆتمىغا
كەكە، مىتىن كار قىلمايدۇ). نەۋائىي: ف ش. 94- چ ت.

Δ انینك اوجونكیم (ئانىڭ ئۈچۈنكىم):

انینك اوجونكیم اولوقت دا دریای آمونینك بو طرفی اسلام شریف دولتی غه مشرف بولماغان ایدیلار (ئانىڭ ئۈچۈنكىم، ئول ۋەقتدا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەپى ئىسلامى شەرىپ دەۋلەتىغە مۇشەررەپ بولماغان ئىدىلەر. چۈنكى ئۇ چاغدا، ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپى ئىسلاملىشىش شاراپىتىگە تېخى مۇشەررەپ بولمىغانىدى). 339- ت هه.

Δنی اوجونكیم (نى ئۈچۈنكىم):

(اندجان) ایلی نینك لفظی قلم بیله راست تور نی اوجون كیم میر علی شیر نوائی نینك مصنفاتی باوجودكیم حری دا نشوونما تابیب تور بو تیل بیله دور (ئەندجان) ئېلىنىڭ لەفزى قەلەم بىلە راستتۇر. نى ئۈچۈنكىم، مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھىرىدا نەشۇۇنەما تاپپتۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەنجانلىقنىڭ تىلى ئەدەبىي تىلغا جىپسا كېلىدۇ. نىمىشقا دېگەندە، مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ھىراتتا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغاندۇر). بابۇر: ب ن. 311- چ ت.

نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى

Δ مونینك اوجون (مۇنىڭ ئۈچۈن):

ماهیتی معلوم ایماس و سند صحیح هم یوق دور مونینك اوجون ذكرلاریغه قلم جرءت قیلالمادی (ماھىيەتى مەئلۇم ئېمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر. مۇنىڭ ئۈچۈن زىكرلارىغا قەلەم جۈرئەت قىلالمادى: ماھىيىتى مەلۇم ئەمەس، توغرا- دۇرۇس پاكىتمۇ يوق. شۇڭا، ئۇنى بايان قىلىشقا قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى). 344- ت هه.

Δ نیجوككیم// نیجوككه (نېچۈككىم// نېچۈككى):

خوا جه كمال خجندتین دورلار میوه‌سی بسیار یخشی بولور اناری یخشی لیق قه مشهوردور نیجوك كیم سیب سمر قند انار خجند دیرلار (خاجە كەمال

خوجەند تىندۇرلار، مېۋەسى بىسيار ياخشى بولۇر، ئانارى ياخشىلىقتا مەشھۇردۇر، نېچۇككىم، "سبى سەمەرقەند، ئانارى خوجەند" دېرلەر: خوجا كامال خوجەندلىك. مېۋەسى تولىمۇ ئوخشايدۇ. ئانىرى ياخشىلىقتا داڭق چىقارغان. شۇڭا، "سەمەرقەنتنىڭ ئالمىسى، خوجەندنىڭ ئانىرى" دەپ تەرىپلىنىدۇ). ب ن. 315- چ ت.

سيحون سويى نينك شمالى طرفى داغى قصبه لار بر اخسى دور كتاب لاردا اخسكت بتيرلار اثر الدين شاعرنى اثر الدين اخسكتى ديرلار (سەيھۇن سۇيىنىڭ شىمالى تەرەپىداغى قەسەبەلەر بىر"ئاخسى"دۇر، كىتابلاردا، "ئاخسكەت" بىتىرلەر. نېچۇككىم، ئەسەرۇددىن شائىرنى "ئەسەرۇددىن ئاخسكەتىي" دېرلەر: جەيھۇن دەرياسىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى "ئاخسى"دۇر، كىتابلاردا، "ئاخسكەت" دەپ چىقىدۇ. شۇڭا، شائىر ئەسەرۇددىننى "ئەسەرۇددىن ئاخسكەتىي" دېيىشىدۇ). بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

△ انينك اوجون (ئانىڭ ئۈچۈن):

ديگر واضح اولغايكيم موسيقى فنى نينك اوستادلارى هر عصريده هر شهرده يوز بلكى مينك اوتوبدور اولارنينك هر برى نينك احوالاتينى بيان قيلساق بو قسقا رسالەگە سيغمايدور انينك اوچون مينكدين برينى ايلغاب هر بر پيريكى... احواليدين شمّ اظهارقيليندى (‹دىگەر ۋازىھ ئولغايكىم، مۇسىقا فەنىنىڭ ئۇستادلارى ھەر ئەسىردە، ھەر شەھەردە يۈز بەلكى مىڭ ئۆتتۈپدۇر. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالەگە سىغمايدۇر. ئانىڭ ئۈچۈن، ‹شۇڭا›، مىڭدىن بىرىنى ئىلغاپ، ھەربىر پىرىكى... ئەھۋالىدىن شەممە ئىزھار قىلىندى). مۆجىزىي: 38- ت مۇ.

چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "حتى (ھەتتا)، بەلكە// بلكى (بەلكى)، تا، تاكە// تاكى" قاتارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە جۈملە بايان قىلغان ئۇقۇمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان باغلىغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ.

Δ حتى (ھەتتا)// حتىكە// حتىكى (ھەتتاكى):

ميوەليك و ميوە سيز باغى و جنكلى ھر نوع كياە و درخت و گل رعنا و نسرين حتىكە جيغ تكين غجە مذكور باغغە كوجت قيليب اولتورغوزدى (مېۋەلىك ۋە مېۋەسىز، باغىي ۋە جانگالىي ھەر نەۋئ گىياھ ۋە دىرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرىن ھەتتاكى چىغ ۋە تىكەنغەچە مەزكۇر باغغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى). 273- ت ھە.

Δ بلكە // بلكى (بەلكى):

حاصل الكلام دولت اقبال زوال غە يوز كلتوركانيدا اوّل بارە پادشاە اولوغ لارنينك فعل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان فقرا و رعيە بلكە سپاە و خدام لار وضع اوضاع لارى ھم باشقجە بولور ايكان (ھاسىلۇل- كەلام، دۆلەت-ئىقبال زەۋالغا يۈز كەلتۈرگەنىدە، ئەۋۋەل بارە پادىشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ فىئل- خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئىكەن؛ فۇقەرا ۋە رەئىييە بەلكى سىپاھ ۋە خۇددامىلارنىڭ ۋەزئ- ئەۋزائىلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئىكەن: قىسقىسى، دۆلەتمەنلىك، ئىقبال دېگەنلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چاغدا، ئالدى بىلەن پادىشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ خۇي- پەيلى ئۆزگىرىپ قالىدىغان گەپكەن؛ پۇقرا-ئاۋاملار ھەتتا ئەسكەر، خىزمەتكارلارنىڭ مىجەز- خۇلقلىرىمۇ غەلىتە بولۇپ قالىدىكەن). 258- ت ھە.

Δ تا // تاكە (تاكى):

بو اولوغ خان تاكە خانليقنى بريب يرنينك استى غە كيرماكونجە خان نينك يورتيدين نحس ليك و شوم لوق اصلا كوتاريلماس ايكان (بۇ ئۇلۇغ

خان تاكي خانلقنى بەرىپ، يەرنىك ئاستغا كرمەگۈنچە، خاننىك يۈرتسدن نەھسلىك ۋە شۇملۇق ئەسلا كۆتەرىلمەس ئېكەن). 300- ت هە.

بادەنى هر قانجه توتسانك هم بلال لب تشنەدور،
شام دين تا صبحى كا هم صبحى دين تا شامه توت.

(بادەنى هەر قانچە تۇتساڭ، ھەم بىلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا سۈبھىگە ھەم سۈبھىدىن تا شامە ‹ شامغىچە › تۇت). نازىم: 165- چ ت.

بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر بايان قىلىنۋاتقان ئۇقۇملارنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا كېلىپ، باغلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ياردەمچى سۆزلەردىن "وحالەنكە (ۋەھالەنكى)، ليكن (لاكىن)، وليكن (ۋەلاكىن)، امّا (ئەمما)" قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ وحالەنكە (ۋەھالەنكى):

اى محمد اصحاب الكهف نى كوزلارى اجوق و اويغاق ديب كمان قيلاسين وحالەنكە انداغ ايماس (ئى مۇھەممەد، ئەسھابۇل- كەھفنى كۆزلەرى ئاچۇق ۋە ئويغاق دېپ گۇمان قىلاسىن. ۋەھالەنكى ئانداغ ئېمەس). 368- ت هە.

بو ايكى وقت دا افتاب نينك حرارتى و نورى غارغه كرمايدور وحالەنكە غارنينك اوستى اچوق افتاب غه سايه برادورغان بر نرسه يوق (بۇ ئىكى ۋەقتدە، ئافتابنىڭ ھەرارەتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇر. ۋەھالەنكى غارنىڭ ئۈستى ئاچۇق، ئافتابغا سايە بەرەدۇرغان بىر نەرسە يوق). 377- ت هە.

△ ليكن (لاكىن):

بر بر لارينى كوركاندا كويا عسل برله سريغ ياغ مثليك ناجيز و مضمحل بولوب ارالاشيب كيتار ايدى ليكن بر برلارى قصد و كمينى دا و يوق قيلماق تدبيريدا ايدى (بىر – بىرلەرىنى كۆرگەندە گويا ئەسەل بىرلە سارىغ ياغ

مەسىللىك ناچىز ۋە مۇز مەھىل (بىر – بىرىگە سىڭىشىپلا كەتكەن) بولۇپ، ئارالاشىپ كېتەر ئىدى. لاكىن بىر – بىرلەرى قەسد ۋە كەمىندە ۋە يوق قىلماق تەدبىرىدە ئىدى). 273- ت ھە.

Δ و ليكن (ۋە لاكىن):

بو ايكى و قت دا كون نينك شعاعى غارغه كريب غارنىڭ عفونت لارينى چيقاريب باد هواسى نى اعتدا ليغه كلتورادور وليكن كون اصلا اول غارغه كرمايدور (بۇ ئىكى ۋەقتدە، كۈننىڭ شۇ ئائى غارغا كىرىپ، غارنىڭ ئۇفۇنەتلەرىنى چىقارىپ، باد ھەۋاسىنى ئىتىدالىغا كەلتۈرەدۇر، ۋە لاكىن كۈن ئەسلا ئۇل غارغا كىرمەيدۇر). 367- ت ھە.

Δ امّا (ئەمما):

بر مونجه‌سى چولغه كريب كتيب جيقالماى يوق بولدى امّا جناب اتاليق غازى كتى اسلام رونقى و رواجى هم بيله كتى (بىر مۇنچەسى چۆلغە كىرىپ كەتىپ، چىقالماي يوق بولدى. ئەمما جەنابى ئاتالىق غازىي كەتتى، ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى ھەم بىللە كەتتى). 263- ت ھە.

Δ امّا بعد (ئەمما بەئد // ئەمما بەئدۇ):

مەزكۇر "امّا بعد" ياردەمچى سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، چوڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدا، مەسىلەن، رەتتىكى مەدھىيە ۋە ھەمدۇ – سانالار ئېيتىلىپ بولۇپ، ئاپتورنىڭ دېمەكچى بولغان سۆزىگە كەلگەندە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "مەقسەتكە كەلسەك" دېگەن ئىبارە ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالاھىدە تەكىتلەش ئۇقۇمىدىكى باغلىغۇچى سۆزلەردىن "خصوصا (خۇسۇسەن)، خاصّة (خاسسەتەن)، بالخصّه (بىلخاسسە) ۋە بتخصيصى (بىتەخسىس)..." قاتارلىقلار كۆپرەك

قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

∆ خصوصا (خۇسۇسەن):

خصوصا زيلجه باب اوستالار يكيم ايفك زيلجەلارنى راسلاديلار هيچ زماندا بو خيل زيلجه طيار بولماغان بولغايلار (خۇسۇسەن زىلچا باپ ئۇستالارىكىم، ئىفەك زىلچالارنى راسلادىلار، ھېچ زەماندا، بۇ خىل زىلچا تەييار بولماغان بولغايلار).272- ت هه.

∆ بتخصيصى (بىتەخسىس):

بتخصيصى كه مونجه برهان قاطع بيله هم قطع تاپقاى واستشهادغه بو مسودەنينك هم لفظى يوق كه هر حرفى فرياد اورغايلار و غوغا كوتاركايلار (بىتەخسىسكى مۇنچە بۇرھانى قاتىئ بىلە ھەم قەتئ تاپقاي ۋە ئىستىشھادغا بۇ مۇسەۋۋەدەنىڭ ھەم لەفزى يوقكى ھەر ھەرفى فەرياد ئۇرغايلار ۋە غەۋغا كۆتەرگەيلەر: بولۇپمۇ مۇنچىۋالا كەسكىن پاكىتلار كەلتۈرۈلگەنىكەن، ئەمدى بولدى قىلىشقا بولىدۇكى، دەلىل- ئىسپات ئۈچۈن، بۇ رىسالە ھەربىر ھەرپ، پەش ۋە چېكىتلىرىغىچە گەپ- سۆزسىز تەييار تۇرىدۇ ۋە تېتىيدۇ). ئەلىشىر نەۋائىي: 31- م ل.

يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى

جۈملىلەر ئىپادىلەۋاتقان ئۇقۇمنى ئومۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ئاساسدا تۇرۇپ، باغلىغۇچىلىق رولىنى ئوينايدىغان سۆزلەردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "حاصل الكلام (هاسىلۇل- كەلام)، حاصل كلام (هاسىلى كەلام)، خلصى كلام (خۇللەس كەلام)، عاقبت الامر (ئاقىبەتۇل- ئەمر)، ئاقىبة الامور (ئاقىبەتۇل- ئومۇر)، بالآخر (بىلئاخىر)، فى الآخر (فىلئاخىر)، القصه (ئەلقىسسە)" قاتارلىقلار كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

حاصل الكلام (هاسىلۇل- كەلام) // حاصل كلام (هاسىلى كەلام)// خلصى كلام (خۇللەس كەلام):

∆حاصل الكلام امير خدايدادنينك اولاد و احفادلارى نينك عزت و

هرمتى خان لارنينك حضوريدا مذكور بولغان درجه و مرتبەدا ايديلار

(هاسلۇل- كەلام، ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەھفادلارىنىڭ ئىززەت ۋە

هۆرمەتى خانلارنىڭ هۇزۇرىدا، مەزكۇر بولغان دەرەجە ۋە مەرتەبەدە ئېدىلەر:

نىسقىسى، ئەمىر خۇدايدادنىڭ بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ خان- پادىشاهلار

ئالىددىكى ئىززەت- هۆرمىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دەرىجىدە ئىدى). م.

سايرامي: ت ئە. 181- ت هە.

∆ القصّه (ئەلقىسسە)

القصه اول زمانەكيم خان مغفور رحلت قيلدى خضر خواجه خاندين باشقه

اوغلى يوق ايدى (ئەلقىسسە، ئۇل زەمانەكىم، خانى مەغفۇر رىهلەت قىلدى،

خىزىر خاجەخاندىن باشقا ئوغلى يوق ئېدى: هېكايەت، شۇ چاغدا، گۇناهى

مەغپىرەت قىلىنغان خان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى، خىزىر خوجا خاندىن باشقا

ئوغلى يوق ئىدى). ت ئە. 177- چ ت.

ئاقبة الامور (ئاقىبەتۇل- ئۇمۇر)

ئاقبة الامور ميرزا تاشتمور بر نيجه كونلار توروب توغليقتمورنى اليب

قاچتى بر نيجه مدّت دين صونك موزات دبانيغه كيلدى (ئاقىبەتۇل- ئومۇر،

ميرزا تاشتۆمۇر بىر نېچە گۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلىقتۆمۇرنى ئالىپ قاچتى. بىر نېچە

مۇددەتتىن سوڭ، مۇزات دەبانىغا كېلدى: ئىشنىڭ ئاقىۋىتى شۇكى، مىرزا

تاشتۆمۇر بىر قانچە كۈن تۇرۇپ، تۇغلىقتۆمۇرنى ئەپقاچتى. بىر مەزگىلدىن

كېيىن، ئۇلار مۇزات داۋىنىغا يېتىپ كەلدى). ت هە. 173- چ ت.

ئىزاهلاش باغلىغۇچىسى

∆ يعنى (يەئنى):

سيز تولا اوبدان آدم ايكانسيز من انكلاب بيلديم امّا عيبينكيز بى رين

ايكانسيز يعني بلك ولايت نينك آدمى ايكانسيز (سىز تولا ئوبدان ئادەم

ئېكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيىبكىز يېرىپن ‹ 异人 › يەئنى بۆلدى
ۋىلايەتنىڭ ‹چەت ئەلنىڭ› ئادەمى ئېكەنسىز). 280- ت هە.

الآن بو تاريخ دا يعني تاريخ بر مينك اوج يوز يكرمه بردا بو عالم خاكدانى دين رياضى جاودانى غه انتقال ايتى ديكان خبرلار مسموع اولدى (ئەلئان بۇ تارىخدا، يەئنى تارىخ بىرمىڭ ئۈچيۈز يىگىرمە بىردە، بۇ ئالەمى خاكدانىدىن رىيازى جاۋىدانىغا ئىنتىقال ئېتتى دېگەن خەبەرلەر مەسمۇئ ئولدى: بۇ يىل، يەنى بىرمىڭ ئۈچيۈز يىگىرمە بىر ھىجرىيىدە. بۇ پانىي ئالەم بىلەن خوشلىشىپ، باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى، دېگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا يەتتى). 284- ت هە.

اوز وجودومنى كوروب آى ديك يوزونك كوزگوزسيده،
قرا ايتورمن سنى يعني تجلى سنده بار.

(ئايدەك يۈزۈڭ ئەينىكىدىن ئۆز ۋۇجۇدۇمنىڭ شولىسىنى كۆرۈپ، سېنى "قارا" دەيمەن، يەنى بۇ دېمەك، "مەن تەجەللىي سەن بىلەن بىر گەۋدىمەن" دېمەكتۇر). تەجەللىي: 632- ئۇ ك ن.

باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلىغۇچىلار ئىپادىلىگەن ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ، شۇنداقلا قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە مول ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇلار ئۈستىدە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيىتى بار. بىز بۇ يەردە، ئاشۇ خىل كۆپ تەرەپلىمىلىك ئالاھىدە قوللىنىشچانلىقىقا ئىگە باغلىغۇچىلاردىن بىر نەچچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

∆ - كە// - كى//- كيم (- كى //- كىم):

بۇ باغلىغۇچى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىدىكى ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچىسى "كى" بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە رولدا قوللىنىلغاندىن باشقا،

بەنە تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ:

‹1› بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملە ياكى خەۋەرنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە بېقىندىغانلىقىنى ياكى ئۆزنى ئىزاھلايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بيات نام بر مقاميكي حالا مغنى لار اراسيدا مشهوردور اختراع قيليب شاگردلاريغه اورگاتى لار ("بەيات" نام بىر مۇقامىكى، ھالا مۇغەننىلەر ئاراسىدا مەشھۇردۇر، ئىختىرائ قىلىپ، شاگىردلارىغا ئۆرگەتتىلەر: ھېلىمۇ نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان "بايات" ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن). مۆجىزىي: 33- ت مۇ.

چول عراق مقاميكيم فى الحال مغنى لار ايچره مشهوردور حج سفريگه بارغاندا عراق چوليدين اوتوب كتيب باريب ايجاد قيليب چول عراق آط قويديلار ("چۆلى ئىراق" مۇقامىكىم فىلھال مۇغەننىلەر ئىچرە مەشھۇردۇر، ھەج سەفەرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، "چۆلى ئىراق" ئات قويدىلار: بۈگۈنمۇ مۇزىكانتلار ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان "چۆلى ئىراق" مۇقامنى ھەج سەپىرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجاد قىلىپ، "چۆلى ئىراق" دەپ ئاتىغان). 13- ت مۇ.

آدمى ايرسانك ديماكيل آدمى،

آنيكيم خلق غميدين يوق هيچ غمى.

(ئادەمى ئېرسەڭ، دېمەگىل ئادەمى، ئانىكىم خەلق غەمىدىن يوق ھېچ غامى: ئەگەر ئادەم بولساڭ، خەلق غېمىنى مۇتلەق ئۆز غېمى ھېسابلىمايدىغانلارنى ئادەم دېمە!). نەۋائىي: ف ش. 181- چ ت.

‹2› بىر جۈملىگە سوغدىشىپ كېلىپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملىنىڭ ئالدىنقى جۈملىگە مەنىتىقىي بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خواجه قاضی و جمیع بیك لار تعین بولدیکیم باریب کاشغری لارنی دفع قیلغای لار (خاجه قازی ۋه جەمىٔ بېگلەر تەئىين بولدىكم، بارىپ كاشغەرىيلەرنى دەفئ قىلغايلار: خوجا قازى ۋە بارلىق بەگلەر كاشغەرلىكلەرنى چېكىندۈرۈشكە ئەۋەتىلىدىغان بولدى). ب ن. 81- چ ت.

سعیی قیلدیکیم چریکینی تورغوزا آلغای (سەئيى قىلدىكىم چەرىكنى تۇرغۇزا ئالغاي: قوشۇننىڭ چېكىنمەي، بەرداشلىق بېرىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تىرىشتى). شەرەفۇددىن ئەلى يەزدى: ز ن («زەفەرنامە»).

مثل دورکیم ینا بو دم تابیلماس (مەسەلدۇركىم، يەنە بۇ دەم تاپىلماس: "دەم غەنىمەت" دېگەن مەسەل بار)؛

کیشی بیلماس آنیکیم قالدی قنده (كىشى بىلمەس ئانىكىم، قالدى قەندە: قەيەردە قالغانلىقنى كىشى بىلمەيدۇ). ئاتايى:156-، 172- ئۇ ك ن.

‹3› مەلۇم كونتېكستتا، جۈملىنىڭ سوبيېكتى رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

اتایی غه یماك ایجماك کرکماس،

کي هجرینك ایلکیده جاندین تویوب دور.

(ئاتايىغا يەمەك، ئىچمەك كەرەكمەس، كي ھجرىڭ ئىلكىدە جاندىن تويۇپدۇر: ئاتايىغا يېمەك- ئىچمەكنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇ جۇدالىقتا جېنىدىن تويۇپتۇ)؛

زهی عشرت سنینك اوسروك کوزونکه،

کي گل زار ایجره خوش مجلس توزوب دور.

(زەھى ئىشرەت، سەنىڭ ئوسرۈك كۆزۈڭگە،كي گۈلزار ئىچرە خۇش مەجلىس تۈزۈپدۇر: بارىكاللاھ سېنىڭ گۆزەل كۆزۈڭگە، ئۇ گۈلزار ئىچىدە گۈزەل ئولتۇرۇش ياساپتۇ). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

‹4› جۈملىنىڭ مۇئەييەن بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش ۋە ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. يەنە بەزەن چاغدا بولسا، ئىككى

ئەدداش جۈملە ئوتتۇرىسىدا كېلىپ، ئۇلارنى بىر- بىرىگە زىچ باغلاش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

هر ساری تماشاغه کیم اول شوخ قیلور عزم،

یوق انکا تماشاکي ایرور ایل کا تماشا.

(هەر سارى تاماشاغاكىم، ئول شوخ قىلۇر ئەزم، يوق ئاڭا تاماشاكىم، ئېرۇر ئېلگە تاماشا: ئۇ شوخ تاماشا ئۈچۈن هەر تەرەپكە بارىدۇ. بىراق، تاماشا ئۇنىڭغا ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا بولىدۇ). نەۋائىي: 268- ئۇ ك ن.

اول شوخ کي میدان ارا کورکان کا سالور تیغ،

کورماسکا سالور یتسه نوائی ساری عمدا.

(ئول شوخكى، مەيدان ئارا كۆرگەنگە سالۇر تىغ، كۆرمەسكە سالۇر يەتسە نەۋائىي سارى ئەمدا: ئۇ شوخ مەيدان ئارا كۆرگەنلىكى ئادەمگە تىغ سالىدۇ. بىراق، نۆۋەت نەۋائىيغا كەلگەندە، كۆرمەسكە سېلىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ). 270- ئۇ ك ن.

غربی طرفي داکیم سمرقند و خجند بولغای تاغ یوقتور (غەربى تەرەفىدەكىم، سەمەرقەند ۋە خوجەند بولغاي، تاغ يوقتۇر: غەربى تەرىپىدە بولسا، سەمەرقەنت ۋە خوجەنت بار، تاغ يوق). ب ن. 309- چ ت.

∆ کر// اگر// اکرکه (گەر// ئەگەر// ئەگەركى):

بۇ سۆز هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەرت باغلىغۇچىسى "ئەگەر" رولىدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە قوللىنىلىدۇ:

‹1› كەلگۈ زامانلىق خەۋەر پېئىلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مەزكۇر جۈملىنى شەرت بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىۋېتىدۇ. مەسىلەن:

اگر گشتی لب دریا قیلورسین،

کوزوم کا کیل که عمّان حاجت ایرماس.

(ئەگەر گەشتى لەبى دەريا قىلىۋرسىن، كۆزۈمگە كېلكى، ئۇممان هاجەت ئېرمەس: ئەگەر دەريا لېۋىنى بويلاپ سەيلە قىلماقچى بولساڭ، كۆزۈمگىلا كەلكى، دەريا ئىزدەپ يۈرۈش هاجەتسىز)؛

غايتى بيلماسليكيندين مدّعى كافر بيلور،

كر سجود ايلار اتايى سيزكا حق نورين كوروب.

(غايەتى بىلمەسلىكىندىن مۇددەئى كافىر بىلۇر، گەر سۇجۇد ئەيلەر ئاتايى سىزگە هەق نۇرىن كۆرۈپ: ئاتايى هەق نۇرىنى كۆرۈپ سىزگە تازىم قىلسا، رەقىبلەر كالۋالىقىدىن "ئەمدى ئۇ كاپىر بولۇپ كەتتى" دېيىشىدۇ). ئاتايى: 164-، 174- ئۇ ك ن.

‹2› بەزەن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۇلانى "... بولسىمۇ... بولمايدۇ" شەكلىدىكى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىلەرگە ئايلاندۇرىۋېتىدۇ. مەسىلەن:

كيشى كيم يوقتورور مهر و وفاسى،

اكر خورشيددور اندين نه حاصل.

(كىشىكىم يوقتۇرۇر مېھرۇ ۋەفاسى، ئەگەر خۇرشىددۇر ئاندىن نە هاسىل؟: مېھر- ۋاپاسى يوق ئادەم قۇياش بولۇپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭدىن خەلققە هېچبىر نەپ تەگمەيدۇ). لۇتفىي: 244- ئۇ ك ن.

يوق آغيزدين نكته ايتور مەوشيم ديك بولماغاى،

گر قوياش هر زرّەسيدين بر مسيحا ايلاسە.

(يوق ئاغىزدىن نۇكتە ئەيتۇر مەهۋەشىمدېك بولماغاي، گەر قۇياش هەر زەررەسىدىن بىر مەسىها ئەيلەسە: قۇياش هەر زەررىسىدىن بىر هايات بەخش ئەتسىمۇ، مېنىڭ ئۇ ئويماقتەك كىچىك ئېغىزىدىن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى تۆكۈپ تۇرىدىغان ئاي يۈزلۈكۈمگە يەتمەيدۇ). نەۋائىي: 274- ئۇ ك ن.

‹3› يەنە بەزەن مۇرەككەپ جۈملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ

كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى سەۋەب بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ.

مەسىلەن:

گر تیری برله سونکاکمن طعمه قیلماس هم ایتینک

(گەر تېرى بىرلە سۆڭەكمەن تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىڭ: بىر تېرە بىر سۆڭەكلا بولۇپ قالدىم، تاشلاپ بەرسەڭ ئىتىڭمۇ يېمەيدۇ). 290- ئۆ ك ن.

منکا گر قویدی بلبل داغ هجران،

ینا د ین کورماسون اول هم وفائی.

(مەڭا گەر قويدى بۇلبۇل داغى ھىجران، يانادىن كۆرمەسۇن ئول ھەم ۋەفانى: بۇلبۇل مېنى جۇدالىق ھەسرىتىگە سالدى، شۇڭا ئۇمۇ باشقىلاردىن ۋاپا كۆرمىگەي!). خىرقەتىي: 338-ئۆ ك ن.

Δ اگرچه // اکرجه (ئەگەرچە):

بۇ ياردەمچى سۆز ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "گەرچە" بىلەن ئوخشاش بولۇپ، مۇرەككەپ جۈملىلەردە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

مونینك توا بعی دین کند بادام دور اکرچه قصبه ایماس یخشی غینه قصبجه دور (مۇ نىڭ تەۋا بىئىدىن "كەند بادام" دۇر، ئەگەرچە قەسبە ئېمەس، ياخشىغىنە قەسبەچەدۇر: بۇنىڭ تەۋەسىدە "كەنت بادام" دەيدىغان بىر يەر بار، گەرچە ئۇ شەھەر بولمىسىمۇ، ئوبدانلا بىر ناھىيە). ب ن. 316- چ ت.

اگرچه اوزکا خاتونلاری هم بار ایدی ولی اوغلان لار و قیز لار نینك انالاری بو ایکی ایدی (ئەگەرچە ئۆزگە خاتۇنلارى ھەم بار ئېدى، ۋەلى ئوغلانلار ۋە قىزلارنىڭ ئانالارى بۇ ئىكى ئېدى: گەرچە باشقا خوتۇنلىرى بولسىمۇ، ئوغۇل ــ قىزلىرىنىڭ ئانىلىرى مۇشۇ ئىككىسى ئىدى). ب ن. 86- چ ت.

اكرچه اول حجره موندين مر تفع دور ولى بونده بسيار يخشيراق واقع بولوب تور تمام محلات اياق استيدا. (ئەگەرچە ئول ھۇجرا مۇندىن مۇرتەفىئدۇر، ۋەلى بۇندا بسيار ياخشراق ۋاقئ بولۇپتۇر، تەمام مەھەللات ئاياق ئاستىدا: گەرچە ئۇ ھۇجرا بۇنىڭدىن ئېگىزدە بولسىمۇ، بىراق بۇ تولىمۇ ياخشى يەرگە سېلىنغان، پۈتكۈل مەھەللە ئاستى تەرەپتە ‹كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ›).

ب ن.312-چ ت.

∆ مكر // مگر // مگركه // مگركيم (مەگەر // مەگەركى // مەگەركىم):

بۇ سۆز مۇرەككەپ جۈملىلەردە، كۆپىنچە جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، شۇ جۈملىنىڭ ئوخشىتىش ياكى مۆلچەر تەرزىدە ئىپتىلغانلىقىنى ياكى شۇ جۈملە ئىپادىلىگەن ئەھۋالنىڭ مۇستەسنا ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كشى جهاندا رضا برله ترك جان ايتماس،

مگركه آييرغاى بيگيم قضا بيزنى.

(كىشى دۇنيادا ئۆز رىزالىقى بىلەن جېنىدىن كەچمەيدۇ. خانىم، مېنى سەندىن قازا ئايرىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ). ئاتايى: 184- ئۇ ك ن.

تيشلار رقيبينك بارسام ايشيكينك كا گدا ديب،

ايتليك نى مگر قيلدى اول اوزينه قباله.

(تىشلەر رەقىبىڭ بارسام ئىشىكىڭگە گەدا دېپ، ئىتلىكنى مەگەر قىلدى ئول ئۆزىنە قەبالە: ئىشىك ئالدىڭغا بارسام، ئىشىك باقارىڭ ‹پاسبانىڭ› مېنى "ھۇ گاداي!" دەپ تالايدۇ. قارىغاندا، ئۇ ئىتلىقنى ئۆزىگە قوبۇل كۆرگەن ئوخشايدۇ). سەككاكىي: 202- ئۇ ك ن.

صبا زلفونك نى تا غيتى مگر حال خياليم دا،

يازيلدى اژدها بولدى اورالدى اهرمن بولدى.

(سەبا زۇلفۇڭنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەيالىمدا، يازىلدى ئەژدەھا بولدى، ئورالدى ئەھرىمەن بولدى: تاڭ شاملى چېچىڭنى توزغىتىپ ئوينىغانىدى، ئۇ

مېنىڭ هال خىيالىمدا، يېپىلغاندا گويا بىر ئەجدىھاغا ئايلاندى، تۈگۈلگەندە بولسا، گويا دىقماق ئەھرىمەن دېۋىگە ئايلاندى). سەككاكىي: 194- ئۇ ك ن.

عيد اقشامی نظارەدا کوردی قاشینك مگر،

گردون ایتاکی اسرو یاشوردی هلالینی.

(ئېيد ئاقشامى نەززارەدەكۆردى قاشىڭ مەگەر، گەردۇن ئېتەكى ئەسرۇ ياشۇردى ھىلالىنى: ھېيت ئاخشىمى ئاسمان ئوغاق ئاي (ھىلال) نى مەھكەم يوشۇرىۋالدى. قارىغاندا، ئۇ سېنىڭ قېشىڭنى كۆرۈپ قالغان ئوخشايدۇ).

سەككاكىي: 212- ئۇ ك ن.

ختن دين باشقه شهرلارغه مال اجناسلاری جیقیب کتادور نقدینه لاری اصلا جیقمایدور مکر التون نی جیقادور (خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە مال-نەرسىلەر چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، نەق پۇل چىقىپ كەتمەيدۇ، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا). 331- ت ھ.

ΔΔ بۇ ياردەمچى سۆز بەزىدە "گەرچە" رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فراقینك نینك مگرکیم جانی یوقتور،

منی سنسیز تیریك مونداق توتوب دور.

(فىراقىڭنىڭ مەگەركىم جانى يوقتۇر، مەنى سەنسىز تىرىك مۇنداق تۇتۇپدۇر: جۇدالىقىڭنىڭ گەرچە جېنى بولمىسىمۇ، سەن بولمىغاچ، ئۇ مېنى تىرىكلا مۇشۇ ھالەتكە قويىدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

Δ باوجودكيم (باۋۇجۇدكىم):

بۇ ياردەمچى سۆز پېئىللىق جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

میر علی شیر نوائی نینك مصنفاتی باوجودكيم حری دا نشوونما تابيب دور بو تیل بیلادور (مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھىرىدا نەشۋۇنەما تاپىپدۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى

هراتتا بارلىقتا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان). بابۇر: ب ن، 311- چ ت.

مين و محمد كوكلتاش ايكاو كيلدوك بيكيم و بيكيم نينك ياووغى داغى لار تانماديلار باوجودكيم ايتيم مدت تىن سونكرا تانى ديلار (مېن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىككەۋ كېلدۇك. بېگىم ۋە بېگىمنىڭ ياۋۇغىداغىلار تانىمادىلار. باۋۇجۇدكىم ئەيتتىم، مۇددەتتىن سوڭرا تانىدىلار: مەن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىككىمىز كەلدۇق. خانىم ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر بىزنى تونۇمىدى. گەرچە تونۇشلۇق بەرگەن بولسامۇ، دەرھال ئاڭقىرالماي، بىر هازادىن كېيىن، ئاندىن تونۇدى). بابۇر: ب ن. 331- چ ت.

△ نيجه // هرنيجه// هرنيجه‌كيم// (نېچە// ھەرنېچە// ھەرنېچەكىم):

بۇلار ياردەمچى سۆز رولىدا جۈملە ۋە خەۋەرلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، "قانچە، ھەرقانچە، قانچىلىك" ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان ھالدا،ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى كۈچەيتىلگەن توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

هرنيجه كيم سيزكا زخمت دور زكواة حسن اوجون،

التفاتى لطفى سارى گاه گاه ايلاب اوتونك.

(ھەرنېچەكىم سىزگە زەخمەتدۇر، زەكاتى ھۆسن ئۈچۈن،ئىلتىفاتى لۇتفى سارى گاھ گاھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ: سىزگە ھەرقانچە زەخمەت بولۇپ كەتسىمۇ، ھۆسنىڭىزنىڭ زاكىتى ئۈچۈن، لۇتفىيغا بەزى- بەزى قاراپ قويۇڭ): لۇتفى: 242- ئۇ ك ن.

كر قرا توقولسا كيشى نينك كلمين ازلدا،

آب زمزم برله اقارماس هرنيجه يوغان بيله.

(گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن، ئابىزەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرنېچە يۇغان بىلە: ئىنسانىنىڭ تەقدىر گىلىمى ئەگەر باشتا قارا توقۇلۇپ

كەتسە، ‹كېيىن› ھەرقانچە ئابزەمزەم بىلەن يۇسمۇ، ئاقارمايدۇ). م. سايرامىي: 278- ت ھە.

Δ ھرچند (ھەرچەند: شۇنچە، شۇنچىۋالا، ھەرقانچە):

ھرچند ايشيكينك دا سحرلار قيلامن داد.

داديم غا قنى يتكانينك اى ظالم بى داد.

(ھەرچەند ئىشىكىڭدە سەھەرلەردە قىلامەن داد، دادىمغا قەنى يەتكەنىڭ ئى زالىمى بىداد: ئىشىك ئالدىڭدا ھەرقانچە داتلىساممۇ، دادىمغا يەتكىنىڭ قېنى، ھەي ئىنساپسىز زالىم). زەلىلىي: 356- ئۇ ك ن.

Δ اگرچند // اكرچنديكه (ئەگەر چەند// ئەگەرچەندىكى:... بولسىمۇ):

اكثرلارى نينك اسم و نسب لارى و نام تذكيرەلارى هم معلوم ايماس اكرچنديكه اسم تذكيرەلارى بولسه هم اكثرلارى نينك تذكيرەلارى تاريخ ما تقدم كتاب لاريغه موافق ايماس دورلار (ئەكسەرلەرىنىڭ ئىسىم ۋە نەسەبلەرى ۋە نام تەزكىرەلەرى ھەم مەئلۇم ئىمەس ئەگەرچەندىكى ئىسىم- تەزكىرەلەرى بولسا ھەم ئەكسەرلەرىنىڭ تەزكىرەلەرى تارىخى ما تەقەددۇم كىتابلارىغا مۇۋافىق ئىمەسدۇرلار: كۆپىنچىلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەزكىرىلىرىمۇ يوق. نەسەبنامە تەزكىرىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ، كۆپچىلىك تەزكىرىلەر ئۆتكەن تارىخچىلار يېزىپ قالدۇرغان تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ). م. سايرامىي: 327- ت ھە.

7.2. تىركەلمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدا كەلگەن سۆزلەرگە تىركىلىپ، ئۆزى تىركەلگەن سۆزنىڭ شۇ جۈملە ياكى شۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدۇ. تىركەلمىلەر گراممatik رول جەھەتتە، ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان

ئەسەرلەردە كۆپرەك ئۇچرايدىغان تىركەلمىلەر دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرستىمىز:

△ بابىدا// باىىندا (بابىدا// بابىندا):

دين و ديانت بابى دا مستحكم پرهيز و متقى ليق دا همەلار كا مسلم... (دىن ۋە دىيانەت بابىدا مۇستەھكەم، پەرھىز ۋە مۇتتەقىلىقدا ھەمەلەرگە مۇسەللەم...: دىن- دىيانەت جەھەتتە مۇستەھكەم، پەرھىزكارلىق ۋە تەقۋالىقتا، ھەممەيلەننى قايىل قىلارلىق...). 284- ت ھە.

خصوصا علمالارغه رواجى سوداكرلار سودا تجارتى بابيدا كويا ثاني بخارى ديب ايتسەلار اصلا مبالغه بولمايدور (خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا تىجارەتى بابىدا، "سانى بۇخارا" دىپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر: خۇسۇسەن ئالىملىرىنىڭ كۆپلىكى، سودىگەرلەر سودا-تىجارىتىنىڭ روناق ھالىتى جەھەتتە، "ئىككىنچى بۇخارا" دەپ ئاتىسا، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ). م. سايرامي: 328- ت ھە.

شعر بابيندا (شئر بابىندا: شېئىر توغرىسىدا)، ميوەلار بابيندا (مېۋەلەر بابىندا: مېۋىلەر توغرۇلۇق)، ۋ ب.

△ توغرادين // توغراسيدين (توغرادىن // توغراسىدىن):

اولوغ خان بو توغرادين كايب دور (ئۇلۇغ خان بۇ توغرادىن كايىبدۇر: ئۇلۇغ خان بۇ ھەقتە كايىپتۇ). 311- ت ھە.

بو قسم عقيده اخلا صى لارى توغراسيدين ياركند حاكم ليغينى بردى (بۇ قىسىم ئەقىدە –ئىخلاسلارى توغراسىدىن، ياركەند ھاكىملىغىنى بەردى: مۇشۇنداق ئەقىدە - ئىخلاسى بولغاچقا، ياركەند نىڭ ھاكىملىقىنى بەردى). 278- ت ھە.

يورت دارليق غله و حاصلى توغراسيدين هرمويى شرع شريف دين تجاوز و تخالف قيلماس ايدى (يۇرتدارلىق غەللە ۋە ھاسىلى توغراسىدىن ھەرمويى

شەرئى شەرىئەدىن تەجاۋۇز ۋە تەخالۇپ قىلماس ئېدى: يۇرت باشقۇرۇش،
ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە، شاراپەتلىك شەرىئەت
بەلگىلىمىسىگە قىلچىلىك مۇخالىپ كېلىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايتتى).
279- ت ھە.

∆ كماكان (كەماكا: نە // كەمەكە: نە):

همه حال و احوال دا شريعت مصطفويه رعايه لارينى كماكان اختياط و مرعى توتار ايدى (ھەمە ھال ۋە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستەفا ۋىييە رىئايەلەرىنى كەما كانە ئېھتىيات ۋە مەرئى تۇتار ئېدى: ھەرقانداق ئەھۋالدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەت كۆرسەتمىلىرىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىجرا قىلاتتى). 279- ت ھە.

امير خدا يداد مكه معظمه كا باريب حج نينك اركان لارينى كماكان بجا كلتوروب مدينه منوره‌غه باريب روضة الحضرت نى زيارت قيليب توبه استغفارغه شغل كوركوزوب تورغان حال ده كسل عارضى بولوب وفات تافتى (ئەمىر خۇدايداد مەككەئى مۇئەززەمەگە بارىپ، ھەجنىڭ ئەركانلىرىنى كەما كانە ‹قانداق بەلگىلەنگەن بولسا، شۇنداق› بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەغە بارىپ، رەۋزەتۇل – ھەزرەتنى ‹مۇھەممەد پەيغەمبەر قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە استىغفارغا شۇغل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇپ، ۋەفات تاپتى). ت ئە . 185- چ ت .

∆ باشليغ (باشلىغ):

جونكتانك زوندولار باشليغ بره‌ر ياش نى تارتيق قيليب دور يته ياشدا بولوب دور (جوڭتاڭ، زوندۇلار باشلىغ بىرەر ياشنى تارتىق قىلىپدۇر، يەتە ياشدا بولۇپدۇر: جوڭتاڭ، زۇڭدۇ قاتارلىقلار بىر ياش ھەدىيە قىپتۇ، ‹شۇنىڭ بىلەن› يەتتە ياشلىق بولۇپتۇ). 300- ت ھە .

اقسونينك حاكمى باشليغ منصب دارلارنى حاضر قيليب اقسونينك

ادملارینی اویلوك حسابی نی خط کا الیب هر بر اویلوك ادم غه ایکی تنکه دین میس فل قویدی جوقه باشی دیب اتادی (ئاقسۇنىك هاكىمى باشلىغ مەنسەبدارلارنى هازىر قىلىپ، ئاقسۇنىك ئادەملەرنى ئۆيلۈك هسابىنى خەتكە ئالىپ، ھەربىر ئۆيلۈك ئادەمغە ئىككى تەنگەدىن مىس فۇل قويدى، "چوقا باشى" دېپ ئاتادى). 310- ت هه.

∆ كذا (كەزا)// و هكذا (ۋەھەكەزا):

اشيا كذا لارينى تاشلاب كتيب دور (ئەشيا كەزالارنى تاشلاپ كەتىپدۇر. نەرسە- كېرەكلىرىنى تاشلاپ كېتىپتۇ). 261- ت هه.

اشيا كذا لاريغه سليمان بن على عباسى مالك و صاحب بولدى (ئەشيا كەزالارىغا سۇلايمان بىنى ئەلى ئابباسىي مالىك ۋە ساھىب بولدى: مال-مۈلۈكلىرىگە سۇلايمان ئىبنى ئەلى ئاباباسىي خوجايىن بولدى). 307- ت هه.

طريقه برله (تەرىقە بىرلە):

بو كمينه راقم حروف بى اعتبارغه بالمشافحه بو طريقه برله قصه و اخبار قىلدى (بۇ كەمىنە راقىمى هۇرۇف بىئئىتىبارغا بىلمۇشافەھە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئەخبار قىلدى: بۇ ئەسەرنى يازغۇچى مەن كەمىنە ئېتىبارسىزغا يۈزتۇرانە تۇرۇپ، مۇشۇنداق هېكايە قىلىپ بەردى).م.سايرامى.310-ت هه.

اوشبو طريقه برله سكيز آى سوراغ قىلدى (ئۇشبۇ تەرىقە بىرلە سەكىز ئاي سوراغ قىلدى: مۇشۇنداق قىلىپ، سەككىز ئاي سوراق قىلدى). 310- ت هه.

∆ اوخشه// اوخشاش (ئوخشا//ئوخشاش):

بو عالم ايجره يخشى ايت عمارت،

كه قالغاى نيكنام هم بقالىق.

ورق ايجره قاليب دور يخشى آت لار،

اكر كسرى غه اوخشه قلسه شەلىق.

(بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئىت ئىمارەتكى، قالغاي نىكنام ‹ياخشى نام› ھەم بەقالىق ‹مەڭگۈلۈك›؛ ۋەرەق ئىچرە قالىپدۇر ياخشى ئاتلار، ئەگەر كىسرا ‹قەيسەر› غا ئوخشا قىلسا شاھلىق: بۇ ئالەمدە ھاياتلىق ئىمارىتىنى ياخشى ياسا، مەڭگۈگە ياخشى نامىڭ قالسۇن؛ ئەگەر كىمدە كىم قەيسەر شاھقا ئوخشاش پادىشاھلىق قىلسا، تارىختا ياخشى نامى ساقلىنىپ قالىدۇ). م. سايرامىي: 259-، 260- ت ھە.

من اولوغ خان ايكيز بلند تاغدورمن اوشاق فقرالاريم كيچيك درياغه اوخشه من كناهينى عفو قيلدىم (مەن ئۇلۇغ خان ئېگىز- بۇلەند تاغدۇرمەن. ئۇششاق فۇقەرالارىم دەرياغا ئوخشا. مەن ‹ئۇلارنىڭ› گۇناھىنى ئەفۇ قىلدىم).

313- ت ھە. منصبنى آلغان نى كويا جان الغان غه اوخشاش بيلادور (مەنسەبنى ئالغاننى گويا جان ئالغانغا ئوخشاش بىلەدۇر). 319- ت ھە.

Δ مثلى(مسلى)// مثالى (مسالى)

دنيا همه آنينك سارى قويسا قدم،

دم تارتار جهان نى مثلي اژدها.

(دۇنيا ئانىڭ سارى يۈز قويسا قەدەم، دەم تارتار جەھاننى مىسلى ئەژدەھا ‹ ئەجدىھادەك ›). سەبۇرىي: 562- ئۇ ك ن.

الهى اول پرى كا من غريب نى ايلاگيل شيدا،

فراقيدا منى قيلغيل مثالى بلبلى گويا.

(ئىلاھا، ئول پەرىگە مەن غەرىبنى ئەيلەگىل شەيدا، فىراقىدا مەنى قىلغىل مىسالى بۇلبۇلى گويا). بىلال نازىم. 580- ئۇ ك ن.

Δ كبى (كەبى)// مانند (مانەند)

صد برگى كبي غم بيله سارغايتغان ايدى،

نه غم امدى منكا غمگوزاريم كيلەدور.

(سەد بەرگى كەبى غەم بىلە سارغايتىغان ئىدى، نە غەم ئەمدى ماڭا

غەمگۈزارىم كېلەدۇر. ئۇ مېنى غەم بىلەن سېرىق گۈلدەك سارغايتقانىدى، ئەمدى مەن غەمدىن ئازاد بولدۇم، ماڭا غەمگۈزارىم كېلدۇ). گۇمنام: 520- ئۇ ك ن.

اول آى مانند شیرین دورکه آرى من انکا فرحاد،

تقى ایلا منى وامق اول آى نى هم قیلیب عذرا.

(ئول ئاي مانەند شىرىندۇركى، ئارى مەن ئاڭا فەرھاد، تەقى ئەيلە مەنى ۋامىق، ئول ئاينى ھەم قىلىپ ئۇزرا: ئۇ ئايدەك قىز شىرىندۇر، شۇنداق، مەن ئۇنىڭغا فەرھاد بولسەمەن، تېخى مېنى ۋامىق، ئۇ ئاينى بولسا، ئۇزرا قىلغىن). بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

∆ یانکلیغ (ياڭلىغ)// ینکلیغ (يەڭلىغ):

گل سرخ ینکلیغ یوزونك كا بو بلال بیچارەنى،

ایلا دینك مانند بلبل غنچەء ریحان موسن.

(گۈلى سۇرخ يەڭلىغ يۈزۈڭگە بۇ بىلال بىچارەنى، ئەيلەدىڭ مانەندى بۇلبۇل غۇنچەئى رەيھانمۇ سەن: بۇ بىچارە بىلالنى قىزىلگۈلدەك يۈزۈڭگە بۇلبۇلغا ئوخشاش مەپتۇن قىلدىڭ. ‹ئەجەبا› سەن خۇشپۇراق گۈلنىڭ غۇنچىسىمۇ —ھە؟). نازىم: 594- ئۇ ك ن.

تونکانى لار کویا مور ملخ ینکلیغ کلیب شهرغه هم کیرماى او شطرفان طرفیکا اوتوب اوتوز یول مقدارى یرکا توشتى (تۇنگانىلار گويا مۇر — مەلەخ يەڭلىغ كەلىپ، شەھەرغە ھەم كىرمەي، ئۇشتۇرفان تەرەفكە ئۆتۈپ، ئوتۇز يول مىقدارى يەرگە تۈشتى: تۇڭگانلار گويا چۈمۈلە — چېكەتكىگە ئوخشاش يۇرۇپ كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇشتۇرپان تەرەپكە ئوتتۇز يول مىقدارى مېڭىپ، توختىدى). 268- ت ھە.

∆ باشلاب (باشلاپ) // تارتیب (تارتىپ) // اعتبارا (ئىئتىبارەن):

اَمابیك لار و اعیان اشراف لار اشلیق دین تارتیب تیکن و جیغ تورغاقچه

نرق توختاتيب مسوّده قيليب كورساتى (ئه مما بيگله ر ۋه ئه ئيان — ئه شرافلار
ئاشلقدىن تارتيپ، تىكەن ۋە چىغ، توزغاققىچە، نەرق توختاتىپ، مۇسەۋۋەدە
رتىزىملىك دەپتەر › قىلىپ كۆرسەتتى). 304-، 305- ت هە.
اول كون دين باشلاب ... (ئۇل كۈندىن باشلاپ ...)؛ شول كيجه دىن
اعتبارا ... (شۇل كېچەدىن ئېتىبارەن ...)، ۋ.ب.
Δ عايد (ئايىد) // عائد (ئائىد)، داير (دايىر)// دائر (دائىر):
زمانه اوّل غا عايد قصه و حكايه و افسانه لار نهايت تولادور (زەمانەئى
ئەۋۋەلغە ئايىد قىسسە ۋە ھىكايە ۋ ئەفسانەلەر نىھايەت تولادۇر)؛ آلارغه
داير ملك و املاك لار زياده ايماس ايردى (ئالارغا دايىر مۈلك ۋە ئەملاكلار
زىيادە ئېمەس ئېردى: ئۇلارغا ئائىت مال- بايلىقلار كۆپ ئەمەس ئىدى). ق
ت خ.
Δ حقيده (هەققىدە)// حقينده (هەققىندە):
تلخيصى اطليق بر كتاب بلاغت حقيده خصوصا قرآن نينك فصاحت
بلاغتى حقيده ايجاد قيلدى («تەلخىس» ئاتلىق بىر كىتاب بەلاغەت ھەققىدە،
خۇسۇسەن قۇرئاننىڭ فەساھەت- بەلاغەتى ھەققىدە ئىجاد قىلدى: پاساھەت
ۋە ستىلىستىكا ھەققىدە، بولۇپمۇ قۇرئاننىڭ پاساھىتى ۋە ستىلىستىكىسى
ھەققىدە، «ئومۇمىي بايان» ناملىق بىر كىتاب يازدى). مۇجىزىي: 33- ت مۇ.
Δ قاراب// قراب (قاراپ)// سارى:
بيك بجه بدولت نينك جسد لارينى اليب تيز و دفعةً اقسوغه قراب
يوروب دور (بېگ بەچچە بەدەۋلەتنىڭ جەسەدلەرىنى ئالىپ، تېز ۋە دەفئەتەن،
ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈپدۇر: بەگبەچچە بەدەۋلەتنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ، تېز ۋە
تۇيۇقسىز ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ). 260- ت هە.
بر كيجه دا بوكوردين قوزغاليب كوجاغه قراب يولغه كيردى (بىر كېچەدە،
بۇگۈردىن قوزغىلىپ، كۇچاغا قاراپ يولغا كىردى). 265- ت هە.

سیحون دریاسی کیم خجند سویی غه مشهوردور شرق و شمال طرفیدین کلیب بو ولایت نینك ایجی بیله اوتوب غرب ساری اقار خجند نینك شمالی و فاکت نینك جنوبی طرفیدین کیم حالا شاهروخیه غه مشهوردور اوتوب ینه شمال غه میل قیلیب ترکستان ساری بارور ترکستاندین خیلی قویراق بو دریا تمام قوم غه سینکار هیچ دریاغه قاتیلماس (سەيھۇن دەرياسكىم، «خوجەند سۇيى» غە مەشھۇردۇر. شەرق ۋە شىمال تەرەفدىن كەلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىچى بىلە ئۆتۈپ، غەرب سارى ئاقار. خوجەندنىڭ شىمالى ۋە فاكەتنىڭ جەنۇبى تەرەفىدىنكىم، ھالا "شاھرۇخىيە" غە مەشھۇردۇر ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا مەيل قىلىپ، تۈركىستان سارى بارۇر. تۈركىستاندىن خەيلى قۇيىراق،بۇ دەريا تەمام قۇمغا سىڭەر، ھېچ دەرياغا قاتىلماس: سەيھۇن دەرياسى «خوجەند دەرياسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ شەرقىي شىمال تەرەپتىن كېلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ،غەرب تامان ‹غەربكە قاراپ› ئاقىدۇ. خوجەندنىڭ شىمالى ۋە فاكەتنىڭ جەنۇبى تەرىپىدىن (بۇ جاي ھازىر «شاھرۇخىيە» دەپ ئاتىلىدۇ) ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا قايرىلىپ، تۈركىستانغا قاراپ كېتىدۇ. بۇ دەريا تۈركىستاندىن خېلى ئۆتكەندىن كېيىن، پۈتۈنلەي قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ، ھېچقانداق بىر دەرياغا قېتىلمايدۇ). بابۇر: ب ن، 309- چ ت.

∆ لایق (لايىق)// موافق (مۇۋافىق):

آخر قدرتیم غه لایق استعدادیمغه موافق بو رساله‌نی پوتتوم عالم اهلیغه سوغا توتتوم بو رساله غه تواریخ موسقیون اط قویدوم (ئاخىر قۇدرەتىمغە لايىق، ئىستىئدادىمغە مۇۋافىق بۇ رىسالەنى پۈتتۈم، ئالەم ئەھلىگە سوۋغا تۇتتۇم. بۇ رىسالەغە « تەۋارىخى مۇسىقىيۇن » ئات قويدۇم). مۆجىزى 5- ت ھە.

∆ بولا (- دەپ، كۆزدە تۇتۇپ؛ نىسبەتەن)

اندجانغه بولا سمرقند نی ایلیك دین بردولك (ئەندىجانغا بولا، سەمەرقەندنى ئىلىكىدىن بەردۇك: ئەنجاننى دەپ، سەمەرقەندنى قولدىن

بەردۇق). بابۇر: ب ن. 79- چ ت.

Δ اوترو (ئوترۇ):

بهرام غه اوترو (بەهرامغە ئوترۇ: بەھرامغا قارشى)؛ انكا اوترو (ئاڭا ئۇترۇ: ئۇنىڭغا قارشى، ئۇنىڭغا ئۇدۇل). 79- چ ت.

Δ آيرو (ئايرۇ):

بيزدين آيرو (بىزدىن ئايرۇ: بىزدىن باشقا)؛ سندين آيرو (سەندىن ئايرۇ: سەندىن بۆلەك). 79- چ ت.

بۆلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، اوجون (ئۈچۈن)، كين (كەيىن)، باشقه (باشقا)، اوزكا (ئۆزگە)، بولسه//بولسا، يوقسه// يوقسا (بولمىسا) قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ تىركەلمە رولىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

7.3. يۈكلىمىلەر

ئومۇمەن سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۇيغۇر گراماتىكىسىدا، كۆپىنچە "يۈكلىمىلەر" دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان يۈكلىمىلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ، تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ - مو (مۇ):

اون تورت ييل مو اسلام بولادورغانمو اوزونغه كتكانى دين من تولا هاريب كتيم ديكان (ئون تۆرت يىلمۇ ئىسلام بولادۇرغانمۇ؟ ئۇزۇنغا كەتكەنىدىن، مەن تولا ھارىپ كەتتىم، دېگەن). 258- ت هە.

فكر درياسيغه چوموب غوطەلار اوروب جولان قيلسه لارمو مراد ساحلى و مقصد كنارەسى ناظرلار نظر لارى غه جلوه و تابش قيلماس ايدى (فىكىر دەرياسىغا چۆمۈپ، غۇتەلار ئۇرۇپ، جەۋلان قىلسىلارمۇ، مۇراد ساھىلى ۋە

مەقسەد كەنارەسى نازىرلار نەزەرلەرىغە جىلۋە ۋە تابىش قىلماس ئېدى. ‹مۆتەپەككۈرلار› پىكىر دەرياسىغا چۆمۈپ، غەۋۋاسلارچە جەۋلان قىلىشسىمۇ، كۆز ئالدىدا، مۇراد- مەقسەت ساھىلى ھېچ كۆرۈنمەيتتى). 274- چ ت.

∆ ھم (ھەم)

سىن ھم كساسىن مو دىكانلارىدا فرمايش بولسە كسامن دىكان (سىن ھەم كەسەسىنمۇ؟ دېگەنلەرىدە، فەرمايىش بولسا، كەسەمەن، دېگەن: سەنمۇ كېسەمسەن؟ دېگىنىدە، "پەرمان بولسا، كېسىمەن" دېگەن). 257- ت ھ.

تونكانى داخولار ھم كورلاغە جيقان ايدى (تۇنگانىي داخۇلار ھەم كورلاغا چىققان ئېدى: تۇڭگانىي داخۇلارمۇ كورلىغا چىققانىدى). 260- ت ھ.

∆ داغى//تقى (تەقى)// تخى (تەخى):

يانا داغى رسايل غە قلم سوروب مين و مكاتيب غە رقم اوروب مين كە فارسى سحرسازلار و پهلوى افسانە پردازلار هم آندا اوراق آراستە و اجزا پيراستە قيليب دورلار (يەنە داغى رەسايىلغا قەلەم سۈرۈپمەن ۋە مەكاتىبغا رەقەم ئۇرۇپمەنكى، فارسى سەھر سازلار ۋە پەھلەۋىي ئەفسانەپەردازلار ھەم ئاندا ئەۋراق ئارەستە ۋە ئەجزا پىراستە قىلىپدۇرلار: يەنە تېخى بىر مۇنچە رىسالە ۋە ماقالىلارنى يازدىم. بۇ خىل ئەسەرلەرنى كونا ۋە يېڭى پارس تىلى ماھىرلىرىمۇ يېزىپ باققان). نەۋائىي: 22- م ل.

تقى ايلا منى وامق اول آى نى هم عذرا (تەقى ئەيلە مەنى ۋامىق، ئول ئاينى ھەم ئۇزرا: يەنە مېنى ۋامىق، ئۇ ئاينى بولسا، ئۇزرا قىلغىن). بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

بو عزيز ... شاعرليقدا حضرت امير نظام الدين على شير نوائى ديك مغنى ليقدا تخى قدير خانديك ايرديلار (بۇ ئەزىز ... شائىرلىقتا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىيدېك، مۇغەننىلىقدا ‹مۇزىكانتلىقتا› تەخى قەدىرخاندېك ئېردىلەر). مۆجىزىي: 32-ت مۇ.

Δ هر آينه (هەر ئايەنە: مەيلى، مەيلى قانداق بولمسۇن):

هر آينه تيوق داكى كهف اول طايفەلار كمان قيلغانديك بولوب اعتقادلاريغه ضرر قيلماس ايدى (هەر ئايەنە تۇيۇقداكى كەهف ئول تايفەلەر گۇمان قلغانديك بولۇپ، ئەتىقادلارىغا زەرەر قىلماس ئىدى: مەيلى قانداق بولمسۇن، تۇيۇقتىكى غار ھىلىقى خەقلەر ئويلىغاندەك بولۇپ، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرىغا زىيان يەتكۈزمىگەن بولاتتى). 337- ت هە.

Δ هرچه (هەرچە: هەر ھالدا؛ هەر نىمە، هەر نەرسە):

هرچه خالق خواهلاغانى اول بولور، انجه مخلوق خواهلاغانى قيدا بولور (هەرچە خالىق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا بولۇر؟: هەر نىمە بولسۇن، ئاللاھ خاھلىغىنى بولىدۇ. ئەمما مەخلۇق ـ يارىتىلمىشلارنىڭ خاھلىغىنى نەدىمۇ ئۇنداق بولسۇن؟). 270- ت هە.

Δ مبادا (مەبادا: ئالىمادىس):

مبادا كتامن ديسانكيز ادم قوشوب يولخرجي بريب جيقارسام (مەبادا "كەتەمەن" دىسەڭىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەرجى بەرىپ چىقارسام). 280- ت هە.

مبادا من حقغه بويون سونسام ... (مەبادا مەن ھەقغە بويۇن سۇنسام ... : مۇبادا مەن ئۆلۈپ كەتسەم ...). 286- ت هە.

مبادا بر جونك حادثه يوز كلتورسالار كته درياLاردين بو طريقه برله اوتوب بر آي قرق كونلوك يرلاركا چهار پاى لارينى اليب كتادور (مەبادا بىر چوڭ ھادىسە يۈز كەلتۈرسەلەر، كاتتا دەريالاردىن بۇ تەرىقە بىرلە ئۆتۈپ، بىر ئاي قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە چەھار پايلارىنى ئالىپ كەتەدۇر). 389- ت هە.

Δ درواقعه (دەرۋاقىئە: دەرۋەقە)

اولوغ خان درواقعه بر اولوغ ايكيز تاغ مثليك ايكان (ئۇلۇغ خان دەرۋاقىئە بىر ئۇلۇغ ـ ئېگىز تاغ مەسەللىك ئىكەن: دەرۋەقە، ئۇلۇغ خان بىر

ھەيۋەتلىك زور تاغقا ئوخشايدىكەن). 318- ت ھە.

∆ كويا (گويا) // كوياكە (گوياكى):

بو يردا اط دين توشادور و بو يردا نماز اوقويدور و بو يردا طواف قيلادور ديب كويا حرام شريف داكى دليل لارديك تعليم بركان بولوب مكر حيلەلار بيلان بر نرسەلارنى الادور ("بۇ يەردە ئاتدىن تۈشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر" دېپ، گويا ھەرامى شەرىفدەكى دەلىللەردېك ‹خۇددى بەيتۇللاھتىكى رەھبەر — چۈشەندۈرگۈچىلەردەك› تەئلىم بەرگەن بولۇپ، مىكر —ھىيلەلەر بىلەن، بىر نەرسەلەرنى ئالادۇر). 349- ت ھە.

تورم نينك بهادرلارى بيك بجەنينك يكيت لارينى ارقەغە ياندوروب، كوياكە اليب تورغان حيندا اتاباى هديجى صف نى بوزوب تورم دين يوز اويروب بيك بجە طرفيغە قاجيب كريب كتى (تۆرەمنىڭ بەھادۇرلارى بېگ بەچچەنىڭ يىگىتلەرنى ئارقاغا ياندۇرۇپ، گوياكى ئالىپ تۇرغان ھېيندە ‹گويا غەلبە قىلىپ دېگۈدەك تۇرغان چاغدا›، ئاتاباي ھۆدەيچى سەفنى بۇزۇپ، تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۈپ، بېگ بەچچە تەرەفىغە قاچىپ كىرىپ كەتتى). 262- ت ھە.

∆ نيجوككە // نيجوككى // نيجوككيم (نېچۈككى // نېچۈككىم: خۇددى، گويا):

تابيلماى عود و سندل ايجرە نجّار،

نيجوككيم كيرسە دكان ايجرە تجّار.

(تاپىلماي ئۇدۇ سەندەل ئىچرە نەججار، نېچۈككىم كىرسە دۇككان ئىچرە تۇججار: ئۇد ۋە سەندەل دەرەخلىرى ئورمىنىدىكى ياغاچچىلارنى خۇددى تاللا بازىرىغا كىرىپ كەتكەن سودىگەرلەرنى تاپقىلى بولمىغاندەك

تاپقىلى بولمايتتى). نەۋائىي: ف ش. 93- چ ت.

بو جنّت لارغه قيلغايلار خرامان،

نيجوككيم روضه ايجره حوروغلمان.

(بۇ جەننەتلەرغە قىلغايلار خىرامان، نىچۈككىم رەۋزە ئىچرە ھۆرۇغىلمان: ئۇ بۇ باغچىلاردا، خۇددى جەننەتتىكى ھۆر ۋە غىلمانلاردەك بەخىرامان سەيلە قىلىپ يۈرسۇن). يۇقىرىقى ئەسەر.

انينك آشوفته حالى دين بو رنجور،

نيجوككيم گنجى يغما تابسا گنجور.

(ئانىڭ ئاشۇفتە ھالىدىن بۇ رەنجۇر، نىچۈككىم گەنجى يەغما تاپسا گەنجۇر: ئۇنىڭ پەرىشان ھالىنى كۆرگەندە، (مۇلكارا) خۇددى خەزىنىسى تالانغان خەزىنىچىدەك پەرىشان بولاتتى). يۇقىرىقى ئەسەر.

Δ انداقكه//انداقكيم(ئانداقكى// ئانداقكىم)// انداغكه//انداغكيم (ئانداغكى//ئانداغكىم، انينكديككيم (ئانىڭدىككىم): خۇددى، گوياكى، ئالايلۇق):

كوروب شاهانه تخت و بارگاهى،

ياتيب تخت اوزره اول انداقكى شاهى.

(كۆرۈپ شاھانە تەختۇ بارگاھى، ياتىپ تەخت ئۈزرە ئول ئانداقكى شاھى: شاھانە تەخت ۋە ئوردىنى كۆردى، تەخت ئۈستىدە شاھلاردەك ياتقىنىنى كۆردى). نەۋائىي: ف ش. 94- چ ت.

بارى سرعت دا انداقكيم كواكب (بارى سۈرئەتتە ئانداقكىم كەۋاكىب: ھەممىسى سۈرئەتتە خۇددى يۇلتۇزلاردەك ئىدى)؛

قوپوپ بزم ايجره ايل قوزغالديلار پات،

انينكديككيم قوياش جيقاندا ذرّات.

(قوپۇپ بەزم ئىچرە ئىل قوزغالدىلار پات، ئانىڭدىككىم قۇياش چىققاندا زەررات: خۇددى قۇياش چىققاندا زەررىلەر كۆتىرىلگەندەك، بەزمىدىكىلەر چاپسانلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى). يۇقىرىقى ئەسەر. 95- چ ت.

كوروب خاقان چين فرحاد نى شاد،

بولوب اول داغی انداغکه فرحاد.

(كۆرۈپ خاقانى چىن فەرھادنى شاد، بولۇپ ئول داغى ئانداغكى فەرھاد. چىن پادىشاھى فەرھادنى خۇشال ھالدا كۆرۈپ، ئۆزىمۇ خۇددى فەرھادتەكلا خۇشال بولدى). يۇقىرىقى ئەسەر.

∆ اويلەكيم (ئۆيلەكىم)// اول صفت كيم (ئول سفەتكىم) // اول نوعيكيم (ئول نەۋئىكىم): خۇددى، بەجايىكى، گويياكى.

تيمور قفل اندا محكم اويلەكيم سد (تېمۆر قۇلف ئاندا مۇھكەم ئۆيلەكىم سەد: ئۇنىڭغا تۆمۈر قۇلۇپ سېلىپ، خۇددى قەلئەدەك مۇستەھكەم قىلىنغانىدى)؛

همول شاهانه بەزم عشرت انجام،

توزولدی اول صفت کیم بورناغی شام.

(ھەمول شاھانە بەزمى ئىشرەتەنجام، تۈزۈلدى ئول سفەتكىم بۇرناغى شام: شاھانە ئىشرەت بەزمىسى خۇددى ئالدىنقى ئاخشامدىكىگە ئوخشاش قىلىپ تۈزۈلدى)؛

سويى اول نوعيكيم حيوان زلالى. (سۇيى ئول نەۋئىكىم ھەيۋان زۇلالى: سۈيى خۇددى ئابىھايات سۈيىدەك سۈزۈك ئىدى). نەۋائىي: ف ش. 95-، 96- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەر ھەققىدە، ئومۇمىيەت جەھەتتىن مۇشۇنچىلىك بايان بېرىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

§8. ئىملىق سۆزلەر

سۆيۈنۈش، ھەسرەتلىنىش ۋە ھاياجانلىنىش قاتارلىق ھېس- تۇيغۇلارنى، شۇنداقلا بۇيرۇق، تەلەپ ۋە جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئىما بىلەن ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر تىلشۇناسلىقتا، "ئىمالىق سۆزلەر"، يەنى "ئىملىق سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە، ئىملىق سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن، "ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى"، "ئۈندەش ئىملىقلىرى"، "كۆرسىتىش ئىملىقلىرى" ۋە "جاۋاب ئىملىقلىرى" دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئىملىق سۆزلەرنىڭ مۇھىملىرىنى قىسمەن مىساللار بىلەن كۆرستىپ ئۆتىمىز.

ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى

Δ دريغ (دەرىغ)// دريغا (دەرىغا): ئېسىت، ئېسىتەي!

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە، "ۋادەرىخا، ۋاي دەرىخا" دەپ ("ئا" ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى ئۇزۇن سوزۇق ئوقۇلۇپ) ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ ئىملىق سۆزنىڭ ئەسلى پارسچە "دريغ" (دەرىغ) بولۇپ، مەنىسى "ئېسىت، ئەپسۇس" دېگەن بولىدۇ. بۇ ئىملىق سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، خۇسۇسەن شېئىرلاردا، "دريغ" (دەرىغ) شەكلىدىن باشقا، قاراتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان "دريغا" (دەرىغا) شەكلى بىلەن كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شيوه اول سرو رواندين خوش تورور،

ناز اوشول جان و جهاندين خوش تورور.

من سيورمن اول منى سيوماس <u>دريغ</u>،

بو سيوشماك ايكى ياندين خوش تورور.

(شۇە ئول سەرۋى رەۋاندىن خۇش تۇرۇر، ناز ئۇشۇل جانۇ جەھاندىن خۇش تۇرۇر؛ مەن سېۋەرمەن، ئول مەنى سېۋمەس، دەرىغ، بۇ سېۋىشمەك ئىكى ياندىن خۇش تۇرۇر: ئۇ سەرۋى بويلۇق يارنىڭ ناز- كەرەشمىسى تولىمۇ يېقىملىق؛ ئۇنىڭ بۇ خىل نازى جاندىنمۇ، جاھاندىنمۇ تاتلىق. ئەپسۇسكى، مەن ئۇنى سۆيىمەن، ئۇ مېنى سۆيمەيدۇ؛ سۆيگۈ- سۆيۈش دېگەن ئىككى تەرەپتىن تەڭ بولسا، گۈزەل بولاتتى). لۇتفىي: 260- ئۇ ك ن.

دريغا ظلم استبدادسياست تين قيلورلار داد،

سيد احمد خوجام نينك دستيدين يوز حصه داد فرياد.

(دەرىغا! زۇلم ئىستىبداد سىياسەتتىن قىلۇرلار داد، سەييد ئەھمەد خوجامنىڭ دەستىدىن يۈز ھەسسە داد- فەرياد: ھەي ئىستا! ‹خەلق› زۇلۇم ئىستىبداد سىياسەتتىن داتلايدۇ، ‹زومىگەر› سېيت ئەھمەد خوجامنىڭ دەستىدىن يۈز ھەسسە پەريات كۆتىرىدۇ). نىم شەھىد: «جىنايەتتىن شىكايەت»، 1946- يىل، غۇلجا.

△ وادريغا // واى دريغا (ۋادەرىغا// ۋاي دەرىغا):

وادريغا قيسى كوندور شوم رقيب باستى آياق،

سن كبى حور نازينين لار اوستيكا سالدى تياق،

من قوجاقينكدا توروب تارتيم عجب درد فراق،

نعمتينك لذت لاريدين ايريليب قالديم يراق،

بير تيله مجى ديك قيسيلديم كوزده خامان آلديدا.

(ۋادەرىغا! قايسى كۈندۈر شۇم رەقىب باستى ئاياق، سەن كەبى ھۆر-نازىنىنلەر ئۈستىگە سالدى تاياق؛ مەن قۇچاقىڭدا تۇرۇپ تارتتىم ئەجەب دەردى فىراق، نىئمەتىڭ لەززەتلەرىدىن ئايرىلىپ قالدىم يىراق، بىر تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۆزدە خامان ئالدىدا). نىم شەھىد: «ئالدىدا»، 1946- يىل، غۇلجا.

Δ اوه (ئوْه): هېرىش ۋە چارچاش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

كاشغردا بر مجمعی دا اولتورغان آدم ایجی کا ینه بر آدم کریب اولتوروب اوه اوه دیب دور نیمه بولدینکیز اوه دیب دیکانیدا... من تولا هاریب کتیم دیکان ایکان (كاشغەردە بىر مەجمەئىدە ‹ يىغىلىشتا// سورۇندا › ئولتۇرغان ئادەم ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ، "ئوْه، ئوْه" دېيدۇر. نېمە بولدىڭىز "ئوْه" دېپ دېگەندە... "مەن تولا ھارىپ كەتتىم" دېگەن ئىكەن). م سايرامي: 258- ت هە.

Δ آه (ئاھ): ھەسرەتلىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

آه نه ایلای بو فلك قیلدی نگاریمدین جدا،

اندلیب ینکلیغ بولوب من گل عذاریمدین جدا.

(ئاھ! نەيلەي بۇ فەلەك قىلدى نىگارىمدىن جۇدا، ئەندەلىب يەڭلىغ بولۇپمەن گۈل ئىزارىمدىن جۇدا: ئاھ، قانداق قىلاي! بۇ پەلەك مېنى نىگارىمدىن ئايرىۋەتتى. ئۇ گۈل يۈزلۈكۈمدىن ئايرىلىپ، ‹گۈلدىن ئايرىلغان› بۇلبۇلدەك بولۇپ قالدىم). بىلال نازىم: 578- ئۇ ك ن.

هر قچان جان برسام اول قدّو آغیز یادی بیله،

ای محب لار تربتیم اوستینده آه ایلاب اوتونك.

(ھەرقاچان جان بەرسەم ئول قەددۇ ئاغىز يادى بىلە، ئى مۇھىبلەر، تۇربەتىم ئۈستىندە "ئاھ" ئەيلەپ ئۆتۈڭ: قاچانكى ئۇ ‹گۈزەل› قەددى-قامەت ۋە ئېغىزنى ئەسلەۋېرىپ ئۆلۈپ كەتسەم، ئى دوستلار، قەبرەم ئالدىدىن "ئاھ" ئەيلەپ ئۆتۈڭلار). لۇتفي: 242-، 243- ئۇ ك ن

وصل یار بولدی میسر قدرینی آه بیلمادیم،

وصل بولمای جاودان فرقت کیلورنی بیلمادیم.

(ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى "ئاھ" بىلمەدىم، ۋەسل بولماي، جاۋىدان فۇرقەت كېلۈرنى بىلمەدىم: ئاھ! يارنىڭ ۋەسلىگە يەتكەندە، قەدرىنى

بىلمەيتمەن. ۋىسالىلىق كەلمەي تۇرۇپ، مەڭگۈلۈك جۇدالىقنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەيتمەن). 342- ت ھە.

△ وا (ۋا): ۋاي: كۈچەيتىلگەن ئەجەپلىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

تبسم ايلابان تاكە نظر قيلسانك گوروستانغە،

قوپوب گوردين بارى مردە همە وا حسرتا ديرلار.

(تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرۈستانغا، قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە "ۋا ھەسرەتا" دېرلەر: ئەگەر قەبرىستانغا تەبەسسۇم بىلەن كۆز تاشلىساڭ، گۆرلەردىكى بارلىق ئۆلۈكلەر ئۆرە بولۇپ، "ۋاي، ئېستەي!" دېيىشىدۇ). زەلىلي: 360- ئۇ ك ن.

△ واه (ۋاھ): ھەيرانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

واه نە كون بولغاى كە يتكاى وصليغە كوز و كونكول، (ۋاھ، نە گۈن بولغايكى يەتكەي ۋەسلىغە كۆزۈ كۆڭۈل: كۆز بىلەن كۆڭۈل يار ۋىسالىغا يەتكەن كۈن قانداق گۈزەل كۈن- ھە!). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

من مست غرق بادەمن عكسيم اياس مى ايجرە واه (مەن مەستى غەرقى بادەمەن، ئەكسىم ئېمەس مەي ئىچرە ۋاھ: "پاھ! ئۇنىڭ شولىسى قەدەھتىكى ھاراقتا چۆشۈپ قاپتۇ دېمەڭلار، مەن ئاشۇ قەدەھكە چۆكۈپ كەتكەن مەستمەن). نەۋائىي: 294- ئۇ ك ن.

△ وا ويلا (ۋاۋەيلا): ۋايجان- ۋايەي.

تارتيبان فرياد و واويلا كونكول يغلاب كوز (تارتىبان فەريادۇ ۋاۋەيلا كۆڭۈل، يىغلاب كۆز: كۆز يىغلايدۇ، كۆڭۈل "ۋايجان- ۋايەي" دېپ پەريات كۆتىرىدۇ). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

△ واى (ۋاي): نارازىلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

ديب ايميش هجريمدە من ديك كوزو كونكلين آسراسون،

وای کیم یوقتور منکا خاره کونکول قصّاب کوز.

(دېپ ئېمىش ھجرىمدە مەندىك كۆزۈ كۆڭلىن ئاسراسۇن، ۋايكىم يوقتور ماڭا خارە كۆڭۈل، قەسساب كۆز: مەن يوق چاغلاردا خۇددى مەندەكلا كۆز ۋە كۆڭلىنى ئاسرىسۇن، دەپتۇ. ۋايەي، مەندە ئۇنداق تاش يۈرەك، قاسساپنىڭكىگە ئوخشاش رەھىمسىز كۆز يوقكەن). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

Δ زهی (زىھى): "ئاپىرىن، يارايدۇ!" ئۇقۇمىدىكى ئىملىق.

زهی آزاد طبع ارمیش صبوری دوستلار بسی،

غریب و خاکسار عاشق پژمرده حال اسرو.

(زىھى! ئازاد تەبئە ئەرمىش سەبۇرىي دوستلار بەسى، غەرىبۇ خاكسار ئاشىق، پەژمۇردە ھال ئەسرۇ: دوستلار، سەبۇرىي غېرىب، خورلۇقتا ھالىدىن كەتكەن بىچارە ئاشىق بولسىمۇ، ئاپىرىنكى، ئۇ ھۆررىيەت تەبىئەت بىر ئىنساندۇر). سەبۇرىي: 552-، 553- ئۇ ك ن.

Δ های (ھەي): ھەيرانلىق ۋە ھەسرەت تۇيغۇسى ئىملىقى.

بوی چکتینك و آفاق ایجره قوبتی قیامت،

های های نه بلا سرو خرامان یتیلیب سن.

(بوي چەكتىڭۇ ئافاق ئىچرە قوپتى قىيامەت، ھەي، ھەي، نە بەلا سەرۋى خىرامان يەتىلىپسەن: بويۇڭغا يەتتىڭ- يۇ، ئالەمدە قىيامەت قوپتى، ھەي، ھەي...، تۈپ- تۈز ۋە ئېگىز ئۆسكەن سەرۋىدەك مۇتلەق گۈزەل يېتىلىپسەن). لۇتفىي: 248-، 249- ئۇ ك ن.

زلفونك گریهی غه پای بست اولمیشمن،

لعلینك می دین باده پرست اولمیشمن.

اول می نی ایجیب یولونك دا لست اولمیشمن،

های های نه دیدیم مگرکه مست اولمیشمن.

(زۇلفۇڭ گىرىھىغە پايىبەست ئولمىشمەن، لەئلىڭ مەيىدىن بادەپەرەست

ئۇلمشمەن؛ ئۇل مەينى ئىچىپ، يولۇڭدا لەست ئۇلمشمەن، هەي، هەي، نە دېدىم مەگەركى مەست ئۇلمشمەن: بۇدرە چاچلىرىڭغا ئايىغىم باغلىنىپ قالدى. قىزىل لېۋىڭ شارابىدىن ‹تولا ئىچىپ› مەيخور ‹ئىچەرمەن› بولۇپ قالدىم. ‹شۇ تاپتا›، ئاشۇ مەينى ئىچىپ كوچاڭدا سەنتۈرۈلۈپ يۈرىمەن. هەي- هەي، مەستلىكتە نېمىلەرنى دەپ يۈرىمەن- ھە!). نەۋائىي: 310-311- ئۇ ك ن.

△ كاشكە// كاشكى: هەسرەت، پۇشايمان ۋە ئارزۇ ئىملىقى.

كاشكە اى نازينيم سيزنى من كورماس ايديم،

دانە خالينك نى كوروب دامينك غە من توشماس ايديم،

حسرتينك دا كيجە كوندوز قان ياشيم قويماس ايديم

(كاشكى ئى نازىنىم سىزنى مەن كۆرمەس ئىدىم، دانە خالىڭنى كۆرۈپ، دامىڭغا مەن تۈشمەس ئىدىم؛ هەسرەتىڭدە كېچە- گۈندۈز قان ياشىم قۇيماس ئىدىم: ئەي گۈزىلىم، مەن سىنى كۆرمىسەمچۇ كاشكى. ‹ئۇ هالدا› دانە خالىڭنى كۆرۈپ، دام- تۇزىقىڭغا چۈشمەس ئىدىم، هەسرىتىڭدە، كېچە-كۈندۈز ‹مۇنداق› قانلىق ياش تۆكمەس ئىدى). قەلەندەر: 494- 495،- ئۇ ك ن.

△احسنت (ئەهسەنتە) // احسنت كە (ئەهسەنتەكى): قايىللىق ۋە خۇشاللىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرگۈچى ئىملىق.

لطفى سوزينينك لطفينە طبعينك يتار انجاق،

احسنت كە محبوب سخندان يتيليب سن،

(لۇتفىي سۆزىنىڭ لۇتفىنە تەبئىڭ يەتەر ئانجاق، ئەهسەنتەكى، مەهبۇبى سۇ خەندان يەتىلىپسەن: لۇتفىي سۆزىنىڭ لاتاپىتىگە سىنىڭ تەبئىتىڭ ۋە پىكرىڭ تولۇق يېتىدۇ. يارايسەنكى، مۇڭداشقىچىلىكى بار سۆيۈملۈك يار بولۇپ يېتىلىپسەن). لۇتفىي: 248-، 249-، ئۇ ك ن.

△ تحسين (تەهسىن) // آفرين (ئافەرىن): قايىللىق تۇيغۇسى ئىملىقى

خلايق لار ... حيرت انكشت لارينى تفكر دندان لاريغه اليب تيشلاب تحسين و آفرين لار قيليب دورلار (خەلايقلار ... ھەيرەت ئەنگۈشتلەرىنى تەفەككۇر دەندانلارىغا ئالىپ تىشلەپ، "تەھسىن" ۋە "ئافەرىن" لەر قىلىپدۇرلار: خالايقلار ... ھەيرانلىق بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرى ئارىسىغا ئېلىپ چىشلەپ، "تەھسىن! ، ئاپىرىن!" دېيىشىپتۇ).

∆ هيهات (ھەيھات): ھەسرەت ئىملىقى.

يتميش كايتيب دورمن آغزيم دا تيشيم يوق،

هفتاد دو ملت ايلى كا امدى ايشيم يوق.

ياران مصا حبان جهان دين كتى،

غمكين من مونكداشغالى هيهات كيشيم يوق.

(يەتمىشكە يەتىپدۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەفتاددۇ مىللەت ئېلىگە ئەمدى ئىشىم يوق؛ ياران – مۇساھىبان جەھاندىن كەتتى، غەمكىنمەن مۇڭداشقالى ھەيھات كىشىم يوق: يېشىم يەتمىشكە يەتتى، ئاغزىمدا چىشلىرىمۇ قالمىدى، بۇ ئالەمدىكى خەلققە ئەمدى ھېچ پايدام يوق؛ دوستلار – ھەمسۆھبەتلەر ئالەمدىن ئۆتتى، ھەي – ھەي مەن غەمكىنمەن، ھەتتا مۇڭداشقىدەك ئادىمىمۇ قالمىدى). زەلىلي: 380-، 381-، ئۆ ك ن.

هيهات كيم براو غميدين زارمن ينا،

فرحاد ديك يوز بلاغه گرفتارمن ينا.

(ھەيھاتكىم، بىراۋ غەمىدىن زارمەن يانا، فەرھاددېك يۈز بەلاغا گىرىفتار مەن يانا).261- م ت.

ئۈندەش ئىملىقلىرى

چاقىرىش، ئۈندەش ۋە ئىلتىجا قىلىش ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىلەر كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

∆ اى (ئى، ئەي)

اى تركى پرى وش نه عجب جان يتيليب سن،

دولت چمنينده گل خندان يتيليب سن.

(ئى تۆركىي پەرىۋەش نە ئەجەب جان يەتىلىپسەن، دەۋلەت چەمەنىندە گۈلى خەندان يەتىلىپسەن: ئەي پەرى يۈزلۈك تۈرك قىزى، ئاجايىپ سۆيۈملۈك بىر جان بولۇپ يېتىلىپسەن، بەخت- دۆلەت چىمەنزارىدا گۈزەل ئېچىلغان گۈلدەك يېتىلىپسەن). لۇتفىي: 248- ئۇ ك ن.

∆ هاى (هاي، هەي)

ديرلار كيم بير نيجه درويش بو باديەده تند يل كا يولوقوب بير بيرينى تاپا الماى هاى درويش دى دى تمام هلاك بولورلار اندين برى بو باديەنى هاى درويش ديرلار (دېرلەركىم، بىر نېچە دەرۋىش بۇ بادىيەدە تونىد يەلگە يولۇقۇپ، بىر- بىرىنى تاپا ئالماي، ‹هەي، دەرۋىش!، هەي دەرۋىش!› دەي-دەي تەمام هەلاك بولۇرلار. ئاندىن بەرى بۇ بادىيەنى ‹هەي دەرۋىش› دېرلەر: رىۋايەت قىلىنىشچە، بىر نەچچە دەرۋىش بۇ چۆلدە قۇيۇندا قېلىپ، بىر- بىرىنى تاپالماي، ‹هەي، دەرۋىش!، هەي، دەرۋىش› دەپ توۋلىغانلىرىچە، هەممىسى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. شۇندىن كېيىن، بۇ چۆل "هەي دەرۋىش چۆلى" دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ). بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

∆ ايا (ئەيا، ئايا):

ايا بلبل كى زار ايلانك بو توى كه بولدى شاهانه،

تعجب ايلانكيز عشق ايجره قيلغان كارو باريمغه.

(ئەيا بۇلبۇلكى، زار ئەيلەڭ، بۇ تويكى بولدى شاهانە، تەئەججۇب ئەيلەڭىز ئىشق ئىچرە قىلغان كارۇ بارىمغا: ئەي بۇلبۇللار، هەسرەت بىلەن سايراڭلاركى، بۇ بىر شاهانە توي بولدى. ئىشق- مۇهەببەت بابىدا قىلغان-ئەتكەنلەرىمگە هەيران قېلىڭلار). نىزارىي: 456- ئۇ ك ن،

ايا درد اهلی حسرت لیك سوزوم نی ایلانكیز اوراد،

پوتونك باشیم غه كلكان دردنی لوح مزاریم غه.

(ئەيا دەرد ئەهلى! ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەگىز ئەۋراد، پۈتۈك باشىمغا كەلگەن دەردنى لەۋھى مەزارىمغا: ئەي دەرد ئەھلى، ھەسرەتلىك سۆزۈمنى دائىم يادلاڭلار؛ بېشىمغا كەلگەن دەردنى مازار تېشىمغا يېزىپ قويۇڭلار). يۇقىرىقى ئەسەردىن.

كۆرستىش ئىملىقلىرى

تۈركىي تىل ھەققىدىكى خېلى بىر بۆلەك كىتابلاردا،"تا// تاكى، حالا (ھالا)، ھنوز (ھەنۇز)" قاتارلىق سۆزلەرنى ۋاقىت ئۇقۇمىغا ئىما قىلىدىغان ئىملىقلار دەپ بايان قىلىدۇ. بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە ھەققەتەنمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

∆ تا// تاكه (تاكى):

یوزونك تا پردەدین ظاهر بولوب دور،

صنم لار حسن دعواسی نی قویوب دور.

(يۈزۈڭ تا پەردەدىن زاھىر بولۇپدۇر، سەنەملەر ھۆسن دەئۋاسىنى قويۇپدۇر: يۈزۈڭ پەردىدىن چىقىپ قاچان كۆرۈندى،شۇندىن باشلاپ، گۈزەللەر ھۆسۈن دەۋاسى قىلمايدىغان بولدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

تا سینك بیرلان ایدیم من بلبل خوشخوان ایدیم (تا سەنىڭ بىرلەن ئىدىمەن بۇلبۇلى خۇشخان ئىدىم: سەن بىلەن بىللە چېغىمدا، خۇش ئاۋاز بۇلبۇل ئىدىم)؛

تا جدا سندین بولوب من محنت و غم دور ایشیم (تا جۇدا سەندىن بولۇپمەن مىھنەتۇ غەمدۇر ئىشىم: قاچان سەندىن ئايرىلدىم، شۇندىن بۇيان، ھەممە ئىشىم جاپا بىلەن غەم بولدى). قەلەندەر: 492- ئۇ ك ن.

نوح نبی الله زمانەلاریدین تا بو زمانەغچه التە مینك یتە مینك ییل

بولغان معلوم بولادور (نوھ نەبيۇللاھ زەمانەلەرىدىن تا بۇ زەمانەغەچە ئالتەمىڭ- يەتە مىڭ يىل بولغان مەئلۇم بولادۇر)؛

اولوغ خان تاكە خانليق نى بريب يرنينك آستيغه كرماكونجه... (ئۇلۇغ خان تاكى خانلىق تەختىنى بەرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمەگۈنچە...). 300-، 316- ت ھە.

△ حالا (ھالا):

كاشغر آدم لاريدين بر نيجه ادم لار خبر تافيب جيلغه ايجيدا دفن قيليب نشانه قيليب قويوب دور حالا حق قلى جيلغەسى برله مشهوردور (كاشغەر ئادەملەرىدىن بىر نېچە ئادەملەر خەبەر تاپىپ، جىلغا ئىچىدە دەفن قىلىپ، نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر، ھالا ‹ ھەققۇلى جىلغەسى › بىرلە مەشھۇردۇر. كاشغەرلىكلەردىن بىر نەچچىسى خەۋەر تېپىپ، جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بەلگە قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇ جىلغا ھازىرمۇ ‹ھەققۇلى جىلغىسى› دەپ ئاتىلىدۇ). 261- ت ھە.

حالا بو تاريخده خاقان منصب دارلارى انصاف نایاب متاع كمياب لارينى نسيان طاقچه لاريغه اليب قويوب ظلم لارينى لحظ فلحظ زياده و اضافه قيلغالى توردى (ھالا بۇ تارىخدا، خاقان مەنسەبدارلارى ئىنسافى ناياب مەتائى كەميابلارىنى نىسيان تاقچەلەرىغە ئالىپ قويۇپ، زۇلملارىنى لەھزەن فەلەھزەن زىيادە ۋە ئىزافە قىلغالى تۇردى: بۇگۈنلەرگە كەلگەندە، خاقان مەنسەپدارلىرى قىممەتلىك ئىنساپ كىيىملىرىنى ئۇنتۇش تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، جەۋر- زۇلۇملىرىنى كۈندىن كۈنگە كۈچەيتىشكە باشلىدى). م. سايرامى: 325- ت ھە.

△ هنوز (ھەنۇز):

امّا كوب مغنى لارغه هنوز نا معلوم دوركيم بو فن نينك صاحب وقوف بلكى صاحب كشوف لارى كيملاردور مجتهد صاحب ارشادلارى كيملاردور

ئوستادلارى كيملاردۇر (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرگە ھەنۇز نامەئلۇمدۇركىم، بۇ پەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر: ئەمما نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلار بۇ پەننىڭ ئالىملىرى، كەشپىياتچىلىرى كىملەر، ئىجتىھاتچان پىتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستازلىرى كىملەر تېخىچە بىلمەيدۇ). ئىسمەتۇللاھ مۇجىزىي: 3-، 4- ت مۇ.

جاۋاب ئىملىقلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، تۈرلۈك سوئال ۋە تەلەپلەرگە بېرىلگەن جاۋابنى ئىما قىلىدىغان ئىملىقلاردىن نىسبەتەن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

Δ البته (ئەلبەتتە):

هر آن و هر زمان دا خلايق لار چين كونكلى برله دعا و التجا قيلسه لار اول خدايى قاضى الحاجات نينك اجابت قيلماقلارى البته برحق دور (ھەر ئان ۋە ھەر زەماندا، خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار، ئۇل خۇدايى قازىيىلھاجاتنىڭ ‹ھاجەتلەرنى راۋا قىلغۇچى ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ› ئىجابەت قىلماقلارى ئەلبەتتە بەرھەقدۇر). 324 – ت ھە.

Δ آرى (ئارى): شۇنداق، ھەئە

آرى اوزوق وفا قيلمايدور ليكن منكا اوج يوز اوغلاقليق اوجكو تافيب بريلسه سوتى نى و اوزى نى اوزوق قيليب بارسام خان نى تافيب كيلسام ديدى همه لاركا معقول بولدى (ئارى، ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر، لاكىن ماڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تاپىپ بەرىلسە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خاننى تاپىپ كېلسەم دېدى. ھەممەلەرگە مەئقۇل بولدى: شۇنداق، ئوزۇق يېتىشتۇرگىلى بولمايدۇ. لېكىن ماڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بېرىلسە، سۈتىنى ئىچىپ،گۆشىنى يەپ ماڭسام، خاننى تېپىپ كەلسەم،دېدى. بۇ گەپ

ھەمەيلەنگە ياقتى). ت ئە، 173- چ ت.

ای دلا گل وقتی دا گلزاردین اندیشه قیل،

اوزماگىل بیهوده گل نی کاریدین اندیشه قیل.

کیمکی کیردی بو چمن کا تا گل اوزمای یانمادی،

آری آری گل اوزارسن خاریدین اندیشه قیل.

(ئەي دىلا، گۈل ۋە قتىدە گۈلزاردىن ئەندىشە قىل، ئۈزمەگىل بىھۇدە گۈلنى كارىدىن ئەندىشە قىل؛ كىمكى كىردى بۇ چەمەنگە تا گۈل ئۈزمەي يانمادى، ئارى — ئارى، گۈل ئۈزەرسەن خارىدىن ئەندىشە قىل. ئەي كۆڭۈل، گۈل—چېچەك پەسلىدە گۈلزارنى ئويلا؛ گۈلنى نېمگە ئىشلىتىدىغانلىقىڭنى ئويلىماي تۇرۇپ بىھۇدە ئۈزمە؛ بۇ گۈل — چىمەنزارغا كىرگەنلىكى ئادەم گۈل ئۈزمەي يانمايدۇ؛ شۇنداق — شۇنداق، گۈل ئۈزگەندە تىكەنگە دىققەت قىلغىن). ھۆۋەيدا: 16- م ت.

∆ نعم (نەئەم): شۇنداق، ماقۇل، ھەئە

بوسه سؤا لین ایتسام خاموش اولورکی کویا،

زعمیده دور نعم شوم آنداغکی لا مبارك.

(بۆسە سوئالىن ئەتسەم خامۇش ئولۇركى گويا، زەئمىدە دۇر "نەئەم" شۇم، ئانداغكى "لا" مۇبارەك: سۆيۈپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلسام شۈك بولىۋالىدۇ، ئۇنىڭچە گويا "ماقۇل" دېيىش شۇملۇق، "ياق" دېيىش مۇبارەك ئىشتەك قىلىدۇ). تەجەللىي: 616- ئۇ ك ن.

∆ صدق (سەدەقە): شۇنداق، توغرا، توغرا ئېيتىدۇ

ھیچ کیشیکا مسلم توتوب صدق دیماکدین اوز کا مقال و مجال بولماغای (ھېچ كىشىگە مۇسەللەم تۇتۇپ سەدەقە دېمەكدىن ئۆزگە مەقال ۋە مەجال بولماغاي: ھەممە ئادەم توغرا كۆرۈپ، "شۇنداق" دېگەندىن باشقا، غىڭ- پىڭ قىلالمايدۇ). نەۋائىي: 30- م ل.

صدق الله العظيم (سەدەقەللاھۇلئەزىم: ئۇلۇغ ئاللاھ توغرا ئېيتىدۇ)؛ صدق رسول الله كريم (سەدەقە رەسۇللاھۇلكەرىم: كارامەتلىك پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام توغرا ئېيتىدۇ).

Δ لا: ياق، بولمايدۇ؛ يوق: "نەئەم" نىڭ مىسالىغا قاراڭ.

Δ بلى (بەلى): شۇنداق، ھەئە

كونكول حر فينى سن تيغ زبان دين ساقلا غيل زنهار،

بلي آسان ايماس اوق برله آتقان يانى ييغماغليق.

(كۆڭۈل ھەرفىنى سەن تىغى زەبانىدىن ساقلاغىل زىنھار، بەلى ئاسان ئېمەس ئوق بىرلە ئاتقان يانى يىغماغلىق: سەن كۆڭۈل دېگەننى تىل خەنجىرىدىن مەھكەم ساقلىغىن. شۇنداق، يادىن ئېتىلغان ئوقنى يىغىۋېلىش ئاسان ئەمەس – دە!). زەلىلىي: 364- ئۆ ك ن.

ΔΔ بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، الله (ئاللاھ)، يارب (يارەب)، ياربيم (يارەببىم)، ربّيم الله (رەببىم ئاللاھ)، يا الله (يا ئاللاھ)، يا على (يا ئەلى)، ياپير (يا پىر)، يا پيريم (يا پىرىم)، يا على شاه مردان پيريم (يا ئەلى شاھى مەردان پىرىم)، صدق الله العظيم (سەدەقەللاھۇلئەزىم)، صدق رسول الله الكريم (سەدەقە رەسۇلۇللاھۇلكەرىم)، الله اكبر (ئاللاھۇ ئەكبەر)، ربّنا (رەببەنا)، خدايا (خۇدايا)، خدايا توبه (خۇدايا تەۋبە)، ايها الناس (ئەييۇھەنناس)، الحمد لله (ئەلھەمدۇ لىللاھ)، الحكم لله (ئەلھۆكمۇ لىللاھ)، بارك الله (بارىكاللاھ)، ان شاء الله (ئىنشا ئاللاھ)، ماشاء الله (ماشا ئاللاھ)، استغفرالله (ئەستەغفۇرۇللاھ)، نعوذ بالله (نەئۇزۇ بىللاھ)، الا بالله (ئىللا بىللاھ)، السلام عليكم (ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم)، خير (خەير)، صلوات (سالاۋات)، سبحان الله (سۇبھانالللاھ) قاتارلىق مۇبارەك ئىسلام ئاقىدىسىنى مەنبە قىلغان سۆز جۈملىلەرمۇ ئۆز نۆۋىتىدە، نازۇك

ھېس—تۇيغۇلارغا ۋە تۇرلۇك سوئال – جاۋابلارغا ئىما قىلىدىغان ئىملىق سۆزلەر بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ھالبۇكى، مەزكۇر سۆز–جۈملىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلغان ھالدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقاچقا، بۇ يەردە مىساللارنى قىسقارتىۋەتتۇق.

ئۈچىنچى باب سىنتاكسىس

بۇ بابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلار ھەققىدە، مەزكۇر كىتابنىڭ پىلانلانغان ھەجمى ئېتىبارى بىلەن پەقەت "سۆز بىرىكمىلىرى" ۋە "جۈملىلەر" دېگەن ئىككى پاراگراف بويىچىلا قىسقىچە بايان بېرىمىز ۋە ئەسلى قولىيازما تېكىستلىرىنى كۆرۈپ ئۆگىنىشكە قولايلىق بولۇشنى كۆزلەپ، مىسال ئۈچۈن، مەزكۇر كىتابنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن، ئالىم مۇسا سايرامىينىڭ «تارىخى ھەمىدى» ناملىق ژىرىك ئەسىرىنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك بېتىدە كۆرۈلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەردىن كۆرسىتىمىز.

§1. سۆز بىرىكمىلىرى

سىنتاكسىس ئىلمىنىڭ ئومۇمىيەتلىك تەلىپى بويىچە ئېيتقاندا، سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە، "ئىسىملىق بىرىكمىلەر" ۋە "پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەن ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "تەۋەلىك بىرىكمىلەر"، "تەۋەسىز بىرىكمىلەر"، "ياردەمچى سۆزلۈك بىرىكمىلەر" ۋە "قاتما سۆزلۈك بىرىكمىلەر" دېگەندەك تۈرلەرگە، پېئىللىق بىرىكمىلەر بولسا، "ئىسمداشلىق بىرىكمىلەر"، "سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر"، "رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر" ۋە "ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەندەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنىدۇ.

1.1 ئىسىملىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئىچىدىكى "تەۋەلىك ئىسىم بىرىكمىلىرى"، "تەۋەسىز ئىسىم بىرىكمىلىرى" ۋە "ئىزافەتلەر" دېگەن ئۈچ تۈر بويىچە نۇقتىلىق بايان بېرىمىز.

1.1.1. تەكداش بىرىكمىلەر

بىر- بىرى ئوتتۇرىسىدا، بېقىنىش- بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى يوق، ئەمما جۈملىدىكى گراماتىك ئورنى ئۆز ئارا تەكلىك ئاساسىدا بىر گەۋدە بولغان ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بىرىكمە "تەكداش بىرىكمە" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكداش بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "باغلىغۇچىسىز تەكداش بىرىكمە" ۋە "باغلىغۇچىلىق تەكداش بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. باغلىغۇچىسىز تەكداش بىرىكمىلەر

ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەر ئۆز ئارا ھېچقانداق باغلىغۇچىسىز ھالدا، تەكداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ بىرىكىپ كەلگەن بولسا، ئۇلار "باغلىغۇچىسىز تەكداش بىرىكمە" بولىدۇ. بۇ خىل تەكداش بىرىكمىلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە "مەنىداش سۆزلۈك تەكداش بىرىكمە" ۋە "زىت سۆزلۈك تەكداش بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ، " جۈپلەنمە سۆز" دەپ ئاتاپ ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ خىل تەكداش بىرىكمىلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سىزىقچىسىز ۋە ھېچقانداق ئالامەتسىز ھالدا، تولىمۇ كەڭرى ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، «تارىخى ھەمىدى» ناملىق ئەسەرنىڭ بىز بۇ كىتابقا ئوقۇشلۇق قىلىپ بەرگەن كېيىنكى يۈز ئەللىك بەت قىسمىدا، ماۋزۇيىمىزدىكى تەكداش بىرىكمىلەرنىڭ مۇنداق مىساللىرىنى ئۇچرىتىمىز:

△ مەنىداش سۆزلۈك باغلىغۇچىسىز تەكداش بىرىكمىلەر:

اوى حجره (ئۆي- ھۇجرا)257/6 (257- بەت، يۇقىرىدىن 6- قۇر)؛ دل ضمير (دىل- زەمىر)261/9؛ انديشه خوف (ئەندىشە- خەۋف)261/9؛ شك شكايت (شەك- شكايەت)258/6؛ مثال مانند (مىسال-مانەند)259/1؛ بيان ذكر (بەيان- زىكىر)259/2؛ ايكيز بلند

(ئىگمز- بۆلەند)313/4؛ عرضى داد (ئەرز- داد)260/8؛ فل طلا

(فۆل- تىللا)260/14؛ تون سرپا (تون- سەرپا)260/14؛ توغ بيراق

(تۆغ- بايراق)259/9؛ يراغ اسلحه (ياراغ- ئەسلىھە)260/14؛ تونكجى

تيلماج (تۆكچى- تىلماچ)260/20؛ توف زمبرك

(توف-زەمبەرەك)262/14؛ ناى صوناى (نەي- سۆناي)259/9؛ اط

ايرغوماغ (ئات- ئەرغۆماغ)262/6؛ بهانه باعث (بەھانە-بائىس)265/4؛

صفيل فوطى (سەفىل- فوتەي)269/12؛ فرمان بويروق

(فەرمان-بۇيرۇق)270/8؛ فعل خوى (فئىل – خۇي) 271/13؛ اسلحه

يراغ (ئەسلىھە – ياراغ) 268/11 ؛ مسجد جامع

(مەسجىد–جامىئ)272/15 ؛ سيرتما شاه (سەير – تەماشاھ)273/10؛

نغمه نوا (نەغمە – نەۋا)273/11؛ توفه توفراق

(توفا–تۇفراق)273/12؛ ايفك مشتوت (ئىفەك – مەشتۇت)273/14؛

ظلم جبر (زۇلم – جەبر)274/5؛ جنك رزم (جەنگ – رەزم)266/11؛

ايسن امان (ئىسەن – ئەمان)292/3؛ قاعده قانون

(قائىدە–قانۇن)266/8؛ اسم نام (ئىسم – نام)266/1؛ امر فرمان

(ئەمر – فەرمان)295/12؛ غضب سياست (غەزەب –سياسەت)259/4؛

مور ملح (مۆر – مەلەھ)268/16؛ استخوان سونكاك

(ئۇستىخان–سۆڭەك)325/11؛ جاى مكان (جاي – مەكان)281/4؛

راست دورست (راست – دۇرۇست)325/11؛ اذن اجازت

(ئىزن–ئىجازەت)281/18؛ صحيح دورست (سەھىھ–دۇرۇست)325/11؛

بيوه بيجاره (بىۋە – بىچارە)283/6؛ زهن ادراك (زىھن – ئىدراك)9

284/؛ بلا فرزند (بالا- فەرزەند)3 /321؛ دين ديانت

(دىن–ديانەت)284/12؛ اهل عيال (ئەھل – ئەيال)13 /321؛ تيز

چابك (تېز- چابۇك)؛ غلام جاكار (غۇلام- چاكار)321/13؛ صرف خراجت

(سەرف – خەراجات)287/12؛ تيل زبان (تىل – زەبان)7 /288؛ اوروغ قياش (ئۇرۇغ – قاياش)4 /289؛ بوروت سقال (بۇرۇت – ساقال)16 /289؛ قاش مقال (قاش – مەقال)10 /289؛ سنه سال (سەنە–سال)290/1؛ دل كونكول (دىل – كۆڭۈل)17 /290؛ غيرت شجاعت (غەيرەت – شۇجائەت)292/12؛ ايكين اياغ (ئىگىن–ئاياغ)10 /294؛ اط اولاغ (ئات – ئۇلاغ)294/10؛ رسم رسوم (رەسىم–رۇسۇم)295/13؛ جغذ بوم (جۇغز – بوم)9 /308؛ ديو فرى (دىۋ – فەرى)9 /308؛ عقل فراست (ئەقل – فەراسەت)10 /274؛ اتا بابا (ئاتا – بابا)301/12؛ فهم كياست (فەهم – كىياسەت)10 /274؛ غدر خيانت (غەدر- خىيانەت)14 /274؛ جونك كته (چوڭ-كاتتا)309/16؛ قتال جدال (قىتال – جىدال)8 /275؛ جنك قتال (جەنگ- قىتال)276/1؛ چوره اطراف (چەۋرە- ئەتراف)276/17؛ يغاج بادرا (ياغاچ-بادرا)305/5؛ مراد مقصد (مۇراد- مەقسەد)10 / 277؛ التون كموش (ئالتۇن- كۈمۈش)14 /277؛ عقيده اخلا صى (ئەقىدە- ئىخلاس)278/3؛ فخر مباهات (فەخر- مۇهابات)296/17؛ حالا حاضر(هالا- هازىر)297/18؛ كهنه فرسوده (كوهنا- فەرسۇدە)14 /298؛ قا آن پادشاه (قائان- پادىشاھ)18 /298؛ اوت بوغوز (ئوت-بوغۇز)304/6؛ اوند كرنج (ئۈند- گۈرۈنج)7 /304؛ فل مال (فۇل- مال)17 /280؛ عدل عدالت (ئەدل- ئەدالەت)280/18؛ فقرا رعايا (فۇقەرا- رەئايا)281/1؛ ايل اولوس (ئەل- ئۇلۇس)280/13؛ خيش اقربا (خىيش- ئەقرەبا) 280/13؛ قوم قريندا ش (قەۋم-قارىنداش)280/16؛ عصر زمانه (ئەسر- زەمانە)280/10؛ عراق شراب (ئەراق- شەراب)279/12؛ خير صدقه (خەير- سەدەقە)279/11؛ جاى منزل (جاي- مەنزىل)279/11؛ سعى سبب

(سەئىي-سەبەب)279/6؛ قدر قيمت (قەدر- قىيمەت)279/3؛ امر فرمايش (ئەمر- فەرمايىش)278/18؛ كولن وظيفه (گۈلەن ۋەزىفە)310/5؛ شكر ثنا (شۈكر- سەنا)309/14؛ فات يقين (فات- ياقىن)307/13؛ لى قاعده (لى- قائىدە)319/14؛ زيرك هوشيار (زىرەك- ھۇشيار)310/2؛ داد فرياد (داد- فەرياد)314/12؛ عيش عشرت (ئەيش- ئىشرەت)273/6، ھېكەنلەرگە ئوخشاش.

∆ زىت مەنىلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر:

يخشى يمان (ياخشى- يامان)325/10؛ راست يلغان (راست-يالغان)258/11؛ كته كيجيك (كاتتا- كىچىك)264/12؛ جونك كيجيك (چوڭ- كىچىك)314/6؛ باش اياغ (باش- ئاياغ)268/11؛ آق قرا (ئاق- قارا)305/4؛ اولوغ كيجيك (ئۇلۇغ- كىچىك)298/12؛ پست بلند (پەست- بۇلەند: ئىگىز- پەس)276/16؛ كم زياده (كەم-زىيادە)6308؛ يراق يقين (يەراق- ياقىن)311/5؛ شهر صحرا (شەھر- سەھرا)302/ 12؛ دخل صرف (دەخل- سەرف: كىرىم-چىقىم)287/11؛ قيش ياز (قىش- ياز)289/12؛ وعده و عيد (ۋەئدە-ۋەئىيد: ۋەدە- تەھدىت)278/8؛ راست غلطه (راست-غەلەتە)320/4؛ آجيغ چوچوك (ئاچىغ- چۈچۈك)319/8؛ فل جان (فۇل- جان)280/15 بوكون ايرته (بۈگۈن- ئەرتە)265/2، ۋ.ب.

ئە. باغلىغۇچلۇق تەڭداش بىرىكمىلەر

∆ و (ۋە) لىكلەر:

صاحب و مالك (ساھىب ۋە مالىك)265/1؛ زور و كته (زور ۋە كاتتا)265/2؛ روشن وتميز (روشەن ۋە تەمىز)264/2؛ مخالفت و مخاصمت (مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت)266/3؛ طيار و آماده (تەييار ۋە ئامادە)267 /9 ؛ محرم و ملازم (مەھرەم ۋە مۇلازىم)271/3؛ برابر و

يكسان (بەرابەر ۋە يەكسان)271/8؛ يول و منزل (يول ۋە مەنزىل)272/16؛ آباد و معمور (ئاباد ۋە مەئمۇر)272/17؛ كم و زيادە (كەم ۋە زىيادە)273/2؛ تحسين و آفرين (تەھسىن ۋە ئافەرىن)286/11؛ نمونە و نشانە (نەمۇنە ۋە نىشانە)269/8؛ ماهيانە و ساليانە (ماھىيانە ۋە سالىيانە)299/4؛ وظيفە و كولن (ۋەزىپە ۋە گولەن) 299/4؛ علمأعظام ديندار و اعيان كرام عالى مقدار (ئۆلەمائى ئىزام دىندار ۋە ئەئيانى كىرام ئالىيمقدار)270/9؛ محنت و مشقت (مىھنەت ۋە مۇشەققەت)273/5؛ مقدور و مجال (مەقدۇر ۋە مەجال)274/3؛ وحشى و اهلى (ۋەھشىي ۋە ئەھلىي)273/15؛ باغى و جنكالى (باغىي ۋە جەنگالىي)273/16، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ΔΔ بۇ خىل "ۋە" لىك تەڭداش بىرىكمىلەر ئەگەر شېئىر- نەزمىلەردە كەلسە، "ۋە" باغلىغۇچىسى "- ئۇ" ياكى "- يۇ" ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن: صاحب و مالك (ساھىبۇ مالىك)، نمونە و نشانە (نەمۇنەيۇ نىشانە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ بيرلە// برلە (بىرلە) لىكلەر:

لوشى دارين برلە زونكتونك دارين (لوشى دارىن بىرلە زوڭتۇڭ دارىن)276/6؛ بر خان اوقى برلە يكيرمە چريك (بىر خان ئوقى بىرلە يىگىرمە چەرىك)278/11؛ لشكر باشى برلە اوغلى (لەشكەر باشى بىرلە ئوغلى)266/10؛ مانجو برلە قلماق (مانجۇ بىرلە قالماق)، ۋ.ب.

Δ ويا (ۋەيا) لىقلار:

ويا عساكر ويا فقرا (ۋەيا ئەساكىر ۋەيا فۇقەرا)282/4؛ وياكم ويا زيادە (ۋەيا كەم ۋەيا زىيادە)295/6؛ فقرا ويا رعيەلار ويا پادشاە (فۇقەرا ۋەيا رەئىييەلەر ۋەيا پادىشاھ)322/13؛ مكە معظمە ويا باشقە ولايت لار (مەككەئى مۇئەززەمە ۋەيا باشقا ۋىلايەتلەر)4 /333، ۋ.ب.

Δ **يا// ياكه//** (يا// ياكى)لنقلار:

آيت حديث يا خبر متواتر (ئايەت- هەدىس يا خەبەرى **مۇتەۋاتىر**)355/12؛ مشايخ لار ياكه پادشاه لار (مەشايىخلار ياكى **پادىشاھلا**)378/7؛ اوغلى ياكه خان زادەلاردين برلارى (ئوغلى ياكى **خانزادەلەردىن** بىرلەرى)300/10، ۋ.ب.

Δ **خواه... و خواه** (خاھ... ۋە خاھ)لنقلار:

خواه امرا و سپاه وخواه يكيت دولتخواەلار (خاھ ئۇمەرا ۋە سىپاھ ۋە خاھ **يىگىتى دەۋلەتخاھلار**)258/3؛ خواه پادشاه عالى مقدار وخواه گدا ذليل بى **اعتبار** (خاھ پادىشاھى ئالىمقدار ۋەخاھ گەدايى زەلىل **بىئىتىبار**)259/17؛ خواه عسكر وخواه فقرا (خاھ ئەسكەر ۋەخاھ **پۇقەرا**)275/11؛ خواه يكيت وخواه سوداكر (خاھ يىگىت ۋەخاھ **سەۋداگەر**)275/16؛ خواه هندوستان و تركستان وخواه فرغانه ولايتى و **بدخشان** (خاھ ھىندۇستان ۋە تۈركىستان ۋەخاھ فەرغانە ۋىلايەتى ۋە **بەدەخشان**)277/4؛ خواه مسلمان ظالم وخواه مانجو عمل دارلارى (خاھ **مۇسۇلمانى** زالىم ۋەخاھ مانجۇ ئەمەلدارلارى)308/16؛ خواه مجاور وخواه **مسافر** (خاھ مۇجاۋىر ۋەخاھ مۇسافىر)303/18؛ خواه اسلام ديندار وخواه **پادشاه** بى دين كفّار فجّار (خاھ ئىسلامى دىندار ۋەخاھ پادىشاھى بىدىنى **كۇففار پۇججار**)309/4؛ خواه جونك وخواه كيجيك (خاھ چوڭ ۋەخاھ **كىچىك**)319/10؛ خواه مسلمان ديندار وخواه بى دين كفّار (خاھ **مۇسۇلمان** دىندار ۋەخاھ بىدىن كۇففار)322/10؛ خواه مغرب وخواه مشرق (**خاھ** مەغرىب ۋەخاھ مەشرىق)368/7؛ خواه اصحاب الكهف وخواه اتا **اناسى قبرى** (خاھ ئەسھابۇل- كەھف ۋەخاھ ئاتا- ئاناسى قەبرى)373/11؛ **خواه مكه** مكرمه وخواه مدينه منوره (خاھ مەككەئى مۇكەررەمە ۋەخاھ

مەدىنەئى مۇنەۋۋەرە)375/5؛ خواه تاش يغاج وخواه يول اريق و قير (خاه تاش- ياغاچ ۋەخاھ يول- ئەرىق ۋە قىر)381/2؛ خواه اير وخواه خاتون (خاه ئەر ۋەخاھ خاتۇن)389/13، ۋ.ب.

1.1.2. تەگداش بىرىكمىلەردە "و" (ۋە) باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە تولىمۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچى "و" ئاساسلىق ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋە" باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، قوللىنىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، "و" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى تەگداش گراماتىك ئورۇندىكى سۆز، ئىبارە ياكى جۈملە ئوتتۇرىسىدا باغلىغۇچىلىق رولى بىلەن كېلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئۇ قاتار تىزىلما مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككىدىن ئارتۇق تەگداش بۆلەك ياكى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ خاس رولى ئارقىلىق، مەزكۇر كۆپ بۆلەك ۋە جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئارا تەگداش مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەڭ مۇھىمى، "و" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋە" باغلىغۇچىسىغا ئوخشاشلا "ۋە" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما، نەزمىي ئەسەرلەردە بولسا، ئەگەر باشتىكى سۆز ياكى ئىبارە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا، "-ئۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا بولسا، "-يۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇكى، تېكىستشۇناسلار ترانسكرىپسىيىدە بۇ قائىدىگە جەزمەن ئەمەل قىلىشلىرى لازىم بولىدۇ. مەسىلەن:

بولاردين داغی باشقه بیکیت لیکیم زمانی و شباب ایامی اوانیدا کوپراك شعر دا سحرساز و نظم دا فسون پرداز شعرا نینك شیرین اشعاری و رنكین

ايياتى دين ايليك مينك دين ارتوق ياد توتوپ مين و آلار ذوق وِ خوشحال ليغى دين اوزومنى آووتوب مين وِ صلاح و فسادلاريغه فكر ايتيب مين وِ مخفى دقايقى غه تأمل وِ تفكر بيله ييتيب مين (بۇلاردىن داغى باشقا، يىگىتلىكىم زەمانى ۋە شەباب ئەييامى ئەۋانىدا، كۆپرەك شىئردا سېھرساز ۋە نەزمىدە فۇسۇنپەرداز شۇئەرانىڭ شىرىن ئەشئارى ۋە رەنگىن ئەبياتىدىن ئېللىك مىڭدىن ئارتۇق ياد تۇتۇپمەن ۋە ئالار زەۋق ۋە خۇشھاللىغىدىن ئۆزۈمنى ئاۋۇتۇپمەن ۋە سەلاھ ۋە فەسادلارىغا فىكر ئېتىپمەن ۋە مەخفى دەقايىقىغا تەئەممۇل ۋە تەفەككۇر بىلە يېتىپمەن: بۇلاردىن باشقا يەنە، يىگىتلىك دەۋرىم ۋە ياشلىق چاغلىرىمدا، ماھارەتلىك پارسىيگۇي شائىرلارنىڭ ئېسىل شېئىرلىرىدىن ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق بېيتنى يادلاپ، ئۇلاردىكى زوق ۋە خۇشاللىقلار بىلەن ئۆزۈمنى ئاۋۇندۇرغان؛ ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلەر ھەققىدە پىكىر بايان قىلغان؛ مۇلاھىزە ۋە تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن مەنىلەرنىڭ تېگىگە يەتكەنىدىم.) نەۋائىي: 28- م ل.

ای صبا اوره كونكلوم ايستايو هر يان بارو،
واده و تاغ و بيابان لارنى بير بير اختارو

(ئى سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەر بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بىيابانلارنى بىر-بىر ئاختارۇ: ئى تاڭ شاملى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ تەرەپ- تەرەپكە بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە باياۋانلارنى بىر- بىرلەپ ئاختۇرۇپ چىققىن). نەۋائىي: غ د. 74- چ ت.

جفا و شيوه و فن علمى ايجره،
كوزونك شاگرديدور دوران افلاك.

(جەفايۇ شىۋەيۇ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگىردىدۇر دەۋرانى ئەفلاك: جاپا سېلىش، ناز قىلىش بابىدىكى سەنئەتتە، چۆرگۈلۈپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ كۆزۈڭگە شاگىرتتۇر). لۇتفىي: 238- ئۇ ك ن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، "كېچەيۇ كۈندۈز" تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسىدا ئىشلىتىلىۋاتقان تەكداش بىرىكمە سۆزنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "كيجه و كوندوز" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالىمۇ ئەمەلىيەتتە، باش سۆزى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان "و" لىك تەكداش بىرىكمىلەرنى شېئىرلاردا "ۋۇ" بىلەن ئەمەس، "- يۇ" بىلەن تەلەپپۇز قىلىش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشنىڭ قائىدە ۋە ئېتىمولوگىيە ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە،ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىدىغان پەش، چېكىت ۋە تىرناق قاتارلىق تىنىش، جۈملە ۋە نەقىل بەلگىلىرى ئومۇمەن قوللىنىلمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ماۋزۇيىمىزدىكى "و" باغلىغۇچىسى ئۆز نۆۋىتىدە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان پاسىل، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، جۈملە ئايرىغۇچى بەلگە بولۇپمۇ خىزمەت قىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ئەھۋالدىكى "و" ھەرپىنى باغلىغۇچى "و" ئەمەس، بەلكى جۈملە ئايرىغۇچى ياكى جۈملە بېشى "و" دەپ چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش لازىم. مەسىلەن:

و ينه ملا عبد الباقى حا جى مفتى كيم... 284/19؛ و ينه اصحاب الكهف شيخ لاريدين ملا فلاد شيخ دوركيم... 286/19؛ و كورلادا ملا احمد اخوند قاضى كلان ايدى علم لارى آزراق و انصاف ديانت لارى تولاراق كشى ايدى 286/2

روشەنكى، بۇ جۈملىلەردىكى ئاستى سىزىلغان "و" ھەرپىنىڭ "و" باغلىغۇچىسى ئەمەس، بەلكى يېڭى بىر جۈملە باشلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان بىر پاسىل ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر.

1.1.3. تەكسىز بىرىكمىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بېقىنىش- بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش- ئېنىقلىنىش

مۇناسىۋىتىدە ئۆز ئارا بىرىكىپ كەلگەن تەكىسىز بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن، "قوشۇمچىلىق تەكىسىز بىرىكمە" ۋە "قوشۇمچىسىز تەكىسىز بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. قوشۇمچىلىق تەكىسىز بىرىكمىلەر

بۇ بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش قوشۇمچىسى "- نىنىڭ// - نۇنىڭ" بىلەن كەلگەن تەكىسىز بىرىكمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

نياز حاكم بيك نينك اطلارى (نىياز ھاكىم بېگنىڭ ئاتلاى)13/ 257؛ كوجانينك حاكمى (كۇچانىڭ ھاكىمى)12/ 296؛ فرغانه ولايتى نينك آدم لارى (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى) 257/8؛ جريك لارنينك حقى (چەرىكلارنىڭ ھەققى)177/14؛ سيرام نينك وا قعه و احوالى (سايرامنىڭ ۋاقىئە ۋە ئەھۋالى)295/4؛ عسكر لارنينك اطلارى(ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلارى)275/18؛ ملا عالم قل نينك اوغلى (موللا ئالىمقۇلنىڭ ئوغلى)262/2؛ مصلحت نينك اوبدانى (مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى)267/2؛ ختن نينك كارو بارلارى (خوتەننىڭ كارۇ بارلارى ، ئىش- كۇشلىرى ،)267/7؛ باغنينك كولى (باغنىڭ كۆلى)277/18؛ بورى لارنينك يولى (بۆرىلەرنىڭ يولى)270/14؛ زيلجه نينك وزنى (زىلچانىڭ ۋەزنى)277/13؛ تورم نينك مقرب لارى (تۆرەمنىڭ مۇقەررەبلەرى ، يېقىنلىرى ،)262/18؛ سنينك كونكلونك (سەنىڭ كۆڭلۈڭ)276/13؛ دل كونكول لارنينك تشويشى (دىل – كۆڭۈللەرنىڭ تەشۋىشى)290/17؛ اوزلارى نينك نسبى (ئۆزلەرىنىڭ نەسەبى)297/12؛ اولارنينك عبادت و رياضت لارى (ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرى)282/3؛اولوغ خان نينك منصب دارلارى(ئۇلۇغ خاننىڭ مەنسەبدارلارى)288/13؛ جناب اتاليق بدولت نينك عصر و زمانه لارى (جەنابى ئاتالىق بەدەۋلەتنىڭ ئەسر ۋە زامانەلەرى)281/6؛ فقرا و رعيه لارنينك رفاهيت و آسايشى (فۇقەرا ۋە

رەئىييەلەرنىڭ رەفاھىيەت ۋە ئاسايىشى)17/ 280؛ خزينەلارنينك بوى و ايسى (خەزىنەلەرنىڭ بوْي ۋە ئىسى)277/12؛ اتاليق غازى نينك كتە و زورليغى (ئاتالىق غازىينىڭ كاتتا ۋە زورلىغى)274/11؛ جناب اتاليق عاليمقام نينك التفات و اعتماد لارى (جەنابى ئاتالىق ئالىيمەقامنىڭ ئىلتىفات ۋە ئىئتىمادلارى)274/13؛ صاحب دولت نينك شك شكايت لارى (ساھىبى دەۋلەتنىڭ شەك- شىكايەتلەرى)258/6؛ اهل خردنينك دلى (ئەھلى خىرەدنىڭ ‹زىيالىيلارنىڭ› دىلى)270/12؛ زمانەنينك فترات و انقلابى (زەمانەنىڭ فەتەرات ‹ئۈزۈكچىلىك ۋاقتى› ۋە ئىنقىلابى)286/5، ۋ ب.

ئە. قوشۇمچىسىز تەكسىز بىرىكمىلەر

توزحقى (تۇز ھەققى) 258/6؛ اوز اسباب لارى (ئۆز ئەسبابلارى)18/ 257؛ كوز ياشلاى (كۆز ياشلارى)59/18؛ اوز اياغى (ئۆز ئاياغى)263/9؛ اسلام رونقى و رواجى (ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى)263/15؛ كيجه قرانكغوسى (كېچە قاراڭغۇسى)268/18؛ تونكانى كروهى (تۇنگانىي گۇرۇھى)268/17؛ اشطرفان حاكمى (ئۇشتۇرفان ھاكىمى) 268/3؛ يايدى جنكى (يايدى جەنگى) 267/1؛ سلطنت خطبەسى (سەلتەنەت خۇتبەسى)266/1؛ آدم لار حاجتى (ئادەملەر ھاجەتى)277/9؛ اتا ميرا ثى (ئاتا مىراسى)264/11؛ بيك بچه تصرفى (بېگ بەچچە تەسەررۇفى)264/12؛ كونكول قراليغى (كۆڭۈل قارالىغى)274/6؛ عاقل لار عقلى و تعقلى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى)274/6؛ حكمالار فكرى و تفكرى (ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرى)274/7؛ ختن آدم لارى (خوتەن ئادەملەرى) 275/10؛ اسلام نورى جراغى (ئىسلام نۇرى چىراغى)؛ زمانه كار حال لارى (زەمانە كار-ھاللارى)264/18؛ كاشغر كارو بارلارى (كاشغەر كارۇ

بارلارى)266/4؛ امر اطاعت رشته سى (ئه مر- ئىتائەت رىشتەسى)9 /267؛ حيرت انكشت لارى (هەيرەت ئەنگۈشتلەرى)9 / 290؛ تفكر دندان لارى (تەفەككۇر دەندانلارى) 9 / 290؛ دادالارى خذمتى (دادالار خىزمەتى)292/18؛ زمانه آدم لارى فعل اطوارى (زەمانە ئادەملەرى فئل ـ ئەتۋارى) 293/1؛ رسول الله شمع هدايتى (رەسۇلۇللاھ شەمئى هىدايەتى)326/2؛ نباتات لار كوكارماكى (نەباتاتلار كۆكەرمەكى) 281/12؛ قيامت حشركاهى (قىيامەت ھەشەر گاھى)281/2؛ يمغور ياغماغليقى (يامغۇر ياغماغلىقى)281/12؛ كوجاليق خواجه لار دولت لارى (كۇچالىق خاجەلەر دەۋلەتلەرى) 278/17، ۋ . ب.

1.1.4. ئىزافەتلەر

ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئەرەب- پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن، ئىنىقلانغۇچى سۆزى ئالدىدا، ئىنىقلىغۇچى سۆزى بولسا، كەينىدە كېلىدىغان، ئىنىقلاش- ئىنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەكسىز بىرىكمىلەر "ئىزافەت"(اضافت) دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇنداق، ئىزافەتلەر ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن ئەرەب- پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولغانلىقى، تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەنئەنىۋى تەكسىز بىرىكمىلەردىن تۈپتۈپ پەرقلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا دائىر ئاساسى قائىدىلەرنى پىششىق بىلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىزافەتلەر ئۆزلىرىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، "ئەرەبچە ئىزافەت" ۋە "پارسچە ئىزافەت" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. ئەرەبچە ئىزافەت

ئادەتتە، تەركىبىدە ئەلفلام (ال -) بولغان، يەنى بىرىكمە تەركىبىدىكى ئىنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئىنىقلىغۇچى كەلىمە ئەلفلام ئارقىلىق بىرىكىپ

كەلگەن ئىزافەت "ئەرەبچە ئىزافەت" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: "يول" مەنىسىدىكى "صراط" (سىرات) كەلىمىسى بىلەن، "تۈز، توغرا، داغدام" ئۇقۇمىدىكى "مستقيم" (مۇستەقىم) سۆزىدىن تەركىب تاپقان ئەرەبچە ئىزافەت "صراط المستقيم" شەكلىدە بولىدۇ ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىغان ئەھۋالدا، "سىراتۇلمۇستەقىم" دەپ ئوقۇلىدۇ.

ئەرەبچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەتنىڭ ئالدىدا "بى، فى، ئان (عن) ، ئىلە (الى)، ئەلە" قاتارلىق ئالدى قوشۇلغۇچى كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىكىگە، شۇنداقلا ئەلفلام بىلەن قوشۇلۇپ يېزىلىدىغان ئىنىقلىغۇچى سۆز باش ھەرپىنىڭ قەمەرىيە ھەرپى ياكى شەمسىيە ھەرپى ئىكەنلىكىگە قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز بولسا، بۇ ھالدا ئالدى بىلەن، ئىنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "- ئۇ" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئىنىقلىغۇچى سۆز قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، "امر" سۆزى بىلەن "الله" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئالدى قوشۇلغۇچىسىز ئەرەبچە ئىزافەت ئادەتتە، امرلله شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە "ئەمرۇللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئەمرى" دېگەن بولىدۇ. ("ئاللاھ" سۆزىدىكى "ھ" تاۋۇشنى يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇش مۇتلەق توغرا ئەمەس!) ئەمدى، ئەگەر بۇ ئىزافەت "بـ "(بى) دېگەن ئالدى قوشۇلغۇچى بىلەن كەلسە، بۇ ھالدا، بامرلله شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە مەزكۇر ئالدى قوشۇلغۇچى "بى" نىڭ تەسىرى بىلەن، ئەسلىدىكى "- ئۇ" تاۋۇشى "ئى" گە ئۆزگىرىپ "بىئەمرىللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن" دېگەن بولىدۇ. ئوخشاشلا، اسم بىلەن الله سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئەرەبچە ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز ئەھۋالدا، اسم الله يېزىلىپ، "ئىسمۇللاھ" دەپ

ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئىسمى" دېگەن بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئالدى قوشۇلغۇچى " بـ" بىلەن كېلىپ، بسم لله يېزىلىدىغان بولسا، " بىسمىللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن" دېگەن بولىدۇ.

ئەگەر ئەلفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولسا ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ـ ئۇ" تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ بېشىدىكى شەمسىيە ھەرپى قاتلاپ (تەكرار) ئوقۇلغان ھالدا قوشۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، "دېڭىز" مەنىسىدىكى "بحر " سۆزى بىلەن "نىجاتلىق" ئۇقۇمىدىكى "نجات" كەلىمىسى ئەلفلام ئارقىلىق بىرىكىپ، بحر النجات شەكلىدىكى ئەرەبچە ئىزافەت ھاسىل قىلسا، ئۇ "بەھرۇننەجات" دەپ ئوقۇلۇپ، ئەينەن ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

ئەگەر ئەلفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى ھەرقانداق بىر قەمەرىيە ھەرپى بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ـئۇ" تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دەسلەپ " الـ" (ئەلفلام) دىكى "لـ" (لام) ھەرپى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئەينەن قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، "قىسسىلەر، ھېكايىلەر" مەنىسىدىكى "قصصى ‹قىسەس›" سۆزى بىلەن "ئەۋلىيالار" ئۇقۇمىدىكى "انبيا" سۆزى ئەلفلام بىلەن بىرىكىپ، ئەرەبچە ئىزافەت ھاسىل قىلسا، قصصى الانبيا شەكلىدىكى بۇ ئىزافەت "قىسەس-ۇل-ئەنبىيا" دەپ ئوقۇلىدۇ. ئەگەر مەزكۇر ئەرەبچە ئىزافەتتىكى "انبيا" (ئەنبىيا) سۆزىنىڭ ئورنىدا، باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولغان "رىغوزى" كەلىمىسى بولسا، بۇ ھالدا "قصصى الرىغوزى" شەكلىدىكى بۇ ئەرەبچە ئىزافەت

ئەمدىلىكتە "قىسەس-ۇر-رابغۇزى" (رابغۇزى توپلىغان قىسسەلەر) دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مۇشۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

ئەگەر بۇ خىل ئىزافەت ئىككى كەلىمىلىك ئەمەس، بەلكى ئۈچ كەلىمىلىك بولسا، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىردىن ئارتۇق بولسا، بۇ هالدا، ئەڭ ئالدىدا كەلگەن بىرىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "- ئۇ"، ئىككىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بولسا، بىر "-ئى" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا ئەلفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆز يۇقىرىدابايان قىلىنغان قائىدە بويىچە، شەمسىيە هەرپلىك بولسا تەكرارلىنىپ، قەمەرىيە هەرپلىك بولسا، ئۆزىگە "ل-" هەرپىنى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

مەسلەن، "تىللار" مەنىسىدىكى "لغات" سۆزى بىلەن، "تۈركىي مىللەت" مەنىسىدىكى " ترک" كەلىمىسىدىن تۈزۈلگەن ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزافەت "لغات الترک" يېزىلىپ، "لۇغات- ۇت-تۈرك" ئوقۇلىدۇ ۋە "تۈركىي تىللار" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى، مەزكۇر ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزافەتنىڭ ئالدىغا "قامۇس، چوڭ لۇغەت" مەنىسىدىكى يەنە بىر ئېنىقلانغۇچى سۆز بولغان "ديوان" سۆزى قوشۇلسا، بۇ هالدا، مەزكۇر ئۈچ كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزافەت ئەمدىلىكتە "ديوان لغات الترک" شەكلىدە يېزىلىپ، "دىۋان- ۇلۇغات- ىت- تۈرك" دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "تۈركىي تىللارنىڭ قامۇسى" دېگەن بولىدۇ. دېمەك، جاهانغا مەشهۇر قامۇسىمىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئەرەبچە ئىزافەتلىك ئەسلى شەكلىنى نېمە ئۈچۈن «دىۋانى لۇغاتىل تۈرك» ئەمەس، بەلكى «دىۋانۇ لۇغاتىتتۈرك»(Di:wa:nu Lugha:tit Türk) دەپ ئوقۇيدىغانلىقىمىزنىڭ قائىدە ئاساسى مانا شۇ!

روشەنكى، بۇ خىل ئەرەبچە ئىزافەتلەرنى توغرا ئوقۇش ۋە دۇرۇس

ترانسكرىپسىيە قىلىش ئۈچۈن، ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى 28 ھەرپنىڭ ئىچىدە، "ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، ھ، و، ى" دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ "قەمەرىيە ھەرپلىرى"، "ت، ث،د،ذ،ر،ز،س،ش، ص،ض، ط،ظ، ل،ن" دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ بولسا، "شەمسىيە ھەرپلىرى" ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشىمىز بەكمۇ مۇھىم.

ئە. پارسچە ئىزافەت

ئەمدى، پارسچە ئىزافەت دېگىنىمىز بولسا، پارس تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن، تەركىبىدە ئەلفلام (الـ) بولمىغان ئىزافەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. پارسچە ئىزافەتلەردىمۇ ئوخشاشلا ئېنىقلانغۇچى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆز بولسا، كەينىدە كېلىدۇ. پارسچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ قانداق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىقىغا قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز "-ئا" سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، مەزكۇر ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر "يى" بوغۇمىنى قوشۇپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، دريا حيرت (دەريايى ھەيرەت): ھەيرانلىق دەرياسى؛ دنيا باقى (دۇنيايى باقى): مەڭگۈلۈك ئالەم؛ خدا تعالى (خۇدايىتەئالا): تەڭداشسىز ئاللاھ، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز "ئە،ئى، ئو، ئۇ" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئېنىقلانغۇچ سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر "ئى" بوغۇمى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، پرده ظلمت (پەردەئى زۇلمەت): زۇلمەت پەردىسى؛ غنچه خندان (غۇنچەئى خەندان): پورەك ئېچىلغان غۇنچە؛ سوظن (سۇئى

زەن): گۇمان، يامان كۆز بىلەن قاراش ؛ سوقصد (سۇئقەسد: سۇيىقەست)؛ طوطى دل (تۇتىئى دىل): يۈرەكنىڭ تۈتىسى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز ھەرقانداق بىر ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر "- ئى" تاۋۇشى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، گل نار (گۈلى نار): ئانار گۈلى؛ دل نار (دىلى نار): ئوت يۈرەك؛ ماه نور (ماھى نۇر): نۇرلۇق ئاي، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قەدىمي تېكىستلەردە، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن پارسچە ئىزافەتلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: مست غرق باده (مەستى غەرقى باده): رومكىغا چۆكۈپ كەتكەن مەست؛ مزرع لطف الهى (مەزرەئى لۇتفى ئىلاھى): ئاللاھنىڭ مەرھەمىتى تېرىلغان جاي، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى ئاساسىي بىلىملەرنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈش بىزنى قولىيازمىلاردىكى بۇ تۈردىكى سۆزلەرنى تونۇش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى بىلىپ ئىشلىتىش ئىمكانىغا ئىگە قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى قائىدە ئاساسىنى مىساللار ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش مۇددىئاسىدا، كىتابىمىزنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن «تارىخى ھەمىدى» ناملىق قولىيازما ئەسەرنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك بەتلىك قىسمىدا ئۇچرايدىغان ئىزافەتلەردىن تۆۋەندىكى ئۆرنەكلەرنى كۆرسىتىمىز:

∆ئەرەبچە ئىزافەتلەر:

اصحاب الكهف (ئەسھابۇل – كەھف) 15/ 346 : غار ساھابىلىرى؛ قديم الايام (قەدىمۇل – ئەييام) 346/14 : بۇرۇنقى زامان ، قەدىمكى چاغ؛

دلائل الخيرات (دەلائىلۇل – خەيرات) 289/11 : ياخشىلىق رەھبىرى؛ طالب العلم (تالىبۇل ئىلم) 283/1 : ئىلىم تەلەپكارى؛ جمال الله (جەمالۇللاھ) 2/ 290 : ئاللاھنىڭ جامالى؛ ذولاقتدار (زۇل – ئىقتىدار) 322/8 : ئىقتىدار ئىگىسى، قۇدرەت ساھىبى ؛ حاصل الكلام (ھاسىلۇل–كەلام) 269/11 : قىسقىسى، گەپنىڭ نەتىجىسى؛ عاقبت الامور (ئاقىبەتۇل – ئۇمۇر) 268/11 : ئىشنىڭ ئاقىۋىتى، ئاقىۋەتتە؛ اخرالامر (ئاخىرۇل – ئەمر) 305/9 : ئىشنىڭ ئاخىرى، نەتىجىدە؛ ماهوالواقع (ماھۇۋال – ۋاقىئ) 294/15 : يۈزبەرگەن ئەھۋال؛ فايضى الانوار (فايىزۇل ـ ئەنۋار) 272/14 : نۇر بۇلىقى، نۇرغا تويۇنغان؛ افضل الفضلا (ئەفزەلۇل – فۇزەلا) 284/8 : پازىللارنىڭ پازىلى؛ سنت رسول الله (سۈننەتۇ رەسۇلىللاھ) 2/ 326 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتى؛ اعلم العلمأ (ئەئلەمۇل – ئۇلەمائ) 8/ 284 : ئالىملارنىڭ ئالىمى ؛احادالناس (ئەھادۇن – ناس) 271/1 : ئىنسانلارنىڭ بىرى؛ ذى الحجه (زىل–ھىججە) 12/ 269 : ھەج ئېيى، قەمەرىيە يىلى 12- ئاي ؛

Δپارسچە ئىزافەتلەر :

تاريخ حميدى (تارىخى ھەمىدى) : ھەمىدى تارىخى؛ اهل خرد (ئەھلى خىرەد) 270/12 : ئەقىل ئىگىسى؛ خليفه روم (خەلىفەئى روم) 3/ 267 : رۇم خەلىپىلىكى، ئوسمانلىي ئىمپىراتورلىقى ؛خاقان چين (خاقانى چىن) 267/2 : جۇڭگو پادىشاھى، چىن خاقانى؛ پيغمبر اخرالزمان (پەيغەمبەرى ئاخىرىز – زەمان) 12/ 316 مۇھەممەد پەيغەمبەر؛ خداى قاضى الحاجات (خۇدايى قازىيىل – ھاجات) 8/ 332: ئۇلۇغ ئاللاھ ؛ امير لشكر (ئەمىرى لەشكەر) 9/ 267: قوماندان، قوشۇن باشلىقى؛ قول حق (قەۋلى ھەق) 284/1 : ئاللاھنىڭ سۆزى؛ حاكم زمان (ھاكىمى زەمان) 9/ 322: زامان ھۆكۈمدارى؛ پادشاه دوران (پادىشاھى دەۋران) 322/9: دەۋرلەر

پادىشاھى ؛ خالق كل شى ء (خالىقى كۇللە شەيئىن) 326/1 : بارلىق شەيئىنىڭ ياراتقۇچىسى؛ طر يقه قادريه (تەرىقەئى قادىرىييە) 283/17: قادىرىيە تەرىقتى ؛ حاكم ولا يت (ھاكىمى ۋىلايەت) 280/8 : ۋىلايەت ھاكىمى؛ دۆلەت ھۆكۈمدارى؛ كناه كبيره و صغيره (گۇناھى كەبىرە ۋە سەغىرە) 299/12 : چوڭ كىچىك گۇناھ ؛ راه راست (راھى راست) 299/11: توغرا يول؛ دولت عظمى (دەۋلەتى ئۇزما)299/9 : ئۇلۇغ دۆلەت؛ ضمير بيضا (زەمىرى بەيزا)326/10: ئاق كۆڭۈل، ساپ ۋىجدان؛ حديث شريف (ھەدىسى شەرىف)378/13 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى؛ حد اعتدال (ھەددى ئىئتىدال)305/6: نورمال چەك؛ پادشاه حقيقى (پادىشاھى ھەقىقى)326/4: ئاللاھ، ھەقىقى پادىشاھ ؛ يارانى عزيز شريف (يارانى ئەزىز شەرىف) 3 /260: شاراپەتلىك ئەزىز دوستلار؛ برادران عزيزلطيف (بەرادەرانى ئەزىز لەتىف) 3 /260: مەرھەمەتلىك ئەزىز بۇرادەرلەر؛ عمل صالح (ئەمەلى سالىھ)290/11: پاك ئەمگەك، لىللاھ خىزمەت؛ ديهقان اشرف (دىھقانى ئەشرەف)328/13: شەرەپلىك دىھقان؛ ياران ذوالاحترام (يارانى زۇل- ئىھتىرام)323/3: ئىھتىرام ساھىبى دوستلار؛ برادران عقيدت انجام (بەرادەرانى ئەقىدەت ئەنجام) : ئەقىدىلىك بۇرادەرلەر؛ پادشاه ظاهر (پادىشاھى زاھىر) 299/2: زاھىر(كۆزگە كۆرۈنگەن) پادىشاھ؛ حاكم مستقله (ھاكىمى مۇستەقىللە) 279/14 : مۇستەقىل ھۆكۈمدار؛ خالق بيجون (خالىقى بىچۇن) 324/10 : تەڭداشسىز ئاللاھ؛ خالق مختار (خالىقى مۇختار) 270/7 : ئۇلۇغ ئاللاھ؛ عالم بى بقا (ئالەمى بىبەقا) 271/13: يوقىلىدىغان ئالەم؛ عالم بى پايان (ئالەمى بىپايان) 338/8: پايانسىز ئالەم؛ عالم باقى (ئالەمى باقىي) 5 /275: مەڭگۈلۈك ئالەم ؛ عالم خاكدان (ئالەمى خاكدان) 282/15: يوقىلىدىغان ئالەم؛ مزار فيضى بخشيش (مەزارى فەيز بەخشىش) 337/4: پەيزلىك

پۈتمىگەن ئېتىدىغان مازار ؛ زىيارتكاه مراد بخشىش (زىيارەتگاھى مۇراد بەخشىش) 13 /337: مۇرادقا يەتكۈزىدىغان مازار ؛ زىيارتكاه كرام (زىيارەتگاھى كىرام) 337/6: ئۇلۇغ زىيارەتگاھ؛ مزارات متعالى درجات (مەزاراتى مۇتەئالىيدەرە جات) 337/14: ئالىي دەرىجىلىك مازارلار ؛ اسم شرىف (ئىسمى شەرىف) 337/15: شاراپەتلىك ئىسىم؛ مزار عاليدر جات (مەزارى ئالىيدەرە جات) 337/8: ئالىي دەرىجىلىك مازار؛ زىيارتكاه عاليجاه تبركات (زىيارەتگاھى ئالىيجاھ تەبەررۇكات) 332/11: مۇبارەك ئالىي زىيارەتگاھ؛ اهل فضل صالح (ئەھلى فەزلى سالىھ) 332/11: پالە-پەزىلەت ئىگىسى؛ خوارق عادات (خەۋارىقى ئادات) 332/13: ئادەتتىن تاشقىرى؛ مزارات عزيز عاليدره جات (مەزاراتى ئەزىز ئالىيدەرە جات) 332/10: ئالىي مازارلار ؛

1.2. پېئىللىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، پېئىللىق بىرىكمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى "ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر"، "سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر"، "رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر" ۋە "ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" ھەققىدە مىساللىق قىسقا چۈشەنچە بېرىمىز.

1.2.1. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر

ئادەتتە، بىر ھەرىكەتنىڭ ئىسمى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە "ئىسىمداشلىق بىرىكمە" بولىدۇ. كىتابىمىزغا بېرىلگەن ئۆرنەك ئوقۇشلۇقتا، تۆۋەندىكىدەك ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر ئۇچرايدۇ :

آيم لارنى اليب جيقماق (ئايىملارنى ئالىپ چىقماق) 267/8؛ اياغ لارنى قويماق (ئاياغلارنى قويماق) 275/1؛ عنايت نامەنى كورماك (ئىنايەتنامەنى كۆرمەك) 272/2؛ قدوق قعرى كا توشماك (قۇدۇق قەئرىگە

تۇشمەك) 275/2؛ عنايت نامه بارماق (ئىنايەت نامە بارماق) 272/4؛ اسلام شريف اجماق(ئىسلامى شەرىف ئاچماق) 294/6؛ قلنج چافماق (قىلىنچ چافماق) 294/6؛ اوز يورت لاريغه كتماك (ئۆز يۇرتلارىغا كەتمەك) 295/19؛ ات قويوب اتاماق (ئات قويۇپ ئاتاماق) 362/15؛ وسيله تبرك ايزداماك (ۋەسلەئى تەبەررۇك ئىزدەمەك) 378/13؛ يادكارو نمونه قويماق (يادىگار ۋە نەمۇنە قويماق) 373/7؛ اولوغ بيلماك (ئۇلۇغ بىلمەك) 373/10؛ سلطان امير بولماق (سۇلتان — ئەمىر بولماق) 298/18؛ اباد و معمور اولماق (ئاباد ۋە مەئمۇر ئولماق) 320/13؛ اوبدان اولماغ (ئوبدان ئولماغ) 320/14؛ جاى مقاميغه اليب كيلماك (جاي- مەقامىغا ئالىپ كېلمەك) 311/11؛ غنى و توانكير بولماق (غەنىي ۋە تەۋانگىر بولماق) 320/13؛ حج كه بارماق (هەجگە بارماق) 349/3؛ ورق ايجره مندرج ايتماك (ۋەرەق ئىچرە مۇندەرىج ئېتمەك) 298/15؛ ير يوزى دا يورماك (يەر يۈزىدە يۈرمەك) 300/11؛ غضب يتكورماك (غەزەب يەتكۈرمەك) 325/15؛ جسدلارينى كويدورماك (جەسەدلەرىنى كۆيدۈرمەك) 307/18؛ ايشخانه قيلماق (ئىشخانە قىلماق) 272/9؛ برنى اون قيلماق (بىرنى ئون قىلماق) 290/18؛ اوى كا كيرماك (ئۆيگە كىرمەك)289/14؛ مانكدور ماق اوجون (ماڭدۇرماق ئۈچۈن) 360/14؛ بيان غه كيلتورماك (بەيانغا كېلتۈرمەك) 297/7؛ اوروشماقغه طيار بول- (ئۇرۇشماقغا تەييار بول-) 265 /10؛

1.2.2. سۆ پەتداشلىق بىرىكمىلەر

بىر سۆپەتداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلانغان بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە ئادەتتە ”سۆپەتداشلىق بىرىكمە“ دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل سۆپەتداشلىق بىرىكمىلەر بىرىكمە گەۋدىسى بويىچە، ئىسىم ياكى سۆپەت رولىدا كەلگەن ئەھۋال كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

∆ سۆپەتداشلىق بىرىكمە ئىسىم رولىدا كەلگەن ئەھۋال :

نياز بيك نينك قاجقاني نى بيليب (نىياز بېگنىڭ قاچقانىنى بىلىپ) 266/14؛ آرام الغان دين سونك (ئارام ئالغاندىن سوڭ) 276/8؛ اليب بارغاندين كين (ئالىپ بارغاندىن كەيىن) 288/11؛ كاشغرغه بارغانيدا (كاشغەرغە بارغانىدا) 288/18؛ كلتوروب بر كاندين سونك (كەلتۈرۈپ بەرگەندىن سوڭ) 288/12؛جريك لارى كلكاني نى انكلاب (چەرىكلەرى كەلگەننى ئاڭلاپ)288/13؛ غايب بولغان لاريني (غايىب بولغانلارىنى) 355/5؛ منصبني آلغاني (مەنسەبنى ئالغانى) 319/12؛ اوزلارى كا اولوغ قيلغاني (ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى) 305/15؛ اغير كلكاني (ئاغىر كەلگەنى) 347/12؛ ذكر بولغاني اوشبودور (زىكر بولغانى ئۇشبۇدۇر) 347/2؛ اسلام شريف غه داخل اولغانلارى (ئىسلامى شەرىفغە داخىل ئولغانلارى)359/8؛ شمال بولغانيدا (شامال بولغانىدا) 387/10؛ شهادت ليك درجه لاريني تافغانلارى (شەھادەتلىك دەرەجەلەرىنى تافغانلارى) 336/10؛ طواف قيلغانلارى (تەۋاف قىلغانلارى) 350/11، ۋ ب.

∆ سۆپەتداشلىق بىرىكمە سۆپەت ئورنىدا كەلگەن ئەھۋال :

اوزلارى الغان خاتون نى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى)257/4؛ جوره كان كهنه اوستخوانلار (چۆرەگەن كوهنا ئۇستىخانلار) 258/15؛ عملى كا نصب اتيلكان ملا (ئەمەلگە نەسب ئەتىلگەن موللا) 285/10؛ بيلكان و كوركان رقعه (بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئە) 358/15؛ لاسه و چابه ديكان ولايت لار (لاسا ۋە چابا دېگەن ۋىلايەتلەر) 388/2؛ عمر كجوركان حضرت آدم (ئۆمر كەچۈرگەن ھەزرەتى ئادەم) 390/4؛ خبر بركان حكم (خەبەر بەرگەن ھۆكىم) 383/2؛ باج فلى بركان آدم (باج فۇلى بەرگەن ئادەم) 312/14؛ اولوغ خان غه انكلانغان بر داچن (ئۇلۇغ خانغا ئاڭلانغان بىر

داچەن) 314/10؛ يتميش دين اشقان چاغ (يەتمىشدىن ئاشقان چاغ) 394/6؛ كوزيكا ايلماغان اروسيّه (كۆزىگە ئىلماغان ئورۇسىيىيە) 317/15؛ اليب بارغان التون كموش (ئالىپ بارغان ئالتۇن- كۈمۈش) 276/6؛ قوغلاب بارغان قوملوق (قوغلاپ بارغان قۇملۇق) 275/18؛ توز بركان اولوغونكغا (تۈز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا) 266/14؛ جمع قيلغان فل (جەمئ قىلغان فۇل) 319/12؛ روز نامه غه الغوديك نرسه (روزنامە غە ئالغۇدېك نەرسە) 359/2؛ عقيده قيلغوجى تورت مذهب (ئەقىدە قىلغۇچى تۆرت مەزھەب) 374/13؛ عدل كوركوزادورغان يردا (ئەدل كۆرگۈزەدۇرغان يەردە)321/15؛ اباد قيلادورغان مدّعا (ئاباد قىلادۇرغان مۇددەئا) 392/4؛ خان امبان بيلادورغان زمين (خان ئامبان بىلە دۇرغان زەمىن) 318/13، ۋ ب .

1.2.3. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

بىر رەۋىشداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەرنى ئۆز نۆۋىتىدە "پ" رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر، "غاچ" رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر ۋە "غالى" رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر دېگەندەك تۈرلەر بويىچە كۆرستىشكە بولىدۇ.

∆ "پ " رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

يول باشلاب (يول باشلاپ) 274/15؛ سهل جاغلاب (سەھل چاغلاپ)281/1؛ كتەكيجيك اوقوب (كاتتا- كىچىك ئوقۇپ) 304/3؛ ايكين لارى چوروب (ئىگىنلەرى چۈرۈپ) 367/10؛ وقف اوقاف لاريدين يب ايجيب (ۋەقف- ئەۋقافلارىدىن يەپ- ئىچىپ) 349/9؛ خطكا يازيب (خەتكە يازىپ) 288/14؛ اوت ياقيب(ئوت ياقىپ) 389/12؛ اسماندين قار و يمغور و موزلار ياغيب (ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۇزلار ياغىپ) 391/13؛ انديشه يانكيلانيب (ئەندىشە ياڭىلانىپ) 261/9؛

...ن و منور قيليب (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قلىپ) 394/15؛ كم و نقصان ...يني يافيب (كەم ۋە نۇقسانلارنى يافىپ) 394/5؛ قول لارينى يابيب (قوللارىنى يايىپ) 368/15؛ تونكانى لار قاجيب (تۇنگانىيلار قاچىپ) 391/11؛ قوملوقدا هاريب (قۇملۇقدا ھارىپ) 267/13؛ يتميش دين اشيب (يەتمىشتىن ئاشىپ) 393/5؛ قوم باسيب (قۇم باسىپ) 387/13؛ كوجوب باريب (كۆچۈپ بارىپ) 391/6؛ شهياردين قوزغاليب (شاھياردىن قوزغالىپ) 293/7؛ محنت لارنى چكيب (مېھنەتلەرنى چەكىپ) 391/13؛ عذرلار ايتيب (ئۆزۈرلەر ئەيتىپ)289/3؛هفته اون كون دا بر كليب (ھەفتە ئون كۈندە بىر كەلىپ) 391/6؛ تاريخ چەنى جمع اتيب (تارىخچەنى جەمئ ئەتىپ) 6 /394؛ تعليم بريب (تەئلىم بەرىپ)392/14؛ زمره سيكا داخل اولوب (زۇمرەسىگە داخىل ئولۇپ) 392/14؛ تارتيق پيشەكش لاريدين اشوروب (تارتىق – پېشكەشلەرىدىن ئاشۇرۇپ) 272/11؛ عراق شراب لاردا يوب كوروب (ئەراق- شارابلاردا يۇيۇپ كۆرۈپ)279/12؛ فعل خوى لاريغه واقف بولوب (فىئل – خۇيلارىغا ۋاقىف بولۇپ) 358/14؛ دريادين اوتوب(دەريادىن ئۆتۈپ) 392/11؛ احترام قيلغانلارينى كوروب (ئىھتىرام قىلغانلارنى كۆرۈپ) 349/14؛ سكيز ييك لارنى اولتوروب (سەككىز بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ) 305/14؛ اق اويلوك قيليب كوجوروب(ئاقئۆيلۈك قىلىپ كۆچۈرۈپ) 295/16؛ كماليغه يتكوروب (كەمالىغا يەتكۈرۈپ) 331/5، ۋ ب.

∆ بولۇشسىز "پ " رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر :

حق سوزنى يافماى (ھەق سۆزنى يافماي) 334/6؛ مضمونى غه نظر سالماي (مەزمۇنىغا نەزەر سالماي) 352/14؛ اختيارلار يميزغه قويماى(ئىختىيارلىرىمىزغا قويماي)305/15؛ رفاهيتى و اسايشى حاصل اولماى (رەفاھىيىتى ۋە ئاسايىشى ھاسىل ئولماي) 259/6؛ التە اى غه

قالماى (ئالته ئايغا قالماي) 258/9؛ امر فرمان لاريدين جيقماي (ئەمر-فەرمانلاردىن چىقماي) 308/14؛ اوز حمايت لاريغه الماى (ئۆز هما يەتلەرىغا ئالماي) 280/15؛ امان برماى (ئەمان بەرمەي) 280/17؛ غضب سياست كوركوزماى (غەزەب – سياسەت كۆرگۈزمەي) 259/4؛ كشى لارغه بيلدورماى (كىشلەرغه بىلدۈرمەي) 260/10؛ جريك لار بيلماى (چەرىكلەر بىلمەي) 289/2؛ ايلەغه كيرماى (ئىلەغه كىرمەي) 295/13؛ عمر نى غنيمت كورماى(ئۆمرنى غەنىمەت كۆرمەي) 393/4؛ عمر كرانمايه قدرقيمتى نى بيلماى (ئۆمرى گىرانمايه قەدر- قىيمەتىنى بىلمەي) 393/4؛ جاى منزلى يوتكاتماى (جاي مەنزىلى يۆتكەتمەي) 279/11؛ ۋ ب.

△ "غاچ " لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمەلەر

غضب قوم لارى نازل بولغاچ (غەزەب قۇملارى نازىل بولغاچ) 392/5؛ تعبيت قيلغاچ (تەئبىيەت قىلغاچ) 332/4؛ تورت كونلوك يول نى بر كون دا باسيب بارغاچ (تۆرت گۈنلۈك يولنى بىر گۈندە باسىپ بارغاچ) 267/13؛ خبرلارى مسموع اولغاچ (خەبەرلەرى مەسمۇئ ئولغاچ) 268/15؛ تافشوروب بركاچ (تاپشۇرۇپ بەرگەچ) 286/8؛ عاجز كلكاچ (ئاجىز كەلگەچ) 308/10؛ خان ليق نشان عا ليشان صافى كوركاچ (خانلىق نىشانى ئالىيشانى سافى كۆرگەچ) 351/14؛ عمر اوتكاركاچ (ئۆمر ئۆتكەرگەچ) 363/8؛ كماليغه يتكوركاچ (كەمالىغا يەتكۈرگەچ) 332/7، ۋ ب.

△ "غالى" لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمەلەر

ساج الغالى توردى(ساچ ئالغالى تۇردى)317/9؛ تسليم قيلغالى (تەسلىم قىلغالى) 362/14؛ جان نى الغالى توردى (جاننى ئالغالى تۇردى)317/10؛ جاى مكان بولغالى توردى (جاي – مەكان بولغالى تۇردى) 308/10؛ ظهورغه كلكالى توردى (زۇهۇرغا كەلگەلى

تۇردى)324/1؛ ايزدا كالى آدم بويوروب (ئىزدەگەلى ئادەم بۇيۇرۇپ)
314/4؛ بارمايمن ديكالى بولمادى (بارمايمەن دېگەلى بولمادى)288/16؛
تغيير بر كالى بولمايدور (تەغيىر بەرگەلى بولمايدۇر) 375/1؛ تولا صرف
ايتكالى بولمايدور (تولا سەرف ئېتكەلى بولمايدۇر)315/6، ۋ. ب.

1.2.4. ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر

بىر پۈتۈن ھەرىكەتنى ئىپادىلەش مۇددىئاسىدا، بىر ياردەمچى پېئىل بىلەن بىر ئىسىم ياكى يەنە بىر پېئىل ئاملىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە ئادەتتە "ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمە" بولىدۇ. بۇ خىل ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەرنى كونكرېت تۈزۈلۈشىگە قاراپ "بىر ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر"، "بىرقانچە ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" ۋە "ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىل ئاملىدىن تۈزۈلگەن ياردەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

∆ بىر ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر

مكر بيلان ال- (مكر بىلەن ئال-) ز/349؛ اويقوغه بار- (ئۇيقۇغا بار-)340/12؛ تعليم بر- (تەئلىم بەر-) 392/14؛ نسبت بر- (نىسبەت بەر- : باغلىماق، مۇناسىۋەتلەشتۈرمەك) 328/4؛ رو بر- (رو بەر- : يۈز بەرمەك)336/5؛ ارايش بر- (ئارايىش بەر- : ياساپ جابدۇماق، زىننەتلىمەك) 328/7؛ ادا بول- (ئادا بول- : ئورۇنلىماق) 331/8؛ بيكار بول- (بىكار بول- : بوشىنىپ كەتمەك) 341/3؛ بيدار بول- (بىدار بول- : ئويغانماق) 340/14؛ حاضر بول- (ھازىر بول-: تەييار بولماق) 341/4؛ ميسر بول- (مۇيەسسەر بول-) 342/3؛ جمع بول- (جەمئ بول-) 345/4؛ اويدان بول- (ئوبدان بول-) 346/10؛ فريشان بول- (فەرىشان بول-) 341/5؛ معلوم بول- (مەئلۇم بول-) 339/11؛ مذكور بول- (مەزكۇر بول- :

بايان قىلىنماق) 12/ 345؛ مشرف بول- (مۇشەررەف بول-)12 /338؛ پايە بيلان جيق- (پايە بىلەن چىق-: پەلەمپەي بىلەن چىقماق)6 /349؛ اوستيكا ايبار- (ئۈستىگە ئىبەر-) 3 /338؛ خطاب ايت- (خىتاب ئېيت-) 340/15؛ صحبت ايت- (سۆھبەت ئېيت-) 341/11؛ درج ايت- (دەرج ئېيت- : كىرگۈزمەك، ئىچىگە ئالماق)328/7؛ منظم ايت- (مۇنەززەم ئېيت- : قوشماق، بىرلەشتۈرمەك) 342/12؛ ملحق ايت- (مۇلھەق ئېيت- : قوشماق، ئارتتۇرماق)347/6؛ بيان ايلا- (بەيان ئەيلە-)358/15؛ همراه ايلا- (ھەمراھ ئەيلە-)343/12؛ عمر كجور- (ئۆمر كەچۈر- : ياشىماق، ھايات كۆچۈرمەك)390/4؛ ظهورغە كل- (زۇھۇرغا كەل-: بارلىققا كەلمەك)340/7؛ قاتارى كل- (قاتارى كەل-: نۆۋىتى كەلمەك)341/6؛ هديەلار بيلان كل- (ھەدىيىلەر بىلەن كەل-)348/11؛ بيكارغەكت- (بىكارغا كەت-)335/5؛ جرءت قيل- (جۈرئەت قىل-)328/9؛ بنا قيل- (بىنا قىل-)392/15؛ مكان قيل- (مەكان قىل-)340/4؛ معلوم قيل- (مەئلۇم قىل-)358/15؛ تعداد قيل- (تەئداد قىل-: سانىماق)387/7؛ بى ادب ليك قيل- (بىئەدەبلىك قىل-)342/8؛ مانند قيل- (مانەند قىل-: ئوخشاتماق)341/15؛ توصيف قيل- (تەۋسىف قىل-: تەرىپلىمەك)342/1؛ آباد قيل- (ئاباد قىل-:)342/13؛ قتل عام قيل- (قەتلىئام قىل-)342/9؛ حبس قيل- (ھەبس قىل-: تۇرمىغا ئالماق، تۇتقۇن قىلماق)334/14؛ منع قيل- (مەنئ قىل-: چەكلىمەك)349/15؛ مرحمت قيل- (مەرھەمەت قىل-: ئىلتىپات قىلماق، ياخشىلىق قىلماق)341/9؛ زيارت قيل- (زىيارەت قىل-)346/9؛ ذكر قيل- (زىكر قىل-)337/7؛ دفن قيل- (دەفن قىل-)343/6؛ تريلغو قيل- (تارىلغۇ قىل-: تېرىقچىلىق قىلماق)388/9؛ دفن قيلين- (دەفن قىلىن-)341/14؛ ؛ جرءت قيلين- (جۈرئەت قىلىن-)339/13؛ زيادت قيل- (زىيادەت قىل-: ئاشۇرماق، موللاشتۇرماق)347/6؛ جمع قيل- (جەمئ

قىل-)327/13؛ تصرف قيل- (تەسەررۇف قىل-)342/15؛ صيد قيل- (سەيد قىل: ئوۋلىماق)388/10؛ ملا حظه قيل- ((مۇلاھەزە قىل-)339/11؛ مشرف قيل- (مۇشەررەف قىل-)338/11؛ عنايت قيل- (ئىنايەت قىل-)382/3؛ تصديق قيل- (تەسدىق قىل-: قوشۇلماق)361/9؛ سكونت قيل- (سۈكۈنەت قىل-: ئولتۇراقلاشماق)349/8؛ تصغير قيل- (تەسغىر قىل-: كىچىكلەتمەك)347/7؛ كيجيك قيل- (كىچىك قىل-)347/8؛ اخلاصى قيل- (ئىخلاس قىل-)348/7؛ حكومت قيل- (هۆكۈمەت قىل-: هاكىمىيەت يۈرگۈزمەك، هاكىملىق قىلماق)335/15؛ كفايه قيل- (كىفايە قىل-)346/9؛ اوبدان كور- (ئوبدان كۆر-: ياخشى كۆرمەك)382/1؛ شفا تاف- (شىفا تاپ-: كېسەلدىن ياخشىلانماق)390/3؛ ذكر تاف- (زىكر تاپ-: بايان قىلىنماق)337/3؛ آدم بويور- ئادەم بۇيۇر- (ئادەم بۇيرىماق)341/4؛ خبر تاف- (خەبەر تاپ-: خەۋەردار بولماق)339/9؛ دفن تاف- (دەفن تاپ-: دەپنە قىلىنماق)338/5؛ هلاكت كا يت- (هەلاكەتكە يەت-: هالاك بولماق)335/14؛ شهادت غه يتكور- (شەهادەتغە يەتكۈر-:شەهىدلىك دەرىجىسىگە ئېرىشتۈرمەك)335/6، ۋ.ب.

Δ بىردىن ئارتۇق ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر:

جاى مكان بر- (جاي- مەكان بەر-)382/1؛ تاتليغ و شيرين بول- (تاتلىغ ۋە شىرىن بول-)344/7؛ حجت و سند و دليل بول- (هۆججەت ۋە سەنەد ۋە دەلىل بول-)361/9؛ معلوم و مفهوم بول- (مەئلۇم ۋە مەفهۇم بول-)382/7؛ دعا و فاتحه غه سبب و باعث بول- (دۇئا ۋە فاتىھەغە سەبەب ۋەبائىس بول-)391/1؛ عزت و حرمت قيل- (ئىززەت ۋە هۆرمەت قىل-)350/8؛ عزت و احترام قيل- (ئىززەت ۋە ئىھتىرام قىل-)349/14؛ سند و حجت قيل- (سەنەد ۋە هۆججەت قىل-)350/5؛ تحسين آفرين لار قيل-

(تەھسىن- ئافەرىنلەر قىل-)286/11؛ عنايت شاهانه و التفات خسروانه قيل- (ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىل-)350/10؛ تعظيم و تكريم قيل- (تەئزىم ۋە تەكرىم قىل-: ئۇلۇغلىماق، ھۆرمەتلىمەك)377/1؛ اوغورلوق و قمار بازليق قيل- (ئوغۇرلۇق ۋە قىماربازلىق قىل-)381/13؛ روشن و منور قيل- (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىل-: يورۇتماق، نۇرلۇق قىلماق)394/15؛ طعمه و لقمه قيل- (تۆئمە ۋە لوقما قىل-: يېمەك، ئوزۇق قىلماق)388/10؛ ضلالت و كمراهليق غه توش- (زەلالەت ۋە گۇمراھلىققا تۈش-: ئازغۇنلۇققا گىرىپتار بولماق، گۇناھلىق يولغا ماڭماق)382/13؛ كم و نقصان لارينى ياف- (كەم ۋە نۇقسانلارىنى ياپ-: كەمچىلىكلىرىنى يوشۇرماق)394/5، ۋ ب.

∆ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىل ئاملىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمىلەر:

اشيب قال- (ئاشىپ قال-)331/8؛ اليب بار- (ئالىپ بار)392/7؛ اليب كل- (ئالىپ كەل-)391/1؛ اليب كت- (ئالىپ كەت-)389/4؛ اليب جيق- (ئالىپ چىق-)339/15؛ ايزداب تاف- (ئىزدەپ تاپ-)389/8؛ توختاب تور- (توختاپ تۇر-)389/4؛ كوكلاب تور- (كۆكلەپ تۇر-)343/15؛ حكومت قيليب اوت- (ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆت-)348/2؛ مهر باسيب بر- (مۆھر باسىپ بەر-)361/9؛ اجيليب قال- (ئاچىلىپ قال-: ئېچىلىپ قالماق، ئاشكارا بولۇپ قالماق)387/11؛ سوراب بيليب كت- (سوراپ بىلىپ كەت-)390/7؛ تريلغو قيليب اولتور- (تارىلغۇ قىلىپ ئولتۇر-)392/1؛ باريب اولتور- (بارىپ ئولتۇر-)340/5؛ آدم كوجوروب اليب كليب اولتورغوز- (ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇز-)347/10؛ تبركا اليب كت- (تەبەررۇكەن ئالىپ كەت-)344/9؛ خطاب قيليب اية - (خىتاب قىلىپ ئەيت-)341/1؛ بيلينيب تور- (بىلىنىپ تۇر-)339/6؛ قاجيب جيقيب كت- (قاچىپ چىقىپ كەت-)341/4؛ ايكين اياغ قيليب كي- (ئىگىن-

تاياغ قىلىپ كەي-) 389/14؛ سچك يوقوب قال- (سەچەك يۇقۇپ
قال) 390/13؛ اليب كيركان بول- (ئالىپ كىرگەن بول-) 260/8؛ تعليم
بىركان بول- (تەئلىم بەرگەن بول-) 349/2؛ دیب نقل قيل- (دېپ نەقل
قىل) 388/3؛ دیب خيال قيل- (دېپ خەيال قىل-) 340/12؛ دیب فرمايش
قيل (دېپ فەرمايىش قىل-) 358/14؛ فراموش بولوب كت- (فەرامۇش بولۇپ
كەت) 341/12؛ زيارت قيليب ياذ- (زىيارەت قىلىپ ياذ-) 348/12؛
تارقاتيب ايتـ - (تارقاتىپ ئېيت-) 342/10؛ یب ايجيب كون آل-
(يەپ-ئىچىپ گۈن ئال-) 349/9؛ دیب نقل و حكايت قيل- (دېپ نەقل ۋە
ھكايەت قىل-) 377/4؛ دیب نقل و ذکر قيل- (دېپ نەقل ۋە زىكر
قىل) 387/11؛ كورانيب تور- (كۆرەنىپ تۇر-) 339/6؛ قيليب كور-
(قىلىپ كۆر-) 399/11؛ اوتوب كل- (ئۆتۈپ كەل-) 338/14؛ فوتوب قوي-
(فۇتۇپ قوي-) 339/10، ۋ.ب.

§2. جۈملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشىگە، جۈملە خەۋىرىنىڭ تۈرىگە، جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا، شۇنداقلا جۈملە بىلدۈرگەن ئۇقۇمغا قاراپ، ئوخشاشمىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

2.1. تۈزۈلۈشىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

ئا. ئاددىي جۈملىلەر

تەركىبىدە، پەقەت بىرلا خەۋەر بولغان، شۇنداقلا بارلىق ئېلېمېنتلىرى بىلەن پەقەت بىرلا ھۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان جۈملە ئادەتتە "ئاددىي جۈملە" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن :

اوزلارى الغان خاتون نى بولك كشى الالماس ايدى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئېدى : ياقۇپ بېگ ئېلىپ قويۇۋەتكەن

خوتۇننى باشقا ئادەم ئالالمايتى). 257/4؛

سوراغوجى تبسّم لار قيلب خوش بولوب كتيب دور (سوراغۇچى تەبەسسۇملار قىلىپ، خۇش بولۇپ كەتىپدۇر : سورىغۇچى خۇشال بولۇپ، كۈلۈپ كېتىپتۇ). 258/9؛

آچ ليق دردىدىن اولكان ايدى (ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئېدى) 258/19؛

اوچ عابدنى كوردى (ئۈچ ئابىدنى كۆردى : ئۈچ ئىنساننى كۆردى) 258/19؛

اوچونجى كونى بيك بجەيتيب كلدى (ئۈچۈنچى گۈنى بېگ بەچچە يەتىپ كەلدى) 8/ 260؛

تونكانى داخولار هم كورلاغه جيقان ايدى (تۈنگانىي داخۇلار ھەم كورلاغا چىققان ئېدى : تۈڭگانىي داخۇلارمۇ كورلاغا كەلگەن ئىدى) 19/ 260؛

بو اندا كورلانى داخوغه تافشوردى (بۇ ئاندا، كورلانى داخۇغا تاپشۇردى) 260/19؛

اقسولوق كوجى وانك ليق نينك اوغلى اخوند نياز بيك نى تونكجى تيلماج و يساولباشى قيليب بردى (ئاقسۇلۇق گوجى ۋاڭلىقنىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بېگنى تۇڭچى ــ تىلماچ ۋە ياساۋۇلباشى قىلىپ بەردى : ئاقسۇنىڭ ئالىي ۋاڭىنىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بېگنى تەرجىمان ھەم قوغدىغۇچىلار باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى) 260/20؛

يته شهر ديكانلارى كاشغر ياركند ختن اقسو كوجا اوشطرفان و كهنه طرفاندور (يەتە شەھر دېگەنلەرى كاشغەر، ياركەند، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇشتۇرفان ۋە كوهنا تۇرفاندۇر). 327/3؛

خاقان اهلى بو يته شهرنى نن لو باچنك ديدورلار (خاقان ئەھلى بۇ يەتە شەھرنى "نەنلۇ باچەڭ" ‹جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر› دەيدۇرلار). 327/4؛ۋ. ب.

ئە. قوشما جۈملىلەر

ئادەتتە بىر باش جۈملە ۋە بۇ باش جۈملىنىڭ ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنىسىنى تولۇقلايدىغان بىر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندا جۈملىدىن تەركىب تاپقان جۈملە "قوشما جۈملە" بولىدۇ (بەزەن گرامماتىكا كىتابلىرىدا، بۇ ئۇقۇم "مۇرەككەپ جۈملە" دەپمۇ ئاتالماقتا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، قوشما جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن "شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملە" ۋە "ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە" دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1- شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە، باش جۈملە ئۆزى ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنانى مۇئەييەن بىر شەرت جۈملىنىڭ تولۇقلىشى بىلەن تاماملىغان بولىدۇ. جۈملە تەھلىلىدە، شەرت بېقىندى جۈملە ئادەتتە، باش جۈملىنىڭ ھالىتى بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اکر پادشاه اسلام بولسه‌لار حق لاریغه دعا قیلماق اظهر من الشمس دورلار (ئەگەر پادىشاھى ئىسلام بولسالار، ھەقلەرىغە دۇئا قىلماق ئەزھەرۇ مىنەش-شەمسدۇرلار : ئەگەر ئۇلار مۇسۇلمان پادىشاھ بولسا، ھەققىگە دۇئا قىلىش ئاسماندا پارلاپ تۇرغان قۇياش كەبى تەبىئىي ئىشتۇر) 309/7؛

اکر یورت سورایدورغان مدعالاری بولساله‌ر ایدی فقرا رعیه‌لارغه بو قسم ظلم نی روا و جایز کورماس ایدی (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئىدى، فۇقەرا- رەئىييەلەرغە بۇ قىسم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئىدى : ئەگەر يۇرت سورايدىغان مۇددىئالىرى بولسا ئىدى، پۇقرا -ئاۋاملارغا مۇنچىۋالا زۇلۇم قىلمىغان بولاتتى) 15/ 308؛

خواه‌لاسه امرا پانصد یکیت لارغه انعام قیلور ایدی (خاھلاسا، ئۇمەرائ، پانسەد، يىگىتلەرغە ئىنئام قىلۇر ئىدى : خاھلىسا، كوماندىر- ئوفىتسېرلەرگە

ئىنئام قىلاتتى) 257/5؛

اکر باغجی لارنینك قویروق اوستیکا قویغان تیکانلاری بولماسه ایردی باغ نینك میوه لارینی اوغری لاردین ساقلاماقلاری متعسر بولور ایردی (ئەگەر باغچىلەرنىڭ قۇيرۇق ئۈستىگە قويغان تىكەنلەرى بولماسا ئېردى، باغنىڭ مېۋەلەرنى ئوغرىلەردىن ساقلاماقلارى مۇتەئەسسىر بولۇر ئېردى : ئەگەر باغۋەنلەرنىڭ چۆرە تاملار ئۈستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى تەس بولاتتى). 309/11؛

اکر قویجی لارنینك ایتلاری بولماسه ایردی قوی لارینی بوری لاردین محافظت قیلماقی متعذر بولور ایردی (ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلەرى بولماسا ئېردى، قويلارنى بۆرىلەردىن مۇھافەزەت قىلماقى مۇتەئەززىر بولۇر ئېردى : ئەگەر قوي باققۇچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلىرىنى بۆرىلەردىن مۇھاپىزەت قىلىشى مۇشكۈل بولاتتى) 309/10؛

2- ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

بىر بېقىندا جۈملىنىڭ تۈرلۈك ۋەزىپە ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باش جۈملىنىڭ ئىچىدە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى بىلەن شەكىللەنگەن قوشما جۈملە "ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ ناھايىتىمۇ كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

معتبر کتاب لاردا دریای آمونینك بو طرفیکا صحابه عظام لاردین اوتکان ایماس دیب ذکر قیلیب دور (مۆئتەبەر كىتابلاردا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەفىگە سەھابەئى ئىزاملاردىن ئۆتكەن ئېمەس دېپ زىكر قىلىپدۇر : ئىناۋەتلىك تارىخ كىتابلىرىدا، ئۇلۇغ ساھابىلار (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەمسۆھبەتلىرى) دىن ھېچكىم ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتكەن ئەمەس، دەپ بايان قىلىنغان) 338/15؛

بو منصب دارلار هم شهر شهرغه کیریب یمان ادم لار بولسه بیزغه جیقاریب برینکلار عبرت اوجون تیغ سیاستدین اوتکارا میز دیب سیاسةً یارلیغ قیلدی (بۇ مەنسەبدارلار هەم شەهر- شەهرغە كىرىپ، "يامان ئادەملەر بولسا، بىزغە چىقارىپ بەرىڭلار، ئىبرەت ئۈچۈن، تىغى سىياسەتتىن ئۆتكەرەمىز" دېپ، سىياسەتەن يارلىغ قىلدى : بۇ مەنسەپدارلارمۇ شەھەر-شەھەرگە كىرىپ، "يامان ئادەملەر بولسا، بىزگە تاپشۇرۇپ بىرىڭلار، ئىبرەت ئۈچۈن، كاللىسىنى ئالىمىز" دەپ، ھەيۋىلىك ‹قورقاق سالىدىغان› پەرمان قىلدى) 303/15؛

احمد وانك بیکیم نی بیزلارغه جونك بولوب برسه لا دیسه من اولوغ خان نینك التفاتی غه یتکان اولوغ بولمایمن دیسه تولا ادم لار جوماقداب اولتوروب قویوب دور (ئەھمەد ۋاڭ بېگىمنى "بىزلەرغە چوڭ بولۇپ بەرسەلە" دېسە، "مەن ئۇلۇغ خاننىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن" دېسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئۆلتۈرۈپ قويۇپدۇر : ئەھمەد ۋاڭ بېگىمنى : "بىزگە باشلىق بولۇپ بەرسلە" دېسە، "مەن ئۇلۇغ خاننىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن، شۇڭا سىلەر ئىسيانچىلارغا، باشلىق بولمايمەن" دېگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر چوماق بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرىۋېتىپتۇ) 305/12؛

اقسونینك امبانی مونی انکلاب من اقرار بولماغین دیسام نیمه اوجون اقرار بولدونك دیب کایب ایکی جینك لیق فلاق داسکسن تیاق اوردی (ئاقسۇنىڭ ئامبانى مۇنى ئاڭلاپ، "مەن ئىقرار بولماغىن دېسەم نېمە ئۈچۈن ئىقرار بولدۇڭ" دېپ كايىپ، ئىكى جىڭلىق فەلاقدا سەكسەن تاياق ئۇردى : ئاقسۇنىڭ ئامبىلى بۇنى ئاڭلاپ، "مەن ئىقرار بولمىغىن دېسەم، نېمە ئۈچۈن ئىقرار بولدۇڭ" دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاق بىلەن سەكسەن دەررە ئۇردى) 311/16؛

مذ كور اقساقال كاشغرداكى اولوغيم غەمعلوم قيليب اندين كين توز باجينى اليب برايديب حكوم خط نى كاشغرداكى جونك اقساقالى غه ايباريب دور (مەزكۇر ئاقساقال : "كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن كەيىن تۇز باجىنى ئالىپ بەرەي" دېپ، ھۆكۈم خەتنى كاشغەردەكى چوڭ ئاقساقالغا ئىبەرىپدۇر)310/18؛

بر مينك التە تنكە التەفل الغانيدا اولوغ خان بو توغرادين كايب دور ديب انكلانيب موندين زيادە فل الينمادى ديكانيمدا قولونك دا بو فل حاضر بارمۇ ديب سورادى (بىرمىڭ ئالتە تەنگە ئالتە فۇل ئالغاندا، "ئۇلۇغ خان بۇ توغرادىن كايىبدۇر" دېپ ئاڭلانىپ، مۇندىن زىيادە فۇل ئالىنمادى، دېگەنىمدە، "قولۇڭدا بۇ فۇل ھازىر بارمۇ؟" دېپ سورادى : بىر مىڭ ئالتە تەڭگە، ئالتە پۇل بولغاندا : "ئۇلۇغ خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، كايىپتۇ" دەپ ئاڭلىنىپ، باشقا پۇل ئېلىنمىدى، دېگىنىمدە، "قولۇڭدا شۇ تاپتا ئاشۇ پۇل بارمۇ؟" دەپ سورىدى) 311/13؛

جوابيغه بعضه سى حاضر بار بعضه سينى اوستومداكى ديوان بيكى اوتنى طريقه دا اليب لازم قيلدى ينه ايزلاب اورنيغه فل ساليب قويامز ديب الغان ايدى دفتريمدا دركى برله بار ديب معلوم قيلدم (جەۋابىغا : "بەئزەسى ھازىر بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋان بېگى ئۆتنى تەرىقەدە ئالىپ، لازىم قىلدى، "يەنە ئىزلاپ ئورنىغا فۇل سالىپ قويامىز" دېپ ئالغان ئېدى، دەفتەرىمدە دەركى بىرلە بار، دېپ مەئلۇم قىلدىم : جاۋاب بېرىپ : " بىر قىسمى نەق بار، يەنە بىر قىسمىنى ئۈستۈمدىكى ئىشخانا باشلىقى ئۆتنە ھېسابىدا ئېلىپ ئىشلەتتى، "كېيىن ئورنىغا پۇل سېلىپ قويىمىز" دەپ ئالغانىدى، دەپتىرىمدە ئىزاھى بىلەن بار" دېدىم). 311/14، ۋ ب.

ب. باغلىغۇچىلىق جۈملىلەر

بىر ئومۇمىي ئۇقۇمنى يورۇتۇش ئۈچۈن، باغلىغۇچىلارنىڭ ۋاستىسى

ئارقىلىق بىر — بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن جۈملىلەر "باغلىغۇچىلىق جۈملە" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە، باغلىغۇچىلىق جۈملىلەر قوللىنىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى جۈملىلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئالايلۇق:

Δ كه // كيم (- كى // - كىم) لىق جۈملىلەر:

خلصى كلام بو كيم بو دنيا بر كمبير زالى دور (خۇللەس كەلام بۇ كىم، بۇ دۇنيا بىر كەمپىرى زالىيدۇر: گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرى شۇكى، بۇ دۇنيا بىر تېرى كەمپىردۇر) 265/17؛

بر بر آرقه و متواترا خبر بولديكم تونكانى لار قاجيپ كليب يتادور ار قدين خطايلار دُم دُم قوغلاب باسيب كليب تورا دور (بىر- بىر ئارقا ۋە مۇتەۋاتىرەن خەبەر بولدىكىم، تۇڭگانىيلار قاچىپ كەلىپ ياتادۇر ئارقادىن ختايلار "دۇم — دۇم" قوغلاپ باسىپ كەلىپ تۇرا دور : "تۇڭگانىيلار قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، ئارقىسىدىن مانجۇلار گۇلدۇرلەپ قوغلاپ، بېسىپ كېلىۋاتىدۇ" دەپ ئارقا- ئارقىدىن خەۋەر كەلدى) 268/14؛

مصلحتى مونكا قرار تافتى كيم كاشغرداكى نو مسلمان خو دالويه نى بر طرف قيليب اندين خطايلار برله غزات قيلسام ديب كورنمك خو دالويه اوستيكا اطلاندى (مەسلەھەتى مۇڭا قەرار تافتىكىم، كاشغەردەكى نەۋ مۇسۇلمان خۇ دالويەنى بەرتەرەف قىلىپ، ئاندىن ختايلار بىرلە غەزات قىلسام دېپ، كورنەمەك خۇ دالويە ئۇستىگە ئاتلاندى : قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويەنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ، ئاندىن مانجۇلار بىلەن غازات قىلاي دېگەننى كۆڭلىگە پۈكۈپ، تۇزكور خۇ دالويە ئۇستىگە ئاتلاندى) 269/8؛

بو طريقه دا نقل و روايت لار قيلادورلاركيم نياز ايشكاه غەبيك ياركند ادم لاريدين بر احادالناس قيشلاقى اولاديدين ايكانلار (بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە رىۋايەتلەر قىلادۇرلاركىم، نىياز ئىشكاھ غە بېگ يارکەند ئادەملەرىدىن بىر

ئەھادۇن- ناس قىشلاقي ئەۋلادىدىن ئېكەنلەر : "نىياز ئىشىك ئاغا بېگ ئەسلىدە، يەكەننىڭ يېزىسىدا ياشايدىغان بىر ئادەمنىڭ ئوغلى ئىدى" دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ) 1 /271،ۋ ب.

△"و" (ۋە) لىك جۈملىلەر :

بيك بچه طرفى كا قوّت حاصل اولدى و تورم طرفى ضعيف لاشتى (بېگ بەچچە تەرەپكە قۇۋۋەت ھاسىل ئولدى ۋە تۆرەم تەرەپى زەئىفلەشتى : بېگ بەچچە تەرىپىگە جان كىردى ۋە تۆرەم تەرىپى ئاجىزلاشتى) 262/18؛

اول امام محق علاء الدين محمد ختنى نى شهادت غه يتكوردى و تولا اهل علم و عمامه لارنى يوق قيلدى و بو ولايت لاردا ازان اقامت و تكبير صلوات و نماز جمعه و جماعت بالكليه كوتاريلدى (ئول ئىمامى مۇھىق ئەلائۇددىن مۇھەممەد خوتەنىينى شەھادەتغە يەتكۈردى ۋە تولا ئەھلى ئىلىم ۋە ئىمامەلەرنى يوق قىلدى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە، ئەزانى ئىقامەت ۋە تەكبىرى سەلەۋات ۋە نەمازى جۇمئە ۋە جەمائەت بىلكۇللىيىيە كۆتەرىلدى: ھېلىقى ھەقىقىي ئىمام ئەلا ئۇددىن خوتەنىينى شەھىد قىلدى ۋە نۇرغۇن دىنىي ۋە ئىلمىي ئالىملارنى يوقىتىشۋەتتى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە ئىقامەت ئەزانلىرى، ناماز تەكبىرلىرى ۋە جۈمە – جامائەت ئىبادەتلىرى دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقالدى) 335/8-6؛

△ امّا (ئەمما) لىق جۈملىلەر :

بو زمين دا اصحاب الكهف نينك مقام و مسكن و خوابكاه زيارتكاه لارى باردور امّا تفسيرلاردا اصحاب الكهف نى روم دا طرسوس ديكان شهردا ديب ذكر قيليب دور (بۇ زەمىندە "ئەسھابۇل- كەھف" نىڭ مەقام ۋە مەسكەن ۋە خابگاھ – زىيارەتگاھلارى باردۇر، ئەمما تەفسىرلەردە "ئەسھابۇل – كەھف" نى رۇمدا "تارسۇس" دېگەن شەھەردە ، دېپ زىكىر قىلىپدۇر : بۇ زېمىندە، "غار ساھابىلىرى" تۇرغان ۋە ئۇخلاۋاتقان يەر بار، دېيىشىلىدۇ، ئەمما تەپسىرلەردە

غار ساھابىلىرىنى رۇم ‹بۇگۇنكى تۈركىيە› نىڭ تارسۇس دېگەن شەھرىدە" دەپ بايان قىلىدۇ) 346/13؛

∆ جراكه // چراكه (چىراكى) لىق جۈملىلەر :

اهل تفسير و اهل تاريخ لار نينك روم دا ديكانلارى دين مراد اوشبو رومجه دور جراكه بو رومجه قديم الايام دين اولوغ پادشاه و توره لارنينك مقام و منزلى دور (ئەھلى تەفسىر ۋە ئەھلى تارىخلەرنىڭ "رۇمدا " دېگەنلەرىدىن مۇراد ئۇشبۇ "رۇمچە" دۇر، چىراكى بۇ رۇمچە قەدىمقى — ئەييامدىن ئۇلۇغ پادىشاھ ۋە تۆرەلەرنىڭ مەقام ۋە مەنزىلىدۇر : مۇپەسسىرلەر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ "رۇمدا" دېگىنى مۇشۇ "رۇمچە" نى كۆرسەتسە كېرەك، چۈنكى بۇ رۇمچە قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ئۇلۇغ پادىشاھ ۋە تۆرىلەرنىڭ تۇرار جايى ۋە سەلتەنەت ئورنى بولۇپ كەلگەن) 346/14؛

∆بلكه // بلكى (بەلكى) لىق جۈملىلەر:

غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور بلكه زياده (غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىگە كىفايە قىلادۇر، بەلكى زىيادە : ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىشىدۇ، ھەتتا ئېشىپ قالىدۇ) 330/3؛

‹ اولارنينك › شهادت ليك درجه لارينى تافغانلارى ختن اهليغه بلكه يته شهر مسلمان لاريغه فخز مباهات و علوّ درجات دورلار (‹ئۇلارنىڭ› شەھادەتلىك دەرەجەلەرىنى تافغانلارى خوتەن ئەھلىغە بەلكى يەتە شەھەر مۇسۇلمانلارىغا فەخر مۇباھات ۋە ئۇلۇۋۋى دەرەجاتدۇرلار: ‹ئۇلارنىڭ› شەھىدلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەنلىكى خوتەن ئەھلى ھەتتا پۈتكۈل يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن، غۇرۇر، ئىپتىخار ۋە ئالىي شانلىق ئىش سانىلىدۇ) 336/9؛

زراعت و تريلغو قيلماق نى بيلماى دور عمارت باغراق حويلى حرم ميوه يميش لارى هم يوق بلكه بو قسم نرسه لارنى كورمكان و بيلماكان دور

(زىرائەت ۋە تارىلغۇ قىلماقنى بىلمەيدۇر، ئىمارەت، باغراق، ھويلايى ھەرەم، مېۋە- يەمىشلەرى ھەم يوق، بەلكى بۇقىسىم نەرسەلەرنى كۆرمەگەن ۋە بىلمەگەندۇر : زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ، ئۆي- ئىمارەت، باغچە، ھويلا-ئارام ۋە مېۋە- چېۋىلىرىمۇ يوق، بەلكى مۇنداق نەرسىلەرنى كۆرۈپمۇ باقمىغاندۇ) 388/9؛

اوج لفظى غه طرفان لفظينى منظم ايتيب اوجطرفان ديب دور بلكه اغلاط عامه بيلان اوشطرفان ديب اتابدور ("ئۈچ" لەفزىغە "تۇرفان" لەفزىنى مۇنەززەم ئېتىپ، "ئۈچتۇرفان" دېيدۇر، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن "ئۇشتۇرفان" دېپ ئاتاپدۇر: "ئۈچ" كەلىمىسىگە "تۇرفان" سۆزىنى قوشۇپ، "ئۈچتۇرفان" دېگەن، ھەرھالدا، كېيىنچە ئاۋاملارچە غەلىتە تەلەپپۇز قىلىش نەتىجىسىدە، "ئۇشتۇرفان" بولۇپ قالغاندۇر) 13 /342؛

∆ ليكن (لاكىن) لىق جۈملىلەر :

لوف نينك زمينى اولوغ خان نينك قلمروى ايجيده دور ليكن اولوغلوق و كنك ليك قيليب بو طايفه لارنى بو زمانەغچه اوزبكا تابع قيلماغان و ايشلارى هم بولماغان ايكان (لوفنىڭ زەمىنى ئۇلۇغ خاننىڭ قەلەمروي ئىچىدە دۇر، لاكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ تايىفەلەرنى بۇ زەمانەغىچە ئۆزىگە تابىئ قىلماغان ۋە ئىشلەرى ھەم بولماغان ئېكەن : لوفنىڭ زېمىنى ئۇلۇغ خاننىڭ ئىمپېراتورلىقى دائىرىسىدە، لېكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ چاغقىچە ئۇنىڭ خەلقىنى ئۆزىگە تەۋە قىلمىغان ۋە كارىمۇ بولمىغان ئىكەن) 390/2؛

بو شيخ لار نينك و بعضه ادم لار نينك تيوق دا ديب قيلغان تعريف و توصيف لارى بيزنينك نفعيميز غه اثبات و دليل و حجت بولادور ليكن اوزلارى نينك كلتوركان روايت و اثبات لارى اوزى نينك ضررينى لازم توتادور مونى بيلمايدور (بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەئزە ئادەملەرنىڭ "تۆيۈقدا" دېپ قىلغان تەئرىف ۋە تەۋسىفلەرى بىزنىڭ نەفئىمىزغە

ئىسپات ۋە دەلىل ۋە ھۆججەت بولادۇر، لاكىن ئۆزلەرىنىڭ كەلتۈرگەن رىۋايەت ۋە ئىسپاتلارى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر : بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەزى ئادەملەرنىڭ "ئەسھابۇل- كەھف تۇيۇقتا" دەپ قىلغان تەسۋىر – بايانلىرىنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ دېگەنلىرىمىزگە ئىسپات، دەلىل ۋە ھۆججەت بولىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بايان قىلغان رىۋايەت ۋە دەلىل ئاساسلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەقسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ، (ئەپسۇسكى) ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ) 371/15، ۋ ب.

پ. تەكىداش قاتار جۈملىلەر

تەكىداش مۇناسىۋەتتە قاتار كېلىپ، بىر مەنتىق ئىگە ياكى بىر ئۇقۇم يۈتۈنلىكى ئىچىدە، ئۆز- ئارا بىرىكىپ كەلگەن جۈملىلەر ئادەتتە "تەكىداش جۈملىلەر" ياكى "تەكىداش قاتار جۈملىلەر" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىلدىكى تەكىداش جۈملىلەر شۇ قەدەر كۆپ ئىشلىتىلدۈكى، بۇنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ستىلىستىكا ۋە سىنتاكسىس جەھەتتىكى بىر ئالاھىدىلىكى دېيىشمۇ بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالايلۇق :

برلارى دعا قيلدى شمال قوزغالدى اوستخوانلارنى بر بريكا بيوند و متصل ايتى (بىرلەرى دۇئا قىلدى، شامال قوزغالدى، ئۇستىخانلارنى بىر- بىرىگە پەيۋەند ۋە مۇتتەسىل ئېتتى : ئۇلاردىن بىرسى دۇئا قىلدى، شامال چىقتى، ئۇستىخانلارنى بىر- بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، ئىسكىلىت قىلدى) 258/17؛

ينه برلارى دعا قيلدى اوستخوانلار غه گوشت پى تيمورلار فيدا بولدى (يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، ئۇستىخانلارغا گۆشت، پەي، تېمۇرلار فەيدا بولدى : يەنە بىرسى دۇئا قىلدى، ئۇستىخانلارغا گۆش، پەي ۋە تومۇرلار پەيدا بولدى) 18 /258؛

كاشغر قديم كهنه معروف و مشهور شهردور آدم لارى اوضاعى علماء و صلحاء لارغه انيس و جبين صفر و غربت غه راغب و حريصى الفت و محبت

لیکدا دانا و ظریف لیکن بی عاقبت ونا اشنا حریف امّا علمالاری وطالب العلم لارغه رواجی و فضلا صاحب دعا لارغه رونقی و تجار و دیهقان اشرف لار عشر زکوات و خیر صدقاتی و اهل کسب و هنر مندلاری نینك سعی و کوششی باشقه شهر ادم لاریغه نظر قیلغاندا تفوّق و زیاده دورلار خصوصا علمالارغه رواجی و سودا کرلار سودا تجارتی بابیدا کویا ثانی بخاری دیب ایتسه لار اصلا مبالغه بولمایدور ادم لاریغه نظر قیلغاندا زمین لاری آز و غله معیشت لاری اوز شهریغه کفایه قیلمایدور هرهفته دا ایکی مینك ایشك اشلیق یارکنددین کم بولمای کاشغرغه داخل بولادور يايلاق اوتلاقی آز چهار پای لاری کمجین دور (كاشغەر قەدىم كوهنا مەئرۇف ۋە مەشهۇر شەهردۇر، ئادەملەرى ئەۋزائى ئۆلەمادۇ ۋە سۇلەهائىلارغا ئەنس ۋە جەبىن؛ سەفەر ۋە غۇربەتغە راغىب ۋە هەرىس؛ ئۆلفەت ۋە مۇهەببەتلىكدە دانا ۋە زەرىف؛ لاكىن بىئاقىبەت ۋە نائاشنا هەرىف؛ ئەمما ئۆلەمالارى ۋە تالىبۇل- ئىلملەرغە رەۋاجى ۋە فۇزەلايى ساهىب دۇئالارغا رەۋنەقى ۋە تۇججار ۋە دېهقانى ئەشرەفلەر ئۆشر-زەكات ۋە خەير- سەدەقاتى ۋە ئەهلى كەسب ۋە هۈنەرمەنلەرىنىڭ سەئيى ۋە كوششى باشقا شەهر ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، تەفەۋۋۇق ۋە زىيادەدۇرلار؛ خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا ۋە تىجارەتى بابىدا، گويا " ثانىي بۇخارا" دېيىپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر؛ ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاز، غەللەئى مەئىشەتلەرى ئۆز شەهرىغە كىفايە قىلمايدۇر؛ هەرهەفتەدە ئىكى مىڭ ئېشەك ئاشلىق ياركەنددىن كەم بولماي كاشغەرغە داخىل بولادۇر؛ يايلاق – ئوتلاقى ئاز، چەهار پايلارى كەمچىندۇر. قەشقەر قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەشهۇر ۋە داڭقلىق شەهەر؛ ئادەملىرىنىڭ مىجەز- خاراكتېرى ئالىملارغا ۋە سالىهلارغا تولىمۇ ئامراق؛ سەپەر قىلىپ، مۇساپىرچىلىق، غۇربەتچىلىكتە ياشاشقا هېرىسمەن؛ ئۆلپەتچىلىك قىلىشقا چىۋەر، مۇهەببەتلىشىش، دىلكەشلىك قىلىشقا

ۋەھىمر ۋە ئۇستا؛ لېكىن دوستانىلىق، بۇرادەرچىلىكنى ۋايىغا يەتكۈزەلمەيدۇ. ئەمما بۇ شەھەر ئالىملار ۋە ئىلىم تەلەپكارلىرى بويىچە راۋاجلانغان، ساھىب دۆلەتلەر پازىللار بويىچە روناق تاپقان بولۇش جەھەتتە، شۇنداقلا تىجارەتچىلەر ۋە ئەرەپشان دېھقانلارنىڭ ئۆشرە- زاكاتلىق، خەير- سەدىقىلىق بولۇشى، كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىشچان ۋە تىرىشچان بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە باشقا شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشىدۇ؛ خۇسۇسەن، ئىلىم- ئىرپاندىكى راۋاجلىنىش ۋە سودا- تىجارەتتىكى گۈللىنىش بابىدا، گويا "ئىككىنچى بۇخارا" دېيىشمۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ؛ نوپۇسىغا قارىغاندا، زېمىنى ئاز، يېمەكلىك ئاشلىقى ئۆز شەھىرىگە يېتىشمەيدۇ؛ (شۇڭا) ھەر ھەپتىدە، ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يەكەندىن قەشقەرغە ئۆزلۈكمەي كىرىپ تۇرىدۇ؛ يايلاق-ئوتلاقلىرى ئاز، ئۇلاغ- چارۋىلىرى كەمچىلدۇر) 3 /329- 328/10؛

امّا ياركند قديم كهنه شهر دور آدم لارى فعل اطوارى بيجاره صفت اوز ايشلاريغه پخته و فشيق ايشان حضرت افندى صاحب لارغه رواج رونقى و عقيده اخلاص لارى زياده هندوكشمير اوغان بدخشى قتارليق طايفه مسافرلار تولا و اوزلارى مسافرچيليك كا كم جيقادور همه آدم لارى ديهقان اشرف زمين لارى كنكرو و تازه غله حاصلى اوز شهر يغه كفايه قيلادور بلكه زياده ييلاق و قيشلاقلارى بى اندازه و هر نوع چهارپاي قوطاس لارى تولا و بيغايه يل يميش لارى فراوان و غلهسى كنكرو و ارزان و مضافات لارى بى پايان دورلار

(ئەمما ياركەند قەدىمي كوھنا شەھردۇر، ئادەملەرى فىئل – ئەتۋارى بىچارە سفەت، ئۆز ئىشلارىغا پۇختا ۋە فىشىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى، ساھىبلارغا رەۋاج رەۋنەقى ۋە ئەقىدە ئىخلاسلارى زىيادە؛ ھىندۇ، كەشمىر، ئاۋغان، بەدەخشىي قاتارلىق تايىفە مۇسافىرلار تولا؛ زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە ۋە غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر، بەلكى زىيادە؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چەھار پاي، قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە؛ يەل

— يەمشلەرى فەراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلارى بىپاياندۇرلار. يەكەن- قەدىمي،ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي- مىجەزى بىچارە سۇپەت، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى ۋە ساھىب ئاتالغانلارغا قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئەقىدە-ئىخلاسلىرى كۈچلۈك؛ ‹يەكەندە› ھىندىستانلىق، كەشمىرلىك، ئافغانىستانلىق ۋە بەدەخشانلىق مۇساپىرلار تولا؛ يەكەنلىكنىڭ ئۆزلىرى سەپەرگە ئاز چىقىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شەرەپشان دېھقانلار؛ يەر-زېمىنلىرى كەڭرى ۋە ئېسىل؛ ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئاشىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، تۈرلۈك چارۋا ۋە قوتازلىرى بىھېساب؛ يەل — يېمىشلىرى مول، يېمەك- ئىچمەكلىرى كەڭرى ھەم ئەرزانچىلىق، يۇرت دائىرىسى پايانسىزدۇر) 5-330/1؛

امّا ختن نهايتى كهنه و قديم معروف شهردور و آدم لارى فعل او ضاعى بر سوز و بر قول و بعديل اتفاق و فشيق ليق دا بى نظير و امساك ليك ده بى تمثيل دور متقى پرهيز كارلارى تولا و بى باك يامانلارى هم اندين تولا همه ادم لارى كاسب هنر مند و طبع ادراكى تازه و زهن چالاكى بى اندازه هر هنرنى اوز كماليغه يتكوروب و خريدارغه اوبدان كورساتيب و قوليدين اوتكاريب نقدينه لارينى الماغليق دا كامل و قابل دور مشتوت يفك لار تولا جيقادور آلتون كانى بار و سو تاشى هم طيار سوداكر اشرف لار اطراف جانب لاردين هرقانجه نقدينه‌لار اليب كليب خريد قيلسه‌لار نقد ينه‌لارى ادا بولادور خريد لارى اشيب قالادور ختن دين باشقه شهرلارغه مال اجناسلارى جيقيب كتادور نقدينه‌لارى اصلا جيقمايدور مكر التون نى جيقادور امّا ادم لاريغه نظر قيلغاندا زمين لارى عاجز و تولاسى قوم لوقدور غله حاصلى هم كمجين ميوه- يميش لارى سيراب و تولادور ييلاق بيابان لارى بى پايان چهار پاي لارى هم تولا و زياده دورلار (ئەمما خوتەن نىھايەتى كوھنا ۋە قەدىم مەئرۇف

شەھەردۇر ۋە ئادەملەرى فىئىل – ئەۋزائى بىر سۆز ۋە بىر قەۋل ۋە بىئەدىل
ئىتتىفاق ۋە فىشقىلىقدا بىنەزىر ۋە ئىمساكلىكدا بىتەمسىلدۇر؛ مۇتتەقىي پەرھىز
كارلارى تولا ۋە بىباك يامانلارى ھەم ئاندىن تولا؛ ھەممە ئادەملەرى
كاسىب-ھۈنەرمەند ۋە تەبئى ئىدراكى تازە ۋە زىھنى چالاكى بىئەندازە؛
ھۈنەرنى ئۆز كەمالىغا يەتكۈرۈپ ۋە خەرىدارغا ئوبدان كۆرسەتىپ ۋە قولىدىن
ئۆتكەرىپ، نەقدىنەلەرنى ئالماغلىقدا كامىل ۋە قابىلدۇر؛ مەشتۈت –يىفەكلەر
تولا چىقادۇر؛ ئالتۇن كانى بار ۋە سۇتاشى ھەم تەييار؛ سەۋداگەرى ئەشرەفلەر
ئەتراف- جانىبلاردىن ھەر قانچە نەقدىنەلەر ئالىپ كەلىپ خەرىد قىلسالار،
نەقدىنەلەرى ئەدا بولادۇر، خەرىدلەرى ئاشىپ قالادۇر؛ خوتەندىن باشقا
شەھەرلەرغە مال ئەجناسلارى چىقىپ كەتەدۇر، نەقدىنەلەرى ئەسلا چىقمايدۇر،
مەگەر ئالتۇننى چىقادۇر؛ ئەمما ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاجىز
ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر؛ غەللە ھاسىلى ھەم كەمچىن؛ مىۋە- يەمىشلەرى سيراب
ۋە تولادۇر؛ يايلاق – بىيابانلارى بىپايان، چەھار پايىلارى ھەم تولا ۋە
زىيادەدۇرلار : خوتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ۋە مەشھۇر
شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي- مىجەزى بىرتىل بىردىل، مىسلىسىز ئۆم–ئىتتىپاق؛
پىششىقلىقتا مىسلىسىز، مومسىقلىقتا تەمسىلسىز؛ تەقۋا پەرھىز كارلىرى تولا،
بەڭباش، يامانلىرى ئاندىن تولا؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى كاسىپ-ھۈنەرۋەن؛
ئاقىل – ئىدراكلىق ۋە ئۆتكۈر زېھنىلىك جەھەتتە تەڭداشسىز؛ ھەرقانداق
ھۈنەرنى ئۆز كامالىتىگە يەتكۈزۈپ قىلىپ، خېرىدارغا يارىتىپ قولىدىن
ئۆتكۈزۈپ، پۇلنى ئېلىشقا ماھىر ۋە قابىل؛ ‹خوتەندە› مول مەشۇت- يىپەك
ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئالتۇن كانى بار، قاشتېشىمۇ ھەم تەييار؛ شەرەپشان
سودىگەرلەر تۆت ئەتراپتىن ھەرقانچە كۆپ پۇل بىلەن كېلىپ سودا قىلسا،
پۇللىرى تۈگەپ كېتىدۇكى، قىلىدىغان سودىسى تۈگىمەيدۇ؛ باشقا يۇرتلارغا
خوتەندىن مال – تاۋار چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا

نەق پۇل ھەرگىز چىقىپ كەتمەيدۇ؛ ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر- زېمىنى ئاجىز، تولىسى قۇملۇق، ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن؛ ئەمما مېۋە- چېۋىلىرى ئېشىپ- تېشىپ تۇرىدۇ، يايلاق- باياۋانلىرى كۆز يەتكۈسىز، ئۇلاغ چارۋىلىرىمۇ تولا ۋە جىقتۇر)11-331/2؛

امّا آقسو اهلی توغری یواش ساده ملایم تواضع پیشه لیك و غم اندیشه لیك الفت واتفاقی یوق پراكنده محبت و مصلحتی یوق تفرقه و غله ساقلامایدور توكلی زیاده شهر آدم لاری اكثری كونلوك نانلارینی یوماً فیوما بازاریدن الادور بو وجه دین اشپز نانوای لاری رواج و رونقی زیاده هنرمندلاری آز و دیهقانلاری تولا میوه یمیش لاری غله حاصلی اوز شهریغه كفایه قیلادور كرنج لاری تازه شهر شهرغه الیب كتادور یایلاق و قیشلاقلاری كنكرو چهارپای لاری تولا اوزیكا كفایه قیلادور بلكه ارتادور (ئەمما ئاقسۇ ئەھلى توغرى، ياۋاش، ساده، مۇلايىم، تەۋازۇئپىشەلىك ۋە غەم – ئەندىشەلىك؛ ئۇلفەت ۋە ئىتتىفاقى يوق پەراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق تەفرىقە ۋە غەللە ساقلىمايدۇر تەۋەككۇلى زىيادە؛ شەھر ئادەملەرى ئەكسەرى كۈنلۈك نانلارىنى يەۋمەن فەيەۋمەن بازارىدىن ئالادۇرلار، بۇ ۋەجھدىن ئاشپەز- نانۋايلارى رەۋاج ۋە رەۋنەقى زىيادە؛ ھۈنەرمەندلەرى ئاز ۋە دېھقانلارى تولا؛ مېۋە- يەمىشلەرى غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر؛ گۈرۈنجلەرى تازە، شەھر- شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى كەڭرۇ، چەھار پايلارى تولا، ئۆزىگە كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر : ئاقسۇ خەلقى توغرا – دۇرۇس، ياۋاش، سادىدا، مۇلايىم، كەمتەر خۇسۇسىيەتلىك، غەم – ئەندىشلىك؛ ئۇلپەت-ئىتتىپاقى يوق پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق تەپرىقە؛ ئۆيىدە ئاشلىق ساقلىمايدۇ، تەۋەككۇلچىلىقى زىيادە؛ شەھەر ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۈنلۈك نانلىرىنى كۈنلۈك شەھەر بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ؛ بۇ سەۋەبتىن، ئاشپەز – ناۋايلىرى كۆپ، ئاشپەزلىك ۋە ناۋايلىق راۋاجلانغان؛

ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا) ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى كۆپ؛
يەل-يېمىشلىرى ۋە ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ؛ گۈرۈجى ئېسىل،
شەھەر- شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى كەڭرى، ئۇلاغ
چارۋىلىرى مول، ئۆزىگە يېتىدۇ، بەلكى ئارتىدۇ.) 336/12 -337/3؛
اما اوشطرفان قدیم کهنه شهر دور ایلکرکی ئاتی اوچ ایکان بلکه شهر بر بر
ایکان منصورخان زمانەلاریدا ادم لاری بی ادب لیك قیلیب اطاعت دین
جیقان توغرادین کایب امیرالامرا امیر جبّار بردی بیك دوختوی نی لشکر لاری
برله اییاریب اوج اهلینی قتل عام قیلیب باقیمەندیسینی یورت یورت غه
تارقاتیب ایتیب طرفاندین آدم کوچوروب الیب کلیب اولتورغوزوب آباد قیلغان
ایکان بو وجەدین کنت ایماق لاری نینك اسم نام لاری طرفان نینك کنت
ایماق لاری اسمی برله مسمّی دور اوج لفظی غه طرفان لفظینی منظم ایتیب
اوجطرفان دیب دور بلکه اغلاط عامه بیلان اوشطرفان دیب اتابدور و ینه
خاقان چین تعین بولغاندین سونك اون یتنجی ییلی اوجطرفان اهلی خاقان
چین نینك امر اطاعتی دین جیقان ایکان حدسیز و نهایتسیز جریك لار کلیب
ایکنجی مرتبه تصرف قیلیب و ادم لارینی قتل عام قیلیب الته شهردین آدم
کوچوروب الیب کلیب اولتورغوزوب آباد قیلغان ایکان الان آت لاری کوچمن
دور واقعەسی داستان اولده ذکرتافتی بو وجەدین آدم لاری نجه فرقه و تفرقه
فراکندەدور کاسب هنرمندلاری کم دور آدم لاری دیهقان یر زمینی اوبدان غله
حاصلی کنکرو و ارزان دور (ئەمما ئۇشتۇرفان قەدىم ،كوھنا شەھەردۇر؛
ئىلگەركى ئاتى "ئۈچ" ئېكەن، بەلكى شەھرى بەر- بەر ئېكەن؛ مەنسۇرخان
زامانەلىرىدا، ئادەملىرى بىئەدەبلىك قىلىپ،ئىتائەتتىن چىققان توغرادىن
كايىپ، ئەمىرۇل- ئۇمەرا ئەمىر جەببار بەردى بېگ دوختۈينى لەشكەرلىرى
برله ئىبەرىپ، ئۈچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت- يۇرتغا
تارقىتىپ ئېتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ،ئاباد

قىلغان ئىكەن؛ بۇ ۋەجىھدىن كەنت-ئايماقلارى ئىسىم- ناملارى تۇرفاننىڭ كەنت- ئايماقلارىنىڭ ئىسمى بىرلە

مۇسەممادۇر : "ئۇچ" لەفزىغە "تۇرفان" لەفزىنى مۇنەززەم ئېتىپ، "ئۇچتۇرفان" دېيىدۇر، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن "ئۇشتۇرفان" دېيىپ

ئاتايدۇر؛ ۋە يەنە خاقانى چىن تەئيىن بولغاندىن سوڭ ئون يەتتىنچى يىلى

ئۇچتۇرفان ئەھلى خاقانى چىننىڭ ئەمر- ئىتائەتىدىن چىققان ئىكەن،

ھەددىسىز ۋە نىھايەتسىز چەرىكلەر كەلىپ، ئىككىنچى مەرتەبە تەسەررۇف قىلىپ

ۋە ئادەملەرىنى قەتلىئام قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ

ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئىكەن؛ ئەلئان ئاتالارى"كۆچمەن" دۇر، ۋاقىئەسى

داستانى ئەۋۋەلدە زىكىر تاپتى؛ بۇ ۋەجھدىن ئادەملەرى نەچچە فىرقە ۋە تەفرىقە

فەراكەندەدۇر؛ كاسىب- ھۈنەرمەندلەرى كەمدۇر، ئادەملەرى دېھقان،

يەر-زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى كەڭرۇ ۋە ئەرزاندۇر. ئۇشتۇرپان- قەدىمى،

ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ بۇرۇنقى ئېتى "ئۇچ" ئىكەن، بەلكى، "شەھرى

بەر-بەر" دەپمۇ ئاتالغانىكەن؛ مەنسۇرخاننىڭ دەۋرىدە، ئادەملەرى

بىئەدەپلىك قىلىپ، ئەمر- ئىتائەتتىن چىققانلىقتىن خان كايىپ، باش

قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بېگ دوختۇيىنى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ

خەلقىنى قەتلىئام قىلىپ، ‹قىلىچتىن ساقلىنىپ› ھايات قالغانلىرىنى

يۇرت-يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ،

قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن؛ بۇ ۋەجدىن، شەھەر ئىسمى تۇرپاننىڭ ئىسمى

بىلەن بىللە ئاتىلىدىغان بولغان، يەنى "ئۇچ" سۆزىگە "تۇرفان" كەلىمىسىنى

قوشۇپ، "ئۇچتۇرفان" دەپ ئاتايدىغان بولغان؛ ھەرھالدا، ‹كېيىنچە›

ئاۋاملارنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، "ئۇشتۇرفان" بولۇپ قالغان؛

كېيىن، يەنى بۇ زېمىن يەنە خاقانى چىنغا قارايدىغان بولغاندىن كېيىنكى ئون

يەتتىنچى يىلى، ئۇچتۇرفان خەلقى خاقانى چىننىڭ ئەمر- ئىتائىتىدىن چىقىپ

بىيان كۆتۈرگەن ئىكەن، سانسىز- ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ، شەھەرنى
ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىپ، ئادەملىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، قەتلىئام
قىلغاندىن كېيىن، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ يەرلەشتۈرۈپ،
ئاۋات قىلغانىكەن؛ (ئۇچتۇرفانلىقلارنىڭ) ھازىرقى ئېتى "كۆچمەن" دۇركى، بۇ
ھەققە، بىرىنچى داستاندا بايان بېرىلدى؛ شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى ئۇچتۇرفانلىقلار
گۇرۇھ- گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن، چۇۋالچاق، ئۆم- ئىناق ئەمەس؛
كاسىب-ھۈنەرۋەنلەرى ئاز، ئادەملىرى دېھقانچىلىق قىلىدۇ، يەر زېمىنى
مۇنبەت، ئاشلىق ۋە يېمەك- ئىچمەكلىرى كەڭرى ۋە ئەرزانچىلىق).343/4-
342/7؛

امّا كوجا نينك قديم اسمى كوسن ايكان كوجا اهلى فعلى اطواراتى اتفاق
و الفت ليكدا زياده همه آدم لارى سپاه‌پيشه خوشلوق ظريف انديشه و
ضعفالارى نينك همت و جرءت لارى ايرنلاردين زياده علم عمل و كسب
هنردا هم كم ليكى يوق اما مسافر برله خوشى يوق بو كونلاردا كوجاغه هر
طرفدين مسافرلار جمع بولوب كوندين كونكه اباد و جمعيت فيدا قيليب سودا
خانه بولوب رواج و ادم لارى غه قراغاندا زمين لارى كنكرو و تازه هر هفته دا
باى سيرام دين اقلى بش يوز ايشك اولاغدا اشليق و ياغ كليب توراد‌ور هر نوع
يميشلارى و معيشت لارى باشقه شهرغه نظر قيلغاندا تولا و سيراب هول قوروغ
يميش لارينى سودا كرلار شهر شهرغه اليب كتادور و چهار پاي تولا اوزلاريغه
كفايه قلادور بلكه ارتادور(ئەمما كۇچانىڭ قەدىم ئىسمى كۆسەن ئىكەن؛ كۇچا
ئەھلى فىئلى ئەتۋاراتى ئىتتىفاق ۋە ئۈلفەتلىكدە زىيادە؛ ھەمە ئادەملەرى
سىپاھپىشە، خۇشلۇق، زەرىف ئەندىشە ۋە زۇئەفالارىنىڭ ھىممەت ۋە
جۈرئەتلەرى ئەرەنلەردىن زىيادە، ئىلىم — ئەمەل ۋە كەسب- ھۈنەردە ھەم
كەملىكى يوق، ئەمما مۇسافىر بىرلە خۇشى يوق؛ بۇ گۈنلەردە، كۇچاغا ھەر
تەرەفدىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۈندىن- گۈنگە ئاباد ۋە جەمئىيەت فەيدا

قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج ۋە ئادەملەرگە قاراغاندا، زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە؛ ھەر ھەفتەدە باي- سايرامدىن ئەقەللىي بەشيۈز ئىشەك ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كەلىپ تۇرادۇر؛ ھەر نەۋئ يەمىشلەرى ۋە مەئىيشەتلەرى باشقا شەھرغە نەزەر قىلغاندا تولا ۋە سىراب؛ ھۆل- قۇرۇغ يەمىشلەرىنى سەۋداگەرلەر شەھر-شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ چەھار پاي تولا، ئۆزلەرىغە كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر. كۇچانىڭ قەدىمىي ئىسمى "كۆسەن" ئىكەن؛ كۇچالىقلار مىجەز خاراكتېر جەھەتتە، ئۆم- ئىتتىپاق، دوست- ئۆلپەتچىلىكتە يۇكسەك كېلىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەپ- قائىدىلىك، يېقىشلىق، گۈزەل سۆزلۈك؛ ئاياللىرىنىڭ ھىممەت- جۈرئىتى ئەرلىرىدىن ئۈستۈن، ئىلىم- ئەمەل، كەسىپ-ھۈنەردىمۇ قېلىشمايدۇ، ئەمما مۇساپىر بىلەن خۇشى يوق؛ بۇ كۈنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەپتىن مۇساپىرلار كېلىپ جەم بولۇپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى كۈنسايىن راۋاجلىنىۋاتقان بىر تىجارەتگاھقا ئايلاندۇرماقتا؛ كۇچانىڭ نوپۇسىغا سېلىشتۇرغاندا، زېمىنى كۆپ ۋە مۇنبەت؛ ھەر ھەپتىدە باي-سايرامدىن ئەقەللىسى بەشيۈز ئېشەك- ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ؛ تۈرلۈك يەل يېمىش ۋە يېمەك — ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرگە سېلىشتۇرغاندا مول ھەم مەمۇرچىلىق؛ ھۆل- قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر- شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ ئۇلاغ- چارۋىلىرى تولا، گۆش تەمىناتى ئۇچۇن ئۆزلىرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپ قالىدۇ.) 9-345/1؛

اما كهنه طرفان قديم وكهنهشهردور آدم لارى اوضاعى راست قول و راست سوزلوك پخته و فشيق مكر حيله و غدر خيانت يوق دور عقيده اخلاصى لارى تازه هواسى ايسيغ آب جارى لارى كمچين اكثرى كارز برله زراعت قيلادور زمينى اوبدان غله حاصلى اوزلاريغه كفايه قيلادور غوزه كبذلار اوبدان بولادور ترنجبين هم طرفانغه خاصى دور و كيشميش اوزوم لارى تولا و سيراب شهر شهرغه اليب كتادور كنكرو مضافات لارى تولادور (ئەمما كوھنا تۇرفان قەدىم ۋە

تېمىنا شەھەردۇر؛ ئادەملەرى ئەۋزائى راست قەۋل ۋە راست سۆزلۈك، پۇختا ۋە پىششىق، مىكر- ھىيلە ۋە غەدر- خىيانەت يوقدۇر؛ ئەقىدە- ئىخلاسلارى تازە، ھاۋاسى ئىسىغ، ئابى جارىيلارى كەمچىن، ئەكسەرى كارىز بىرلە زىرائەت قىلادۇر؛ زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى ئۆزلەرىغە كىفايە قىلادۇر؛ غۇزەئى كېپەزلەرى ئوبدان بولادۇر، تەرەنجەبىن ھەم تۇرفانىغا خاسدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملەرى تولا ۋە سىراب، شەھەر- شەھەرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ كەڭرۇ مۇزافاتلارى تولادۇر. كونا تۇرپان قەدىمي ۋە ئۇزاق تارىختا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ مىجەز- خاراكتېرى سەممىي، راست سۆزلۈك، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق، ھىلە- مىكر ۋە خائىنلىق- يۈزسىزلىكتىن خالىي، ئەقىدە- ئىخلاسلىرى تازا؛ تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۈيى ئاز، مۇتلەق كۆپ ھالدا كارىز سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ؛ زېمىنى ئوبدان، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدۇ؛ غوزا- كېۋەزلىرى ئوبدان ئوخشايدۇ، تەرەنجىۋىلمۇ تۇرپاننىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملىرى ئاجايىپ تولا، سودىگەرلەر، شەھەر-شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ؛ تۇرپاننىڭ زېمىن دائىرىسى ناھايىتىمۇ كەڭرى.) 346/7-11؛

بشنچي دليل بودوركيم اهل تاريخلار اصحاب الكهف نينك قد قامت لارينى اوزون و باشلارى كته يوغان ايدى هر برلارى نينك قد قامت لارى قرق كزدين التميش كزغچه بار ايدى ديب ذكر قيليب دور بو طريقه دا كته زور قامت ليك ادم لارغه كنكرو اولوغ موضعه لازم دوركه اندا مكان توتقاى و انينك ايجيكا سيغاى الان بو تيوق داكى غار كيجيك دور ايشيكى غه قوى هم سيغمايدور اصحاب الكهف نى اوج دين سكيزغچه ديب آيت دا ذكر قيليب ‹دور› مونجه اولوغ زور قامت ليك ادم نيجوكدين بو كيجيك غارغه سيغادور بس تامل و فكر قيلماق لازم دور و بو فهم قياس دين يراق دور (بەشىنچى دەلىل بۇدۇركىم، ئەھلى تارىخلار ئەسھابۇل- كەھفنىڭ قەددى- قامەتلەرىنى ئۇزۇن ۋە باشلارى

كاتتا ۋە يوغان ئىدى، ھەر بىرلەرىنىڭ قەددى- قامەتلەرى قىرق گەزدىن ئالتمىش گەزغىچە بار ئىدى دىيپ زىكىر قىلىپدۇر؛ بۇ تەرىقەدە كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرغە كەڭرۇ ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي؛ ئەلئان بۇ تۇيۇقداكى غار كىچىكدۇر، ئىشكىغە قوي ھەم سىغمايدۇر؛ ئەسھابۇل – كەھفنى ئۇچدىن سەكىزغەچە دىيپ، ئايەتدە زىكىر قىلىپ ‹دۇر›، مۇنچە ئۇلۇغ – زور قامەتلىك ئادەم نىيچۈكدىن بۇ كىچىك غارغە سىغادۇر، بەس، تەئەممۇل ۋە فىكىر قىلماق لازىمدۇر ۋە بۇ فەھم- قىياسدىن يەراقدۇر: بەشىنچى دەلىل: تارىخچىلار: "غار ساھابىلىرى قەددى- قامەتلىرى ئۇزۇن بويلۇق، باشلىرى يوغان كىشلەر ئىدى، ھەر بىرەيلەنىنىڭ قەددى-قامىتى قىرىق گەزدىن ئاتمىش گەزگىچە كېلەتتى" دەپ بايان قىلغان. ‹ھالبۇكى› بۇ قەدەر كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرنىڭ سىغىشى ۋە ماكانلىشىپ تۇرۇشى ئۈچۈن كەڭرى، يوغان جاي لازىم بولىدۇ. ھازىر قارىساق، بۇ تۇيۇقتىكى غار شۇ قەدەر كىچىككى، ئىشكىدىن ھەتتا قويمۇ سىغمايدۇ؛ ‹قۇرئان كەرىمدىكى› ئايەتتە، غار ساھابىلىرىنىڭ سانىنى "ئۈچتىن سەككىزگىچە ئىدى" دەپ بايان قىلغان. ‹ھالبۇكى› مۇنچە زور قامەتلىك ئادەملەر بۇ كىچىككىنە غارغا قانداق سىغسۇن؟ بەس! تەپەككۇر ۋە مۇلاھىزە قىلىش لازىمكى، بۇنداق بولۇشنى ئىنسان ئەقلىگە سىغدۇرماق تەس) 14-365/8 ۋ ب .

2.2. جۈملە خەۋىرىنىڭ سۆز تۈركۈم تەۋەلىكىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ پېئىلدىن تەركىب تاپقان بولۇشى ياكى ئىسىم سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىغا قاراپ، جۈملىلەر "پېئىل جۈملىسى" ۋە " ئىسىم جۈملىسى" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئا. پېئىل جۈملىسى

خەۋىرى پېئىلدىن بولغان جۈملىلەر "پېئىل جۈملىسى" بولىدۇ. ئەمدى، بۇ

پىئىل جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "خەۋىرى تۈپ پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى"، "خەۋىرى قوشما پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى" ۋە "خەۋىرى ياسالما پېئىلدىن تەشكىل تاپقان پېئىل جۈملىسى" دېگەن تۆرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1- خەۋىرى تۈپ پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى يالغۇز بىرلا تۈپ پېئىلدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

يولدوز باغ دين فياده و يالغوز كوجا شهريغه <u>بارديم</u>(يۇلدۇز باغدىن فىيادە ۋە يالغۇز كوچا شەھرىغە باردىم)294/11؛ بو حالدا يته كون <u>اوتى</u> (بۇ ھالدا يەتە كۈن ئۆتتى)260/4؛ اتاباى قاجتى (ئاتاباي قاچتى)263/5؛ كوجا لشكرى برابرليك قيلالماى قاجتى(كۇچا لەشكەرى بەرا بەرلىك قىلالماي قاچتى)265/14 ؛ بو زمين نينك ايجدين ختن ياركند اقسۇ كورلا نينك دريالارى اوتادور(بۇ زەمىنىنىڭ ئىچىدىن خوتەن، ياركەند، ئاقسۇ، كورلانىڭ دەريالارى ئۆتەدۇر)388/4؛يته ياشدين يتميش ياشغچه ليك اير خاتون شناورليك علمينى يعنى سوده اوزا دورغان نى بيلادور (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغەچەلىك ئەر- خاتون شىناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۈزەدۇرغانىنى بىلەدۇر)389/1، ۋ ب .

2- خەۋىرى قوشما پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بىر ياكى بىرنەچچە ئىسىم بىلەن بىر ياردەمچى پېئىلدىن تەركىب تاپقان بولۇشى، بىر ياكى بىرنەچچە پېئىل ئاملى بىلەن بىر تۈپ پېئىلنىڭ بىرىكمىسىدىن تەشكىل تاپقان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

باى سايرام غه محمد توخته بيك نى <u>حاكم قيلدى</u> (باي- سايرامغا مۇھەممەد توختا بېگنى ھاكىم قىلدى)304/4؛

هر قانچه کته و زور دریا بولسه هم زورقچه و سال سالیب بی فروا و بی تشویش اوتوب کتادور(ھەرقانچە كاتتا ۋە زور دەريا بولسا ھەم، زەۋرەقچە ۋە سال سالىپ بىفەرۋا ۋە بىتەشۋىش ئۆتۈپ كەتەدۇر: ھەرقانچە كاتتا ۋە زور دەريا بولسمۇ، قېيىق ۋە سال بىلەن پەرۋايى پەلەك ئۆتۈپ كېتىدۇ) 388/14؛

لوف آدم لارینی اوزلاریکا تابع قیلیب بیش التە آدم لارینی اقسوغە الیب کیلدی (لوف ئادەملەرنى ئۆزلەرىگە تابىئ قىلىپ، بەش- ئالتە ئادەملەرنى ئاقسۇغا ئالىپ كېلدى)391/1؛

‹الار› اتالیق غازی کورلارینی اجتوروب نورغون اوتونلارنی توده قیلدورتوب اوت یاقب کویدوروب اتی علاج بولمادی (‹ئالار› ئاتالىق غازىي گورلارىنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئوتۇنلارنى تۆدە قىلدۇرتۇپ، ئوت ياقىپ، كۆيدۈرۈپ ئەتتى، ئىلاج بولمادى: ‹ئۇلار› ئاتالىق غازىي ياقۇپ بەگنىڭ قەبرىسىنى ئاچتۇرۇپ، ‹مېيىتى ئۇستىگە› نۇرغۇن ئوتۇن ياغاچلارنى دۆۋىلىتىپ، ئوت يېقىپ، مېيىتنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ئىلاج بولمىدى)306/9؛

اوج اهلینی قتل عام قیلیب باقیمەندیسینی یورت یورت غە تارقا تیب ایتیب طرفاندىن آدم کوجوروب الیب کلیب اولتورغوزوب اباد قیلغان ایکان (ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت- يۇرتقا تارقاتىپ ئېتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاباد قىلغان ئىكەن)342/9-10؛ ۋ ب.

3- خەۋىرى ياسالما پېئىللىق جۈملە

بۇ خىل پېئىل جۈملىسى ئادەتتە، سۆز ئۆزىكىگە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللىق جۈملىلەرنى، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا يەنە، تۈپ پېئىل ئۆزىكىگە پېئىل دەرىجىلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللىق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

كوز ياشلارى توكولكالى باشلادى(كۆز ياشلارى تۆكۆلگەلى باشلادى)325/7؛

(قبر) ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقجه ريك التون كانى پاكيزەنى جايلادى ((قەبر) ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە پارەك زىقچە ئالتۇنى كانىي پاكىزەنى جايلادى: قەبر ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە پارەك ساپ زىخچە ئالتۇن ۋە كېپەك ئالتۇننى ئورۇنلاشتۇردى). 277/1؛

كيجه جه دادخواەنينك خزينه لارينى خط لادى (كېچەچە دادخاھنىڭ خەزىنەلەرنى خەتلەدى: كېچىچە، دادخاھنىڭ خەزىنىسىدىكى مال- بايلىقنى تىزىملىدى). 268/13؛

△ خەۋىرى مەجھۇل پېئىللىق جۈملىلەر:

... تذكرەلارى كورولمادى (تەزكىرەلەرى كۆرۈلمەدى) 329/13؛

اندين كين اوغلانلارى محمودين خواجم حام الدين خواجم لار هم جازه خط اليب كوجاغه باريب اروغ قياش لاريغه قوشولدى (ئاندىن كەين ئوغلانلارى مەھمۇدىن خاجەم، هامۇددىن خاجەملەر ھەم جازە خەت ئالىپ، كۇچاغا بارىپ، ئۇرۇغ- قاياشلارىغا قوشۇلدى) 306/4

△خەۋىرى مەجبۇرىي پېئىللىق جۈملىلەر:

كيجيك بيكنى يوق بولوشيغه سعيى سبب لارنى كمالى غا يتكوردى (كىچىك بېگنى يوق بولۇشىغا سەئىيى- سەبەبلەرنى كەمالىغا يەتكۈردى: كىچىك بەگنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان تىرىشچانلىقلارنى بولۇشىغا قىلدى) 297/7؛

بو طريقه برله اوج كون نى اوتكاردى (بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ كۈننى ئۆتكەردى: مۇشۇنداق قىلىپ، ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى) 260/10؛

... تيزليك برله خط مانكدوردى (... تېزلىك بىرلە خەت ماڭدۇردى)

؛260/7

حضرت آفاق دا درس کویلوق غا شغل کورکوزدی (ھەزرەتى ئافاقدا دەرسگۆيلۇقغا شۇغل كۆرگۈزدى: ھەزرەتى ئاپپاق خوجا قەبرىگاھىدا مۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللاندى) 283/1؛

اطراف لاریغه خشت پخته برله بلند احاطه تام لارنی قیلدوردی (ئەترافلارىغا خىشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى) ؛273/13

هر نوع کیاه و درخت و کل رعنا و نسرین حتی که جیغ تیکن غجه مذکور باغیغه کوجت قیلیب اولتورغوزدی (ھەر نەۋئ گىياھ ۋە دەرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرىن ھەتتاكى چىغ، تىكەنغەچە مەزكۇر باغىغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى) 273/17، ۋ. ب.

△ خەۋىرى ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى:

يالغان سوزنی ایتیب راست سوزنینك جای مقامی غه الیب کیلماك نهایتی مشکل کوروندی (يالغان سۆزنى ئەيتىپ، راست سۆزنىڭ جاي- مەقامىغا ئالىپ كېلمەك نىھايەتى مۇشكۇل كۆرۈندى) 311/11،

موندین باشقه هم مزار شریف لار و قدم جاه زیارتکاه عالی لار تولادور مونجه لیك کا اکتفی قیلیندی (مۇندىن باشقا ھەم مەزارى شەرىفلەر ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىيلار تولادۇر، مۇنچەلىككە ئىكتىفا قىلىندى: بۇلاردىن باشقىمۇ شاراپەتلىك مازارلار ۋە ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھ ۋە قەدەمجايلار كۆپتۇر، ‹ بۇ يەردە › مۇشۇنچىلىك بايان قىلىش بىلەن بولدى قىلىندى) 329/14، ۋ. ب.

△خەۋىرى ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى:

تورم طرفی ضعیف لاشتی (تۆرەم تەرەپى زەئىپلەشتى)262/18؛

انکاغجه توش حدی یقین لاشتی (ئاڭاغاچە تۆش ھەددى ‹ چۈش

مەزگىلى › ياقىنلاشتى) 268/16؛

ايكى طرفدين اوق جيقاريب اوروشتي (ئىكى تەرەپتىن ئوق چىقارىپ ئۇرۇشتى)265/10 ؛

پيغامبر اخر الزمان محمد مصطفى صلى الله عليه و سلم اسمان و زمين فرشتەلارى برله قورقماى سوزلاشتى (پەيغەمبەرى ئاخىرىز- زەمان مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمە ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتەلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى) 369/3-4 ، ۋ. ب.

ئە. ئىسم جۈملىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز بولغان جۈملىلەر "ئىسىم جۈملىسى" دېيىلىدۇ. ئىسىم جۈملىسى ئادەتتە، مۇئەييەن ھەرىكەتنى ئەمەس، بەلكى ئادەم ۋە شەيئىلەرگە تاللىق مۇئەييەن ئىشنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

ختن زمينى دا معرف و مشهور امام جعفر صادق رضى الله عنه نينك مرقدلارى بار زيارتكاه عالى دور (خوتەن زەمىنىدە، مەئرۇف ۋە مەشھۇر ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ مەرقەدلەرى بار، زىيارەتگاھى ئالىيدۇر: خوتەن زېمىنىدە، مەشھۇر ۋە داڭلىق ئىمام جەئفەر سادىق ‹ ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي › قەبرىگاھى بار، ‹ ئۇ › ئالىي زىيارەتگاھدۇر) 331/11-12 ؛

بو مغولستان قلمروى ايجيدا و التە شهرنينك مشرق و جانوب برجى اراسيدا لوف ديكان بر كتە زمين باردور (بۇ موغۇلىستان قەلەمروي ئىچىدە ۋە ئالتە شەھرنىڭ مەشرىق ۋە جەنۇب بۇرجى ئاراسىدا، "لوف" دېگەن بىر كاتتا زەمىن باردۇر: بۇ موغۇلىستان تەۋەسىدە، ئالتە شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە، " لوف" ئاتىلىدىغان بىر كاتتا زېمىن بار.) 387/4-5؛

همه زمينى قموش لوق جنكال دشت جزيره و قوم بيابان بى پايان (ھەمە

زەمنى قامۇشلۇق جانگال، دەشت – جەزىرە ۋە قۇم – بىيابانى بىپايان.
ھەممە يېرى قومۇشلۇق جاڭگال، چۆل- جەزىرە ۋە چەكسىز كەتكەن باياۋان قۇملۇق)5 /389 ؛

ھمەلارى موى سفيد قرى اتميش يتميش ياشلارداكى ادم لار ايدى
(ھەمەلەرى مويى سەفىد قەرى، ئاتمىش – يەتمىش ياشلارداكى ئادەملەر ئىدى: ھەممىسى مويسېپىت، قېرى، ئاتمىش – يەتمىش ياشلاردىكى ئادەملەر ئىدى) 391/2 ؛

اوچ كوندين كين بر مونجه تونكانى قماربازلار مزار باغيغه جيقيب بيزلارنى اختيارلاريميز غه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست (ئۈچ گۈندىن كەين، بىر مۇنچە تۇنگانىي قىماربازلار مەزار باغىغا چىقىپ، بىزلەرنى ئىختىيارلارىمىزغا قويماي، ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى راست: ئۈچ كۈندىن كېيىن، بىر مۇنچە تۇڭگان قىمارۋازلار مازار باغقا چىقىپ، بىزنى ئۇنىمىغىنىمىزغا ئۇنىماي، ئۆزلىرىگە باشلىق قىلغىنى راست.)
305/14-15, ۋ.ب.

2.3.جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ جۈملە بېشىدا ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا، جۈملە ئىگىسىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە كەلگەنلىكىگە قاراپ، جۈملىلەر يەنە "نورمال جۈملە" ، "تەتۈر جۈملە" ۋە "خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. نورمال جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى تىل قائىدىسىگە مۇتلەق ئۇيغۇن پىچىمدە تۈزۈلگەن، يەنى جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، "ئىگە ←تولدۇرغۇچى ياكى ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت ← خەۋەر" تەرتىپىدە تۈزۈلگەن جۈملە "نورمال جۈملە" دەپ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ‹ اول › بجين اهلى غه منظور بولادورغان تاشلارنى اليب الديدا قويدى (‹ ئول › بەجىن ئەھلىغە مەنزۇر بولادۇرغان تاشلارنى ئالىپ، ئالدىدا قويدى: ‹ئۇ› بېيجىڭلىقلار ياخشى كۆرىدىغان قىممەتباھا تاشلارنى چىقىرىپ، ئالدىغا قويدى) 1 / 278؛

(اول) درخت لارنى يولوب تاشلاب يامبولارنى اجيب اليب تافشوردى (‹ئول› دىرەختلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئاچىپ ئالىپ، تافشۇردى: ‹ئۇ› دەرەخلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئېچىپ ئېلىپ، تاپشۇردى)277/18؛

سيد اردلانى ملا علما فقيه متبحر كشى ايدى (سەييد ئەردەلانىي موللا، ئۆلەما، فەقىھ، مۇتەبەھھىر كىشى ئېدى: سەييد ئەردەلانىي موللا، ئۆلەما، قانۇنشۇناس، ھەممە ئىلىمدا يېتىشكەن كىشى ئىدى) 282/19؛

قيش ساوق هم اوز مكانيغه باردى و بهار كونلارى كيلدى (قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغا باردى ۋە بەھار كۈنلەرى كېلدى: قىش – زېمىستانىمۇ بارىدىغان يېرىگە باردى، باھار كۈنلەرى كەلدى) 289/1؛

تلاوت قيلادورغان اوى لاريكا اصلا اوت قالاماس ايدى (تىلاۋەت قىلادۇرغان ئۆيلەرىگە ئەسلا ئوت قالاماس ئېدى: قۇرئان ئوقۇيدىغان ئۆيگە ھەرگىز ئوت قالىمايتتى) 289/ 19

ئە. تەتۈر جۈملە

تەتۈر جۈملە دېگەندە، جۈملە تۈزۈلۈش تەرتىپى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمال قائىدىسىگە مۇخالىپ بولغان جۈملىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ خىل تەتۈر جۈملىلەر كۆپىنچە، "خەۋەرى ئىگىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن جۈملىلەر" ۋە "ھالەت بۆلىكى خەۋەردىن كېيىن كەلگەن جۈملىلەر" بولۇپ كۆرۈلىدۇ.

Δخەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر:

قيلدي عالم عرصه سی دين قرا تون فوجي فرار

خه ۋه ر ئىگه

(قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تون فەۋجى فىرار: ئالەم مەيدانىدىن قارا تون گۇرۇھى تىكىۋەتتى). تەجەللىي: 624-ئۇ ك ن .

توشتي والليل اوّلو كيلدي موخر والنهار

خه ۋه ر ئىگه خه ۋه ر ئىگه

(تۈشتى"ۋەللەيل" ئەۋۋەلۇ كېلدى مۇئەخخەر "ۋەننەھار": "كېچە" سۈرىسى باشتا، "كۈندۈز" سۈرىسى بولسا، ئاخىردا نازىل بولدى) تەجەللىي: 632- ئۇ ك ن

مغفرت قيل يا صبور

خه ۋه ر ئىگه

(مەغفىرەت قىل يا سەبۇر: ئى ئاللاھ (گۇناھىمنى) مەغپىرەت قىلغىن، كەچۈرگىن) 393/10-، ت ھە .

سيغمادي اهل خردنينك باشي هر يركا توزوك

خه ۋه ر ئىگه

(سىغمادى ئەھلى خىرەدنىڭ باشى ھەريەرگە تۈزۈك: زىيالىيلارنىڭ بېشى ھېچيەرگە تۈزۈك سىغمىدى) 270/13؛

جمع ايتب تاريخ چه نی يتميش دين اشقان چاغدا من

خه ۋه ر ئىگه

(جەمئ ئەتىپ تارىخچەنى يەتمىشتىن ئاشقان چاغدا مەن: مەن يەتمىشتىن ئاشقان چېغىمدا (بۇ) «تارىخى ھەمىدى» نى يازدىم). م. سايرامىي: 394/6؛

△ھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر

خلایق لار ایتیب دورکم منا افراسیاب و کیکاوس دیب

ئىگە خەۋەر هالەت

(خەلايىقلار ئېيتىپدۇركىم، مانا ئافراسىياپ ۋە كەيكاۋۇس دېپ)30/13؛

اونکدین سولغه سولدین اونکغه اوزیمیز اویروب قویامیز اوخلاغان کشی لار

ئىگە خەۋەر

ویرولکاندیك

هالەت

(ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۈپ قويامىز ئۇخلاغان كىشلەر

ئۆيرۈلگەندەك: خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇياق- بۇياققا ئۆرۈلگەندەك قىلىپ،

ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆرۈپ قويىمىز) 368/14؛

اصحاب الکهف تنکری تعالی امری بیله اویغانمیش لار و تملیخا

ئىگە

دیکان رفیق لارین شهرکا یبرمیش لار طعام کلتورورکا.

خەۋەر هالەت

(ئەسهابۇل- كەهف تەڭرىتەئالا ئەمرى بىلە ئويغانمىشلار ۋە تەملىخا دېگەن

رەفىقلەرىن شەهرگە يىبەرمىشلەر تەئام كەلتۈرۈرگە: غار ساهابىلىرى تەڭداشسىز

ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ پەرمانى بىلەن ئويغىنىپتۇ ۋە تەملىخا دېگەن بۇرادىرىنى

شەھەرگە يېگۈلۈپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ) 225- چ ت؛

امیر خدایداد میرزا اولوغ بیك کا مخفی کشی ایبارد یکیم میرزا

ئىگە خەۋەر

تاشکنددین تورت بش منزل مغولستان طرفیکا قدم رنج قیلسه لار مغولستان

یورتی نی میرزا اولوغ بیك کا تابع قیلیب بر سام دیب

هالەت

(ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبېگكە مەخفى كىشى ئىبەردىكىم، مىرزا

تاشكەنددىن تۆرت- بەش مەنزىل موغۇلستان تەرەفكە قەدەمى رەنج قىلسالار، موغۇلستان يۇرتىنى مرزا ئۇلۇغبېگكە تابىئ قىلىپ بەرسەم دېپ. ئەمىر خۇدايداد: " مرزا ئۇلۇغ بەگ تاشكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىپ،موغۇلستان تەرەپكە قاراپ تۆت-بەش يول ئىلگىرىلەپ كەلسە، مەن موغۇلستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغ بەگكە تەۋە قىلىپ بەرسەم" دەپ مىرزا ئۇلۇغ بەگكە مەخپى ئادەم ئەۋەتتى). ت ئە:181-، چ ت.

ب. خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، خەۋىرى بىر جۈملىنىڭ ئىچىدە ئىككى يەردە تەكرارلانغان جۈملىلەرنى ناھايىتى كۆپ ئۇچرىتىمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بۇ خىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەمما، جۈملە خەۋىرىنى ئىككى جايدا تەكرارلاش ئادىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، خۇسۇسەن يېزا- كەنت خەلق تىلىدا ھېلىھەم ساقلانماقتا. كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر جانلىق تىلدا مەۋجۇت بولغان بۇخىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملىلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە شۇ قەدەر كەڭرى قوللىنىلىشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ، ھەرگىزمۇ بەزەن تىلچىلار دېگەندەك "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" ئەمەسلىكىنى كۆچلۈك دەلىللەيدۇ. مەسىلەن، ئەمەلىي مىساللارغا قاراپ باقايلى:

معلوم قيليب دوركيم ياركنددا تورتونجى جركا ايشكاه غه ايديم ديب معلوم قيليب دور(مەئلۇم قىلىپدۇركىم، ياركەندىدە، تۆرتۈنچى جەرەكە ئىشگاھغە ئىدىم، دېپ مەئلۇم قىلىپدۇر: يەكەندە تۆتىنچى جەرەكە(دەرىجە) ئىشىك ئاغا مەنسىپىدە بولغانىدىم، دەپ مەلۇم قىلىپتۇ)276/11-12؛

نفحات الانس دا ذكر قيليب دوركيم اسماندىن يمغور ياغماغليقى و زمين

دين كياه نباتات لار كوكارماكى اوليا عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار...ديب ذكر قيليب دور(«نەفەھاتۇل – ئۇنس» دە زىكر قىلىپدۇركىم، ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ- نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى شەرىفلەرى بەرەكاتىدىندۇرلار...دىيب زىكر قىلىپدۇر: «دوستلۇق سەلكىنلىرى» ناملىق كىتابتا: "ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى ۋە يەر زېمىندىن گۈل- گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۈنۈپ چىقىشى شۇ زېمىنغا، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ شاراپەتلىك قەدەملىرى يەتكەنلىكىنىڭ بەرىكىتىدىن بولىدۇ..." دەپ بايان قىلىنغان)281/12-18؛

بعضه لارى ايتيب دور اولار اوچدور تورتونچى لارى ايت دور و بعضه سى انداغ ايماس بلكه بش دور التنجى سى ايت دور و بعضه لارى انداغ ايماس يتەدور سكزنچى ايت دور ديب ايتيب دور (بەئىزەلەرى ئەيتىپدۇر: "ئۇلار ئۈچدۇر، تۆرتۈنچىسى ئىتدۇر" ۋە بەئىزەلەرى : "ئانداغ ئېمەس، بەلكى بەشدۇر، ئالتىنچىسى ئىتدۇر" ۋە بەئىزەلەرى: "ئانداغ ئېمەس يەتەدۇر، سەكىزىنچى ئىتدۇر" دېپ ئەيتىپدۇر: بەزىلەر: "ئۇلار ‹غار ساھابىلىرى› جەمئىي ئۈچ كىشى، تۆتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى" دېسە، يەنە بەزىلەر: " ياق ، ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار بەش، ئالتىنچىسى ئىت" دېگەن، يەنە بەزىلەر بولسا : "ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار يەتتىدۇر، سەككىزىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتىدۇر" دېگەن)371/7-9؛

حالا بوكونلاردا كوركانلار بوطر يقەدە نقل و حكايه قيلادور كيم لوف نينك مشرق حدى لنجو سنك تابعى سى سوٌجو و ساجو ديكان ...شهريغه بارادور شمال حدى قمول و طرفان كورلادور...ديب نقل قيلادور(هالا بۇ گۈنلەردە كۆرگەنلەر بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە ھكايە قىلادۇركىم، لوفنىڭ مەشرىق ھەددى لەنجۇ سىڭ تابىئىسى سوجو ۋە ساجو دېگەن...شەھرىغە بارادۇر، شىمال ھەددى قامۇل ۋە تۇرفان، كورلادۇر...دېپ نەقل قىلادۇر: ھالا بۇكۈنلەردە

ئەھۋالنى بىلگەنلەر :لوپنىڭ شەرقىي ئۇچى لەنجۇ ئۆلكىسىگە تەۋە سۇجو ۋە ساجو دېگەن شەھەرلەرگە ئۇلىنىدۇ، شىمال تەرىپى بولسا،قۇمۇل، تۇرپان ۋە كورلىغا تۇتىشىدۇ...دەپ تەسۋىرلەيدۇ) 388/4، ۋ ب.

2.4. جۈملە ئاڭلاتقان ئۇقۇمغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزلىرى ئاڭلاتقان مەنە- ئۇقۇملىرىغا قاراپ، "بولۇشلۇق جۈملە"،" بولۇشسىز جۈملە"،"سوئال جۈملە" ۋە "ئۈندەش- بۇيرۇق جۈملە" دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. بولۇشلۇق جۈملە

بولۇشلۇق جۈملە دېگىنىمىز، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش- ھەرىكەتنىڭ ئۇقۇم جەھەتتە روياپقا چىقىدىغانلىقىنى ۋە ئەمەلىيلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بيزلار توختاتقان بهاغه قراب اوشاق فقرالار نينك فل كموش لارينى اولوغ خان نينك خزينه‌سيدين براميز(بىزلەر توختاتقان بەھاغا قاراپ، ئۇشاق فۇقەرالارنىڭ فۇل- كۆمۈشلەرىنى ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنەسىدىن بەرەمىز: بىز ‹سلەر توختاتقان ئاشۇ› باھاغا قاراپ، ئاۋام- پۇقرالارنىڭ پۇللىرىنى ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن ئېلىپ بېرىمىز)304/7؛

من ملا آخونددين مەزكور بىر منيك تنكه ينه الته تنكه الته فل نينك حسابى نى سورادى (مەن موللا ئاخۇنددىن مەزكۇر بىرمىڭ تەنگە يەنە ئالتە تەنگە ئالتە فۇلنىڭ ھىسابىنى سورادى: مەن موللا ئاخۇندىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر مىڭ ئالتە تەڭگە ئالتەپۇلنىڭ ھېسابىنى سورىدى) 312/11؛

حاضر يغه حاضرچه يوق بولغانى غه دركى برله ادەملار اتى نى توتوب جواب برايم (ھازىرىغا ھازىرچە ، يوق بولغانىغا دەركى بىرلە، ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم: بېرىغا بارچە، يوقىغا ئىز- دېرىكى بىلەن، ئالغان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ، جاۋاب بەردىم)321/12؛

هفته‌دين كين ينه كوجاليق خواجم لار ادەم راسلاب اقسو طرفيكا مانكغان خبرلار بولوب كشايش ليق لار بولدى(ھەفتەدىن كەين، يەنە كۇچالىق خاجەملەر ئادەم راسلاپ، ئاقسۇ تەرەفكە ماڭغان خەبەرلەر بولۇپ، كۈشايىشلىقلار بولدى: ھەپتىدىن كېيىن "كۇچالىق خوجاملار يەنە ئادەم ھازىرلاپ، ئاقسۇغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ" دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، يەڭگىللەپ قالدۇق)294/10-11؛

بناكاه اقسو فتحى خوشخبرينى محمودين خواجم اليب كوجاغه باردى كورروشوب تورت بش كون توروب اقسوغه ينادورغان بولدى من هم بيله ياندم و سيرام غه كلديم (بىناگاھ ئاقسۇ فەتھى خۇشخەبەرىنى مەھمۇدىن خاجەم ئالىپ كۇچاغا باردى، كۆرۈشۈپ تۆرت- بەش گۈن تۇرۇپ، ئاقسۇغا يانادۇرغان بولدى، مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم: تويىلمىغان بىر چاغدا، ئاقسۇنىڭ ئازاد قىلىنغانلىق خۇش خەۋىرىنى ئېلىپ، مەھمۇدىن خوجام كۇچاغا كەلدى، كۆرۈشتۇق؛ تۆت- بەش كۈن تۇردى؛ ئاقسۇغا ياندىغان چېغىدا، مەنمۇ بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم)294/15-17، ۋ .ب .

ئە. بولۇشسىز جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە "بولۇشسىز جۈملە" دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

فل برماي بيكارغه هيج نرسه آلمايميز(فۇل بەرمەي بىكارغا ھېچنەرسە ئالمايمىز)304/17؛

هر قيداغ منصب دارلارغه كناه يتيب منصبى دين ايريليب كتسه‌لار جرمانه عيبانه و برغو ديب فلينى المايدور(ھەر قايداغ مەنسەبدارلارغا گۇناھ يەتىپ، مەنسەبىدىن ئايرىلىپ كەتسەلەر، جۇرمانە، ئەيبانە ۋە بەرغۇ دېپ فۇلىنى ئالمايدۇر: ھەرقانداق مەنسەپدارغا گۇناھ يېتىپ، مەنسىپىدىن

ئايرىلىپ قالسا، "جەرىمانە، ئەيىبكارلىق ھەققى ۋە باج" دەپ، پۇل- مېلىنى ئېلىۋالمايدۇ.)11-319/12؛

من لى قاعده بيلمايمن(مەن لى - قائىدە بىلمەيمەن) 319/15؛ لى قاعده اوركانكين ياكى بزلارنينك رسم قاعده لار يميز غه كركين ديب زورلوق وتعدى قيلمايدور("لى — قائىدە ئۆرگەنگىن ياكى بىزلەرنىڭ رەسىم- قائىدەلەرىمىزغە كىرگىن" دېيىپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر)320/1؛

هيچ احدى خواه قوروق و خواه هول شاخينى كسمايدور و دخل تعرضى قيلمايدور(ھېچ ئەھەدى خاھ قۇرۇق ۋە خاھ ھۆل شاخىنى كەسمەيدۇر ۋە دەخل تەئەررۇز قىلمايدۇر: ھېچكىم مەيلى قۇرۇق مەيلى ھۆل شېخىنى بولسۇن، كەسمەيدۇ ۋە زەرەر يەتكۈزمەيدۇ).344/1؛

اوبدان كوركان مخلوق لارينى هرگز مسخ قيلمايدور(ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلارىنى ھەرگىز مەسخ قىلمايدۇر:(ئاللاھ» ئۆزى ياخشى كۆرگەن مەخلۇقلارىنى ھەرگىز باشقا بىر نەرسىگە ئايلاندۇرىۋەتمەيدۇ)370/4؛

بو شهر ادەم لارى بارسەلەر قورقوب يقين كيلمايدور و ارا لش اختلاط هم قيلمايدور (بۇ شەھەر ئادەملەرى بارسالار، قورقۇپ ياقىن كېلمەيدۇر ۋە ئارالاش — ئىختىلات ھەم قىلمايدۇر: بۇشەھەر ئادەملىرى بارسا قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ ۋە بېرىش- كېلىش قىلمايدۇ.)390/11؛

هر نرسه نصى قاطع برله ثابت بولسەلار انكا تبديل و تغيير بر كالى بولمايدور (ھەر نەرسە ناسسى قاتئ بىرلە سابىت بولسالار، ئاڭا تەبدىل ۋە تەغىير بەرگەلى بولمايدۇر: ھەر قانداق نەرسە قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلانغان بولسا، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگىلى بولمايدۇ)375/1؛

بر ادەم نينك كمان و احتمالدين ديكان سوزى حجت و اثبات بولمايدور(بىر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئېھتىمالدىن دېگەن سۆزى، ھۆججەت ۋە

ئسبات بولمايدۇر)362/11؛

ماهيتى معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور(ماهىييەتى مەئلۇم

ئېمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر: ئۇجۇر- بۇجۇرى مەلۇم ئەمەس ۋە

توغرا- دۇرۇس پاكىتمۇ يوق) 344/14؛

يزيد بن معاويه كورينى اجتى كولدين بولك نرسه يوق ايكان (يەزىد بىنى

مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، كۈلدىن بۆلەك ھېچنەرسە يوق ئېكەن: يەزىد

ئبنى مۇئاۋىيىنىڭ قەبرىسىنى ئېچىپ قارىسا، كۈلدىن باشقا نەرسە يوق

ئېكەن)306/17؛

ظلم جبرينى حدّ دين زياده اوتكارديكيم موندين زياده سيغه ممكن يوق

ايدى(زۇلۇم- جەبرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆتكەردىكىم، مۇندىن زىيادەسىغە

مۇمكىن يوق ئېدى: زۇلۇم – جەۋرىنى شۇ قەدەر ھەددىدىن زىيادە قىلدىكى،

بۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇشقا ئىمكان يوق ئىدى) 274/5. ۋ. ب.

ب. سوئال جۈملە

سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە"سوئال جۈملىسى" دېيىلىدۇ. چاغاتاي

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال جۈملىلەردە، "نيمه، نه، نجه، نيجه، نيمه اجون،

قيداغ، قيدا" (نېمە، نە، نەچە، نېچە، نېمە ئۈچۈن، قايداغ، قايدا) قاتارلىق

سوئال ئالماشلىرى، شۇنداقلا "مو" (مۇ) سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ،

ئەمما ئادەتتە، سوئال بەلگىسى"؟" ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

سيزنى اط كسادور ديب انكلاديم اوبدان اوستەموسيز(سىزنى ئات

كەسەدۇر دېپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟) 257/14؛

اط كسادورغان نينك طريقەسينى كوردونكمو سين هم كساسين مو(ئات

كەسەدۇرغاننىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېن ھەم كەسەسېنمۇ؟ : ئات ئاختا

قىلىدىغان ئادەمنىڭ ئۇسلۇبىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟)17

؛257/

قريه يوليجه اقسوغه جيقيب اندين باراميزمو ياكه كاشغرغه باريب اندين باراميزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار(قەريه يولچه ئاقسۇغا چقىپ، ئاندىن بارامىزمۇ ياكى كاشغەرغه بارىپ، ئاندىن بارامىزمۇ، نېمه مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟ : يېزا يولى بىلەن مېڭىپ ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامدۇق ياكى دەسلەپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارامدۇق، سىلەر نېمە دەيسىلەر؟)
؛266/18

بو شهرلارنى نيمه اوجون بوزوپ ئامبان دالويه جريك لارنى ضايع قيلدينكلار (بۇ شەھەرلەرنى نېمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويە،چەرىكلەرنى زايىئ قىلدىڭلار؟ : نېمە ئۈچۈن بۇ شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئامبال، دالويە ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتىڭلار؟) 305/10؛

قادر پانصد نينك حدى بارمو(قادىر پانسەدنىڭ ھەددى بارمۇ؟)265/7؛

افراسياب وكيكاو س نى كوردونكمو (ئافراسىياب ۋە كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟)341/1؛

اى كوجوك ايشك يوقالغانغه مونچه فريشان بولاسنمو(ئەي كۆچۈك ئېشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولاسەنمۇ؟ : ھەي، كىچىككىنە بىر ئېشەك يۈتۈپ كەتكەنگە مۇشۇنچىۋالا پەرىشان بولامسەن؟)341/7؛

اولوقت دا نجه ياشدا ايد ينكيز (ئول ۋەقتدە، نەچە ياشدا ئېدىڭىز؟: شۇ چاغدا قانچە ياشتا ئىدىڭىز؟) 305/17؛

بو باج فلى توتقان ملاغه خنيەدين كاغذ بركانمو(بۇ باج فۇلى تۇتقان موللاغا خانىيەدىن كاغەز بەرگەنمۇ؟ : بۇ باج پۇلى تۇتقان كاسسىر ئەپەندىگە خانلىق ئامبىرىدىن قەغەز بەرگەنمۇ؟) 312/15؛

مغفور اول ديب مژده بركايمو منكا شايدغفور (مەغفۇر ئول دېپ مۇژدە بەرگەيمۇ ماڭا شايەد غەفۇر؟ : رەھمدىل ئاللاھ ماڭا : "گۇناھلىرىڭ مەغپىرەت قىلىندى" دەپ خۇش خەۋەر يەتكۈزەرمۇ؟) 393/12، ۋ. ب.

پ. ئۈندەش- بۇيرۇق جۈملە

بۇ – ئۈندەش، تەرغىب قىلىش ياكى بۇيرۇق- پەرمان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى كۆرستىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل جۈملىلەردە، ئادەتتە ئۈندەش بەلگىسى ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

اوشبو قسمى نرسه لارغه نرخ بازار نرخ توختاتيب برسون(ئۇشبۇ قىسمى نەرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن!: مۇشۇ نەرسىلەرگە بازار نەرخىدە باھا توختىتىپ بەرسۇن!)304/16؛

بيزلارغه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارغه وبال بولادورغان ايشلارنى اصلا قيلمانكلار (بىزلەرغە يۈز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمبەھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرالارغا ۋە بال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار!- بىزگە يۈز قاراپ، نەرخنى ئەرزان ۋە كەمباھا قىلىپ قويۇپ، ئاۋام - پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلماڭلار!) 304/18؛

منصب لارينى الديم من بعد منصب ايشلاريغه ارالاشماسون(مەنسەبلەرىنى ئالدىم، من بەئدۇ مەنسەب ئىشلارىغا ئارالاشماسۇن!- ئەمەل- مەنسەپلىرىنى ئېلىپ تاشلىدىم، مۇندىن كېيىن مەنسەپ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇن!) 313/2؛

من كناهينى عفو قيلديم هربرى اوز يريكا باريب فقرا جيليكينى قلسون(مەن گۇناھىنى ئەفۋ قىلدىم، ھەر بىرى ئۆز يەرىگە بارىپ، فۇقەراچىلىكىنى قىلسۇن!- مەن گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدىم، ھەر بىرەيلەن ئۆز يۇرتىغا كېتىپ، پۇقراچىلىقىنى قىلسۇن!) 313/5؛

انداغ بولسه جريك باريب مذكور شهرلارنى تافيب السون اورش غه جيقسه

لار اوروشوب اولتوروب السون اروشماي ايل بولغانلارنى يورت قيلسون اتا بابالاريمدين قالغان بر فونك زمينيم نى بر مينك جر يك يوق بولغونچه اوروشوب اليب آيلاتقاسون(ئانداغ بولسا، چەربك باربپ، مەزكۆر شەھەرلەرنى تافىپ ئالسۇن! ئۇرۇشغا چىقسالار، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئېل بولغانلارنى يۇرت قىلسۇن! ئاتا- بابالارىمدىن قالغان بىر فۇڭ زەمىنىمنى بىرمىڭ چەرىك يوق بولغۇنچە ئۇرۇشۇپ ئالىپ، ئايلاتقاسۇن!- ئۇنداق بولسا، قوشۇن بېرىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇپ ئالسۇن! (ئۇ شەھەردىكىلەر) ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى بىزنىڭ يۇرت پۇقرالىرىمىز قىلسۇن! ئاتا- بوۋىلىرىمدىن قالغان بىرپۇڭ زېمىنىمنى بىرمىڭ چېرىك ئۆلگۈچە ئۇرۇشۇپ ئىشغال قىلىپ، ماڭا دوكلات قىلسۇن!) 13-301/11، ۋ.ب.

2.5 . كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، چاغاتاي خانلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ۋە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان سېپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر تىلىدۇر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ نەقەدەر زىچ ۋە نەقەدەر ئىچقويۇن-تاشقويۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر پاكىت ئۇنىڭدا، پەقەت ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىلا كۆرۈلىدىغان كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇيەردە « تارىخى ھەمىدى» ناملىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ژىرىك ئەسەردە كۆرۈلىدىغان، "دىيكاندا" (دېگەندە) بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىدىن بىر ئىككىنى مىسال قىلىپ كۆرستىمىز:

وقتى برله بدولەت عالى اط خانه غه كريب نجه اطلارنى الديغه الدورتوب

كليب كورادورلاركيم تمام اخته قيليب قويوب دور مزاج لارى تغيير تافيب
مراخور باشيدين سوراب دوركيم بواط لارنى قيداغ ادەم اخته قيلادور
ديكانلاريدا معلوم قيليب دوركيم كوجالق يوسف بيك ديب براط كسادورغان
ادەم بار ختن غه باريب نيازحاكم بيك نينك اطلارينى اخته قيلغان ايرسيش
حالا موندا كليب دور ديكانيدا يكيت بويروب الدورتوب كليب سوراب دوركيم
سيزنى اطكسادور ديب انكلاديم اوبدان اوسته موسيز ديكانلاريدا التە شهردا
اط كسادورغانغه ينه مينكديك اوسته يوق ديب معلوم قيليب دورنجه اط
اخته قيلغاندورسيز ديكانلاريدا اقلى يكرمه مينك اط آخته قيلغاندور مين
ديب معلوم قيليب دورقيسى طريقەدە اخته قيلاسيزديب ماهيتى سوراب
طريقەسينى اوبدان كوروب جيقيب تورونك ديب جيقاريب اتيب مراخور
باشيغه ديب دوركيم اط كسادورغان نينك طريقەسينى كوردونكمو سين هم
كاسين مو ديكانلاريدا فرمايش بولسه كسامن ديكان ايكان انداغ بولسه
يوسف نى كورساتيب بركان طريقەده اوز اسباب لارى برله آخته قيليب قويغين
ديب فرمايش قيليب اط خانەدين جيقيب كتيب دور يوسف نى توتوب اط اخته
قيلغان نينك جزاسى ديب اوز اسبابلارى بر جفت تاشينى قيسيب توروب ياريب
ايكى تاشينى تولغاب تارتيب اليب تاشلاب دور ايكى كون ياتيب اولوب
قاليب دور(ۋەقتى بىرلە بەدەۋلەت ئالىي ئاتخانەغە كىرىپ، نەچچە ئاتلارنى
ئالدىغا ئالدۇرتۇپ كەلىپ كۆرەدۇرلاركىم، تەمام ئاختا قىلىپ قويۇپدۇر؛
مىزاجلارى تەغيىر تاپىپ، مىراخور باشىدىن سوراپتۇركىم: "بۇ ئاتلارنى قايداغ
ئادەم ئاختا قىلادۇر؟" دېگەنلەرىدە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم : "كۇچالىق يۇسۇف
بېگ دېپ بىر ئات كەسەدۇرغان ئادەم بار، خوتەنغە بارىپ، نىياز ھاكىم
بېگنىڭ ئاتلارىنى ئاختا قىلغان ئېرمىش، ھالا مۇندا كەلىپدۇر" دېگەنىدە،
يىگىت بۇيرۇپ ئالدۇرتۇپ كەلىپ، سوراپدۇركىم: "سىزنى ئات كەسەدۇر دەپ
ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟" دېگەنلەرىدە؛ "ئالتە شەھەردە، ئات

كەسەدۇرغانغا يەنە مەنگدەك ئۇستا يوق" دېپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ "نەچە ئات ئاختا قىلغاندۇرسىز؟" دېگەنلەردە، "ئەقەللى يىگىرمەمىڭ ئات ئاختا قىلغاندۇرمەن" دېپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ "قايسى تەرىقەدە ئاختا قىلاسىز؟" دېپ، ماھىييەتى سوراپ، تەرىقەسىنى ئۇبدان كۆرۈپ، "چىقىپ تۇرۇڭ" دېپ، چىقارىپ ئەتىپ، مىراخور باشىغا دېپدۇركىم: "ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۇڭمۇ؟ سىن ھەم كەسەسىنمۇ؟" دېگەنلەردە، "فەرمايىش بولسا، كەسەمەن" دېگەن ئىكەن، "ئانداغ بولسا، يۈسۈفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاختا قىلىپ قويغىن" دېپ فەرمايىش قىلىپ، ئاتخانەدىن چىقىپ كەتىپدۇر؛ يۈسۈفنى تۇتۇپ: "ئات ئاختا قىلغانىنىڭ جەزاسى" دېپ، ئۆز ئەسبابلارى بىر جۈفت تاشنى قىسىپ تۇرۇپ يارىپ، ئىككى تاشنى تولغاپ تارتىپ، ئالىپ تاشلاپدۇر؛ ئىكى گۈن ياتىپ،ئۆلۈپ قالىپدۇر.- بىر چاغدا، بەدەۋلەت ياقۇپبەگ ئاتخانىغا كىرىپ، بىرنەچچە ئاتنى تاللىتىپ قاراپ باقسا، ھەممىسى ئاختا قىلىپ قويۇلغان ئاتلار ئىكەن، ئەرۋاھى ئۈركۈپ، ئاتخانا باشلىقى ‹مىراخور باشى›دىن : "بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلدۇ؟" دەپ سوراپتۇ. ئاتخانا باشلىقى جاۋاب بېرىپ: "كۇچالىق يۇسۇپ بەگ دەيدىغان بىر ئادەم بار ، شۇ قىلدۇ؛ ئۇ خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغانىكەن، ھازىر ئۇ مۇشۇ يەردە" دەپتۇ. ياقۇپبەگ ئادەم بۇيرۇپ، مەزكۇر يۇسۇپ بەگنى تاپتۇرۇپ كېلىپ: "ئاڭلىسام، سىز ئات ئاختا قىلمىشسىز،‹ تېخنىكا جەھەتتە › يېتىشكەن ئۇستىمۇ سىز؟» دەپ سوراپتۇ؛ يۇسۇپ بەگ : "بۇ ئالتە شەھەر تەۋەسىدە ئات ئاختا قىلىشتا ماڭا يېتىشىدىغان ئۇستا يوق" دەپ جاۋاب بېرىپتۇ؛ ياقۇپبەگ : "قېنى كۆرۈپ باقايلى، قانداق ئاختا قىلىسىز؟" دەپ سوراپ، ئاختا قىلىش يوللىرىنى ئۇبدان كۆرۈۋالغاندىن كېيىن : "ئەمدى سىز چىقىپ تۇرۇڭ" دەپ يۇسۇپ بەگنى چىقىرىۋېتىپ، ئاتخانا باشلىقىغا : "ئات ئاختا

قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى كۆرۈۋالدىڭمۇ، سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟" دەپ سوراپتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى: "پەرمان بولسا، قىلىمەن" دەپتۇ. ياقۇپ بەگ: "ئۇنداق بولسا، يۈسۈفنى ئۆزى كۆرستىپ قويغان ئۇسلۇب بويىچە، ئۆز ئەسۋابلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن" دەپ پەرمان قىلىپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى ھىلىقى يۈسۈفنى تۇتۇپ: "ئات ئاختا قىلغانلىڭ جازاسى" دەپ، ئۆزىنىڭ ئەسۋابى بىلەن بولغان بىر جۈپ تېشىنى قىسىپ تۇرۇپ، پودىقىنى يېرىپ، ئىككى تاشقىنى تولغاپ تارتىپ ئېلىپ تاشلاپتۇ. (نەتىجىدە) يۈسۈف بەگ ئىككى كۈن يېتىپ، ئۆلۈپ قاپتۇ.)257-258/1-2؛

سیرام اهلی امیر اروغیدین برلاری حکومت غه ادا و منصب غه جان فدا ایکان خاقان منصب دارلاری اول آدم دین سوراب دورکیم بو آدملارنی قیداغ قیلسه اولوغ خانغه تابع بولوب خذمت قیلادور دیکانیدا معلوم قیلیب دورکیم بو ادملار منینك سوز بویروغیمدین جیقمایدور اولوغ خانغه تابع و فقرا قیلیب برامن امّا منکا جونك منصب برسانکیز دیکانیدا معقول توتوب اولوغ خانغه آیلاتقاب اوچونچی جرکالیك اقسو کوجا نینك حاکم لاری برله برابر منصب الیب بریب دور بو و جه‌دین سیرام نینك حاکمی قدیم الایام اقسو کوجانینك حاکمی برله جرکا و مرتبه‌دا برابر ایدی(سايرام ئەھلى ئەمىر ئۇرۇغىدىن بىرلەرى ھۆكۈمەتكە ئەدا ۋە مەنسەپكە جان پىدا ئېكەن؛ خاقان مەنسەپدارلارى ئۇل ئادەمدىن سوراپدۇركىم: "بۇ ئادەملەرنى قايداغ قىلسا، ئۇلۇغ خانغا تابىئ بولۇپ، خىزمەت قىلادۇر؟" دېگەندە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم: "بۇ ئادەملەر مەنىڭ سۆز بۇيرۇغىمدىن چىقمايدۇر، ئۇلۇغ خانغا تابىئ ۋە فۇقەرا قىلىپ بەرەمەن، ئەمما ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭىز» دېگەندە، مەئقۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا ئايلاتقاپ، ئۈچۈنچى جەرگەلىك ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملارى بىرلە بەرابەر مەنسەپ ئالىپ بەرىپدۇر؛ بۇ

ۋەجھىدىن سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل- ئەيىيام ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئىدى:- سايراملىق ئەمىر ئۇرۇغىدىن بىر ئادەم ھاكىملىقتا، ئەمەل- مەنسەپكە جاندىنمۇ ئامراق ئىكەن، خاقان مەنسەپدارلىرى ئۇنىڭدىن: "بۇ ‹سايراملىق› ئادەملەرنى قانداق قىلسا، ئۇلۇغ خانغا بەيئەت قىلىپ، خىزمىتىنى قىلىدۇ؟" دەپ سورىغاندا، "بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز- بۇيرۇقىمدىن چىقمايدۇ. بوپتۇ، مەن بۇلارنى خانغا تەۋە يۇقرا قىلىپ بېرەي، ئەمما ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار" دەپتۇ؛ ئۇلار ماقۇل بولۇپ، خانغا دوكلات قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن تەڭ بولغان ئۇچىنچى جەرەكەلىك مەنسەپ ئېلىپ بېرىپتۇ؛ قەدىمكى زاماندا، سايرامنىڭ ھاكىمى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە- مەرتىۋىدە تەڭ بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ) 13-296/8، ۋ.ب.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس ئالاھىدىلىكىنى دوكتور ئۇنۋانى تېزىم(دېسسېرتاتسىيە ئەسىرىم) " مۇسا سايرامىينىڭ ‹تارىخى ھەمدى› ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە تەتقىقات" تا نىسبەتەن تەپسىلي بايان قىلدىم(ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش ئارمانىم بار ، ئىنشائاللاھ). بۇ يەردە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەجىم چەكلىمىسى بىلەن، مۇشۇنچىلىككە كۇپايە قىلىندى.

ئۈچىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئۈرنەك ۋە باشقىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي نامىلىرى

محرم (مۇھەررەم)	1-ئاي
صفر (سەفەر)	2-ئاي
ربيع الال (رەبىئولئەۋۋەل)	3-ئاي
ربيع الاخر (رەبىئولئاخىر)، ربيع الثانى(رەبىئوسسانىي)	4-ئاي
جمادى اولاولى(جۇمادىيەلئوۋلىيا)	5-ئاي
جمادى الآخره(جۇمادىيەلئاخىرە) جمادى الثانى(جۇمادىيەسسانى)	
جمادى الاخرى(جۇمادىيەلئۇخرا)	6-ئاي
رجب (رەجەب)	7- ئاي
شعبان(شەئبان)	8-ئاي
رمضان(رەمەزان)	9-ئاي
شوال (شەۋۋال)	10-ئاي
ذو القعده (زۇلقەئدە//زۇلقىئدە)	11-ئاي
ذو الحجه (زۇلھىججە)	12-ئاي

ئەبجەد

ابجد	هوّز	حطى
4321	765	1098

قرشت سعفصی کلمن

400300200100 90807060 50403020

ضظغ ثخذ

1000900800 700600500

يەنى:

ط=9 ح= 8 ز=7 و=6 ه=5 د=4 ج=3 ب=2 ا=1

ع=70 س=60 ن=50 م=40 ل=30 ک= 20 ى=10

ت= 400 ش=300 ر=200 ق=100 ص=90 ف=80

غ=1000 ظ=900 ض=800 ذ=700 خ=600 ث=500

مەسلەن: «تەۋارىخى مۇسقىييۇن» نىڭ خاتىمە قىسمىدا، ئاپتور ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئىزاھلاپ:

"پۇتۇلە تارىخنى تارىخنى دېدىم، بىلەلمەسىمكىن دېپ ئەجەب غەم يېدىم"دەپ يازغان. ئەمدى، بىز ئاشۇ "تارىخنى" دېگەن سۆزنى مەزكۇر ئەبجەد بويىچە ھېسابلىساق مۇنداق بولىدۇ:

ت + (400)+ ا (1)+ ر (200)+ د (10)+ خ (600)+ ى (10)+ ن (50)=1271

دېمەك، خوتەنلىك ئالىم ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىينىڭ « مۇزىكانتلار تارىخى » ناملىق ئەسىرى ھىجرىيە 1271- يىلى يېزىلغانىكەن.

ھىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش

ھىجرىيە يىلىنى مىلادىيە يىلىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

$x - x/33 + 622$

مەسلەن، ھىجرىيە 1271، ۋە 1326- يىللارنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

$1271 - 1271/33 + 622 = 1855$

1326- 1326/33+622=1908

دېمەك، ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىينىڭ « تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن » ناملىق ئەسىرى ملادى 1855- يىلى، مۇسا سايرامىينىڭ « تارىخى ھەمىدى » ناتلىق ئەسىرى بولسا، ملادى 1908- يىلى يېزىلغانىكەن.

مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش

مىلادىيە يىلىنى ھىجرىيە يىلىغائايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

X-622+ x-622/32

مەسلەن، بۇ يىل مىلادىيە ھېسابىدا، 2003- يىل، بۇنى ھىجرىيە يىلىغا ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

2003-622+ 2003-622/32=1424

دېمەك، بۇ يىل ھىجرىيە ھېسابىدا، 1424- يىل ئىكەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئوقۇشلۇق ئۆرنەك

(بۇ يەرگە « تارىخى ھەمىدى » ناملىق قوليازما ئەسەرنىڭ 257- بېتىدىن باشلاپ ئاخىرىغىچە،يەنى 395- بېتىگىچە بولغان قىسمىنىڭ فوتوكوپىيەسى بېرىلدى).

هر حجره غه بیجه خاتونلاری سوالات و خدمت کا بیجه گیلیب باش محرم اوغول بالالاری توبوب حجرالاردین تاشقاریغه مقرر قیلورلار ایدی
بعضه لاری ایرمرتبه الصرف قیلیق علمالاری بیجه قراءای بیرگون تلقین اوز نفس سیمتوانا محافظت قیلالماغان باش مراهق
بالالاری سیلیب خلاف شرع ناشروع ایشلار واقع او ایاچ توتولا خاتونلارینی باشلاب اوغول بالالاری خوجالاری بیجه مستحق
عذاب الیم لاری بیله هر بیکار یوروب اوتورغان ادی لاری کم یوروب ایکیلار اوزلاری اغلان خاتونلار بولورکیم
الالمس ایدی اکثر الکله جانیدین امیدلو تاماس ایدی خواه الانسان ابا بعض کیتالاری غه انعام قیلورلار ایدی دیشقاری جمعه لار
اوان داودین یتیم اعرابلانینک کیمسه کا تعاج دین اوی حجره لاری قلیب حجره غه لار سوالات قیلیب کوب سماچی
الیت دوراسیغه هم قیچان کو کنکلی خواه الانسان صحبت قیلورلار ایدی و بیجه قوپا خاتونلار نینک عقد نکاح لاری قیبیب
طریقه اموافق شرع قیلورلار ایدی ایکیلی لاری دیه بروا قعه قرغانه ولایتی نینک ادم لاری فعل ظهور آرتی اتفیر آلغی بیجه گی
کورالکن اخته اطاعت تمورین سواره بولوب الکان بر وقت نیاز خان بیک نینک بیجه گی تیمقاقی قزاقی بالالاری تارتیق
بیته کش قیلور ایدی الحمانه غه زبا بیش قیلدی برقتی بر ایرو ان تالی اطاخانه غه کیت بیجه اطلالاری آلدیغه الوب توتوب
کورادر ایدی بیجه آخته قیلیب قولیغه دور مزاج لاری تغیر تا قیب آخور باشیغه بین سوزدین بیکم لوپ اطلالاری قیدیغه ادم
آخته قیلادورغان کالاریدا اعلم قیلیب بیجه کم کوچالی یوسف بیک بیله آچکیسا دورغان ادم یا بیجه قلیخ بیکا بیجه
نیاز خان بیک نینک اطلاری تلی خته قیلیغان ایر بیش حالانا مونه الکلیب ایکیه نیز ایکیت یوی دلی ایکی تورکلیب آب
دور کم بیز تا اوکسادور ایکی ایکیلادیم او بیان اوسته تیزوزیکلا لاری الته شهر الاطلکیب دور تاقیغه منیکوبیک
اوسته توپ قادیب علوم قلیب بیجه اطا آخته قیلغان دور بیز یکالاری اقلی بیجه اطا اخته قیلغان دور ایکی
وبیب علوم قلیب مختصر لیقیه الا آخته قیلادیسه سیحتی سور ایب طریقه سی ایرلانی کورد وب حقیقت تیغی نینک دیب
چهارسیت اسیب مراخیر تا شیعه دیب دیب اطاکیسا دورغان نینک طریقه سی کوردی ایکی قولوپ تیرم کیسیبی مو
ایکیلا لارغه باشی اولکسا من دیکان الیکالار ایغ یولکیه یوسف کورسانیب ایکان طریقه سی اوز کسبانلاری ایلادیله
آخته قیلیب قیلیچین دیب باشی قیلیب اطخانه ای بن حبیب یوسف توتوب اطا آخته قیلغان نینک صبر ایکی دیب

او یالیک

اوزره اسبابلری رجعت [illegible] [illegible] تارتب [illegible] ایکی کون

باتیب اوتلب قالدیلر حاصل الکلام دولت اقبال زوال [illegible] پادشاه [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

پاره پاره قلیبتور کبی الآن بو ییلاب تا فغان خطا ییلاریم مذکور جان تا فغان کرسنه بولیباس مثال ماننده بولور

ای یاران عزیزلار تاریخ کتابلاریدا عیان بیان ذکر قلیبدورلار کیم پادشاه ما تقدمین لار لطف برله قهرت وجمال برله جلالت و صفت حلم برله سیاستدا موصوف بولوب [illegible] موزون کیمین پادشاه و حاکم ولایتلار دیم بو صفتلار جاری [illegible] چونکه پادشاه و حاکملارغه لطف احسان قیلماقی جاری بولوق و غضب سیاست کورکوزماکی نیه علاج یوق تا پادشاهی که لطف و حلم صفتلی بولوب سیاستنی اوزلاریغه لازم و روا کورماسلار فقرالار [illegible] دستی [illegible] حاصل اولامای یورتلار تفرقه و ویرانلیک کا یوز قویار ایکان و اگر ظلم و قهر صفتلی بولوب عدل سیاستنی اوزلاریکا لازم توتماسلار [illegible] آرام الیق فقرا و رعیتلارغه بیلکه وزیرلاریغه هم بولماس [illegible] ظلم ریشه دل آگاه سحر [illegible] ناله و آه لاری [illegible] غیب [illegible] حاصل [illegible] ندامت [illegible] اعمال [illegible] خوکخوار [illegible] پادشاه [illegible] خدام و حشم [illegible] علم [illegible] [illegible]

قطعه [illegible] ای عزیزلار دولت [illegible] دولت اقبال [illegible]

[illegible] دولت [illegible] نعمت [illegible] اراده و تقدیر [illegible] اخلاق [illegible] نعمت [illegible] دولت [illegible] اقبال [illegible] سلطنت [illegible] پادشاه [illegible] اعتبار [illegible]

[illegible] قطعه [illegible]

[illegible]

[illegible]

بالضروره مرحمت قیلدی و باش سردار موسی بیک کا انعام قیلدی محمد موسی توقسابه ارالتا بای بالضروره بیرقی قلیب

التون مهربان بولدی و بجیاتور بالضروره بیر لشکر ارا اوستیدا امیر لشکر قیلدی کریم بای دادخواه عزل اعظم قول لشکر

اوغلی شیر محمد میرزا الارغه بیر امیر لشکر قیلدی و بالضروره یکت لارغه فرقه الب قطلب باشوردی کیفکالار محمد رحیم

پهلوان محمد افندی لارغه سرباز لارغه امیر لشکر قلیب [illegible] توقوز مبرک میوه ارو مباق برابع اسلحه و بیرق لار نه

باشوردی لشکر امیر لشکر قلیب اوچ منگ یکت لارغه بالضروره لاری براقو شوب [illegible] یا ایلغ خوی شیوه شجاع

اسلحه یراغ و اقطاع جو ماغ لارغه بیر مرحمت شاهانه و التفات خسروانه لار بیرلا ممنون و سرافراز ایتیب و توکوز لار دا

خبر لا بیدیم باشقار دین بیک نفس یکیت جامع دادخواه عمر قول امیر لشکر [illegible] دادخواه لارغه اسلحه قوشون [illegible]

بیرله [illegible] قصه بوله [illegible] جمع [illegible] لارکا کلای بوردی حکم [illegible] باتور لشکر باشی باش قلیب [illegible]

امیر لشکر [illegible] بیرلا [illegible] قیلیب [illegible] سرباز لار [illegible]

توبت [illegible] ایکان [illegible] بارب [illegible] قیلدی [illegible] جمع [illegible] دادخواه ایکان چول

[illegible] اوزکه مقام [illegible] قیلدی [illegible] جناب [illegible] محمد [illegible] بالضروره [illegible]

[illegible] معارکه [illegible] دادخواه [illegible] ارقه [illegible] اوجه

امیر لار قلیب الیب کلیب جناب [illegible] بالضروره [illegible] اوچ [illegible]

[illegible] مبارکباد [illegible] الیب [illegible] دریای [illegible] لشکر جرار [illegible]

[illegible] ایلا [illegible] قیل [illegible] شعلار [illegible] قلیب

[illegible] مصالح [illegible] بیک [illegible] ارقه [illegible]

[illegible] ضعف [illegible] بیک [illegible]

[illegible] ضعیف [illegible] غرب [illegible]

[illegible] امیر لشکر [illegible] دادخواه [illegible] میرزا [illegible] بالضروره [illegible]

آرقه‌غه باندی و محمد موسی توقسابه محمد رحیم پهلوان [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] محمد موسی توقسابه [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] اللهم [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

موزه بیلیب اروشماغان برنچه بخششی بهادرلار ایاغی کیچیکدین باشغان ایچه یورت [illegible] حقیقت کیچه ور برنچه بهادرلار ضایع بولوب

ایدی عقلی بیک [illegible] بهادر [illegible] خاقان چین [illegible] یار [illegible] خوش [illegible] قلیچ [illegible]

[illegible] حقیقت [illegible] خدمت [illegible]

بیک بچه [illegible] عقلی بخششی [illegible]

[illegible] معقول [illegible]

[illegible] محمد [illegible]

مرحمت [illegible]

مراجعت [illegible]

امیر لشکر [illegible]

[illegible]

[illegible] محمد امین امیر لشکر [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] حساب بیک بچه [illegible] لشکر [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

اشعار ایله آیهٔ کریمهٔ فاعتبروا یا اولی الابصار قطعه خدای کریم پروردگار مالک الملک که هر کیمکه کیم تؤتی الملک

نه حد بولغای کیشی نینگ ملک الناق بشهنشاهی که اول و تنزع الملک نظم هر چه خالق خواه‌لا تمغاذ اول انی لوح

الجه مخلوق خواه‌لا تماغذ قیلا الوور حاصل الکلام اول حی لاینام قیل سلطانه نینگ بنیادی قوزغالدی

و دولتیه شهریارانی فرق سرلاریدین اسلام نوری جراغینی اوچوردی و مشرق طرفیدین قراچریک لار ظلماتی دودی

اورلادی و دولتیه شهریاری باشلاریغه کویا قرا قش لارزیا قیتی سلیمان مصحف باپنت لار کا کوپا یر ام و هیبت ملکی

و علم لاریغه کلتوردی یکیلین سلیمان مهر و شاقی سیمرغ لار کا کویا یر طوری عمر که شاه خندان و بیجیت سیروریا یا ملوک

حاصل ایدی اول خالق مختار جل جلاله اراده و تقدیری ایله احکام قضا بو طریقه اجرا بولغانیدین کیین امر مخبت

و دوران بو یردیق لاریغه بولیون سوناس جاره و علاج یو تیلوتی همه یخشیغه ظاهریدی الحمد لله اولور و بیرویج

جاریا جار علما عظام و مشایخ و اعیان کرام عالی مقدار لار بیر لاری بیه اختیار بکلم اغلاب غنچه مثل آماده وظیفه

بولدیلار بیت شاه لار کیم حقیقت بیک جهان بنده سی که بو وقت بولدی حکومت باری کیشیده نه کیم

سورادیم باغبان‌غه اهل خرد ایدی مسکن / بیلکیل اوروشبو جهان همه سر منده نه کیم

رایشه و اهل خرد لار نینگ دلی غصه سیلان / عشرت عیش جهان اغری تولا خنده نه کیم

سیقادی اهل خرد نینگ غمی بر یرکه توزوک / ملک جاهی همه اسباب فراکنده نه کیم

قفراد و در رمه توی باقیغالی جوپانه خطای / بوری لار نینگ لیولی بولدی رمه درنده نه کیم

یا شخوب اهل خرد تار قه اوزین مفضل سیا / آشکارا اولدی مجبور همه سوزمی خواره نه کیم

ترس قیل جو دبهشت لیل کی بنده / کریه قیل فردوس اعلی همه ترسنده نه کیم

بار حاکم بیلب وکردان نینگ عمده التماسه مقالاتی و معنی زالیقه احوالاتی و وقایعی

سلاطین عالی و قایع تمام لاری حشتی می خیری و انکی بیانده یاران مصنف و یا بیت هم او ارادل محبت

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

جراکه فرغانه ولایتیده بین محمد یعقوب بیک اتالیق معزولیتی محکمه‌ده یعنی بنا بر حاکم بیک تیمور قولغان ایکاندورکم
تدبیر و مصلحت‌ده احریف شوکت‌لا بیر برلاریدین کوپ زیاده ایکانلیکی ... جمیع تحمل الی حیدرخان بولالا
شایسته موافق و مطابق بولیب کوشیده بیر برلاری کوریا ایکاوی اصل ایله بیرلیک باغ شایسته ... و تحمل ایلا
ادا قیلماق کیرک ایدی لیکن بیر برلاری مقصد و نتیجه‌ده اوبوق تیکماق تدبیر ایدی وقتی بیرنی ایقادامسی ایله
جناب عالی‌نی بدولت بوشبه شهر فتح و تسخیر ایکیله ضبط و احتیاطی ادا و معتقد محبت و شفقت‌لاری ... ایکیم
قلم و زبان ایله تحریر و تفصیلی دین عاجز و قاصر دورلار بیرله راحت فراغت و عیش عشرت‌لاری ... حاکم بیک دور
چیقغانلاری بیرله ... تعریف و توصیفی تماشاسی دورلار کوریا فرغانه ولایتیدا ... حاکم بیک ... چونکه
کلکان ایکه‌لا اول ایکیم ... خشت پخته بیلان قلغان عمارت عالی و کته باغ و کته حوض‌لاری بیرله ...
ایدی وکوپ ... طرف‌لاریده باغ ... سو ... دورغان اریق‌لار اطراف‌لاریدا تمام خشت پخته بیرله ...
و ... لار بیرله سو ... صیقل‌لار ... ایدی و حوض‌لار ... پخته ... لاری بیرله حقیقت سیر
تماشالار و ... بیرله صحبت و سرور‌لار ... ایدی خصوصا باغ ... جنت ...
اوردا ... ایکی قطعه ... دورغان ... مقدار ... مرتبه ... تعراق
لاری ... اطراف‌لاری خشت پخته بیرله ... مذکور باغ ... مقدار
... لاری بیرله ... تور ... تور ... لاری
... اوردا ... مذکور باغ
... سو ... باغ ... بیرنوع ... درخت و گل ... جمیع
جمیع ... مذکور باغ ... اوردا ... باغ ...
موجود ... ایدی ... صاحب ... ایکان ... اوردا ...

یوللیسن یوری توکلکی قیاریوق جمع نوع جا نوارات لارینه باشلاب بر برلریدی هر وقت کوکلی خواه لا عامدا
حقیقتسیز تماشا و تفرج لار تقلیب باشیب یوللایدی هر نوع حواهیش قیلسقا ننه اوز بدعا لاریدیک فیلدی
فقط نه انواع ضبط و مربوط قیلیدیکم یرته آدم جوان جراتقینه ای معتقد و ریحالی قتلمادی فقط اوزم آنکه خاتون
بیته باشدین تمیشی تیشجو کلار بنیاز نیاز کلیک شک و یاد شاللوق نینک خدمتیده بن اصلا ایکا روان الا الناس آیده
وظلم جبری جفا دین زیاده اولقا رحم مونین زیاده سنینه یمکن یوق ایدی بیا لغو ظلم رساکینه حکم لاز و فغه
تاریب کونکل وابتغی دین نیا شعر قیلیب حاصل لوبا تو شبیه و را تعریف توصیف لاری انواع زیاده ایم کم حاصل لار شکله
وتعقل و حکما لار فکری و انکری دین زیاده و تاستقار لی یرویی نیاز تابجه و دین کار شناسی لی فکر باشته تخیل تو سبعه
قوللیب بتکلو دریا سبعه جمعیع موع عظمه لار لاروب جوانلار فیقلیکه لار جو مراد و ساحل و مقصد کنار سیمی تا ظر لار نظر لاری بجه
جلوه و نا بیشو لار نیتیله سن آیده و ظلم تو تصوّرا ایم کم در با نین تحیر حمه عموم عظیم زه تابجه باشته اوسعون تا ارتیب آلنا سی آیده
بو عقل و همت و فهم کیاست لار یکم بنیاز نیک شک نزه هر الار وظامه وجوداری تمیعی سی جناب عالیه دولت نینک
افتاب دولت لاری یوری شعشعه سین کمرن شیلی ای بریخه و نشانه یکم برازه و اشرایم لاراه لوق عام یونی نینک کته
وز وز لیغیه موزین فیتش امتحان قلیب ملکه یلار زیاده و موز انواع لیغی برابر نیاز جاکم سبک نینک سیری غالب حق
عقیب العاقبت جناب والت مقهور و مغلوب قیلدی حاصل الکلام جناب تالیق حالیمقام شیرت لقات وا عتماد
لاری انجیا ایزیکم نیاز نینک شک عدم عنایت لاری انه دین یور جنیدان زیاده ایدی بری بو کیم نیاز حاکم سبک خشن
دین ارتقاسینه تیجو سنکه خطامی منسب ایلی ارمن استعظمکه سور اتیب کلیب تکلیف قبیلیب باشلاب التیبیکی اوزجوان
لوفت انجی جمیع بره لار برله نیاز کامل ایله ان تخا آمی و تجه دولت جبل حمیر ارادا بحث لار تا رتیبلی اسیر یا رتیب خطا حضر
لاری الکیب و وزیر لاری کوروب انقلاب بیلیب و طبع لار بیلیم لفظا سور ابو عهدان ظهم اتیب بو لغاد دین
سوزیکا او کا محدوی کورا اتیب اعزیری خسرو یوزن قلیب طب او بیکه الکن نیا حالار و بیشلاسه و دریامی مذکور

طاغستانه شمول اولمسی کا باشقرلرک سبب قدروق طرفنه تکلیف قلینیب ایاغ لاری قوباق [illegible] قدروق [illegible]
[illegible] زبیل [illegible] اتفاق و قوم لار [illegible] قدروق [illegible] مرور [illegible] محرم [illegible]
[illegible] صورت [illegible] جناب عالی [illegible] کا واقع قلینیب [illegible] کورو [illegible]
[illegible] محرم [illegible] شکایت [illegible] من [illegible] مذکور محرم [illegible]
[illegible] عنایت [illegible] محرم [illegible] قلینیب [illegible] جناب عالی [illegible] عالم [illegible] انتقال [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

یکت بزم و بیکان شهر دایته حیثیت قتال لازم اولدی ایکی طرفدن ایکی یوز نفر مقتولین اولدقده صلح اولندی یکیت آزاده دوغی
غالب کلیب ترتیب لازم اولدی واقعه‌سنی کوروب تحصیل الکلام اوشبو طرزده مرام اولان ابراز ایتدی جیبلری حقیقت
خطابلرنده مشغول اولدی و بو زمانه‌ده قاضی اسلام شریعت‌پناه قاضی کلان ملا عثمان علیه الرحمة والغفران ائمه
مجتهدین و امامان کرام قول و حکملرینه خمس برنجی علمالاری بالاتفاق بیان ایتدیلر باغی و نفاق ایتدیکی مردود و کافر شرع
حکمنجه سوزلری معتبر دکلدر الکه ایمدی بولارده خطابلری اولونمش اوچنچی دلیل باغی وازدر ایتدیکی ایدی مسموع
ایمدی الیات یقان السون کوشلاری خطابلرنده بردن توشتی ایدی بارز ایتدیکی ایدی فه او حوربی مرقومه سوز
کلیلر سوزده بیکان یارلیغ عنوان ایله و بیان ایتدی کلیب بوشتی ایدی ایرکه بیر کمسه‌نی شغل بار ایدی
بو وقتده الوتتی ایدی مسعود ایتدیکی ایدی کاشغر و ده مکلی بار ایدی ایمدی حوربی شوبوگ اقام العالیه
دین سوزک مضمونلارنده قضیه‌سو قیلدیکم اون ایکی بیل قتل و عاکم اولدم و قتل ابلی اشکلی اوتوز بیکان اوغه
برادور عان اون ایکی بیل بو محصوللی الیب محرجی مساعد ترکمن خان ایدیم یارلیغ بولمشتی قلعه‌لری اولوغ خان ایکی
حضرتی حق لارنی احیب الیب جمیع لارنی امیر اولوسی پادشاه و مؤمنین زیاده‌سی بریب قویتیب قلیب توران
ایدیم دیکانیدا اوتکنلارنی سوزلاری بیب ایکیمیز ایچره ایستیب اتفاق کشتی دیکانیدا معلوم قلیب‌یب کیم
بار کسه اوتوز یوچی جهره ایستکاده دیبیب موتیب اورکنلاری ایدی تیشیب تیم سنیک ایکلو بیکان
ایکلی ایکی انشا ایتیب چو بیلده قلیب ترکش بر حاکم قیلیب نوزرکان اولوغ خان خیانت قیلیب‌سین ایچه
اودوان ایتیم ایماس ایکیان کمسه‌نی یب سنه قیلیب آخر الامر معتمد اولارنده حتی عهد الیب یار محقق قیلغای حضرتی
لاریقی برابر احیب جمیع بیک کرجی قبی یب الیب اگر بیده بوندی ایرکیم بمن زمردکیه اودوانی قی اتیک بیکانی حیثیت
بلندلیک ترجیع ایدی الوزیر یسته‌بدار اوربی بیار ایکاسیت جهت احرارلیقی عهده‌سیدا کیرتا ایا ضامر ایوزه قیلدوردوب
واقعی‌کا قاری قافه ایکای تحفه دعاگای اشتهار اطرافه مسعید بیار الکه لارنه قیلدوردو تیب قبرم مقیمی

[illegible]

قاشق ع شی الارکمیم کیبی ایله نفخ منظور بولادور زمان تاشلار ایله الیب اقوم یری سینه برطرفیدن تپه لیو زیا و بر موجه آتدیلر

لار ایله الیب حجر بیکلار حقی ویب باشنی ثوردی اوشنمیطور قیه ایله تولا اشتون کوش و باکره تاشین بیشنب لار زنه شمی تیلغان ایکیه

همه نیچه حجب الیب منصب داراللار العقیدا قویدی بهر کیشنه کیجیک خیشلا ایر آکیب یرین وا قرین لار قتلیب بو قسم عقیده خلاص لاری

توغرا اسیه بیاز کند حاکم لیغیغه بردی اما نیاز بیک نینک مطلب عالاری منصب لار یزین نهایتیه چونک جلد وجب تق

لیغیه برات منصب کوبی تونقان ایکینه نیاز کند حاکم لیغیغه نظر ایکا انااری وا تیکیس عقیده قتلیب آتیب زوره طلب قیلغانلار

خطای بوچطا بلار بلاسونیکا نیب کوبکل لاری ایوزوبیه عادة قدیمه لاری اعادة دا ایوب بوچطا بلار حقی ابر شی بیه

ابوزدی و نیاز کند وا محقی اتیجانه لار نیدا قتلیب ابجه لار طیار ایله غالی توردی و شهر حجر لار ایدا که قدیم نیک خ زده ام

لاری بردین بردین نخع حجر لار عده و عید لار ایله خوش قتلیب آتیب موکده و شرط غلیظه لار ایله اوزلار ایکا ترغیب و ابرام

قتلیب اسید وارات وقت موعود نه تعیین و معرز قیلدی ایکی حجر بنز الاخیه فقد وقع علیه حدیث محجر بیان محمود نه

شریف ایکا یاننه عی بار قوشتانجی اوستقه شتاب نیاز بیک دین کولکلاغ ایرغیان ایوی و نیک آی دین نه صورتیه واقعه نه

عارضه معلوم قیلدی و نیک ایدین محقی کیشی یباریب ع ب وجرم ایکانینه لیب خان اوتی ایله بیره حجر بیک یباریدی

نیاز بیکلار شو رغان ایکاری قتی قدات قوی یعی اوزاوهی ایدیکا بر زنداق نیا تیده حیش جلاته بولادی یار کند زکوه دایتق

قاتار ایکاه دعه بردی بوا آزاده بیکم کوبی اوز کاشغر زمن ایر ایلکند حجر بیک اسبان ایله کلیب توروی عرا ایله د سالیب محکم لار

قتلیب یاز ایرکجی ایکو توری خار دینه هتا لیق ایرپلیار کاه شغر تدا ایکینه بعی نیاز بیک نینک اسپاب اغیه نیک اسلام

شریف عهد لعقص عادات ناری داتی جیلدا ایکا نکیم بو بیک نینک عهد خطلات بو غالم بونه کلیشنی بیرون ایلیکی بر نظم

مرحوم کرانک بغا نیت بونظمینه بو بیک نینک عهد و لاریه مناسب ایتقان ایکینه کلار نظم کوز اتو تو توزانلا کیشی نیک

کلمیس تاثیب مرقم ایله قنا ایس ایکجه بوغان سیله محل الکلام او لیار ه کوجا لیق نحوه انجام لار دولت لاری جرشیب بر جمره

تعلاوت قیناغه بیک سبب باعث بولدی و امیر جنات آت مرد است نینک امر ایشین لار ایکا ایر اقتی دیک الله عالم بحق

[illegible]

[illegible]

عالمی وار ظاهر و آشکار اولدی بو لغایه مفتقر رعایا بالالرندن بالذات [illegible] اهل جاه غلاب ظلم و تعدی لرندن [illegible] رنگ

کونا کون اشغال ایدن بر شهر و احتیاط قبلا [illegible] نتیجه و اثرندن بو عالمی پایدار اولدی و اونده بو لغایه لکن قیامت

حشرگاهینه [illegible] تعلق ارشاد لا یه ان الابرار لفی نعیم آیه کریمه مضمونی نتیجه نعیم الیق فردوس [illegible]

جای گاه [illegible] بر حق [illegible] ایمان [illegible] لازم [illegible] حق [illegible] آیه کریمه وان الفجار

لفی جحیم مقتضاسینجه جحیم الیق و رنج سقیم و عذاب الیم لرندن مبتلا اولوب ابد الآباد [illegible]

[illegible] دولت [illegible] مستمر [illegible] خلعت [illegible]

[illegible] تربیت [illegible] سعادت [illegible]

[illegible] واصل [illegible] سبحان [illegible]

[illegible] مزارات عالیه درجات [illegible] صاحب [illegible]

[illegible] حاضرات [illegible] دولت [illegible]

[illegible] ارواح حضرت [illegible] قطب [illegible] دولت [illegible]

[illegible] الانس [illegible]

[illegible] اولیاء عظام [illegible] شریف [illegible] اسلام [illegible] اولیاء کرام [illegible]

[illegible] عالم [illegible] صاحب [illegible]

[illegible] احوال [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بو معقوده دین مطلب و مدعا بودر کیم جناب آتالیق غازی [illegible] سادات کرام و علمای عظام و فضلا
عالی مقام لاری [illegible]
[illegible]

حضرت آفاق دا درس کوب ملیق ایکه شغل کورگوزدی توالا طالب العلم لار بهره و استفاده لار آلدی و [illegible] شیخ نواده ظهور
نبیره لار دین ایشان تاجی خواجه صدور ایدیم [illegible] جانبه دین [illegible] فرنگ [illegible] الجی اولوب [illegible] مت [illegible] لار
قیلغان عزیز و معتبر کشی ایدی [illegible] حقیقت [illegible] هندوستان [illegible] ایوانه [illegible] قلندر [illegible] و پادشاه [illegible]
کهنه [illegible] خاکسار قادریه طریقه دار ریاضات شاقه و خوارق عاده ایله متصف [illegible] برلاری
معتقد [illegible] ایدی [illegible] الآن [illegible] ایوزاون [illegible] قوت [illegible] حضرت شیخ [illegible]
[illegible] قاینا [illegible] لار [illegible] پست سیاه [illegible] شعر [illegible]
و [illegible] فضلا [illegible] اول عصر [illegible] جمع [illegible] عصر [illegible] طریقه جمعیت [illegible]
[illegible] ملا صالح [illegible] امام فاضل حافظ قرآن و خوش الحان [illegible]
و [illegible] صالح ایدی و [illegible] استاد العلما و فضلا [illegible] محمد شریف [illegible] ایدی [illegible]
[illegible] مقداری [illegible] طالب العلم لار [illegible] افاده لار [illegible] شغل تمام
لار [illegible] طالب العلم [illegible] استفاده لار آلدی [illegible] متصف [illegible]
[illegible] طالب العلم لار [illegible] متبرک [illegible] شغل [illegible] ارشاد الهی [illegible]
[illegible] تاریخ [illegible] یوز اون [illegible] ماه شریف رمضان [illegible] عالم [illegible] ملا محمد
[illegible] قاضی کلان ایدی [illegible] متدین [illegible] ملا عبد الرشید [illegible]
[illegible] شریعت [illegible] ملا محمد [illegible] درس [illegible]
[illegible] علم [illegible] ملا عبد الحق [illegible] قاضی کلان [illegible] ایدی [illegible]
طریقه قادریه [illegible] معتقد [illegible] خاکسار [illegible] جناب [illegible]
[illegible] ولایت [illegible] قاضی ضیاء الدین [illegible] ملا [illegible] استاد العلما
و [illegible] قاضی کلان ایدی [illegible] علما اسلام [illegible] موافق [illegible] شریعت [illegible]

ال

قول حق غرض ... ایردی اسلی ... بولور ... وملا ... اخوندم اعلم وملا عثمان اخوند قاضی ...
وایشان ... صاحب ... صاحب ... [illegible]
زمان ... تألیف وتصنیف ... [illegible]
... حکم شریعت ... قاضی ... شریعت ... فقها
... ایردی ... اخوند اعلم ... ایردی ... [illegible]
بی نظیر ... عدالت ... شریعت احکامی ... موافق ... [illegible]
وایکی ... عدل ... وفات شریف ... تاریخ ... [illegible]
... وفات ... وملا محمد حسن اخوندم اعلم ایردی منصب ... اعلم العلماء وافضل الفضلاء ... علوم ...
... ایردی ... تاریخ ... [illegible]
... کیشی ... عالم ... وملا محمد ... اخوندم ... تقوی ... [illegible]
کیشی ایردی ... عثمان ... [illegible] ... قدم
... علم فقه وعلم ... مشکلات ...
... ایردی وملا عبد اللطیف حاجی اخوند ... بخاری شریف ... علم
تحصیل ... علم ... وعلم ... اعلم ... [illegible]
... عبد اللطیف ... ایردی ... اخوند ... صاحب شریعت ... [illegible]
... اعلم اخوندم ایردی ... صاحب ... صاحب ... [illegible]
... ایردی تاریخ ... وفات ... [illegible]
... ایشان ... [illegible]
زمانه ... وفات ... عبد ... حاجی ... علم ... [illegible]

بی نظیر و بسا او زوقت نارسید اکوبار عظیم پادشاه ایدی هر وقت نغمه نوا و بزم [illegible] الیق برله عمر گچوردیکی یار و فیاله
کی الحق [illegible] فرح افزا الیق وقت [illegible] بزم ارالیق کوز کوزور ایدی اما خوش طبع و خوش ملاقات مروت پیشه لیک
مسافر پرور کیشی ایدی تاریخ بر منکلدن اوج یوز بره او وفات تافته و ایشان شیفته لاردین اول امام ربانی و مجدد الف
ثانی و قطب غوث صمدانی اعنی جناب احمد الفاروقی سرهندی نبیره زاده لاردین شاه معصوم حضرتیم ایدیکی اقسوداء
متوطن حافظ کلام [illegible] ریاضت و تضرع زاری و نفی اثبات حضرت باری سبحانه برله مشغول ایدی تاریخ بر منکل
ایکی یوز [illegible] او وفات تافته [illegible] اولادی و نبیره [illegible] حضرت ملا کلان سنک فرزند لاری
میان فضل صادق حضرتم ایدی حافظ کلام [illegible] و شب بیداری ریاضت کشیده و سخاوت اندیشه غریب پرور
قلندر روش فقیر سیرت [illegible] کیشی ایدی [illegible] ولایت [illegible] حقیقت [illegible] و ولایت لیک ملا ابراهیم اخوند [illegible]
عسکری [illegible] شریعت پرور [illegible] علما [illegible] ایدی [illegible] ملا [illegible] اخوند [illegible] شعرا ایدی [illegible]
سعادات اخوند [illegible] جناب [illegible] ایدی [illegible] منصب [illegible] ملا اکرم شاه [illegible]
[illegible] ایدی [illegible] متقی فقیه کیشی ایدی [illegible] اخوند [illegible]
[illegible] تاریخ بر منکل ایکی یوز [illegible]
[illegible] منصب [illegible] شرع [illegible] فصیح [illegible] مشغول ایدی
[illegible] طبیعت [illegible] ایدی [illegible]
[illegible] اخوند [illegible] عالم [illegible]
[illegible] شریعت [illegible] مطابق [illegible]
[illegible] ایدی [illegible] حروف [illegible]
[illegible] تاریخ بر منکل [illegible] یوز [illegible] ایدی [illegible]
[illegible] اخوند [illegible] ملا عبد القادر اخوند [illegible]

ملا فقیه مشتهر خوش طبع و خوش ملاقات علم اشعاره مایل و بزم آرای [illegible] قابل کیشی [illegible] حالا [illegible] ایچون
کلان الوق منصبینه او حیات [illegible] [illegible] ملا احمد افندی قاضی کلان ایدی علمالاری ازراق و
انصاف و دیانت [illegible] کیشی ایدی [illegible] قاضی [illegible] ایدی قاضی کلان الوق منصبینه [illegible]
فقیه و متقی [illegible] مزاج شریف [illegible] کیشی [illegible]
کلان [illegible] فقیه و [illegible] کیشی [illegible] حاکم [illegible]
[illegible] و انقلاب [illegible] امانت [illegible]
[illegible] قاضی [illegible]
[illegible] کیشی [illegible] حیات [illegible] امانت [illegible]
[illegible] امانت [illegible]
[illegible] امانت [illegible] خاطر [illegible] فراموش [illegible]
[illegible] قاضی [illegible]
[illegible] انصاف و دیانت [illegible] فراموش [illegible]
[illegible] طرفان [illegible]
[illegible]
[illegible] شریعت [illegible]
[illegible] حق [illegible]
[illegible] حق [illegible] کیشی [illegible] علوم [illegible]
طالب العلم لار [illegible] کیشی [illegible] علم [illegible] درس [illegible] اصحاب [illegible]
لار [illegible] معتبر [illegible] کیشی [illegible]

[illegible]

جانب قلم و منشی [illegible] رسا و [illegible] دارا [illegible] ایدی [illegible] ایدوب [illegible] آلتی [illegible]

لاری [illegible] ایدی [illegible] ایدی [illegible] کمال الدین میرزا و [illegible] میرزا اولیا میرزا

که خواجه میرزا شادی میرزا [illegible] میرزا [illegible] میرزا [illegible] ایدی [illegible]

میرزا [illegible] شعر [illegible] بو ذات [illegible] اما [illegible] دولت [illegible] میرزا [illegible]

[illegible] تعلیق [illegible] لاری [illegible]

[illegible]

لاری [illegible]

تعلیق [illegible]

[illegible] تعلیق [illegible]

[illegible] تعلیق [illegible]

[illegible]

[illegible] تعلیق [illegible]

[illegible] خط [illegible]

[illegible] خط [illegible]

[illegible] تعلیق [illegible]

[illegible] خط [illegible] تعلیق [illegible]

[illegible] تعلیق [illegible]

[illegible] شعر [illegible] تعلیق [illegible]

[illegible]

سن سالیم التمشی یتیشه‌جق قرائتیله وقرائت تقلیدیم عمرومی غفلت ایله اوکدردیم درکه والهی عمر قیمتی بوزدم
وقیمتی کوزدم ایله بارت جمال الصمدی بجوک کوروب الان عمرومی آخری اولان سنه‌لریمی قرآن تلاوتی بو بابت تحفه قلب الیب
بارسام ایچون ترات قلبیله اوقیسام ویت غلوب مشغول کوکلی ایله بیرین آب حیات بیلدیک قطرلرینی قطرات پیاله‌لری یتی کوکلی ایری
دین کمینه ایله مر ایله بیر میرایدیم کرم مبارکی خاقانی کیلیب جانی محامد قیتی واقیتی بانم وقتیمی قرآن اولدین آشنکیت ارایله پیشیر
ویرایدیم احمد الا موری یکسنه دام اوروا قولیه اشرب شه عادت تورش ایتیه ومرادی هجری اکثر کیچه‌لر ار شب بیدار قلب
تلاوت ایله اوتکه رورایدی ترادت دین بانکه اشتیغه کیم شغل مشغول کوکوزو رایدی نخستلی وکرم قالدر قلبیک عامل خاتون توره
محمد امین توقسابه‌جاری ومر باشلیغ اولان بیته کنته بیک یا ارکیند ادار کوبه شهادت نخ شکرکان انکا جزلار یتیک تحمید
ذکر اوتمجی اید کوزیتک بیکش کاری چون لار بیرین جیدا الولوب بیچه سکر بیت تاتیغ اوار ایله ار تیموقلیب اولار ایکی افرح اوجیبان
جیبقان خواتون الار انکار اسیت حیث انکشتلاری تفکر بشاق الار بیه البتیش کا تحسین وآفرین لار قلیب‌لار
وجیزاده فرمو حیران ایلولوب قاب لیبیه بیوواقعه بین بارکیند بین کیلکان محمد مسوکر ادم الار جوکبینه صورت واقع
بیان قلیب ایتیکیم ذکر اوتمجی آمیه عمل صالح ونیه حسنلت ایله بار ایدیکا وشعر ایتیکه ده واقع بولدی یبیب یا میتی نه سوز اوکا
بیلکان نمیه بیان قیلدیم آفرین لار قلیب بالار تعریفیا اول سعادت آثار دولت با زمانه لار یدیکی میرزا بیکی‌نیشار لار
تینک سوز ترتیبی ونظمینی نثرنی ویحیاد ومن اختیم غیرشماه لاری کوربا میرزا عبدالقادر بیدل علیه الرحمه رقعات ونکات لار
اسلوبیا ایکیم هر حرفی رجعیب کلعذار دیر نقطه لاری بر بلبل نوا بیدار ووچی هر یار بر باغ جهان ایکا وسیر تماشا نه خطرلار
کوزلاری یاروکشی وضیا اوکی اوقل لار فرح افزا اولیق بخشیش وعطا قیلور ایدی ونیه میرزا صائب نیه وربیت
تمر بیر لار بیتک قلم خوشنی تعبیر وشعر بیتی کلام اوزر لار ایکیم بر حرفی نقطه لار رقابت ومیانه‌شی بسبب نقطه لاری
دل کوتقول لار بیتک آشنوشتی نه شکیبین وباعث خاطر جمع بیک مرکلکسوری جی ایرد بیلا اوروم میرزا نویسنده لار کیم نظم ونثر
وحیات آنکه بیم یاکثرنیا اکی وفا اولان قیلماقدین یوق آمرشیه اکی اتراغ لار قلمی بولیار عرب عجمی بیلار آخرچ لار

قیلوردی ایدی بسلویان ... جمعیت ... محمد ... امیر لشکر ... جناب ... اسلام ...

و قایم مقام ... اوغلان ... خواجه ... امیر لشکر ... قند ... ایدی ...

[illegible]

[illegible] ... عبد الرحیم ... خواجه ... محمد افندی ... امیر لشکر

مقام ... امیر لشکر مقامی ... قایم مقام ...

ایدی ... محمد قلی ... ایدی ...

... امیر لشکر ... یاغصد ... محمد یاغصد ...

... یاغصد ... یاغصد ...

ایدی ... خواجه ... میرزا

... محمد یاغصد ... امیر لشکر ... یاغصد ... امیر لشکر

... ایدی ... محمود بیک ... یاغصد ...

... بیک یاغصد ... بیک یاغصد ...

ایدی ... ابو القاسم یاغصد ... یاغصد ... محمد یاغصد ... بیک یاغصد ... محمد

... یاغصد ... یاغصد ... یاغصد ...

امرا ... ایدی ... بیک ... محمد ... بیک ... امیر لشکر ایدی ...

... امیر لشکر ایدی ... یاغصد ... ایدی ...

عبد الرحمن ... خواجه ... حافظ بیک یاغصد ایدی ... علما ...

... اسلام ...

[illegible]

اولوب کیلیدی فلاک اوضاعی حافظ حاجی صبح ادراکیله موافقت قتلمامغ و زمانه آدم لاری فعل اطواری مزاج انور
لاریله مطابق کیمیا کاج شهرت تاش لاب صحرا ازخوش لادی برنجه مدت ادین سوناکت شهر تنک اولوغلاری الیب تاشقه
لشی منصبیغه نصب ایتیب الآن تاشقه لشی سیحاوه سید برقرار در و بونیه کو حاجی قادر بالقصد یکی خطای لار کلکاشید از مدت
منصب الشیخی تاتو تمام ازین حرمین شریفین زیارتیکا عازم بولوب فنا تاشقه دن کیریل عسکری عمکره بولوب اوینه و بونه تهیا لیکی
مامور بالقصد خاقان جمیع لشکری و منصب دار لاری کلکاشیدا امر اطاعت الا ایدین ابا و امتناع ایلاب سنت سنیه
و طریقه مرضیه نبویه لری لیس قلیب هجرت ذا اختیار ایدلاب موجب اولدم لار بیلان کوجوب حرمین شریفین زیارت علما لاری
مقصد تیب سهیا ادین قوز غالیب تسو مقاتا تاآبا و دیکان موضعیغه کاییب کلکیه نبه ازولکه تونک لار دین برنجه اشکر لاری
بیل بارب آدم لاری تو توب الیدی مذکور بالقصد برنجه آدم بیله جیب ایکند عم بار ابا شیدا اوتولوب قالیب منصب دار لار
الموتعه الجیب تولا سوز لاری سوزاب دوزتکا ایمدی بیته بیز مقصد بیک بار ایدی دیکا شیدا انا لیق قاری برکاه
الحیه دو برانغ اسلحه لاریمنی برباکیز وسیر جیکیلا ریمیز بر برکیته و جمیع سید الغه تیشه اکیز اولیر امن جمیع کیلاب کیز
اوره شوب المسلم و دیکان آزیر بوجیم بار بونه ییرلیک اکمه عصیم لیوق الکا شیدا منصب دار لارنی تیغ غضب طلب
هجرت عام او جوان قتل قیلیب ینی کیب آقسوغو جاغوا بارب شهرت بردی و بونه قسولوق مغضی اعدا خوشیدین ایر لار اسم
ایسرکیم جناب عالی بدولت کیت محرو حضر و سفر و ابا ده بیه م طرفان الا زمجی جنگ قیل الار برایته میل عقد اریکا بار آدم
نقل حکایه خبر و قصه لار نقشه و تحکم ایری ارزمجی اجب برینی و طرقان دو استانه مغضی مذکور دین مشاهده و موجه
سوز اعلان ایب بیته باشقه آدم معتمد ثقات لار دین تحقیق و تفتیش لار قیلیب اوراق صفحه کیه ثبت ایتیم چرا که برآدم
نیک بیه جایی جمکا شدا حاضر و ناظر اولوب خبر لاریالی مبتغد ر معتمد الکا یمین ه تفصیل دانش لار فهم ادراک و طبع
جالاک لار یعقدر و روشن و دیکار لار دور لار و روشن دم بر محیط و تالیف سینک سم و شمالی ده و اجبار که نشته
متوقفته منع و اعد لار مقر که و سب بنیا یاران موافقت قرین و برادران مصادقت آیین لار ضمیر [illegible] بین

لارنیم

لاریغه روشن و واضح اولغایکیم بو کمینه ملا موسی بن ملا عیسی خواجه سیرامی زاده دین کمتر اعتبار انواع عرض
قیلادورلارکیم اول جالد الیغه ابتدا ایشیغ و ایدیم مرحوم عبد طلبه و طلبه لار کو جانه الیب بیلا عثمان آخوندوم علیه الرحمه
خدمت لاریدا توقیبان ایدی ایرنجه سیل مدرسه خانی و طالب العلم لار بیلان اولوب تجویز و تجویز معاذ لاری [illegible]
جهادوم اعتبار قیشغانی مجال توقیم نیکانیدا کو جانه کو تورکنده لار اول و خان شنکک مرا ایلا محنت ایدیم جیب قیلام [illegible]
بو کونلاردا اپورا قیم حرف سیرامم و ایدیم بنیاد کوجا طرفیدین برادر الدین قطب خواجم فرزندی محمود دین خواجم و ملا
عثمان آخوندوم لار اسلام شریف جماق و شریعت غرا نبویه تخلیج الجنة تحت ظلال السیوف مضمونه شریعتیه جا قتاق
نیت خیر ایشی برله قشون تیکا عازم بولوب سیرامم غدر اول لاری بو کمینه هم اوقات حاصل تیج خواه ناخواه بیله و همراه
ترابولغون غه کیلدوک قشون طالی سعید سیکاسش بولوب غول خطای جر کلیب الیب اوروشتی برابر الیکتیلالا ما
تا جنوق بو کمینه برنجه ادمیم برله موفق بولغه کیب جبال ضرب لار برله کوجا سنگ الدرباغ دیکان نام جیقتوق تا الحین
ایام طاوغ لاریدین آیریدی وحتی خطالار تحکیم و بیته کشتی قلیب با ریانجی بولدی وبعضه دین کمین تیه کوجا تا
خواجم لار ادم برله اسلام قشون طرفیکا تا کنغان ضرلار بولوب کیب یستی لار بولدی بولدور باغ دین چیاده وبالغون کوجا
شهر بغه باریم کوجا ادم لاری فعل الحواری دین کو یا قیامت اثر انقطا هر چه بولسیده کا تا بولادور بحال برنیک
جایی حکانده موجود بولمادی ایحرالاه موریبولا تا عرش الرب وی العمد مزارات لاریغه باریم ملا عثمان آخوندوم و ملا یوسف
آخوندوم لار نیز ارباغیه و خواجم لار تا و اعیه اولاری ابا غیبلا اکتاف سیتی برله جاو طلب تورغان ایکانینی علاوه
اولوب سیرکذشته تا بوالواقع زبیان قیلدیم بکر بکون مقدار یکا الی بیر تورادوم بنا کاه قشون تحرمیخی محمود دین
خواجم الیب جاغه باردی کو رو شودروب تیغ تشتی کون تورادوب قشون غه نیاده ورمان بولدی هم بیله بایم
و سیرام کیلیدم نظر سالام بورت شنکک حوال لاری تاشیجه بولوب کتب دوراو صاحی دین تورادو رمان تحه حتمالی توقیا
قشون غه بیله کیلدم و انحیا او شطر قانعه باریم بو یورت ارا تیق عاقری هر دولت کلاه استقبال ایکو تحیه اوشطر فانی [illegible]
عمر کچورودوم و ا تحیه‌سی استان او لدا کو بوادیکا امر بیلکین قشون احباب علیه دولت قو بیغان و کواجی خدمتی [illegible]

ومیرالیوی مقامی اولان بر یل مدتده ایشنی تلبیس بمکاشفه فیالیه بوب تیجه کوکلی و فراغ خاطرلریق برال اولی

قادر جلیل جلاله اراده و تقدیر متعلق اولان سیو طوق عمر میرزا بوبان اوقت حالا بوبرنا توان سر ابا تقضیه بیج حاجیم

لنا اولان استو ... جابی مقام توبوتنی تجدید و عاود التجا تمام برله فقرالیوی جهت ... خانلق و بزی و حیات لیق

دایره سیده عمر میرزا و لوبیت و رب و رد المجد علی تلک العصر اما من سیرام ... بولامس ادیم ...

ننک ... احوالینی خبری ... بالغه ... بوغرب ... بدول ننک الاری ... جانبی ... شماله ...

ابا و اجداد لاری ... بانقه سال ... اولان ... معلوم و مسموع ...

بوکم ایلی ... مقداری ... ایلدوا توکماجی ... برقلماق ... اتفاق ... بومعلوم ... یورت ...

توره نامی ... مقامی ... ایکی ... شرق حدی ... شمال حدی ... و مغرب ...

تاشکند ... سیرام ... جاری ... لشکر ... ترتیب ... تاشکند ...

تصرف ... اطاعت لاری ... قلماق ... قلماق لاری ...

اوزبکیه ... سیرام ... قلماق لاریله ... اولوب

امرلری ... قلماق ... الیف ... توکماجی ... الواقع ... قلغانه ...

توکماجی ... اوزرسوم لاری ... معلقه لاری ... سیرام ... التحی ...

قلیب ... تمام و عمارت ... سیرام اهلی ... ایکی ...

وشاه ... امیر ... اوج ... اصیل ... لاری ... التمش ... اهل

عیال ... مقداری ... یورت لاری ... الکیب ... مقداری ... زیاده

ایلدوا ... جانب ... مقداری ... مقامات ... توکماجی

... لشکری ... شهر ... خبرلاری ... اکلاب ...

اوز یورت لاری ... حب الوطن من الایمان ... یورت لاری ... کلکی ...

لارنی

لاریغه اولاشماقی آرزو و اشتیاقی بر اضعاف تن [illegible] قوزغالیب [illegible] ایام [illegible] جمله [illegible] ینکیلیک [illegible]

سیرلاریم [illegible] شفقت [illegible]

خان [illegible] لاری [illegible] یورت لار [illegible] یقین [illegible]

تورسا [illegible] الکلب [illegible]

باری [illegible] آلای [illegible]

[illegible] شهر [illegible] ایکندیر [illegible] ایکی [illegible] سیرام [illegible]

عاقبت الامور بو یورت لار [illegible] شهر [illegible]

خطای منصب [illegible] سیرام [illegible] حکومت [illegible]

حکومت [illegible] منصب [illegible] خاقان منصب [illegible]

اولوغ خاقانغه تابع [illegible] معلوم [illegible]

خاقانغه تابع [illegible] معقول [illegible] اولوغ خاقان [illegible]

[illegible] قدیم الایام [illegible]

[illegible] یورت لاری [illegible]

[illegible] زمین [illegible]

[illegible] قدیم [illegible] پادشاه لاری [illegible] یورت [illegible]

و حکومت [illegible] وزیر [illegible] خواجه [illegible] علوی [illegible]

[illegible] سند [illegible]

[illegible] موجود [illegible]

بولوب دورکیم تمامی بو ملک لیک روا و اولوغ اشراف لار اولادلاری عرب و عجم لاریدین و ترک تاجیک مغول ختای ... لاریدین

اوزلاری نینگ نسبی نی محافظت قیلیب حتی یخشی لاری [illegible] شجره نسبت ... نسبی نی ... قیلیب کیلیب دورلار

آبا و اجدادلاری نینگ استخوان سو نینگ لاری نی حرمت قیلیب شجره باباسی ... و بیلگه خطلاری قیلماق ... و قیچاق لاریدین

آبا و اجدادلاری نسبی نی ساقلاب ... فرزندلاری ... قیلیب ... سید عبد ... لاریدین ... اولادلاری

بار اولوغ کاسه ... بوزرگوارلاری ... ایشان ... سید ... شجره باباسی ... ارشاد ... ملک ...

لاری آبا و اجدادلاری نینگ استخوانلاری ... نسب ... بیان قیلیب ... سید ... و ... بیلگن ...

آبا و اجدادلاری نینگ ... ... باب ... لازم ... و ... طریقه ... و ... بیلی

بن ... خواجه بن عزیز خان خواجه بن ... خان خواجه ایشان ... خواجه ایشان بادشاه خواجه

بن ... شاه جهان ... بن ... ایشان بن عزیز ... خواجه ایشان ... سید جلال الدین بابا بن ... ایشان سید کمال الدین

بابا بن ایشان سید کمال الدین بابا بن سید ابراهیم بابا بن سید عبد الجبار بابا بن سید عبد الکریم بابا بن سید عبد المجید بابا

بن سید عبد الصمد بابا بن سید عبد العزیز بابا بن سید ارسلان بابا بن سید الیاس بابا بن سید محمود بابا بن

افتخار ... بن عثمان بابا بن عمر بابا بن احمد بابا بن اسحاق بابا بن عبد الکریم بابا بن عبد الجلیل بابا بن

عبد الرحیم بابا بن عبد الرحمن بابا بن عبد الجبار بابا بن عبد الفتاح بابا بن امام محمد حنفیه بن علی کرم الله وجهه

رضوان الله تعالی علیهم اجمعین اما بو شجره مبارکه نی سمرقند ولایتی دا ... خان ... زمانه لاریدا

تاریخ ... الملک ... قیلیب ... زمانه نینگ علما عظام لاری ... لاری ... خان

مهر ... لاری ... سید کمال الدین بابا ... ایشان ...

... لاری ... شجره ... تاریخ ... و علمای ... لاری ...

... ابو ... سید ... عزیز ... ایشان ...

... علمای ... اعتبار ... ایشان ... و کیل ... علی ...

سیرام ولایتی نینک حاکم و سجاده نشین لاری و مشایخ و قضاة و مدرس و دانشمندلاری و الوغ بیکی اون بیکی ایلیک بیکلاری
خواجه شهرینک رعیت ایماق ایماق و کنت و کنت نینک الوغ کیچیک کتخدا تا چیک کچه ساکن و متوطن لاری غه
معلوم بولسونکیم چون که همت شریعت آیین و تمامی همت سعادت قرینه میز دین اسلام شریف رواج و رونقی غه و حضرت
سید الانس والجان علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات ملت شریعه نینک تقویت و تشییدی غه مصروف و متوجه بولغان اوچون
سیرام توماننینک سجاده نشین لیق منصبی عالی جناب معالی انتساب کمالات اکتساب [illegible] اعظم المشایخ الکرام
کمال الدین بابا سید [illegible] شیخ الاسلام [illegible] عالی جناب مشایخ [illegible]
شیخ الاسلام و مقتدا [illegible] منصب [illegible] عالی جناب [illegible] لازم [illegible]
[illegible] منصب [illegible] شریعت [illegible]
[illegible] مقدم [illegible] توقیع و مهر کریم لاری غه
[illegible] و مقصد لاری عالی جناب نینک
[illegible] شرع شریف غه موافق [illegible] مطابق [illegible] معاون بولوب [illegible] تعظیم
[illegible] مخالف [illegible] اول جناب نینک
[illegible] صفر [illegible] تاریخ [illegible]
[illegible] سنه [illegible] ۱۲۰۹ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] سبب باعث [illegible] مطلب [illegible]
[illegible] کتاب [illegible] پادشاه و سلطان [illegible]
[illegible] مبالغه [illegible] آبا و اجداد [illegible]

اوزرلرنده قلاوه وبوپوروبادشاهی کلوپارسب احراز احزارعیه دهمول سستودایت وعبا دول مالک که خانین حکم لحکمیکن حسب عنایت

سنك مفضل عنایتیه براپو دولت عظمی عزت علیا مه بیت ودیکر بو قسم پادشاه ظاهر وعجازی لارینك دقعیده رعایالارینك

برکمترین رعایالاری بر خدمت بلیسه کوقلبیت اکاه نظرلار اولور بر رتبه اونکا یکسک برالتفات شاهانه لر عطا

ایلاپ پادشاهانه وسالیانه وظیفه کوکلی الغنی وعزیز لیشت و شیت وزکاه بعد قرن جلد حسابتلق تعیین ایتکای

ایتیدی وامثال ذی شرف یلارالیغ و نشان لار شیوه کنکی کین پادشاه وخانلارهم شوکه خدمت قیلغان ادم

اولادو احفاد لاری ایراباد سود اعلای تاقیت ابا عن جدا اولاری نسب وظیفه لاری انعام واحسان ایلاب عیسوکان

وسرابلند ایلیت بحجه سیلدر ایر بوب بارکاه بارکاه لار بیتها الیف ایارباب اوقات دولتی وشرافتی تخصیص ایلاب بشارت ایکاسب

دین پیشار وفعلی ایکاتکای پادشاهلار پادشاهی وای حلیم لار حکیمی وای کریم لار کریمی پادشاه حقیقی کیم سنك سلطنت وشانك

اوز علم وقدرت سنك که مخلوقی و بنده لاری سنکدین بعض نشانیغ اعلیغا ایوز التفاتیت اله دولت عظمی صورت کریم

درجه و مرتبه سینی عطا ایلاپ سیراقراراتیب تقویت درکاه بارکاه معلای وقیاسانك انواع بنده لارینك سنك شب وتفضیلی

دین اولاد واحفادلاریغه قرنا بعد قرن تا انقراض عالم تحیه ازکمال قدرتینك ایله بو دنیا دار اراده اووت وسالت

توفیق لاب هدایت عطا ایلاب و عقبی اکناه کبیره وصغیره لاری عفوا ایتیب جمال جهان بحوالی وتجلویه سنکا ایلیب

دولتی وشرافتی تخصیص ایلاب سنك وموقف ینه ذکور لار وجوه لارینه داخل ایلاب یا تقدیم ومانا خرجرم لاری

عفو قیلیب سورونکرم ومغفرت قلیب اکش لاری بار الجرم لاری نقطه سنی تبدیل ایتیب حرم نه میتیل اید لاب توبه کاه

وسزاوار بارکاه معلای قلیسانك دوکاه عظمتنکا ایسیح غریب وعجیب کاسی دورلار ایه کریمه یبدل الله سیئاتهم حسنات

یا اکرم الاکرمین و یا ارحم الراحمین انه مجیب الداعین بحرمت طه ویس والسلام غفور رحیمین سنك یارلیغ عالم شرف

لاری ایرالیکه منصب لاری بوتیه شهرر بیع غه بالکمه مقولی فلتر ومی قرینه مرتبه استیلا یاقفاق وعلیک

سور و شیغه تشیا مالك وصاحب بو الیغاز ودا جمیع لار جلوی وعنزلی بیلدی بابا ارازعیر روالاشخار زو براو ادا اویغه

عالم عطار لاری ضمیرتره لار بغه روشن وحجت بار ولغایم انواع احسانه قصه واخبار لارخیال اوزدار التم تابانلار اختصاص اقلیم

بیزنینک خاقان و ایکی زمانه و دورلاری لاردین اخاقان مملکتی و توابعاتی زمانیده تیچلیق دا و بیرلان معمور جلیس طرف جونب الم
امنیت ایکی الیکان تا او تورار ایکیچی سیل حکمران بولوب ایدی اندین کیین شغفونک خان اول ایکیچی سی خان بولوب اوغل بوب ایکی بولار دا
جین معمورلار ایکان خلیفه لار غا ایلیق کاشیده ل و قتال غه علیه بولوب ایدی اندین توقمیر خان تخت کا جعقیب ایدی
بو خان نینک زمانلاری تیچی ییلی توکنکا قزقطای لاری برابریده شهر را باشلیق تاریب ایکی عمت دین حقیقت واقعه سی ایکی
معقوله تمرکیسیده ذکر بولوب ایدی اما توقمیر خان زمانه لار بیرلا خاقان چین اطراف لاری بیلا کیم یورت لار زمانیده تفرقه بولکر
قروانداز ... بولدی ... شکلس لار غه حاضر قتیب خان نینک قزقطای نعیم ... جزیکات لاری غه لا حفظه لار قتیب کا ایکی
نظرات وارتا ... لاری تحصیص سیجان لار قتیب ... لار کیم ... اولوغ خان تاکر خانلیق غه ... تیب ... مونکا کوچه خان
نینک ایرتیدین تحسین لیک وشوم لوق اصلا کوتار ... ایکیان فرنکی ... صاغی ... وم ... ولایلی ... بو طریقه دا معلوم بولدار
وسیب ... قیلدی خان مذکور ... تخجی زیر ... لاری کوروستا ... مرقوطی معداری ... بار
یا یکی تخجی زمین مذکور کوروستالیق ... ارابیت ... قتیب خانلیق ... خانزاده ... لاری
برلا ... لاری کا ... ایکان ... لاری ... توب ... طریقه دا الوب ... نینک ... لوری دا
یورماک ... ... بولدی ... ان ... برلا ... مذکور کوروستالیق ... حقیقت ... خان بو
و ... قیلادور ... خانلار زمانه لار ... مذکور ... بولان ... باکا ... زبان او ... صورت لیک ... بولور
کلوب لار ... قاعده و اوین جاری بولوب ... لار ... مذکور خان زاده ... ایکی ... ایدی جونکه ... نینک ... لار
او رسم قاعده و عقیده ... لاری ... ایکی ... یاسق ... یورت یاسق لوق بولوب ایدی
... تیرلاب ... یاسق بولوب ... لاری ... یاسق ... الیب یاسق بولوب
جونکه ... لار ... تاریخ ... بولوب ... خانلیق ... تخت ... توروب ...
عقیده ... لاری ... لار ... خانلیق ... جاری ... اوزبیک ...

بو اوان معدلت انتظامده مذکور قریه‌نی اعداد منجم لارنی حاضر قیلیب قریه‌نی تاشقرغان نینک طالعینی کوروب اهمات و جهات

دستوا ابداء و آباد لارغه نظر سالیب دقیقه زیجات لارنی ملاحظه و امتحان لار قیلغاندین سونک قریب کیم بو جیکلی اولوغ

خان نینک دولت لاری عروج و ارتفاع درجه و مرتبه سیدا طالعی بلند مقامدا ایکان و دشمن لاری یولدوزلاری

حضیض و منکوب درجه سیدا ایکان یورت لاری تنچ لیق فلک ضامن الابد نجوم لاریدین آبا و اجداد لاری

ملک میراث یورت لاری ایکنچی مرتبه تصرف لاریغه کیرتوروب بو مرطه‌دا چریک بیلکه دوست مظفر و منصور بولادور دیکانه

مضمونه عرضینه معلوم قیلدیلار بو حالدین جونکه نیک خوشحال ایکان جونکه تاکلاریغه وزیر صدر اعظم لار اولوغ

خاقان عرضینه معلوم قیلدیکیم مغرب طرفیداکی بو سنک قتارلیق تولا شهرلاریغه تولکان لار غالب تیغ قیلیب یورت

فقرالاریغه خرابی بیران قیلیب دور وایرخونخوار روسیه لار تصرف قیلیب توروبدور تن لوباجنکه اکی جیتو لاریغه مغرب

طرفیدین آرام طلب پادشاه بولوب حکومت قیلیب توروبدور اولوغ خان نینک دولت لاریدا بو طرفیداکی دشمن لار

یوق بولوری قدیم الایام دین اولوغ خان لار حکم تصرف قیلغان مغرب طرف لاریداکی یورت لاریغه چریک بیلان تیغ ساق

فقرالاریغه بو حلاوت الیساق و سبب معلوم قیلدی اولوغ خان بیلدیم انداغ بولسه چریک بیله یینکه شهرلاریغه تاختیب

اردیش جیقلاری اردو شوب ایتوروب الیسون اردو شماری ایل یولغا نلاریغه یورت قیلیب آتا بابالاریدین قالغان لار

توزکان مینکلار منکک چریک یوق بولوبجه اردوشوب الیب آی لاتقاسون دین اولوغ خان اوشاق فقرالاریم کیله لاریغا

ارتوب عفو قیلدیم دیب لیک بیله یارلیغ قیلدیلار جیناجا تلجو بکلیک قرق مینک چریک بیله یارلیغ قیلدیلار

ولوشی داریغ بکلر بیش چریک بیله ... لوباجیک یارلیغ قیلدی بونیکو نصرت آثار منصب الاریم چریک ظفراثر

لاریغه نجوم سنک ... سید النجوم سینک زندوسی زور کمنیکلاریدین بکلر مینک چریک بیلان اولوغ دارین

تورشته القصه ... جنگی کیم توزکان لار غفور جیس نینک الطاعتدین حقبت الحمیدی مالعونک

ایکان محمد خان کیم‌ارتیب ... یارلیغ و حکم لاری جاری قیلدی ایکی معتمد نمتجه سید و اقعه نی کرونبه

مذکوره قافله نینک توقوق بولغانلارین بهادرلاری ورین دا خوشنود بولوب ایکی کیشه ایم بهادر توقوز نفرلار ایله باشلیق بولوب

ختای ایلی برلار روشنی بیان نماللک قلیب کیا یا مغلوب بولوب قاچیب تیمچین نینک اطراف لاری دا یاتور ایکن شهر صحرا و کینت لاری دا

اون بیل یلیکی اون ایکی بیل مقداری نفری یغیلار بولادیلار آلارنی [illegible] اوکتای قاآن [illegible] اولوغ خاقان یارلیغی برله

مذکور چریکلار تیموچین نینک قلیب [illegible] انکلاب [illegible] قیولغه حقیقتی [illegible] بولوب [illegible] قلیب

قاول ایلچی [illegible] قلیب [illegible] اون مینک [illegible] جوزکی [illegible] طرف قافله [illegible] واقعه سی [illegible]

بولیندی [illegible] اولوغ خان [illegible] چریکی [illegible] قیلدی [illegible] چنگیز [illegible] قوتلار [illegible] قاول

ولایت [illegible] مینک [illegible] طرفان [illegible] خان [illegible] نیان کوزلار [illegible]

بدولت [illegible] عسکر [illegible] طرف قافله [illegible] خبرلار [illegible] انکلاب [illegible] تیموچین نینک

[illegible] پادشاه [illegible] چریکی [illegible] قافله [illegible]

زیاده [illegible] علوم [illegible] چریکی [illegible] ملک التفات [illegible]

[illegible] امیر [illegible] چریکی [illegible] مقصد [illegible]

طرف [illegible] قدم [illegible] منصب [illegible] قوت و شجاعت [illegible]

[illegible] مقداری [illegible] بولغای [illegible] طرف قافله [illegible]

[illegible] طرف قافله [illegible] مقداری [illegible] حقیقتی [illegible]

[illegible] احوال [illegible] تیموچین [illegible]

[illegible] خوشنود [illegible] بیت [illegible]

[illegible] خوشنود [illegible] عالم [illegible] سال [illegible]

[illegible]

الیب داخی اوشطرفان تمارلاب قاقشال ایچی ارکه شهرغه کیردی شونچه ادم لاری براله جونک لغه کریب کاشغرغه کیردی
ژونگ کشتونگ دارین قستوغه [illegible] اولدی تاریخ بر مینک ایکی یوز توقسان تورت آطلیغ ماه شوال اونینچی چهارشنبه کونی
توس فیضلی ایدی قرق کون مقداری توروب [illegible] ژونگ کشتونگ دارین جونک یولی براله کاشغرغه [illegible] ایندی لوینک [illegible]
اوشطرقانغه باریب قاقشال ایچی ارکه شهرغه باردی ژونگ کشتونگ [illegible] لوینک [illegible] کاشغرغه برابر کیردی اما [illegible]
جریک لاری براله [illegible] عزم ایتی بوقرا جریک لاری کاشغرغه کیرماک لیکی ایرمیرزا احمد [illegible] لار فرغانه [illegible]
[illegible] یارکندغه باریب تصرف قیلدی و ختن هم تابع اولدی بو یته شهرلار [illegible] مغولستان [illegible]
منصب دارلاری مقصدی بولدی اسلام [illegible] بو نظامات [illegible] قیلدی اهل اسلام [illegible]
[illegible] بیان لاری ظهور [illegible] اما داخو شونچه لار [illegible] لار کاشغرغه باریب [illegible]
بولوب [illegible] وقت [illegible] جریک [illegible] داخو شونچه لار [illegible] قراولی [illegible]
[illegible] شونچه [illegible] لاری خاقان جریک لاری [illegible] تورت [illegible] بولدی [illegible]
لاری براله [illegible] حمایت [illegible] پادشاه اوز حمایتی [illegible] الیب عجیب و فقیر لاری [illegible]
انعام قیلدی [illegible] اولتمند [illegible] بولوب [illegible] خارج البال اولدی اما [illegible] خان [illegible] جریک [illegible]
[illegible] کاشغرغه باریب تصرف قیلغو [illegible] اهل [illegible] جهار [illegible] شهر شهر
اعیان [illegible] لاری استقبال [illegible] عزت و اکرام لاری [illegible] کیلادور [illegible]
[illegible] منصب لاری هم شهر شهر [illegible] ادم لار [illegible] حضرت [illegible]
[illegible] قیلدی [illegible] لاری [illegible] ادم لار [illegible]
[illegible] ادم لار [illegible] لاری [illegible]
[illegible] لار [illegible] کاشغرغه [illegible] قیلادور [illegible]

بیج دنبجان غه دخل تعرض قیلماغای تیب بولوب قبقراجیلیک قیلغانلار ایرمیدان بولوب کوتشلو تیک لار نه یمان قیلیلار کلار اولوغ
خان سیزلار بیزنینک کناه ما تقدم لارنی عفو قیلیب یارلیغ قیلغان دیب بیشه هر صحرا وکنت لارغه کوپ خط لار
جاپار دیب بو برکیته یکیت اوتوز کوچ دیب طرح جمع بولدی بو حالده مرزا احمد وانیک حکیم بیکنینک علی مرزا حاجی بیکم
حاکم قیلدی کوچاغه یوسف شاه بیکنی حاکم قیلدی آقسوغه قاسم قشقه بیکنی حاکم قیلدی بای سیرامغه محمد توخته بیکنی
حاکم قیلدی اوچتورفانغه علاء الدین بیکنی حاکم قیلدی ختن غه احمد مرزا بیکنی حاکم قیلدی یارکندغه توخته نیاز یوزباشینی
حاکم قیلدی باغچه بود وکریم بیک بخچه ختن نی تصرف قیلیب یاغانید اخاقان لشکری برله ورشت مر الیاشیغه اچ بیوز
اوپنیر لار باشغه وربیک بیشغار قیلدی اوخواجه غه قریش قیلغان ایکانلار بو وجه دین اونیرکنجاوت بو غوز قتاردی
اشغوتلار نه مر ال باشیغه باشقه ربیع نیاز بیوز باشی دیکان نه باشی قیلیب ایمانکان ایکان مر الباشیغه کلیب قراب
توربان اهند ابناکاه ربکتوبک لار بین لار مرالباشیغه بیب یار بیب تکوبشتق لار ناولوغ خان نینک جریک لاری غه
یارتق قیلیب توم بیرلار اولوغ خان نینک غه رعول جریک لاری ناوزوین برلار بیب بیر قیدیقی اوشاق قیرلاری بو خلاف
نقیب لاقا وجوان اشتوتیه کلیب وریک اب قوم نینک بیقانچلیقی شتوتلار بیری اوتوزار لاغیم برلا اولوغ خان
نینک جریک لاری الدیغا کلیب ساقراب نیچ روب ایلیم و بیب توم تلغاسند انهایتی خوشتبو لوب کوپ تکلونک اولدیا
ادم اکیان بیسن دیب قیشند لار قیلیب اوتکشبو بهانه بر لیان یارکندغه حاکم بولوب یبت شهر شهر لاکه ساکلار لار از کی اشتوق لار نه
خلاف غه خاعد الدیعا یورت فقرا ادنریں اشتیق حواداوتون سمان بید ه اوت قتار لق م برسکانسان کرکی غه
لازم دوکاریق بیر لار نه مسوده قیلیب بوربت اولوغ ایمان اشرف سعود اکرلار یعقه قیارودی اوشبو قسمی قیرلار غه
نیج بار نرج توخته تیب سورن بیرلار توختاغان بو بهانه قیراب اوشاق قیرلار نینک قول کوپ تیشلار نی اولوغ خان نینک
خزینه سیدلا انه بیزنی پاشی بیکاره بیج ارسلا بیر بیربیه یبرلارغه بولور قراب نختی یارلار و کم بهاقیلیب اوشاق قیرلار غه بولاب
بشت ایدوب
بولاو ورکان اشتیار لار نه اصلا قیتیاکلار دیب کیبد وصیا لغو لار قیلیب تشتوردی اما بیک لار و عیان اشرف لار اول

[illegible] توقتامیش [illegible] منصب [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] توقتامیش [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

اولوب جانبندن قری ادم ایکان ایکیانه عفو قیلدیلر اوز بیوره تیمغه کستاخلیق ایلب بر بر ماتکه رد ایتکلار دیب کلادیلر

یارلیغ حکمی ایلچینه ایلیب حقیقت احوالی التفات قیلدیلر اوز بیورلیغیغه باتیب کیت دیب سرکوش لیک بحری ایرکنی جانبه

یانوروب قولیغه ییلدیریب یارلیغ جارنه خطا اقشور دوب اندین کسن اوغلانلاری محمود خواجه حسام الدین خواجه لار جارنه

جارنه خطا الیب کوجا یار لیب عزت بیتیش لار ایغه توشلدی یچ احدی قیل غرض اغیز جا کالادی عیسی جارنه و الیور لار

اوز اختیاری بولمادی القصه اما مذکور دوبلک لارین اوزدین بیک دین لار ایدی انها پیتیحکم ...

بعض عداوت لاری زیاده و مجلس عزت ودبهادر لیوقدا منصب لار دین پیش قدم جرات و غضب بیر مزار لار ایدی نظر

ساالغا کونا یاری الم عظم امری برلیغ قول ایشنک حالکی الیب ایله بهانه تقلیب ... التوروب ایتکلار

وینه یادشاه لیق کوکینه کورسا ایت ... اعلی تشت ... یاجار کورسا ... لاری

یار بیت الیق عادتی کورلاری احتوره ... قیلدیلر تیمه ... بیر ... علاج بولمادی

اما ایرین لاری ... ایالت

وخیریت لار ... مغفرت ... التجا مشغول

بولدی لیوا واقعه عجیبه ... علم ... لاری ... ایلکه ...

دیورلار بوواقعه عجیبه کیبی ... حق لار ... پادشاه ... خلفا ... واقع ...

ایکان تاریخ روضة الصفا و محمدی ... خلفا ... اوزنی سفاح ... عبدالله بن محمد

بن علی بن عبدالله بن عباس رضی الله عنهم کیم تخت خلافت ... بنی امیه یعنی معاویه کورلار

احیالارنی مگر عمر عبدالعزیز کورلار ... معاویه کورلاری قبرلاری ...

توره ... یزید بن معاویه ... عبدالملک بن مروان ...

کورلاری ... هشام بن عبدالملک ... الیب ...

اوردی اندین سونگ جسدلارینی اوستونکه آتش اوت قویوب کویدوردی کوب لیغی ... روایت قیلادورلار سلیمان بن علی بن
عبدالله بن عباس رضی الله عنهم بصره دا حاکم ایردی بو یروق بیردیکیم بنی امیه اولوغلاریدین ... لارنی تاپیب [illegible]
بعضلارنی اولتوروب مرده لارینی کوچه لارغه تاشلادیلار اول شهرنینگ ایتلاری درنده لاری بنی امیه اولوغلاری گوشت
و پوستلاریدین نیچه کون بهره مند بولدیلار و بنی امیه خلفالاریدین ... محمد بن عبدالملک و عمر بن یزید و عبدالواحد
بن سلیمان لارنینگ نقدی و جمیع اسباب و املاکلاری ... زیاده ایردی بارچه لارینی املاک [illegible]
سلیمان بن علی عباسی مالک و صاحب بولدی و بنی امیه طایفه لاریدین اجل موعودی تمام بولغان لاری [illegible]
کریب [illegible] لارغه [illegible] ذکر قیلیب ... [illegible]
اول وقت تاریخ [illegible] پیغمبر علیه السلام زمانلاریغه قریب و صحابه تبع تابعین [illegible] تابعین زمانلاری
مسلمان خلیفه و پادشاه لار [illegible] مسلمان خلیفه لار حقی دا [illegible]
[illegible] زمانه دا [illegible] مسلمان و پادشاه اسلام [illegible]
[illegible] حقی دا
[illegible] اعتقادی [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

جرقه باشی ویب اتادی و توز خراج قویدی ویب ذکر قیلغلاینب ایردی موننگ تفصیلی و بیانی بودورکیم [illegible] اوق ملا آخوند نام میرزا

ایرکان [illegible] هوشیار بولکینه راقم حروف اعتبارغه [illegible] مشاهده بو طریقه بر قصه اخبار قیلدیکیم تاریخ بیر منگ ایکی یوز التمش [illegible]

وزیاده [illegible] شید [illegible] مشغول [illegible] خان [illegible] عصر و زمانه لاریده [illegible] لاری [illegible]

لار اوزی [illegible] اولوغ خانغه [illegible] بولغان [illegible] لشکر [illegible] جنگ [illegible]

دیکلری [illegible] وظیفه [illegible] فرصت [illegible] بولغان زمانه لاریده [illegible] منصب [illegible] میرزالاریم [illegible] تا غیب

اولوغ خان [illegible] خزینه [illegible] خراج [illegible] بولوب [illegible] جمع [illegible]

اولوغ خانغه معلوم قیلیب خدمت [illegible] منصب [illegible] بیر [illegible] مصلحت [illegible] جنگ [illegible]

[illegible] حاکم [illegible] منصب [illegible] خاطر [illegible] الیب [illegible]

[illegible] قیل [illegible] جرقه باشی [illegible] قیلیب [illegible] بولغان [illegible]

موننگ [illegible] اولوغ خانغه معلوم بولماس [illegible] بولماس [illegible] الیب [illegible]

توردی [illegible] اولوغ [illegible] [illegible] بولغان [illegible] خان [illegible]

[illegible] حساب [illegible] بولدی [illegible] خان [illegible]

بو قیل [illegible] حکوم بولوب [illegible] بولغان [illegible] الیب

حاکم [illegible] الیب [illegible] الیب [illegible] آخوند [illegible] تعیین [illegible]

الیب [illegible] خان [illegible] الیب [illegible] بولوب [illegible]

[illegible] اولوغ خان [illegible] خان [illegible] زیاده [illegible]

میرزا [illegible] حاکمی میرزا [illegible] ایکی [illegible]

[illegible] حکوم [illegible] مذکور [illegible]

معلوم قیلیب [illegible] الیب [illegible] حکوم [illegible] جنگ [illegible]

[illegible]

[illegible]

مذکور حسینبیک حاجی تمام دا ریب آقسوغا کلیب باتیمیش ایراسم چاکیج خطای بیر تیکیب توتیش ایلچی کیتیب منصب

دار لازم منصبلاری نی الدیم من بعد منصب الیشغه ارالادی سماسونلار قایاتیریکا ساینلیب اویکیم ایماقاریب

کوردیم بو منصب دار لار ایرتیش مشتیبشیک بیر یکا قارلایب سیغوب الیتوراد و رنگان تنوایشن بار

مین اولوغ خان ایلکی بلند تاغدوریم ادشاق فقرا لاریم کیتیب در یاغه اوخشی مین کینایی

عفو قیلدیم بیر بیری ادزیریکا باریب فقرا جیلیکینی قدرت بیله مریکا من بینکی تختغه چیقیم بولار

کما هی عفو قیلدیم دیب یارلیغ توشته سنونقونک قازان نیکای قونچی بیلای ایرتیم باخ تیکیب

واقعه نی اولوغ خانغه الکلاریب سوراغ بولغان ایدی سوراغ توکا کونچی شقونک قازان علاوه

کتابت بیر تیغه کونکیچ خان خان بولوب ادتراد اوج ییل کامیل ادلکان ایدی مذکور زمان اما

منکا حکم شفقت قیلیب بیر آلاغه تولا و بال بولدی لیکن بیر سبیت ایشی قیلغان ایلکان آسان

دیب سند قیلیب ادتوزیر کیمونش نکاریب بیر یب فقرا جیلیکینی قیلغین دیب جواب

بیر دی دیب بو مذکور نقل حکایه وقت نه لازم قیلدی لار بو کیمده راقم نیچه او توقا

دا کد چند بولغان ایدیم من بیم ایل فقاری اوج آی دا اوجی دا ریچین بیر کان ایدیم

ایمی زمانه آدم لاری نینک رسالاری دای دوران عاقبل قرداش لاری اولوغ نینک عدل

عدللیغی وقفی بیرور لیکی بو کیم بوینه مشهور حفایه دا بر مینکنی شکر الله قیلغه خطای جهانیدا

مرقوم

مزبه کیلم تهیه سی ایکی یریم سر کموش ادرسته جهابیدا مربوز البتمش صو بخته تین اقچه بولالار دبیو قیل اوچون

اولوغ خان ایلچی دین خان امان نه بوروب صراجا تیغه بخته مینک سر کموش فرض بینه

سیدین برکان نیکت سیده بخته مینک سر کموش فرجه صراجت جقیم الا ریغه تعیین بیب من اولوغ خان

دین یارلیغ بولمای منصب دار لار ایم اوشاق فقرا لار ریعدین آتی آتیم ایردا ایچین دین قیل

الیب بال جبر قیلیب دریب تحقیق ایکور دبینک بجه امان یا شلیغ اوچونچی تو بخره کا لیک

منصب تحقیق تیکان حاکم و عملدار چونک کیجیب تیمیش یکی منصب دار لار نیک منصبی الیب کار

قیلغانلار ریغی یتکه دستمو توزباجی تو تقان دا تیغان لیوز بیکی ایام موقوف ایکان اشغال لار غجه بیکار

دینه ایکی دار جسی غه بخته کوردی سوراق قیلیب سیتی غه الیب باریب بیزلار قیلغانلار

تفریح تعجیلار قیلیب قیاس من امتحان کوزری بر له انصاف عدالتی غه البته انصاف قیلغایلار

اولوغ خان غه الحال نغان مردا جمن بو سیم خزینه سیدین بخته مینک سر کموش صرف ایتیب

سوریغ لاریغی تولدیخچی قیلور ایکان الان بولکو نلار دا منصب دار لار خزینه العامغه تعیینا نه

قیلیب برفقرا دین بر مینک سکسنی غول بو جیچه اوروان ایلیب اوردا دیار یار لار اولوغ خان

تمام یدی مدد الحال یا لا ایدور دا دلیغ خان ا اولوغ اولوق قیلیب منصب دار لاری فعل الحوار کا

دخلکم کردارلری لازملرین خبرلار اولمایدر زبونی بو سوز مصدر اقتضا بر قضیه خاطر محرمه خطوط مجلدی تاریخ کتابی

لار ایدادکر قبیلیت در کهنم زمانه اول آتدلر شیروانی عادل غرضی شیخ کتب لار الجیدر بر کمین داره

نومدی بورجیلاری شیخانه غه لازیم قیلار دغان تورزنه قراموشی قبیلیت البیت جیحون خانه

الکان بولانشی سهل عاجل غلات کور کنست دین تورز البیت کلیت لر زیم قبیلیت در بو

واقعه نوعه سردر اغلا انکلا بنیکا ول بانغی باشلیغ بورجی لارخه سسته قبیلیت غربت عام

دار علم اسیب در وایتیب در کیم استحانه تنک توزی آز سهل بر شه در ترلادر حرف

ایکالی بولمایدر بالیغ بولمای اوزیچه البیت دور لیکین بوشنی سهل اکی کوردب سیاست

قلم تعاقب فل قیلیم آنا قانا زیاده وا اضافه بولوب شقر الار دستکا بو رسم وی قاعده رسم حارث

بولوب تحصیلی نیدین کیم قلم خبر غه ایدیدر بولغو سیدر دخلکم تنک بلیه بزی کیچیک بر شه زلیکین

نامت جو بکت بولوب کتیم بولغو سیدر کیچیک لیکیت غالتی ده بولوب تا شیرلاق اتمان عباد اجو نکسا

بولوب رسم قاعده کا کرت قالغانیدر کیمی فقرا لار غه ظلم جبر بولوب بورت دار لیق تنک ضبط

وانتظام لاز یغه قوز غالیت لار کیمین اوز جا بیم کزیغه البیت لیکیت بیر بدالیتر عاجز

وقاحر کلکو سید در برالینغی کیچیک لیکیت وقتی دا بیز بزوا اعتماطی قیلماق لازیم دیب زجه

بالسم ارینه

بیلیغ لارنی کورساتیب بو وجه دین توزوم دین عادل ویب دیرلار اما عادل دیمک لیکا ایکی سبب لار
بار دور بیری بو دور اتقصیب بو نوع تفصیلی وتطویلی دین معلوم ومفهوم بولادور ایکینچی
توجیث یقه یورت لارغه منصب لار بولوب ایکان علما لارنینک علم خبرلاریدین ایکنچی اولوغ
خاقانغه راستی برله معلوم بولمایدور زیرا اوشان معلوم بولادور راستی نه اینکار لاکن بیلیکلاری
تحقیق تفتیش لاری تقیب فقرا مرور ایکینی نهایت غه ییتکوروب ل عدالتی لاریغی افتاب
مشتبک همه کا یکسان دور ابر ییتکوروب بیرور ایش قیلور ایکانی عدالت شیمه و خاصیت لاری
اثر و برکاتیدین نوح نبی الغ عدد زمانه لاریدین تا بو زمانه غچه الغه مینک سیل ییته مینک ییل بولغان
معلوم بولادور چین ماچین منیک الاولاد اخفادلاری بطناً بعد بطن نسبت ونسبت خان بو
لوب خانلیق دولتی وبختی غه فتور وقصور یتیب پاتشغه پادشاه لارنینک تخت سلطنتی اونکا
تاریخ کتاب لاریدا معلوم وروشن ایمامس ودور اما تاریخ کتاب لاریدا انداغ کوره سطور دور کیم
پیشدادیان پادشاه لاریدین اسکندر رومی عالم نی مسخر قیلدی لیکن فغفور چین برله
مهادنه مدارا قیلیب صلح صلاح نی قبول توتوب یاندی ویینه کین پیغمبر اخر الزمان
زمانه لاریدا کی پادشاه لاردین چنگیز قاآن برچه یورت لارنی دخل تصرف قیلیب مسخر
قیلدی بو حالدا اولوغ خان صلح صلاح غه مایل بولوب قیزینی چنگیز قاآنغه بریب کیوالار
اتورول قیلدی اولوغ خان منکه قیزینی چنگیز قاآن الدی اوند و رج لاری سلکیکا الیب

اوز یورتلاریغه باریب یاندی بارصالیه پادشاه لیق حکمینی جاری قیلالمادی و بو نه کین امیر تیمور کورکان

انار الله مرقده خاقان چین برله غزوات قیلامن دیب قلمرویی دین اوچ یل لشکر جمع لاب ارسلان ابتداغه یوز

اتمیش الله مینک کرک لیک و یراغ عسکر طیارلاب چین غه قصد ایتیب اطلانیب تاشکند اوسته اوترار

دیکان کهنه شهرغه کلکانیدا زمستان بولوب هوا نهایتی ساوق بولوب کتیب قیشلاب بهارغه

اطلانامن دیب توقفان وقتی ده ساوق شدتیدین عسکرلار ایطا و اولاغ لاری تورلا موزلاب

هلاکت غه یتی امرا و دولتخواهلاری مصلحت قیلانیب ساوق یمان بولوب کیتی تاشکند غه و یا بیرنه

سیرامیغه کیریب قیشلاب بهارغه چیقیب ساق دیب عرض معلوم قیلدی غضب اتشی یالاری

اورلاب منه یم ساوق قدین قورقوب اوقه غه یانغای ایم قیداق دیب یارکلاری آلدیغه یل بنک کونکر

برله چیقیب سر تراش نی حاضر قیلیب سلاح الغالی تورنی هو ساوق دلو فعیله لا ایدی سر تراش جنبه

الغالی توردی عزرائیل علیه السلام کلیب جانینی الغالی ساوق شدتیدین موزلاب قالیب قالدی

دیب ذکر قیلیب در ادشبو بهانه برله چیچین غه بارسب مراد مقصدلاریغه تنفلرامی عالمگیر کنیبدور

بو مجلس خداوند کریم نینک فضل عنایتی بولغایکیم خاقان چین نی و یورت فقرالارینی قیلغان

عدالتلاری سببی و طفیلیدین اسرا غالب بولغایلار ادشبو طریقه برله بیر زمان دا اطراف

اکناف لاردا کی پادشاه لیق علم لارینی کوتارکان و ادزیبیدن اوزگا پادشاه لارنه کوریکان ایمی غاه

ادوسیه ذکر خانه ایا طالیه خواه فرنگی و خواه باشقه پادشاه لار بولسون خاقان چین قصد ایتیب

والسلام

ونهبت لار بنی بوزوب قبر اسناکوب را دو ربا آما اولوغ خان دوه واقعه مراد لوغ الیغ تاغ مشکلک

ایلکان ممیر لار بیر کت قیلغانیدیک معلوم بولغان برلا اوزبای تخت لار یدا بر قرار و استوار

بولورا ایلگان وادرکه پادشاه وا اولوغ لار اولوغ خان نینک آلدیدا بیر دریا مشکلک ایلگان

دریا دیکان اوزنی بیر فانچه یاغیغه اوزغان برله تاغ نیم برابر لیک قیلالمای نیم اوزجا یلار یدا

آقادورغان ایکان لیکن خاقان جمونینک دولتی زور دو قاتیغ لیغ نینک جمیع سی بیلدی عدالت

ولطف سیاستلاری نتیجه خاصیت لار یدین ویورت فقرالاری کینکرو لیکیدین ونهبت

لاری تماخالص و کونگلی کینک خوبی فعله هم کینک اغر لیغی نتیجه سی و اثرلاریدین بولغان لار

یورت زمین لاری تولا دکنکرو دیا سیع لیغ نینک بیرگی بودور کیم لوزمینکادی کس اقلا

الیک اتمیش مینک او یلکو ادم لار جمع بولغان شهر غه جینک جی منصب قویادور سکز

جینک جی اوستیده بیرخان امسابتولادور تورت خان امسان اوستیده بیرجانکیر نینک تورار دی

ایکی جانکیر نینک تورته سیده بیر زاد دور تور ادور اوشبو طریقه برله بیکر بیر زور نند لوق زمینا

دفتر لار اولوغ خان قلمرو دی و حکم لار یدا بار دیب نقل قیلا دور بهر بیرز و ند و بیلادور غان

زمینده بیر نینک دیب اتایدور الان بوزمانه دا بیرخان امسان بیلا دور غان زمین دا

ایکی دانه خبرلادور دو و حساب مبلغ اولوغ خان نینک قلمرو دی دا ایکی بعد زاد دور الیغیه

خان امسان ایتی فقر اوز مینلاری بار معد [illegible] دور لیغ پاچه جیددا لو پادشاه محمد یعقوب

یعقوب بیک آتالیق نینک سلطنت و حشمتی لاری تعریف و توصیف لاری قیلورغه بو قیاس بیله مذکور

خان امثالیدیک فقرا و رعیت لار رعیت پادشاه و حکمران بولغان ایکان لار اولوغ خان نینک اوتکان کیته و فقرا

مصارفات لاری تورلیک موشکیدین فکر قیاس و امتحان لار قیلیب سلطان لار و نیت لاری شاد و خاطر

لیغی کیم قدیم الایام آبا و اجداد لاری بین قالغان رعیت و فقرا لارنی شفقت پادشاه لار غم خور بوب

برابر یدور بو یک پادشاه لار نینک رعیت و فقرا لاریغه و یا اوز قلمرو یدا کی فقرا لاری نینک احوال و خاطر

لاریغه کوز تیکیب اجتیاط ببوزی تورغایدور چونکه منصب دار لار و او سودا کری معمی حجی لار بیدا

بولغان سوز و غدر خیانت مکر و حیله اصلا یوق بر سوز بیله قول و احکام دور لار اوز کونکلی نینک

کیلکی یوق ایغیلیغ بولکیم اطراف جوانب لار بیدا کی پادشاه لار قاتیغ بیریک اوچ جو جوک سوز لار

قیلیب الیکی کرکور رسم لار بیلیم اولوغ لوقا اغیلیق قیلیب کور لیکا آلمایدور کنک تیکیب بیله امکان یوق

نیرون سوز لار بیله جواب بیب موسا وعده ارادت لیقی اوز لار بیکا لازیم توتادور خواه

چونکه خواه کیچیک قیدارغ منصب دار لار غه کنا بیت منصبی بین آلیر بیلیب بیله لار جرمانه عجاب

و بیرغود بیب قیلیغ آلمایدور بیر طریقه بیله جمع قیلغان غلی بولب او زیگا قالادور منصبی الغانی کوبا

جان الغان علم او خوش سیلادور پادشاه فقرا لاری لیک قاعده دین چیقای بیر طریقه لیق

کسب و بیر قیلیب بیک حیله کیه قیلسه لار اصلا ایکیلا لاری یوق بیر انده دیب قیل آلمایدور قاعده

جمالیدور فقان آدم لار غه کنا بیتسه لار من لیک قاعده بیلما تیمن دیب عفو قیلادور لیک قاعده

اوز ارکانیکیم یانکی شهرلارنینک رسم قاعده لاریغه کیرگین مهیب رونق و تعدی قیلماید ور هر حادثه

اوزرویین مهمات لاریدا اولوب مدت لاریغی محکم توتتیلیر او بدان کورا دور منصب دارلاریغه

عرض اوقیلمات لاریغه قانچه چونکه ایلیش بولغان بزلار اشلاری یوق مباد اعتراض قیلمیه دار

مهماتینی تازه کونچه لیکیته سهو راست غلطیغ و تفتیش لاریغه جد اجدا ابریت ... سعی

دعا هیتیغه تاقیب سوز ایلاقیل دور بوذکر بولغان سوزلارنینک جمیع سی اول اوغ خان نینک

عدل عدالتی جمله سیدور لاکیم عدل عدالت و قهر سیاست لاریغی حد وسط درجه مرتبه سیغه

رعایت قیلغان نینک علی التی نتیجه و خاصیت لاری سبب و طفیلیدین بو اوزون مدت نینک

بو بویده حکومت و سلطنت لاریغه هیچ پادشاه ذوشوکت قصد و پیمان نینک لاریغی قیلالماسا

لشکر تارتیب تخت دولت لاریغه تغیر و نقصان یرالمای کلیبدور هر خان و هر پادشاه لاریم

برقت عدل عدالت و لطف سیاست لاریغی اوز مرتبه و درجات لاریدا لازیم ورا کوردی فقرا

پرورلیکیغه او بدان قیلسالار پادشاه حقیقی جل شانه اوز کمال قدرتیدین برله اندا غی پادشاه

خان لاریغه او زحفظ حمایتی بیکره اسراب همه وقت دشمن لاریغی مغلوب و مقهور قیلیب بروراولجا

ولیدکیم فقرا لارنینک غنی و توانگر بولغالیقی و یورت نینک آباد و معمور اولغالیقی باغ عمارت لاری بلند

و او بدان بولغالیقی غله معیشت نینک حاصیلی تولا و ارزان لیغی [illegible] پادشاه نینک عدل

و سیاست لاری زیاده لیکی نینک نتیجه و اثرات و عسکر لارنینک باری توانا قوت لیک اولغانی

فقرالارنینک بایی توانا اولماقی غه موقوف و مربوط دور لار حکما متقدم لار قول لاری کیم لا ملک

الا بالمال و لا مال الا بالرعیة و لا رعیة الا بالعدل و السیاسة معنی سی بو دور کیم یورت بولماس

مگر رعیت و فقرالار بیرلا یورت بولادور و رعیة بولمایدور مگر مال و دنیا بیرله بولادور و مال و دنیا جمع بولمایدور

مگر فقرا رعیت بیرله جمع بولادور و فقرا رعیت جمع بولمایدور مگر عدل و سیاست بیرله جمع بولادور

و حدیث نبوی عدل ساعة خیر من عبادة الثقلین یعنی بر ساعت عدل قیلماقی انس

جین عبادتیدین افضل دور تانلار و زجر احب محشرگه دا خان و پادشاه زمان لاریدین اول

باره عدل دین سورار ایکان اگر قیلغان بولسالار تا لکان سوال نینک جوابی آسان بولور ایکان

زمانه زاهد و دوران عابدلاری تمنیشن یل رنج محنت لاری تا رتیب عبادت لارین قیلیب

اولماغان خصلت لارنی پادشاه عادل غه بر ساعت ده عطا قیلیب و رایگان بو نسیم

اولوغ دولت خان و پادشاه مملکت میر و حاکیم ولایت و قاضی قضاة صاحب شریعت لار کیم

نصیبه و وظیفه لاری دور لار لیکین ایجا قیلار نینک صیغنباشی یوزماسی ایکام مونیزین بلکه

هر اوی کا اولوغ بولغان ادم لار غه هم بقدر وسع و طاقت عدل سیاست دین البته گر کدور

بیر هر لاری اوغلانلاریغه لایق اهل و عیال دیلا فرزند و غلام چاکر قتار لیق لاریغه عدل

قیلمالاری ... نتیجه مترتب بولغوسیدور یورت عدل بیرله آباد و ظلم بیرله خراب بولادور

بولغوسیدور عدل اگر کوزکا دورغان برد اعدل قیلیا شکست بولوب و تغافل قیلیب لار ظلم بولادور

و اگر سیاست

داغی سیاست قیلادور زمان جای موضع‌دا رعایاغه قیلیب سیاست قیلمای عفو قیلالار هم ظلم بولادور
عدل قیلغاندا قیلیبی طمع بعید ثواب و نتیجه حاصل اولادور لار سیاست نه هم اوز وقت مورد بیله اورنیغ
قیلمای جای غه ینکور و ریسالیه رسو و رجه دا ثواب و نتیجه میسر اولغو سیدور پادشاه لار عدل
قیلمای علاج یوق ایدی سیاست قیلمای بینه اصلا چاره یوق ائمه مجتهدین رضوان الله علیهم
اجمعین لار به نفع عام ضرر خاص اوشلار غه رخصت بریب ایزلر یعنی غه فتوا بریب دورلار و جه دین پادشاه لار
شرعا و لزوم واجب بولماید و رزمان بیرلاردا هم عام نینک نفعینی کوزلب خاص نینک ضرر ینی
لازیم توتوب عبرت عام اوچون سیاست قیلیب لایق جزا و سزا اورکوزرب دور فقرا و رعایا لار نینک
نینک لیقی و یورت نینک آباد بولماقی پادشاه ذوی الاقتدار لار نینک قدوم میمنت و لطف سیاست
لاری اثر و خاصیت لاری دین دور لار الهی کربجا همه خانان جهان‌ها و پادشاه دوران و حاکم زمان
و الانتقام لازیم خواه مسلمان لار دنیدار و خواه بی دین کفار اولسونلار اوز کا لی قدر تینک لر انصاف
و توفیق هدایت و مهمات میسرت خاطر جمع دا نیست عطا ایلاب روز به روز عدالتی نه تازه و فقرا
پرورلیکلری بی اندازه ایلکای سین آمین مبادا پادشاه و حاکم لار ایت لازیم عدل و سیاست فراموش
قیلب لار فقرا و رعیت لارنی دین و یا پادشاه و حاکم لار ایت لار دین برنا شکر چیلیک و کفران نعمت
وقوع غه کیلب لار دا العیاذ بالله بیوه بیچاره رسید لار اطراف اعدا باهلا کتکا نشیب یوق بولماقی
بیمار لیق غیبی غه اظهر من الشمس دور لار پادشاه و حاکم لار غه البته لازیم کرک دور کیم اوز عدل

داد عدل و رحم شفقت‌نی اولاریغه لازیم و بلکه فرض بیلالار و فقرا رعیه‌لاریغه هم پادشاه‌دا کیم فقیر و

حق‌لاریغه انصاف عدالت توفیق هدایت عطا قیلغای آمین دیب دعا قیلیب قیلغای ده لاریغه واجب

بلکه فرض بیلگای بیلالا تمه موعظه یاران ذوی الاحترام و برادران عاقبت انجام بیلگیل

دهمین عالیمقام لاریغه خلاصه کلام بو کیم کافیه نظام و ظالیم بد انجام لار ظلم ستم جبر تعدی لار

فقرا رعیه‌غا جبر لا کلام لارکو ... اهل حی قیوم لا اینام درگاه لقه شدید ... الهی و استدعا

تمام لار بیرله ذره دل بیلان ... را اجابت قیلیب مشرف اوسوب ظالیم لار آه

کا جالیق خواجم لار مستحق قیلدیکا همه فقرا لارکو یا عذاب الیم و دوزخ جهیم قوتوب

بهشت جنات النعیم خلد برین غرفه اعلی اولغانیدیک ده خدان او ... مبارک ... دلیق موت

صدسمی بو یلک ... کن طارم دین اوتکار دی بو خواجم هم ... بیب علم النشین ... و ایلکر

کی حالته فراموش ایتی فقرا و رعیه‌لار ... درگاه ... کلتوردب ناله و زاریغه ... توردی

او آقادیر ... مختار جل شانه او فضل کرمی بیرله تیز دعالاریغه اجابت ... قیلیب ... توردی

دولالاریغه ... محمد یعقوب بیک اتالیق غازی‌نی مسلط املادی ملا ... لارکو جالیق

خواجم لار ... قصر ... قوتوب لار ... تون ... لاریغه ...

وابزر ... لاریغا کلتوردب ... لاریغی مبارک ... رقیبلاری ... زمان ... بساط

لاریغی ... بولدی با العاقبت ... دولت ... فعال ... لاریغا ... الاسعی

اسکلار

اشلار ضمیر عنبر مثالی تورردی ونیه رعیه فقرا لارنینک طاقت لاری طاق بولدی ایرتی محنت لار

لارید بیری مالالی طاقتلاری بو حالدا اول خالق خلاق درگاه بی همتا و بارگاه معلا الیغه یوزین

سورتوب تورگیعه زبانلاری گوکوب تعالی جین باطلب آرزو قیلیب نالیه قیلیب وزاری تضرع

وابتهال لاریمی لا نه حدین زیاده ادولیکاردی عاقبت الامر اول قادر حی یا غفور قدیم ودود

المنعم لطیف حکیم لاری برلیب پادشاه مغفور رحیمنینک صحب والی لاری قدمی بی تصرف لاریغه

کیرگوزوب ملک موروثیعه بلکه آبا و اجدادلاری پای تخت مرانیغه تا ... مالیک بولدی حسب

بولوب التوردی لارمیم فقرا و رعیه بلکه قدیم نینک وضعلارلار کوبیا حال قمبیب بلکه اتا لاری اینگچی

هر برلیب کلمانلدینک حضر مسند و فرحمند بولاشیب کالی سوبولایدین نتیجه نینکیع اجیلیب جونلادار

برابیس لاریغه سیغمای دبولارنینک قصه حکایه دستانلاری اوز موردیه لارید اچیزی

ذکر قیلیلدوب بو مقدمه دین مدعا و غرض بو دور کیم اول خالیق بیچون و قادر کن فیکون

درگاه لقدسیند فقرا و رعیه لار بلکه کل مخلوقات لارنینک یغیع زاری طلب دعالارینی اجابت قیلا

یکاررضایع قیلماس ایکانلار ایه کریمه ادعونی استجب لکم مضمونیچه بهر آن و بهر زمان دا قبلا لیقی

لارجین کوبلیکی بر دعا والتجا قیلیب لار اول خدایی قاضی الحاجات نینک اجابت قیلیغا قیلادی

القه برحق ادور حدیث نبوی التقوا دعوة المظلوم فانه مقرون بالاجابة و ان کان

کافرا فجوری ... ظلم رسیده لار دعا لاریدین بر بیر قیلیب توروب قورقماق لازم ایکان

کافر بولسه‌هم اجابت قیلغوچی خداوند کریم نینگ مخلوقلاریدین قیسی مخلوق قیسی طایفه یأجوج و مأجوج انسان
و حیوان نینگ طلب و دعالاری درگاه الهیغه مشرف اولوب اجابت لیک درجه سیغه قبول مشرف
بولوبتی بنده لارنینگ عقل عالی ادراکی دکوزیدا نامعلوم و نامفهوم دورلار بس موندا غ بولغاندین کوز
نظر اوزیده لار بلکه کل انسان مخلوقاتلارنینگ ناله و آه لاریدین البته البته یر یوزی و اعتنا طا
قیلیلار حالا بو تاریخده خاقان منصب لالیکی انفصالدین تا یا متاع کمیاب لارینی انسان لا فیه
لاریغه ابیت قوعیب علم لارینی تحفه ملحضه ریاده دا ضعف تحقیقی بی توردی سبب بیچاره علم
رسیده لارنینگ زبانلاری ترکو لکالی باشلادی الهی اوزکمالی قدرتینگ ایله پادشاه لاریغه
عدالت و غمخوارلیغه لاریغه توفیق هدایت عطا قیلغای سین بعده زمانه نینگ قول و انالاریغه
بلکه کل مسلمان مؤمن لاریغه لازم دکرک دورکیم لقد خیره و شره من الله تعالی مقتضا سیچه
تحفه و یکانه خلیق خدا وند کریم نینگ تقدیر و اراده سیدین تا شکاری ایماس دور در سیلی و عقا
تعیلی است و حمت حقیقه شیر له ایمان لارینی صحیح دورست قیلیب مخلوقاتینگ لطف و عنا
و رحم و شفقت لاریغه قرو او النفات قیلیب ای بیلار سماوات ابرا حیدی برا اتقان خالیق حقیقی جل
و علا نینگ النفات و مرحمت لارینی قرا الکوکل اینب مخلوق لاریدین وفا و مرحمت التفات شفقت و
نه امید قیلالار انداغ ادم لاریغه مندکور مخلوق دشمن بولوب وفا نینگ اورنیغه جفا و دا النفات
اورنیغه غضب تا نیکو کی همه انسان خیلی غور رنسی و ابتلار اوودرنیغ خورشی مبارک لار اول ادم تا قیت
سود

مسعود غه کیم بیر درجه بهره مند اول خالیق کل شئ جل جلاله طرفیدین رجوع ایلاب رحم شفقت لاری

امیدوار بولوب بر قول الهی ریغه کتاب الله افتاتو ر انیبتی و بر قول لاریغه سنت رسول الله صلعم

حدیث لاریغه احکام و مستحکم توتوب ایکی نور نه قتوردیلار قصور ناوتر استیغ سیر سلوک کوردکو

اندراغ ادم لاری پادشاه حقیقی جل سلطانه و زحمت حمایتی فانوس الحره اسراب پادشاهی

لاری ظلم غضب سیاست دین بلکه کل بلیات دنیوی و اخروی لاردین محی غبطت قید اخص الخاص لاری

جمله سعیدین قیلیب دیبیر ارسیجون باکما لاری جمله بر خوردار ایتیب اعلای علیین دا مقام و منزل

لاری عطا قیلور ایلکانلا بغه و مقصود کرمه الحمد لله الذی اجعل التوفیق رفیقا و الصراط المستقیم

طریقا آمین خاتمه مغول لارنی قلمرو حدودی و احوالی نه بولوب شهر تعدادی و ادم

لاری فعل اطوار و اوضاعی مزار مشایخ لاری ذکر لاری به جیزی و اندکی نمونه بیان نه

زمانه عاقیل و دانا لاری و دوران فاضیل رسا لاری ضمیر بیضا لاریغه ستر و اخفا قالماغای کیم

تاریخ کتاب لاریدا خصوصا میرزا حیدر کورکان انار الله مرقده کیم بوریته شهر تعداد لاری حکو

مت دار لاری ابردی تاریخ رشیدی آتالیق کتاب لاریدا معلوم بولور نه حدود دی پادشاه

تقدم لاری تاریخ دفراپین لاری استیدین کورپاره بیان اوزکما بلاریغه مندرج ایتیب دور

بیانی بوکیم مغولستان نینگ مشرق حدی بالکول و قمول شمال حدی کته تنکز مغرب حدی تاشکند

مضافاتی جاقینا و اندیجان مضافاتی ساموغوتل کاه بدخشان جانیب ... اولغور

ولایتی دور طول و عرضی اوچ ای ایلیق دین بولور و بو حدود داخلیغه فراغتین دا مغولستان
دیب آتابدورلار و بیر نی کرقایب قایب دیب حدود ایچیدا ایرمیش چونکه اول داخل دور ولارا مغولستان
مملکتی ایچیدا بو شهرلار نینک یتته شهر دیب آتابدور یتته شهر دیکانلاری کاشغر یارکند ختن آقسو
اوش طرفان کوچار و کهنه طرز دور لیکن خاقان ایلی بو یتته شهر نینک توباچینک دیب دورلار
جانوب طرفیدا اکی سکیز شهر دیکان بو بورا ایمیش بو صورتده اسکندری نی کورلا بولغایلار
بو یتته شهر نینک قدیم پایی تختی مسلمان خانلار زمانلاریدا یارکند برله طرفان ایکانلار دیته
دیته شهر زمین لاریدا مشایخ کرام عالی مقام و مزار زیارتگاه و اولیای عظام لار تولا دورلار لیکن
اکثر لاری نینک اسم و نسب لاری و نام تذکره لاری هم معلوم ایماس اگرچند بعضیلاری اسم تذکره لاری بولسه هم
اکثر لاری نینک تذکره لاری تاریخ ما تقدم کتاب لاریغه موافق ایماس دورلار بیر زمانه آدم لاری
دین برلاری تاریخ کتابلاریغه قراغای اوز ذهن لاریدین تذکره قیلیب قویوب قویغان بولغای لار
انداغ کیم بعضی مزار لارنینک اسمی نی قشقار اتا خورازاتا توغراق مزار کبی کوز لوکلار
بغرا اتا دیب ایتیب دورلار اسمی لار نینک اسم برله مشهور بولیب دور تذکره لاریدا
جمع قیلغان بولغایلار اسم لاری بولکه باشقه بولغایلار هر قایسی لاری اوز موردلاریدا
ذکر قیلغوچی سعید ورفتنا الله العفو حاجی حکما کرام ما تقدم و ما تأخر لاریدین مبسوطه
درج و بیان مجموعات لاریدا بنیاد و جمع قیلیب لارنی یازماقی

ابتدا نینک حدی مشرق مسکونی ربع برلری سیاره ستاره هفت کواکب لاری دوردین کورکوز

اقلیم هر بیری دوردور ابابدین اقلیم هر تقسیمی بیرله قیلیب تقسیم یتّه بولغانی زمین ربع مسکون نینک حدی مغرب بیدین

مشتری غه دوم اقلیم و زحلغه اول اقلیم غه اندا قیلیب دورور منسوب نی برینی نینک بولادور یتّه

لار ادم تعلق غه اقلیم هر بیری دور نسبت غه اقلیم بیش زهره غه بولادور رابعه بو قیاس بو مریخ غه سوم اقلیم و

لارینی داران آبا و بیابان جزیره دریا شهر تعلق و لارینی مزاج و رنگ روی خوی فعل نینک

اتمام ایکی لاری مفید کتابلار تقدم انا ما مؤلف قیلغان جمع تاریخ قیلیب لار تقریر و بیان بیریب

تعجیل یا پیر ده ماده بی اوان کمینه بو رلا بیریب ارشی و زیب ایتیب درج تفصیل لاریغه و اختتام

نینک لاری آدم و شهری بو سعیده مسابه معه چون اولدی قاصر قصه نی تقریری و تحریر نظم امر اول

الموقیا وللّه اتّم مندرج سیغه صفحه رقیج و بولیب تجلید جرأت لاریغه احوال ضایع و او بعضه

درلر مشهور و معروف مه کهنه قدیم شفق کا لار در تقریر ششته اولکی داد اعلی نینک شهر مذکوریه والمعیّن

و محبت الفت اهلی حریص غه راغب عمر بیت عمر صفر جینیس و حس لار غه صلحا و علما فضای او لاری آدم

اچی رده لاریغه العلم طالب و لاری علما انا تعریف شنا تا و عجایبت غه کیمکی لطایف و زمانه کیلدا

واهل قائمه خبر و گواه رغشر لاری اشرف دهقان و تجار و رونقی ریغه لا نشاء صاحب فضلا و

زیاده مند لغوقی انا غاند قیلیا نظر ریغه لار آدم شهر خفیه با سرگذشت و سعی نینک لاری مند بیر کسب

دیب ریدی تجار تا یا کو بابد تجارة داد سود لار تکر و سیحه اچی ریده لاریغه علما خصوصا ر لا دور

دیب ایتیبدالله اصلا مبالیغه بولمایدور آدم لاریغه نظر قیلیلغاندا زمین لاری آنده غله معیشت
لاری اوز شهریغه کفایه قیلمایدور بهر هفت دا ایکی مینک الیک اشلیق یارکندیدین کیلورلاری
کاشغرغه داخل بولادور دریای لاق اوتلاقی آز چهارپای لاری کیمچیدور اما کاشغر زمین دا مزار
مشایخ کرام لار اوردین حضرت آفاق اسم لاری خواجه هدایت الله خواجه بن یوسف خواجه بن
محمد امین خواجه بن مخدوم اعظم قدس سره العزیز دورلار تعریف و توصیفدین مستغنی دور
دیه سلطان ستوق بغراخان غازی کیم افراسیاب نینک اولادی دین دیب ذکر قیلیب دور
لار تاریخ اوچ یوز اوتوز ایکیدا ابو نصر سامانی نینک سعی و دلالتی بیرله اسلام دینی غه
مشرف اولوب دور بو یته شهر ایچیده بو ذات شریف برکاتی نینک قدم شریف لاری برکاتیدین
اسلام شریف قبول قیلیب مسلمان لار زمره سیکا داخل اولوب دور اما تاریخ اوچ یوز [illegible]
خلق ایلی اسلام شریف دولتی غه مشرف اولوب دورلار ادی [illegible] من الترک ستوق دیکان
مقول بو ذات شریف بو ذات نینک شانی که در زیارتگاه لار توشنی موضعیدا مشهور دور
لار دور بیر سید جلال الدین بغدادی و قطب الله خواجه و [illegible] الله خواجه لار دور و پادشاه
[illegible] ارسلان خان دیب ابا بدر و زنده کره لاری کوردلماری دور [illegible] باغنقم بیم مزار
شریف لار و قدم جاه زیارتگاه عالی لار تورلادور موبجه لیک کا اکتفی قیلندی یارکند
اما یارکند قدیم کهنه شهر دور آدم لاری فعل اطوار لاری بیچاره صفت اقرار بیشلاری نچه

وفیه

فشیوا ایشان حضرت افندی صاحب البلغه رواج رونقی و عقیده و اخلاص لاری زیاده بیدو
کنشیم ارغان بدخشی قتاریق طایفه مسافرلار توالادا و زلاری مسافر جیلباککا کم جقادر
بیمه آدم لاری دهقان اشرف زمین لاری کنکرو و تازه و غله حاصلات زشهر نغه کفایه
قیلادور بلکه زیاده ییلاق و قیشلاق تلاری بی اندازه و هر نوع چهارپایی توالکلاری تولا
و بغایت بیحد لاری فراوان و غله سی کنکره و ارزان و معادن تلاری بی پایان دورلار
اما مزارات مشهورلاری خواجه محمد شریف بزرکوار فایض الانوار دورلار و بینه هفت محمدان
مزار شریف دورلار هفت محمدان دیکانلاری بیته محمد شیخ مشایخ لار یاتقان بولغایلار
بولار نجل تن لار دیرلر الکانلار دیب ایتادورلار و التون مزار دیکانلاری قدیم مسلمان
خانلاری کیم سلطان سعید خان بهادر زمانه لاردین تا اسماعیل خان بن عبد الرحیم خان
و محمد امین خان زمانه لاریغچه ایکی یوز ییل مدتی بلکی زیاده راق دور مذکور خانلار بوشهر نی
سوراب یارکند نی پای تخت قیلغان ایکان خانلار نینک جسد لاری بلکه خانلار نینک جسد غه
مغول لار اولوغلاری عزت لاب التون دیب ایکانلار را ابدا اغلم خانلار نینک نظرکی توشکان
و مقوله تکبیب مستاق ... بلیغ ... خط لاری اولوغلاب التون نث ان و التول د
ایتادورلار ... التون مزار دیب مشهور بولغایلار و بینه مخدوم اعظم نینک اولادلاری
لار دیرلر خواجه شعیب خواجه و خواجه شادی خواجه ایشان بابا شیخ بر نجی خواجه اسحاق بن مخدوم اعظم

نیک فرزندلاری ونبیره لاری سیدزاده لارینینک مزار متبرکات لاری باردور وبنه

مزارات لاری هم بار تولادور ختن اما ختن نهایتی کهنه وقدیم معروف شهردور وآدم لاری

فعال وصانع هر سوزده برفون ومعدن الاتفاق وتشبیه لیق لا بالنظر وامساک لیک ده بیه تمثیل دور

متقی پرهیزکارلاری تولا وپاک یانلاری هم اندین تولا همه آدم لاری کاسب پیشه مند وطبع

ادراکی تازه وزمین جالاکه انداز ه بهره شهری وکمالیغه تیکسوردب خریدارلار هم بدالشکور

وقولیدین اوتکاری بیت نقدینه لاری الا خلیق واکامل وقابل دور ... نقدینه لار تولا جیغادور

آلتون کانی بار ... هم ... اکر شرق لار اطراف جانبلاریدین هر قاچه نقدینه لار آلیب

کالیب ... نقدینه لاری اوابولادور خریدلاری ... لا دور ختن دین باشقه شهرلاریغه

مال اجناسلاری ... کتابده ونقدینه لاری اصلا ... التون ... اما آدم لاریغه

نظر قیلغندا زمینلاری ... قوم ... غله جا ... هم کمی ... میوه ... آب

دا تولادور ییلاق بیابانلاری ... چهارپایلاری هم تولا وزیاده دور ... ختن زمینی

معدن ... امام جعفر صادق رضی الله عنه نینک مرقدلاری بار زیارتگاه وعالی دور همه

خلایق لارنینک عقیده اخلاصلاری امام جعفر صادق رضی الله عنه نینک جسد مبارک لاری

ختن ... دابیت عقیده قیلادورلار اما تاریخ کتابلاریدا ... روضة الفنا

دا امام جعفر صادق بن امام محمد باقر ... القب لاری زین العابدین بن امام حسین رضی الله

عنهم نینک خلیفه‌سی سید جعفر دوانقی زمانه‌لاریدا تاریخ یوز قرق سکزدا وفات تاپتی

دادالاری محمد باقر وبابالاری زین العابدین آتالاری یانیدا دفن تاپتی مبارک جسدلاری

گورستان بقیعدا دیب ذکر قیلیبدورلار موندین معلوم بولادورکیم جعفر نام بیر شیخ

عالم مقام سنت سنیه‌نی کمالی اتباعیت قیلغاچ امام ومقتدا الیق مرتبه درجه‌سی‌نی تاپقان

بولغانلار اولار زمانه‌دا اکی مرید مخلص لاری بو امام جعفر نامی ایکان دیکان بولغانلار

نامی لفظ اغلاط عام میلان صادق غه دورالتیب آتاغان بولغانلار چراکیم تاپقانی لفظ صادق لفظی

بیله ممنون بولغرجی هم یقین دور ریاضت تابع سنت نینک تیغه‌سی نینکو گیچ امام جعفر نامی امام

جعفر صادق رضی الله عنه نینک فضل وفضایل لاری یعنی خدای تعالی حاجت‌غه ملک لاری مرضاتیه

بوقتور آیه کریمه ذلک فضل الله یوتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم ادبیوطریقه‌دا

خفتن دا امام جعفر طیران امام ذبیح الله امام قاسم امام هاشم دیب [illegible] مزارات عزیز عالیه درجات

وزیارتگاه عالیه برکات لار تولا دور بو دیارنینک کوب خلقان [illegible] مجیب اهل فضل صالح

لارنینک قبله‌گاهی قوم [illegible] مشهود دور بو دیار دین شهید [illegible] دیب ابدور لیکن

مذکور امام لارنینک کرامات وخوارق عادات لاری ظاهر [illegible] معلوم [illegible]

[illegible] افراد [illegible] نینک خدمت لاری قیلیب [illegible] سنت [illegible]

[illegible] خداوند رحیم فضل [illegible] درجه عالیه ومرتبه عظیمه [illegible]

مشرف اولماقلیق لار ایدی اما شیخ نینگ شبهه سی یوق تورور هر احدی افراد انسان نینگ وجودیدا اولیا بالقوه

بیکبار دورلار اما کسب وشغل بیرلاه اولیا بالفعل لیک درجه سیغه مشرف بولغوسیدور اینه بری یوز کیم الیا عظام

ومشایخ کرام لار غه اول حق تعالی نینگ پیغام ودرجه ومرتبه لاری ایجیده بیر درجه علیا نی عطا قیلدی ایکانکیم بردقیقه

دیر زمانیدا انعام شریف نینگ شغل غه مشغول اولادانه کلمه عظمی لار وبابا شفقه دلایت لار اکورودوکی سبب اینه بولادا

اما اول ذات لار اذ جهانی مینگ لار دیبین بولک کسی بار غانی بیز دیا بر کوزان بیزکیم کوزان غایب بولغان لار

لار اینی کیمشی سلجاس ایکان لار بو قسمیه عجیبیت ایشلار درکاه بیجون وچگونه خالیق کیم قیلکن نی بیر اکمیل

ومسبب دور بو ایام لار اول طائفه علیا لاردین بولغای لار والله اعلم بحقیقة الامور کلها

اما تاریخ کتاب معتبر روضة الصفا ذکر قیلیب دور لار کیم زمانه اول که تاریخ الثی یوز اون تورت ده اما

تاجیک قوم لاری نینگ اوغی تاینگ خاقان دیکان چنگز قاآن بیرلاه اوروشوب بیر ایکی قیلا الماس

بیلکه بو ارادة تاینگ خاقان یوق بولغان ایکان ادشمنی کوچ شلوک خان یورت وایل دیلوسی

ایچیده تورالماغای هر موبجا ادم لاری بیر لکا شغرغه کریب اطاعت وامر فرمانیغه کیرکوزدوب ظلم بیدا

اوروپا قیلغان ایکان لار کیم چهار یینک لاری ابا عبید ز لالا عبت لار نی یوق قیلیب بیلک اوت قبو کیم بیدا

کوبدورب بو دلار قیلیب دور الوشار لار نینک جرینک لاری بیر اکثر فار لار اوردو قیلادور دیکایه

بیر اباد بولا تابه کیریب خلق تعوذ بیر لا دری الدیلا فرغ البال اولتوردوب وصاحب خانه نی

اصلا کوزنیکا الما بدور اتا بو لوشلکه ودزی التش فرنی جاتو نعضا رکی ایکانم همه خلقه

اوتیلون

دین ایین کیش ملتلاریغه تکلیف قیلیب زورلوق و تعدی قیلسه لار ایرام کونکلوک کافران نینک دینی

ملتلاریني اختیار قیلسه لار امان بولوبدور مبادا آبا و امتناع قیلسه لار عذاب الیم و شکنجه سقیم

لار مبتلا ایلابو حقیقتی قیلیب بی‌راه‌یلار خلقنی اهلینی اوز دینی کیش لاریغه ترغیب و تکلیف

قیلیب تعذیب و تحریم هر کیم که اهل صلاح و اهل علم و صاحب عمامه دورلار حاضر بولغایلار دیب

جار سالدی و کنکر و جابجا حقیقتی ادی بیک زیاده اهل علم و عمامه صاحب قیلدی کونکلیکن کانلار

دینیلیکم کیمه و رسمی لاردین حیثیا سوزلار نا محرمای و قرنیداش راست کیتیق هر دین ملت مباحثه و مناظره

غه قیلادوتمان دیب تکلیم قیلدی خلق بیلیک مولانا علاء الدین محمد نام بر علمادین محمود الله

منصحور راست لیوق کمرینی بیل لاریغه باغلاب کونکلی نینک الغیه کلدیلار محمدی دین ترجیح لار قیلیب

حجت و برهان لارینه کلتوردی اول کافر بیباک نینک وجودینی محض عدم جا غلادی حق باطیل

و غالبلیم جاهل نینک غالیب کلدی کونکلی نینک سوزی ادا بولوب ملزم و خجل لیق بولور کلتور

دی حیرت و خجالت و ذ غضب لاری برله محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم شانی لاریدا [illegible]

سوزلار بیلیغه کلتوردی و بیرادی لیک کا جرأت قیلدی بوانداد اول کونکلیکه کا دوپایک اعتقادی

غیرت و حمیت لیکی زیاده بیلگیدین کوتارالمادی کونکلوک لعین محمد دین عمر انقراضغاین قرآن و فراق

انغیرلیکین تولسون دیب نشام هر دین قوبسونلار الشقیت اول امام دین دراثه توتوب توتور دست حیله

نا که دین اسلام دین یانیب دین آتش فرصت لیکیني اختیار قیلیشغی دیب بالاخره حیله لیکم

دین محمدی دین ایمانمیز اکالشی عاقبت دل امام حق کویدیلار اول ایلدین مسلمان مدرسه‌لار جهان مسجد

قیلیب یعنی توریسنی مسجد برله مدرسه‌لار یکا مبدل قیلیب بوت بخانه کیچه کویدوروب عذابلار برله قیلدی اول امام

پسندیده کردار کلیمه شهادت تیل لاریغه جاری قیلدی خطلاتیق لاریغه نصیحت قیلیب ایتیلار کیم

بو دنیانینک عذاب عقوبت لاریدین قورقوب دین محمدی نی قوللاین بر مابینکل کم بولماغای و دنیادین

آخرت داکی درجات عالی لاریغا رغبت قیلغیل سوزی آیه کریمه و ما هذه الحیوة الدنیا الا لهو و لعب و للدار

الاخرة خیر للذین یتقون افلا تعقلون اول امام محقق علاء الدین محمد ختنی شهادت شربتی نی ایچکوچی

و تولا اهل علم و علما هلاک بولغان قیلدی و بو ولایت لاردا اذان اقامت و تکبیر صلوات و نماز

جمعه و جماعت بالکلیه کوتاریلدی ظلم بیداد و فتنه فساد لار ایشیک لاری اچیلدی شاعر دیبدور کا زار

دعا و طلبکا قبول لارینی کوتاردی دعالاری اجابت لیکیدین نشان سیکی تاپکدی اما چینگیز خان

خطای شهرینی مسخر قیلمات اول تحتیکا لاریغه یا تپیب فارغ البال بولغان وقت لاری ایدی سمع لاریغه

لاریغه معلوم قیلدیلار کیم کوشلوک کا خطو و خلق یغه باریب ظلم جبرلار قیلیب تورلا آدم لارینی ویران

بولو قیلدی غلغوبیب چینگیز قاآن امرا نویان لاردین جبه نویان نی بیکجه تومن آدم برله کوشلوک نینک

اوستیکا ایباردی جبه نویان بارا غلیقی برله کوشلوک اوز ایلیکی قیبلالاریغه بدخشان طرفیکا قاچتی د

دا دل جبریده لاردا هلاک کیت کا ییتی یا بیکیب کیلیب چینگیز قاآن غه یباردی و بته شهرلار توروش

پیلدین زیاده دلاکیم مسلمان ایدی اما جبه نویان جار و سالدی کیم هر آدم ابادا

لاریکیم

لارنی سیم ایلی اادین ملت خواجه‌سی دیدا بولشو دیب بو ییری تورا بوره‌ سنا ایلگری کیم زمانه

قرونشاندا اسلام زمانه شریفیه انکارا بولدی دیب ثبت مبارکیا قیلمشتی لار و حالانکه تویان

بیچوکی ریش بیکانه قیلما قاملی دیب اوکری قیلیبدر حاصل الکلام بوییته شهرلی غه ایلگری زمانه لار دا

تبوسیمی محمود تات لار بوزکنگو رکان ایلکان لار بوحکایتی تو نغمه‌غو شبهت نما کیمه عمرخون و صدعا بوکیم ییم

الایام وا اد اجدادلاری بیتیر یا شکلاری غه بو طریقه اجوادلاری تات لار رو بیرکان ایلکان شوال قسمه علیهم لار

نکونا ریب خدا رسول خدا امر عطا عمت قران نی یخشی بیدورده دین محمدینی دین

یا نغما بدور روقایتما بدور دیب بیلکا یلار دلبوز زمانه لارکا ره بار لار لیغه قولا بشکر غنالار یجا

کلتوروب دعا قیلغو یلار دینه برعه تغا بولکیم اول عالی محقق علاء الدین محمد ختنی نور مرقده باییلیغ

مسلمانلار تکا غربه دین و طالبه یا کیلار ریه ریمنا تکره و صبا حینه لار قیلسنیب محمدینی قول

لار ریوین بر ما بدور رجال کشمیرین لریه ریم کبیب دو اشهار دشت لیک دیه جلار نی تافغانلار ای خلق

خلقو ابلیه بلکیه شهر مسلمان لار یعه محرم میا ابات و عقلو درجات ددلار بو حکایتیه

شهر نعرنغیه کفایه آقحصو آقسو ملی اهلی تو عمری لیوا اشی ساده صلا یم تو اصح

بیلیکی غم اندرت کیب الغت النفاقیه بوتی را کمه گهبت مصلحتی بوقی تو عرقه

و عقلیم سیاقلارنا بیدور تو تکلی زیاده اوزیدی لاکمری کو طوکرنا لار نی لیونا قیفیا زریرین

الاوورلار بولوجه‌ینی آنسیزنا لواکی کلارکی رواج دور لقی بیاده شهر مشدلار ندی آز

دهقانلری تولامیوه یمیشلری محله حاصلاتی شهر بخچه کیفایتیله دوکمجلری تازه

شهر سنه غیره الیدکندن صرای بلاقتمیشلر قالری کنکر ویشا یای لری قوردلر ونیجه کیفایتیله دکر

بلکه زیاده افسوس مونه دا مولانا علاء الدین کنکذیب بر مزار زیارتگاه عالی تبار بار آبی مو

ضعی مرادی خواجه ابو حفص کبیر بخاری قدس سره العزیزنک نبیره زاده لریدر دورلو

ذکرلاری داستان اولدیغی فخرلرمتحقی و بنده امام بطال غازی نام بر بزرکوار عالیمقام و زیا

رتگاه کرامدر دورکم شریفلری امام عبد الرحمن علویه یعنی علی کرم الله وجهه نک

اوغلانلری امام محمد حنفیه نک تحت السنجیده لاری دیب ذکر قیلنیبدر ما بیتی فخر خداری

عالمیانک عالمدر دوزلاری بنده سلطان محمود غزنوی دیب بر مزار عالیمقدار باره معروف ومشهوردر

سلطان محمود غزنوی نک تخت لاری غزنه شهریده دور و ادل زیارت شریفیده بهتانم ابوالغالار

یاکه امیر الاسلام محمود ابو الغالار غلاتاتی سیلان غازی لقبلی غزنوی نیت تعمیر قیلادورنه شیخ جنیدی

بغدادی و سری سقطی قدس سرهمالا رینک نفحات الانسده بغداد شریفده مسجد شونیزیه دفن تافتی دیب ذکر

قیلنیبدر دیبه نوکیم سری سقطی بیکانلاری غالباً ساقی اتا بولغایلار اغلاطا عامی سیلان ساقی

اتانه سری سقطی دیکانلاری علطه ای الطریقین مزار فیض بخش زیارتگاه مراد بخش بیدر دلا دینه

قنشونیک شمال طرفیده الله معدار تاخیر دینه سیده بر مزارات متعالی درجات بار دور

کیم اسم شریفلاری ... سلطان ... ایکندورلاری ... بار

اسمائی قیده

سلطان آخر زمان پیغمبر بیله جونجی اوتوز ادی نینک هجری تاریخ کریم بدور تونقو لاریده کیره ماند

قرس آتش مره دوزاد جاهقهم برهنه مر شهر لار ایکبار صحابه نینک اوچ اوتوز ادی بیخ المسلمین سیّد قرمیش

صفقان طوفان شش اد لار ایکبار صحابه نینک اوچ تقند اد کلبهت غالیب لار کافر دیلار ایبار دسکا لار

اد امن زمین شور اد لاری جسد مبارک نی تیکلوردی شهادت لاریده بعضه زمینک لاری کنت قیو و

مقام جای بولغان فن ربیت لار کرام صحابه تدکور دا بلار معتبر کیّا اه بدر قیلیب دیکر دیب قنی تا

کرمی دیب بولدی فن اد رد شهر لار تیق ریق مصر و کوفه شریف شام دریا بقیع روستان کوردی لار

فرقت خلافت تخت عنه الله رضی عفان ابن عثمان سیوم یار درپی بخجی جور اد توز اد تاریخ دوب قیلیب

ارتحال انتقال دنیاده دو جباد جهان باقی دین پایان لر عالم بو زمان آخر پیغمبر ای وقت اد لاری ابدی

زمانه عبد الملک بن ولید بن یزید لار خلفا امیه بنی یوکیم بو بیری دینه ابدی لاری وقت فیلغان

بخاری برله لاری کتشمیش کونکیش التی دولا سعی نینک مسلم بن قتیبه الجیش امیر لاریدا

ایکاکا قیلغان فتح شهر التی و شریف اسلام قیلیب فتح لار کابل ترکستان و خانه فرغانه سمرقند

زمانه کلکان یج سیّد المسلمین قرمیش ایکان بولغان مر توقسان توقسه هجری تاریخ وقت ای وقت بیلار اد

صحابه نون توشنوب جمعی بو لاسه بولغان بولمان مشر مفشر عظمه دوتی اسلام شهر لار یدکور بو لاریدا

بولار قیلغان حفظ قیلماق فکر تار لار و د قیلیب تا البته کلکاندور تو توب برله مین قیتمی لار عظام

آدمیکان ینی ردین لار خلفا مضیه صحی کا طالعی کتمه بولغان نینک امو دریای اد لاردو بلا معتبر کتاب یوق بیری دین و

اما کسی ایشبو ذکر قیلینیب دور انینگ جونکیم اول وقت دا دریای آمونینگ بو طرفی اسلام شریف دولتی غه مشرف

بولماغان ایدیلار بو اعتبار بیرله مذکور تذکره دا اعتبار قیلغانیمیز کیم کوپ کتابلار بو ملک ولایتغه اوباشقه زمین

زمینی دا شهر بیر بیر دیب شهر بولغاسی ذمره آتش پرست و قهقهه جای دور دیب اول لوغی بولغای شند

مذکور صحیح بی نظام لارنی اول شهر غلبه پارگاه بولغانی بو اوشطرقا قدیم الایام دا شهر بیر دیب دور

غازیلاری مخصوص غلط دور کیمان و یا لغا بولغایلار اما مزارات عالیه زیارتگاهی و الا جایی تولا دور

خوارق عادات و کرامات لار ظاهر بولدی کورلانیپ زاد دور دیب انیبهم تورادور بو مورد دا کافرلار بیرله

غزوات قیلیب شهادت تیبکنلار چه مرتبه سبق خان غازی و شهدا بولغایلار نام لاری با شجره

و بو ملک عصر و زمانه لار دا اوتکان بولغایلار اما بو کمینه غه احسن التواریخ و دیگر کتاب معتبر

لار دیگن بوری الغای سوز [illegible] اصلی و مهدی دین خبر تاپقانیم [illegible] اول ظهور اقترا

اقتراع بیرله بهبود دیگن لارنی جینگکنت گیرو دیب نوبت بیرله بولغایلار مذکور تذکره

مطالعه دا حظ لار و صاحب معتبر کتابلار مضمونی غه موازنه قیلیب کورگاننداتحقیق روشن و معلوم

بولادور نه بعض ات لار تولادور راهم و نسب لاری قیصه سی هیدا اتکانلاری معلوم ایماس

اوچون ذکر لاری غه جرئت قیلمادیم و بوکیم اول ایشته حضرت ابو الحسن حضرتم بوبیته شهر

کلمه قیلدی ابو الحکم زبان استقامت مسلمان لیکت ده دل لاریغه توجه لنفی اثبات

لار بیرله زنده ایلاب صحبت کم راه جاده ملک لاریدین نجات دادو رحمت کیبار گشته غم

الیب

الیب قیب فیض فتوح درگراینمایه لار مرید مخلص لار دل آیینه لاریغه برکتیب مقام و مرتبه لارینی یتیه

بلند و عروج درجه سیغه الیب قیب سعی اختیار قیلیب کیم تمام ایکانلار جناب اتالیق غازی

ابتدا قدم تشریف کلتورکان لاریده بو ذات شریف قدوم میمنت لزوم لارینی اقتسو میمنی

ادستگاه توتوب مسکن و مقام قیلغانلار ایدیلار عنایت غفران ظلو پرلاریکیم ایشان حضرت لاریغه

کونکل لاریکه برله مایل و مواغیق کیلیکانکو سیبی بر ریه تخیلار جان و دلی برله مرید مخلص مرتبه و جرکا

لاریغه اوزلارینی الیب ارادت و اطاعت لار قیلیب مرید خاص لار جمله سیدین بولدیلر بو ذات

شریف نقشبندیه سلوکی لار ایدیلار و خفیه طریقه لار ایدیلار کرامت و خوارق عادت لار ظهوریغه

کیلدی خوارق لاری جمله سیدین بری اول کیم مرید مخلص لاریدین کتاب شهنامه امیر حمزه قصاب

لیقی جنگ نامه کتاب لاریغه آشیفته و شیدا ایکانلار حضرت حضرتیم نظر لاری آتوشوب شیغ قیلیب

قیلیب دربه برکون اوتوب بار ... جنگ ... قوغان ... اولتورغانلار حضرت نینک کوز

کوزلاری ... مرید لاری کونکلی ... ایکیم افراسیاب ...

قیلغ پادشاه بولغای لار ... جنگ ... قیلیغلار ... قیلیب کوزی ...

... ایکی ... کتیب ... اخلاق لار ...

... اتالیق لار ... لاریدین قورقوب ...

... ذکر ... اولتورغانلار ... توجه ... حضرت ...

حضرت خطاب قبله‌بیت ایشیندین دورکیم افراسیاب دیکا دیک کوردونکیز بولکیدیم ایکاس انکی کا فرد دربیب
التفات قبله‌بیت دین مذکور مریدلاری بیلکی باشدین توبه تضرع قبله‌بیت ایکنچی جنکنامه و قوغان بیکا
باره بر دره ینه بری بولکیم ملا عبدالکریم نام بر نوجوان مریدلاری نینک انکلی تا پاد الظلم اینه بیلان دیار
بولوب قاچ حضرت قبله‌بیت دین انیرداکالی آدم بولوب ردا اوزلاری حلقه ذکر نجم حاضر بولوب
دور لیکلی ملا ربیدا اینک نی برکا بارغاندور وقچان تا قیلور دربیکی انکل لاری فریضه و منسوخ
بولوب تعب زیکان حال‌لار توجه قیلاری کلیبدور جناب حضرت توجه بربیب تقرر دب بیلارینی
اوسنوان کوتاربیب سرزنیش بیرله ایشیدیب دورکیم ای کوچوک ایشک یوق لغانغه موبچه ۲
فرنیان بولا سیمو خاطرینکیزنی جمع قیل انینکی ایم تغار سیمن اطاعم تا فار سیمین دیب مرحمت
قیلدیلار تجدید توبه نصوح قیلیب تقصیر معذرت مقامی ده ابولوب دور رجالابوتا یجدا
ملا عبدالکریم قاضی ترسیمال و نبیاد اطالیشیک لاری دیکن حالاحال و ونه نیاز بالمشائخ الفضی بین انقلاب
بو صفحه غه ثبت ایتیم بو ذات شریف نینک القاب و منقبت لاری نی هر بر تفصیل بیانغه کلتورسه لار
علیحده بر مجلد تذکره کتاب بولغوسیدور نام و نشانلاری خلایق اراسیدا محو فراموش بولغو
کیماسو تدبیب اینه کی بیانغه حضرت قبله‌مندی تاریخ برایکی یوز بیش ماه صفرده اوز سکزیدا وفات
تافتی وصیت‌لاری بولو نیجه اوز جویلیلاریدا و فوق قبله‌مندی نعشلاری دابر کامل صحبت
لارینی کبیت مرقت و شیبه نیته قبله‌بیت دین بو ذات شریف نینک صحبت‌لاری الذا حمد ایدی وبر

کامل

کامل ایم اوشبو ذات شریف ایدیلار اما موندین زیاده تعریف و توصیف قیلماق غه قلم جوش خرام جرأت قیلماس

ذکر واقعه بو کمینه ملا موسی ابن ملا عیسی خوجه سیرامی کیم دل زار نم زار عاملی ذوقلاری خدمتلاریدا ایدیم یاش

غه یورو قیتیم ایدی نیچه نوبت صحبتلارینی تاپتیم ارادت و دستبوس لوقی میسر بولمادی الا

الان اوتوز التی یل کامل اوتوب دور عمرم اخر لیغه یتیکان جهاد ذات شریف لارینینک صحبت

مجتبی نی ملاحظه قیلیب جوش و خروش قه اوتوب طریقه ارینه بیر مرشد اینگچی مرتبه کورمادیم و تاپمادیم

نظم وصل یار بولدی میسر قدرینی آه بیلمادیم بولدی وصل بولماغای جاودان فرقت کیلور بیلمادیم

بیت اوشطور فان اما اوشطور فان قدیم که شهر دور ایلگری تاج ایکان بلکه شهر بیرلا ایکان

منصور خان زمانهلاریدا ادملاری ادب لیک قیلیب اطاعت دین چقان توغرادین کلیب

امیر الامرا امیر چاپار جوغی بیک دیکن ختوی بنه لشکرلاری بیرله اپاریب اوچ الیمینی قتل عام قیلیب

باقیماندهسینی یورت یوتغه تاز تاپیب بنیبط فاندین آدم کوچوروب الیب کلیب اتور

تنبیه غوز زدیلار بادیقلغان ایکان بو وجه دین کشت ایکان لاری بیک اسم نام لاری طرفان

کشت ایکان لاری ایمی بیرلا سمی و راج لفظی غه طرفان تلفظینه منظم ایتیب جطرفان

دیب دور بلکه اغلاط عامه میلان اوشطرفان دیب اتابدور روینه خاقان چین تعلین بولغانی

سونگ دیتیچی بیله اوجطرفان اهلی خاقان چین بیرلا اطاعتی دیب ایکان جدسیز

و نهایت سز خرابیک لار کلیب ایکنچی مرتبه تصرف قیلیب آدم لارینی قتل عام قیلیب الله شهر

اشبو شهرنی آدم لوجوره ب الیب کلیب لر تمور غوز دب ابا دقیلغان ایکانم الان آدم لاری

کوچمیش دوره واقعه سی داستان اولده ذکر تاپنی بو وجه دین آدم لاری بچه فرقه غه تفرقه

فرلنده دور کاسیب بعضیسی مند لاری کم دور آدم لاری دهقان یر زمینی اوبدان غله حاصل

کنکر دور ازان دور او حیطرفان زمینی دا امام لاریم دیب مزار عالی مقامات بار دور اسم لاری

امام محمد غزالی دیب آتابه دور دوینه فاز غاندا بر مزار تابیلدی الانوار بار دور رحمة الله علیه لاری امام احمد غزالی

دیدور اثار لیجات الان دا امام احمد غزالی قبر دین شهر بیدا قیلیبدی دیب کر قیلیبدی دور فرد دین

دقارغا لفظی بری بریکا یقین و قریب دور والله اعلم بحقیقة الامور دیب بنیا دنی مزار دین

بر قدم جای بار دور بیناء دنی دیب آتاق در باعث موند ابتدی دیم تاریخ هجره او تور دوچوکی

سنه مذکور ده مینیش مسلمین شهادتکا شکورکاندین کین پیغمبر آخر زمان و رسول الرحمن

علی شیر یزدان کرم الله وجهه قهقه جادو وزمراتش پرست لار شهر بیله امر قیلغان الجانی

لارنی حضرت علی شیر یزدان علی شیر خدا ایکی شهرادا کرم دینه بر نچه باش صحابه اده لار

بیله انلاب بودکر صورتیدا بو بوب خارق عادت دینی اصل طریقه بر لیه بر نچه کون دوزد او شهر

شهر بغم کلیب بولاق یاشیغتی بوب ذل الاری بولاق بشیه کی سوکت کا بنیاد سنه

سنادور تعان ایکان بو بوب سوکت کا کوکا ورا دنو دب یغیلیب ابو بوب کلا

بر طرفدا بیلق ار نیج بار غوچه زمین کلیا حقیقت اودیه دو بوب کوکا ورا دبدور دا

تاریخ احمدی

هیچ احدی خواه قوروق و خواه بیهول شناختینی کسمایدور دخل و تعرض قیلمایدور نهایتی بر بیرده
احتیاط قیلادور و شوکت توبیده بر بولاق بارکیم عین الثعبان دیب آیتادور سلیمان علیه
السلام نینگ امر فرمانی برله بولاق قه یلانلار جمع بولغان ایکانلار حضرت کرم الله وجهه نینگ
قدم شریفلاری ینگانداغی ثعبانلار بولاق اوستیدین اوزدیلار بیر طرفیگه ایلکلا
بیغمبر آخر زمان نینگ بارگاهلارینی تیگیلمز دیکانلار ایمدی بولاق تا بسیلانلار کوچوب دور
اما بولاق نینگ سویی یلانلار نینگ زهری اثرلاریدین آچیغ ایکان ایکی شهزاده کراملار آب
دهنلارینی مذکور بولاقغه تاشلاغان ایکانلار بولاق سویی تاتلیغ شیرین بولوبدور بو
وجهدین دیندسا و نقلی مزار دیب نقل قیلادور خلایقلار زیارت قیلیب بولاق سویی
شربت قیلیب تبرکات دیب ایچیب طرفیگه تبرکا الیب کیتادور و تذکره لاریدا ایکیم علی کرم الله وجهه نینگ
قدم جایلاری دیب کرتیلیب در بعضی تاریخدا علی کرم الله وجهه عراق زمینیدین دیب بو
بو طرفیگه اوتکانلاری ایماس دیب ذکر قیلیبدور حقیقتی نه خدای تعالی بیلادور عالم دور
بو جیزجابی ایکان کرامات و خوارق عادتلار بزرگوارلار بولوبتیلادور مزارات لار
زیارتگاه متبرکاتلار تودور اکثرلاری نینگ اسملاری آچیق کیبارلار شریفلاری
آبادور نهایتی معلوم ایماس و بعضی صحیح بولوق دور نینگ اوچون ذکرلاریغه قلم حرکت قیلما
قیلمادی بو وجهدین اوشطوفان موضعی و جنگ غزوات تورادور واقع بولغان

تا ابد الآباد معلوم بولوب پیدا ایماس تورور دور والله اعلم کوجانینک قدیم اسمی نیم ایکان

کوجا اهلی فی عالم اطوار ایدا اتفاق و الفت ییکدار زیاده همه آدم لاری سپاهی پیشه جونغوش بولوب ظریف

اندیشه ضعفالاری نینک همت و جرأت لاری ایرلار دین زیاده علم عمل و کسب بیندین ایلم الیکی

بوقتا امام قاری لار خوشنی یوق بولوب لار دور اکوجاغه هر طرف دین مسافر لار جمع بولوب کیلدیلار

کوبتکاباد و جمعیت قید اقلیب سوداخانه بولوب رواج و آدم لاری غه قراغاندا زمین لاری

کلکیر و ناتره هر هفته دا بابی سیراف دین اقلیم بش یوز ایشکلاغدا اشلیق و بخار لکمیب تورور ادر

هر نوع یمیشلاری و معیشت لاری یاشلیغ شهر غه نظر قیلیغاندا تو لادور آب هوا لاری قوریغ

یمیشلاری سوداگرلار شهر شهرغه الیب کیتادور چهار بالای تو لادور زمانه غه کتمای قیلادور

بلکه ارتادور کوجا زمینی و اصول اغی مرشد عرشید الدین ولی اللهنینک آرامگاهی مدفن بار بو

ذات شریف نینک قدوم میمنت لاری برکتیدین تغلوق تیمور خان تابع لاری برکه اسلام

شریفدور لیقی خبر مشرف بولوب ایلی توابعات ده اسلام جراغی یاردی خان مذکور

اولوغ سلام و بعث اثار ذکر لاری داستان اولده مذکور بولدی دینه شیخ نظام الدین ۲

نظام الدین دهلوی دیب بر مزارات بار دور بعضلار دهلوی لفظینی دهیدی دیب ایتا

دور بارکیف پر هیبت فیض بخش مزار عالی دور دینه بلنج اتا نام بر مزار عالی مقام بار دور در

اسلام وحیملاری وقف ماندا اولکان لاری معلوم ایماس ویله تبرک خواجم دیب بر زیارتگاه

بار حضرت

باد حضرت بهاء الدین نقشبند قدس سره نینک نبیره لاریدین دیب ذکر قیلادور و ینه باباقمبر ولی

ولی الله کیم معروف مشهور دور حضرت علی کرم الله وجهه نینک میراخورلاری دورلار بولابر ایکی نام

بولغایلار اوشبو طور فقیر اختیاری و اسم باباقمبر ولی الله دیب مزارات زیارتگاه باردور و ینه بیر مزار

زیارتگاه عالی باکم السلطان ابراهیم ادهم دیب ایدی دور مذکور و مشهور که حلقه اولیا ابراهیم ادهم قدس

سره نینک مدفن لاری مکه معظمه دادور بو ایکی نام بولغایلار یا که اسم لاری ابراهیم ادهم دور

اغلاط عامه یلار اما دیگان لفظ ادهم بولوب قالغان بولغایلار و الله اعلم کهنه طرفان

اما کهنه طرفان قدیم و کهنه شهر و آثار لاری و ضایع [illegible] در سمت سوزوک

بخته و نیتوق مکرر حاله [illegible] دور عقیده اخلاص لاری تازه هواسی ایسیغ آب جاری

لارکمچین اکثری کاریزلر بیله زراعت قیلادور زمینی او بدان غله حاصلی اوزلاری نچه کینجایه قیلادور

غوزه کیندلار او بدان بولادور و ترکحیب بیله طرفانیه خاص و کیشمیش اوزوم لاری توتاو و سرآ

شهر بیله کیب دورکلکر و مضافات لاری توتادور بو زمین دا اصحاب الکهف نینک

مقام و مسکنی خوابگاه زیارتگاه لاری باردور اما تفسیرلرده اصحاب الکهف لار روم دا طرسوس

دیگان شهر دا دیب ذکر قیلیبدور اهل تفسیر اهل تاریخ لار نینک روم دا دیگانلاری روم مراد شهر

روم جزائر بو دور و قدیم الایام دین اوغوز پادشاه و توره لار نینک مقام و منزلی دور و دخل

[illegible] نینک حکمت عامه بیله اصحاب الکهف خلایق لار قیلیب دور اندیخ

الله اعلم اسملری نعدادی هم مخفی در زمین یوزنده نیجه مرده لر یاتر لکن تاریخلری یا ردیف مشهور اولمز قصه اوله

بری بوکیم روم واهل سوس شهرنده در تفسیر تواریخ لرده ذکر اولنمشدر ایکنجی بیانلم ناعیده

ارض فلسطینده در اوجنجی عمدانده در افریقیه قطعه سنده تورتنجی مغرب ناغلارنده بشنجی بیندادا

دراندلسده التنجی اصفهانده یدنجی ارمنه ده سکزنجی ممالک عجمیده در دکلری اولنشدر دنجی

اردنجی بیکا اصلی داکی اسملری رد جهالتن اغلاط عامه سیلانیدر حجه لفظی نینک اولیغور وانلفظ

زیاده قبلیت بلکه اصرمحه حروفاته محقق ابتیت ده ردمجی دربات اتان بولنوق بلانه بری بوکیم

ترکی لفظیدر ... بولادور ترکانه لا جوبک ... تصغیر قیلادر جه لفظی برله تصغیر قیلادور یعنی جه

جه لفظی برله ... قیلادور الله اعلم ... دیکیم ... لاریکم ... اولسه ... دیه

صباداکیجی ... لفظی برله اتادور ... دیکیه لار ... اولسه طریقه برله دربو

احتبار برله ردمجه دیکیه لاری ... روم دیکلنو لقی لار ... ایکم اصحاب الکهف روم واهل سوس

طرسوس ... شهر ... لاری ... طرسوس ... اغلاط عامه سیلان طرفان بولوب ... بولغ

بلکه خطای مغول ... قیچی تاتار ایغور ... قلار ... جنکیز ... طرسوس

دیب ... طرفان ... اصحاب الکهف ... حضرت عیسی علی نبینا وعلیه الصلوة

والسلام زماننده ... ایکلر ... احتبار برله ایکی ... دبح ...

بولغ ... معلوم ... زماننه ... تاتار ... قرن مغول قومی دنجه

وقت

وقت اویغور گروهی و بعضه اوالن مسلمان پادشاهی و بعضه اورل
ختای طایفه لاری حکومت قیلیب اولتوربدور هر بیری شهرلاریغه
و نام لارینی اوز زبان لاریدا بر نام بیرله تعبیر قیلدی ایدی اندا غلط اوروب محرف
خطالار خربوزه دیر ایردی بو حالدا اشنانک شاه تانک سینکن دیب
ایتدی مونداغ بولغانیدین کیین اوروغ و محرف سوزلار اسم لارینی تبدیل
و تغییر تاپقانلار عاقل لاری عقلیدین ییراق ایماس در بو اعتبار بیرله
اصحاب الکهف غاری البار و شهری طرفان موضعی توقی دیب عقیده اصحاب
قیلادورغان اوندکیم اوز کلام قدیم لاریدا اصحاب الکهف نینک غارلار
حقی دا نازل بولغان آیة کریمه هم بو غارغه موافق و مطابق دیب
اعتقاد قیلیب کلا مغولستان بلکه فرغانه و ترکستان هندوستان
قازالیق توربت شمس الحق مضافات لارینی ندرویه لار اهل طلب زیارت
لار قیلیب دورلار زیارتغه بارگان آدم لار کا شیخ لار دلیل بو
بعضه قسم سنر و حیله لار بیرله ایتیب دورلار کیم بو یردا اطرافیم دین بوتمسا دورلار بو یردا

نماز اوقودیلار و روی یردا طواف قیلادور دیک کعبه یا حرم شریف دا اگر
دلیل لار دیک تعلیم بر کالا بولوب مرحیله لار سیلان بیر گیسلالار نی
الادورلار بعضیلارنینک اعتقادی بویکیم حج که بارا آلمادیلار عاجز
کیلک لار اوشبو اصحاب الکهف غه بر مرتبه زیارت قیلک لار ییدی حج آدا بولغای دور
دیب عقیده قیلادور اصحاب الکهف باتاغ اکینه سیدلیک دور نیچه و نیچه بار
مثلیک پایه سیلان اوستیکی چیقادور و تاغ اوستیده نیچه حجره و ایوان و
رواق نیچه لار مسجد محراب منبر لار دعا قیلادور غان جای منزل لار بار دورکیم
اطراف لاردا کیلگان زوار لار اوشبو مزارنینک خادم لاری سکونت قیلیب
وقف اوقاف لاریدین یب الجیب کونکل الادور شیخ لاری هم اوچیوز اوی
کوپکون زیاده دور ایلگری اوتکان سلطان خان لار و حاکم ولایت امرالار و ثروت
و خیرات توقع اهل سیدین وقف اوقاف لار قیلیب دور لار دیگان توشین نینک شهری و نجه
اوشبو طرفان حکم وی دادور اصحاب الکهف اوشبو غار دا اوضلاید وزیب جرجم
تیلک اعتقاد قیلادور تاریخ بر منک ... کیلین حضرت آفاق طرفان غه بارغان لاکام
طرفان ایلی اوشبو موضع کا کیلیب ... و حضرت ... نینک ... کوروب اول ... بار اکار
تیلک شیخ نینک دور ... مراقبه و توجه قیلور ... کشف و الهام ... اوشبو

غاردا ایکی معلوم بولوب جبل لایق لارغه ایت دوررکیم بو موضعه بیت اللارنینک
جای منزلی دور دیب قاآن قیلغان ایدیم مراقبه دین کیین منکا ظاهر بولدیکیم
بیلنکی تیم باطل ایکان وسیزلارنینک عقیده و اخلاص لاریکیزلار راست
ایکان اصحاب الکهف نینک اوشبو موضعی دا ایکانی نینک شبهه یوقتور زیارت
قیلینک لار و غنیمت بیلینک لار دیکان ایکان دیب سنده و تحت قیلادور و بیری
بوکیم تاریخ هجری غه بیر مینک ایلیک بو مذکور اصحاب الکهف بو غار حجیده یاتار ایکانلار
هیچ کیشی بیلماس ایکان بیچه کافرلار تیجانه قیلادلاردور و بیرمس لار تو غناپ
عزت و حرمتینی قیلیب کلکان جای موضعه ایکان تاریخ بیر مینک تمیش بشده بولیغا
تو غلوق تیمور خان نینک امرلاری احیا قیلادلاریدیکیم سلطان سعید باباجان بهادر
دیکان طرفان قول غه بار ایکان اندا ربیده اهل العلما هر طرف لاردین کیلیب زیارت
لار قیلیب طواف قیلغان لار ایکان جاریب خلایق لار عقیده اخلاص لاری
لار قیلیب معقول تو توب شیخ جاروب کش حجرجی لار تعیین لار قیلیب
لار تو غنابت وقف اوقاف لار قیلیب تولیه لار غه قیلدور لار تو شع لاری غه
تا قوزدوبار لیغ زمان عالیشان بیر کا لار بیریک سوبک بو غار اصحاب الکهف نینک
غار لاری ایکانلاری تحقیق تافت ... و ... بولوب دور بو مذکور ...

کم و زیاده قیلمای بعینه اوتیبدیلر کو تاریخ لوی صحیحه غه ثبت ابدیم یارلیغ لرن عالی

ابو الفتح سلطان سعید بابا خان بهادر سوزومیز ظلال فی سلطنته همایون

دین محمد روز افزون صاحبقران اعظم زبده السلاطین عرب و عجم رابطه امن بلاد

و بسط امان عباد شمشیر عدالت شعار و سخاوت دثار رجوان بخت برخوردار فرزند ارجمند

لار برابر جلیل الشان عظیم القدر عدیل الشمس شبه البدر فرزندلار یغه و امرای میک ارای

عالی الشان و ورای نیکو رای کفایت نشان صدر صدور عالی مقام و علمای وجب الاحترام

و قضات اسلام شریعت انجام نقبای کرام و زمره انام جمهور خواص و عوام لارغه ابلاغ

و تبلیغ و ابلاغ بولسونکیم خواص الوقت [illegible] قش جیت اوغلی کو [illegible] ایلچی او بولوب کیشی

حضرت سلطان الحکماء الکرام قدس سره نینک خدمتلاریدا ایلغار [illegible] دوران

عنایت بیابانه و التفات خسروانه [illegible] جراحی و [illegible] بارو [illegible] کیش [illegible]

بی ول قیلیب حالی [illegible] اوغلانلار [illegible] اوغلانلار یغه [illegible]

[illegible] ترخان [illegible] لار [illegible] سولار [illegible] سولار تیغ کونکل

و [illegible] عالیشان غه مقصد بولسون لار ترخان لیق نشان عالیشان

[illegible] ترخان [illegible] بابلیغ تخصیص [illegible] تیوق

[illegible]

مثال الیمنی لارغه هیچ جبلدین و هیچ رهگذردین مزاحم و معترض بولغوچی
بولماسونلار البالان لیساق اوزلاقو بالعنه حشر مردکار اوقوش تیز
جفار اولاغ قان جمار شوسون تکلیف قیلماسونلار سالماسونلار و ای تولار
برکیم بولوب سوندین اوز کاندین حق سبحانه و تعالی نینک حضرتی و محمد رسول الله شفاعتی
و فرشته لار غضب دین محروم بولوب حضرت اصحاب الکهف تقصیرغه قالغای
بل سابر الناس و الجن نینک لعنتی غه گرفتار اولغای قیامت کونی ظالم لار قتاریدا
محشور بولوب عذاب الیمی گه گرفتار اولغای دیب دار السلطنه طرخان ولایتی ا
عشور ای چهارشنبه کونی تاریخ بر مینک ایکی یوز سکز دا حقانم سلطان عالیه
تیلدا ایکی مهربا شیعیان ایلکان اوقوب بیلغای دیر و نیه بولکیم عراق تعالی رح
زیارت اوچون کلکلی ادم لار اوزلاری نینک فضل فضایل کمالات
لاریدین اظهار ایتمکه اوزلاری نینک عزت و آبرولاریغه کوزلانتانه
اوضاع مراتب شیخ جاروکش لارکو تنکلا و خواهش و خوشنو لکی ایتورب
اوشبو غار اصحاب الکهف نینک مقام و منزلی ایکالاری معلوم بولوب تعجب و بدور
دیب تفسیر و تواریخ لاردا معلوم نظر سالماغای اوزوزم اختر ایحی بیرله خوش طریقه
و بیلکان بولغایکیم بوجایی راستی بیرله اصحاب الکهف غار لاری ایکانی دیکان بولغای لار

و دیگر بو کیم او روجه نینک اصلی اسمی وجه الکهف طرسوس هم اغلاط عام ایدان

طرخان لفظی عنه تغییر و تبدیل تاپیب دور دیب بحجه الکلمات رکیکه و ترجیح

بیهوده و بی فایده لار بیله چیکیب تولنه و تذکره لار بیله اقیلیب مزار عالیجاه

و زیارتگاه بارگاه معلا قیلیب نام الثلاث لاری معلوم ایماس بر کوینه شهرت

و قیالوس نینک شهری غه دیب شهرت بریب کلیب دور قری سالخورده آدم لار قصه

حکایه لاری اوشبو دور و مونده بو ایکی اصحاب الکهف طرخان دا بار دیب

بر روشن دلیل لاری و مونکدین ایلگاری هم بالیغی غه بر سند صحیح لاری

یوق بولور اما علمای اعلام لار بلکیم اصحاب الکهف زیارت لاری شرعی بولوب

بو غار نینک علامت و اثار لاری آیت شریفه مضمون شریفه موازنه قیلیب کوروب جمع اوله

کریم اوز کلام قدیم لاری بیرله ذکر و تعریف قیلغان غار نینک خطی فیده ایکان دیب

ایتکی ر اورکش لیب بو یوق و دیگر غار اصحاب الکهف نینک غاری لاری ایماس

دیب دلیل و حجت لار بیان قیلادور و بعضه علما لار مونداغ ایماس البته اصحاب الکهف

اوشبو توق دا دیب جمع قیلیب دلیل لار کلتورادور بو علما لار بر لاری بینه بر لاری

غه فیضه حکم قیلادور بو وجه دین بو کینه مولوی ابن علامی خواجه سیرامی نامه

نینک حضورده مشغولی بولوب بر شخص اوشه نینک تکمی دا غرق جدا و هیار

فرقی

کرمی دیار مستغرق بولوب علمالارنینک مختلف فیه قول لارینینک ضعیف
وقوی لیق لاریده انفکاک و تردد ده سراسیمه و حیران بولوب عالم و وقتمزده اولی
ومولانا قدوة العلماء المحققین وزبدة الفقهاء المدققین العالم النحریر
والبر ماله الشهیر اعنی عیسی زاده الشیخ سعید الشیخ محمد بن الشیخ عبد الوهاب بن
الشیخ علی العسلی ابن علی الطرابلسی نینک قدم شرافت لزوملاری بو شهر
بو رتبه ایلچی ومعه تکلک ایدوب کینه حضر صحبت شریف لاری غه مشرف اولوب
ای مقداری حضر سفرده ایلکه کیجه وکوندز مصاحبت لوعایتده اصحاب الکهف
غار لاری تحقیقنی استفسار قدیم دید لاریکیم طرفانده اکثر اصحاب الکهف غار
ایکی مرتبه بار دیم اصحاب الکهف غار لاری تحقیق تفتیش لاریدا حق تعالی
دین نازل بولغان کلام قدیم لاریده آیات بینات قرآن عظیم مصر مورخ
ما تقدم لار قول لاری اوزره کا حجت ساطع و دلیل قاطع ایکلیب بحثه
دلیل و برهان لار اصحاب الکهف رحمهم الله طرسوس ده یکان شهر ده دور بولوب غانده ا
اساس دیب ترجیح و توضیح ایله بیان ایلاب مسلمان منصف قومی متدین لار غه
بیکه جمهور خصوص علماغه نفع عام تذکور لاری روشن و اعلام ایتب رساله جمیع قطعین
ایدیم دیب ... نور بر دی کوردوب مطالعه لار قیلغانلار کیلین ترکه ترجمه

دوبرده بونیه نظر عالیلاریدا علیحده اولاق رییب تصحیح قیلیب تاریخ جه
خاتمه صیغه مندرج اتیم زمانه خاص و خاص عام لاری انصاف و اعتراف
مقاملاریغه کلیب تسلیم بیلکاشلاری تبرکتیبه لار رصادق لارنینک مرهلاریدا
جشتو قیلغای و اکر متردد و مخالف قیلیب زبان درازلیق توغر بیدین کردل
لاری بولغاسه لار بو عارزنینک تعریف و توصیف لاریدا نازل اولغان
ایات عظیم و کلام قدیم لاری حق و حرفتی دین اندا غلارغه توفیق هدایت
ورشد عنایت عطا قیلغای آمین یا رب بودور لیکن اوائلیده پیغمبر علیه الصلوة
والتحیه تحت رسالت داولتورو شلاریدین ایلکاری بو توق موضعی دا اقتضا دین
لاردین اهیچ بیراحدی نینک قبرلاری بارایکانه تحقیق و جزم ثابت ایماس دور
مبادا انبیا علیهم السلام قبرلاریدین بیرلاری نینک قبری ظاهر بولوب
عوام عصبه و جاهلاری قیلیب کمان بولماسه لار بولکان وموهوم دورلار روشن دلیل
بیرله ثابت ایماس و روایت حدیث یا خبر متواتر بیرله ثابت بولماسه لار اهل
تحقیق لار روشن دلیل دیب ایتقای ور زمانه نینک اوزون بولوقه و تاریخ نینک جمله
دفترات موجود بولماقه دلیل و حجت بولا بیدور ره هر نینک عطالاری انبیا
علیهم الصلوة و التحیه لاردین اهیچ بیرلاری نینک قبرلاری بیر شهر و یا بیر جای

یکی نعمه خاص قلیب ثابت قیلمایدور محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم قبرلاریدین کوب
بس تحقیق پیغمبر علیه السلام قبری لاری ام المؤمنین عایشه صدیقه
رضی الله عنها نینک حجره لاریدا ثابت ایکانی تواتر برله ثابت دور عالملار
هر دیار و هر ملک لاردین کلیب زیارت قیلیب دورلار بولارغه شک و شبهه
یوقدور موندین بولک انبیا علیهم السلام و بولارنینک غیری کیم متعبد بولین
ایدیلار شیخ و مرشد و خلایق لارنینک انی شیخ قبر قیلان پیغمبر علیهم نینک قبری
ویکا غیر برله شیخ قبر بولغانی البته انداغ ایماس ور باکه انبیالاردین بولک لاری
نینک قبری بولغانی و یا پادشاه لار قبری بولغانی یا که کافر و ظالم لار و بولار
نینک غیری نینک قبری بولغانی یا که بت صنم لار موضعی بولغانی یا که
اول قبری حالا بولوب هیچ کیشی بولغانی یا که خنزیر دفینه قاریغی بر نیچه
بولغانی نا معلوم و نا مفهوم لار بسیار اگر بر آدم او شیخ قبر متعبد بولین
لاردین بر لاری نینک قبری دیب جزم قیلیب قسم ایجاد لار حالانکه
بولار دور بو طریقه برله کیم موسی بن عمران و داود و زکریا و موندین بولک
انبیا علیهم الصلوة و السلام التحیات لارنینک قبری لاری مشهور دیب
انما رسیده قیلیب لاریمه ثابت بولمایدور بولارنینک غیری نینک قبری نی

ثابت بولغان بولغای مثلاً ابراهیم اتا و اتا فرزندی و قرنداشلاری
اوز قوللاری برله بر معجزه زارلیق دهدین نیک لارنی علامت و نشانه لاری
بولماسه اول توز قرق ییل برطرفه غه باریب کلیب مذکور قبری نه تعلیم
و جزم قیلیب سالادور بو قسم واقعه لار زمانه داوالاد دور بعضی مراغ
بولغاندین کیین اصحاب الکهف نینک جای مکانلاری اوشبو قبیله لار
جمله سیدین دورلار اکثر [illegible] بودور هم عرب و عجم متأخر و متقدم مفسر و مورخ
لار اصحاب الکهف نی مصنفاتیدا طرسوس دیکان موضعده ذکر قیلیب دور
و بو لاردین برلاری اصحاب الکهف طرفان دا ایتوق موضعی دیب ذکر قیلماغایدور
کاشغر طرفان قارالیق مغولستان مملکتیدین هم ارباب تحقیق و علما مورخ
لار بولا حقیقت دور مشهور و معروف دور بو پادشاه لاری قدیمدین عزت
و جهاد قیلیب کلیب دور هیچ برلاری اصحاب الکهف نی ذکر قیلماغان دور امیرالامرا
میرزا حیدر کورگان جامع کشف و القلم صاحب تاریخ رشیدی دور
قدیم زمانه دین ابتدا قیلیب اوز زمانه لاریغه اوزلاری یازیب دور نه عبارت
و نه اشارت برله اصحاب الکهف نی ذکر [illegible] قیلماغان دور مغولستان مملکتیدا
[illegible] مشهور [illegible] و یوسف [illegible] مولانا جلال الدین کتکی و مولانا

عز شمس الدین و ولد احمد و علاء الدین حسین شنبی بالغ اوچ مینک ایکم لار بیکیم شهادتی

تیب الدین لار نام بنام ذکر قیلیب دور اصحاب الکهف نی ذکر قیلماق بدور این تاریخ

نینک عدد هستی بو قیسم بو قسم اولو علالار نینک ذکر والقاب لاری نی البته تاریخ

لاریغه درج ایتمک لاری لازم دور ترک ایتمک لیک اول تاریخ نیز زبدة احوال ذکر قیلغان دور

تاریخ ظفرنامه نینک مصنفی مولانا شرف الدین علی یزدی و روضة

الصفا مصنفی محمد ابن خاوندشاه لار اوز تصنیف و تألیف لاریده اطراف

و اقراخواجه و بو دیار لار نینک واقعه و حادثه لاری نی تفصیل بیان قیلیب دور

اصحاب الکهف نی ذکر قیلماق بدور و بولار نینک عصریدین تاریخ دانلار دین بر کیشی

اصحاب الکهف بو دیارده [illegible] لاری ذکر قیلماق بدور تاریخ [illegible]

هرات پادشاهی شاهرخ میرزا ابن امیر تیمور کورکان خاقان چین غه ایلچی [illegible]

و شادی خواجه [illegible] قیلدیکیم چین غه بارسب [illegible] هر واقعه

و هر حادثه لاریکیم روی بر لار [illegible] هر کنت و هر شهر هر دیار [illegible] احوالات

لاری نی و دشت [illegible] و بیابان [illegible] آبادان لاری [illegible]

[illegible]

[illegible]

هم دخل بولغیلار اصحاب الکهف ذکرلارینی قیلماسا هم چونکه اول زمانه‌دا
اول یرده ابت صنم‌لاردین بولک روزنامه‌غه الغود بیک بر بزرسمه جود بولغاچ
ابت صنم‌لارغه خطالارک کلیب نیره اکر اصحاب الکهف اول زمانه‌دا اشنی را
بولوب شهرت بولغان بولسه‌لار ایدی البته ذکرلاری تحقیق و تفتیش‌لار
قیلیب روزنامه‌لارغه دخل قیلورلار ایدی زیراکه اصحاب الکهف‌نینک ذکرلارینی
خداوند کریم اوز کلام قدیم‌لاریدا اوبدانلیق برله بایرا تیب تعریف و توصیف‌لار
قیلدیلار البته بولار هم ذکرلارینی ذکر قیلورلار ایدی اوچونچی دلیل بودور کیم چوغان اهلی
نینک اسلام شریف‌غه دخل اولغانلاری تاریخ‌لارینی یازغونلار بجه فرغانه ورادی
وکاشغر اهلی نینک اسلام‌لاریدن کیلیب ایکی تلار طرفان قراخواجه قوچول اهلی
نینک اسلامی تاریخ سکز یوزغه تقایس ایکان یعنی خضر خواجه خان بن تغلق تیمور خان
نینک قول‌لاریدا اسلام شریفغه مشرف بولغانلار ایکان موندین معلوم بولدیکیم اصحاب
الکهف بو دیارده بار ایکانغه بو آدم‌لار تقیدیک بیلسون و واقعه‌سی تحقق
حکایه قیلیب ایتابیلسو و بینه بوکیم خلایق‌لارنینک جعانب سند و حجت‌لاری حضرت
آفاقی طرفانغه کلکولارنیدا کشف و عرقه برله ظاهر بولوب ثابت بولغان
ایمادر حضرت آفاق وتلیم ... نقل ... لار ... سند و حجت برله اثبات

لازم دور کشف و مراقبه اولیالارغه خاص ایماس دور تولا دین تولا دین کیم
پیکانه کافر مشرکلار دور لامه برهمن مغول لاردین و مونداغ باشقه طایفه
لاردین هم ریاضت تارتماق بیله کشف و الهام و رؤیا داروغان و واقعه لار
علمای شریعت شعار حضور لاریدا مسند و حجت بولمایدور انبیا علیهم السلام
لار غیری لاری و اولیای عظام لارنینگ کشف کرامت الهام لاری بیلا شرعا
اثبات بولماسا لار بولارنینگ غیریغه تجاوز و مسند بولغای بولمیش بیله حضرت
آفاق نینگ کشف و مراقبه لاری بیله حضرت اصحاب الکهف بو توق دار ایکان
لاری شریعت مزاغه بیله جمهور علما لار قول لاریغه مخالف دور اگر اولیالار
نینگ کشف الهام رؤیا لاری حجت و مسند بولادور عالم بولسه هر احدی
اولیالیق دعوسینی قیلیب کشف کرامت و مراقبه اسمی بو طریقه دا علوم و جزم
بولور ایدی عالم خلقینینگ همه لاری آنداغ دروغ کیشی لیکیدا هیچ شک و شبه
یوقتور بو قسم ایشلار شرع شریف حکمی لاریچه باطل و مردود دور زمانه شیخ
و جاهل صوفی لاری اوزلاری قیلالمایدورغن مشکل ایشلار و نامشروع باطل کار
لاریغه رواج و جاری قیلماغان و رماق او جولی حضرت آفاق نسبت بیعت لار
حضرت آفاق دین الیسه بوبسیه نوع غیر ثبلیک بولغای اما منصف بولسه هم یا بابا

و وارنک امرا و لوغ لارینک وقفی تولیه لارکی اولر قول لاری برله مهر
قیلیب اول شبوغیه یین اوشبو اصحاب الکهف غه وقف قیلیب کرن عمر دیب اشارت
قیلغانغه یا که اوشبو اصحاب الکهف غه جراغچی متولی امام لار اوزلری قیلغانلر حکوم و یارلیغ
قیلغانلاری اصحاب الکهف بو زیین ده بولوب تماقلیق غه لازم توتمایدر
و بو یرده بولماقلیق غه هیچ سند و حجت بولمایدور پادشاهلار حکوم و رعایالارینک
قراب قیتقی و نزاع ذیبت قیلماق اوچون جور مملکت شهرلاریده البعضه ایلار
کنکو اهستالیق برله اولکا ریدور و مونداغ ایشلار بولا واقع بولادور و تاریخ
وصوفی لارینک البعضه لاریدین انکلاب اولشت مصلحت توغری سیدیلر
تصدیق قیلیب مهر باسیب کالی بولغای و مونینک لیق برله حجت و سند
و دلیل بولوب قالغای اصلا اندغ ایماس دور آیت حدیث اجماع اهل سنت
و ارباب تحقیق و علما محقق لار قول لاری برله ثابت بولغان بولیمه لار حجت
و سند بولادور و مونده یین باشقه لار سوزلکی اصلا ثابت قیلغانلر بولمایدور
چونکه اصحاب الکهف نینک غار لاری تعریف و توصیفی ایت نص قاطع برله ثابت
بولونکدا احتمال و گمان لیق تانمایدور حکم شریعت شریف اوشبودور
تونجی تفصیل بولور ... طرفان ایبا نینک یه سرجت لاری طرفان نینک ارملی

اسملری طرسوس ایکن زمانه انقلابلریدن صکره لولیکا لیطوفان
اولوب قالیبدور اوروجی نینک اصل اسملری روحچه ایکن اغلاط
عامه دوقربحرخ مناسبتی ویرن روحچه اروحیحه طرسوس طرفان غه تبدیل
وتغیر تأنیث دور ومؤلفی باشقه بر وجه وتوجیه لارنی کلتورودر اوزنه مدعا
لارینی اثبات قیلادور بو کلتورکانی دلیل لاری اوزلاریکا مجمل لیق سند
کلتورادور موقف بیلمایدور خواه بیکه دخواه تاریخ لارد اطرفان لفظی
برله قوتولوب کلیبدور بعضه لار طورغان دیب وا ونه زیاده قیلیب قیتوبدور
وطرسوس دیکان لفظنی بیت زمانه اطرفان لفظنه تغیر تأنیث قیتولکان
بو هم معلوم ایماس بعضه مؤرخ موضح تاریخ لارد اطرسوس حروف لاری اطرفان
لفظنه تغیر برلیب قیتولکان دیب ذکر قیلیبدور بو دیکان لارلیکا اثبات
کوالکه وبر ادم نینک کان واحتمال دیر دیکان سوزی حجت وا اثبات
بولمایدور علما مدقق لار لغت علم لارینی نقل سماع برله ذکر قیلیبدور
عقل وقیاس ایله کدا اول تا غایه در طرسوس طرفان بولدر روحچه اوروجی بولکه
دیکانی قول لاری درست لیکلیبه لار هم بولکان تسلی قیلغلی بولمایدور وطرسوس
دیکان بر اسم نه ایکی شهر غه وا ایکی موضعه مختلف غه ادب قیلوب اطلاقی جایز

واصل بارایکی شهر وایکی کنت اسم لاری اکثر برات برله اتایدور اروجی
ارجمله اتیروجی دیب تاریخ لاردا کلیبدور بهرکیف مغول زبانیده ازیرک
و هوشیار بهادر دیکان بولور ایمش اوروجی دیکان مغول خانلاریدن
دومنه خاننینک نبیره لاری امیر قاچولنینک ادعلی دور و امیر تیمور گورکاننینک
نبیره لتمنه جی باباسی اروجی بهادر دیکان کته امرا اولوسلار جمله سیدین
دور لقب لاری برلاس دور کیم برلاس قبیله سی نینک نسبی مولکی منتهی
اولادور اوز قوم قبیله نبیره فرزندلاری برله بر جای مکانده کلیب عمارت قیلیب
عمر اولتی رکاج مذکور اوروجی نینک اسمی بوزمین عند اسم ونام بولوب دور
مونداغ ایشلار جهان صفحه سیدا اولاد بولوب کلیب دور بی جاین ایله اروجی نه
خوسوزه دیبتاغیدور اما روم دیکان بر شهرنینک اسمی الدرلار ایمس بلکه مملکت
عظیم و اقلیم دن عبارتدور ارض روم برله اتایدور و جمیع علما عقلا ارنده معروف
مشهوردور کیم روم نه روم بن عیص بن اسحاق بن ابراهیم علیه السلام نی
نینک اباد قیلغان اوچون اولادلار عند نسبت بیرلادور روم نه مصغر دیدور و اولادلار
غی مصغر دیدور و روم نینک پادشاهلاری قیصر دیدور تاریخ کتابلاریدا و جغرافیه
لاردا معروف مشهوردور و ارض روم کهنه قدیم دور و روم شهری برله مشهوردور

پای تختی قسطنطنیه دور چونکه اهلی روم کوی دیدور یعنی اقلیم روم دیارنکا
بولادور تحقیقاً خداوند جل و علا اوز کلامیده الاربد اذکر قیلیدیکه غلبت
الروم فی ادنی الارض و هم من بعد غلبهم سیغلبون فی بضع سنین قوله
تعالی فی ادنی الارض ای اقربها الی العرض العرب فی ارض فارس یعنی اوشبو
نص قاطع برله روم بهمتی ثابت دور مولکا دخل تعرض و تبدیل اهل الاول
تا نامیدور حاصل معنی شولکه بور بدر بیر زمانه اولدا اهل روم و اهل فارس لار
آرالاریدا اوش جنگ لار واقع اولدی اهل فارس غالب کلیب هم فتح و ظفر
کورکوزوب پادشاه لیک قیلدیلر سیته بیلدن کیین خداوند کریم عنایت اعانت
و نصرتی برله اهل روم غالب و مظفر بولوب فارس لاردین روم نی اجرا بیت آلدی
بو واقعه حضرت پیغمبر بعثت لاریدن کیین هجرت لاریدین ایلکاری بولوب دور اهل القمر
و اهل تاریخ لار ذکر قیلیب دورور اهل روم قبیله لاری عرب طائفه لاری طرفان خوبتوره
یتوق دیکان موضعه بلکه مغولستان و قریب مملکت لاریدا قیلیب غالب بولوب ظفر
لارنی جاری قیلیب مصر لاردا حکومت قیلیب و طلسم توقه دیکان لاری بیج تواریخ لار
بوتوب اسکندر رومی ابعد مصالحه قیلیب ینی حکومت ایلدی تمام آنا ترکی مغول
لار بهانه بیله بولدی و ... ایکی قوم لار عدد و حساب لاردین تولادور جنگ و قتال

های تختی قسطنطنیه دور نچین اهلی روم کوری دیدور یعنی اقلیم روم دیمک

بولادور تحقیقاً خداوند جل وعلا اوز کلامده بو معنالاری یاد اوزکر قیلدی غلبت

الروم فی ادنی الارض وهم من بعد غلبهم سیغلبون فی بضع سنین قوله

تعالی فی ادنی الارض ای اقربها الی ارض العرب او ارض فارس یعنی ادنی بو

نص قاطع برله روم اسمی ثابت دور مونکا دخل تعرض وتبدیل اهلا اول

نا شاید ور حاصل معنی شولکی بودورکه زمانه اولده اهل روم واهل فارس لار

آره لاریده اوروش جنک لار واقع اولدی اهل فارس غالب کلدیلر هم فی اقرب غه

کوزوب بادشاهلیک قیلدیلر تقدیر بیله سیدن کین خداوند کریم نینک اعانت

ونصرتی برله اهل روم غالب ومظفر بولوب فارس لاردن روم غه اجرا تیبت الری

بو واقعه سیعم یحیم بعثت لاریدن کین هجرت لاریدین ایلکاری بولدی اهل القمر

واهل تاریخ لار ذکر قیلیبدور واهل روم قبیله لاری وطائفه لاری طرفان خونیوزو

یتوق دیکان بو ضعیفه بلکه مغول لار وترک لار مملکت لارغه کلیب غالب بولوب حکومت

لارنی جاری قیلیب شهرلار اچکون قلعه وطن توتغه دیکان لارنی بیچ تواریخ لا

توقتورا سکندر رومی کیدی سما لیحه قیلیب ینی ی ملکوت سکونت قیلماس زمانه مغول

لار اسمانه کبی بولدور نی دیکهوم لار عدد حساب لاردین تولادور جنک قتال

و غارنینک علامتلاری یعنی بزلارغه بو طریقه ده خبر بردیلکیم کون طلوع قیلغان
وقتده اکون توشمای دور خدای تعالی نینک قدرتی برله سایه ادور حضرت بزنی
بو توقدا کیم مومنینک علامتی فی اسلام دور کون طلوع قیلغان دا اکون توشا دور
و توشوقتی نینک الی وکیلینی دا هم کون توشا دور بو لکیم بزلارکا کون توشکان
دیک یتادم بو اصحاب الکهف غه بارسه و کوزی برله معاینه کورسه و مشاهده قیلسه
بیلادور قوله تعالی وتری الشمس اذا طلعت تزاور عن کهفهم ذات الیمین و اذا
غربت تقرضهم ذات الشمال وهم فی فجوة منه ذلک من آیات الله من یهدی الله
فهو المهتد ومن یضلل فلن تجد له ولیا مرشدا الآیه تفسیری بودورکیم ای محمد و
بو اصحاب الکهف بارسه بارسنانک بو غارغه بیلماک ارادة قیلسنانک کور اصحاب الکهف
اول غاردادور علامتی شونه لاری بودورکیم کون طلوع قیلغان وقتدا اول
نینک غارلاریدین آفتاب مایل بولغانده آفتابنینک نوری غارنینک اونگ طرفیغه توشمای
و حالانکه اول غارنینک فجوة آیه کریمه تفسیری دا مفسرلار ای مکان متسع لا یقع
اولیسی علی شی یضلهم یعنی غار اندا نینک لنکرو و مکان دورکیم اوکزسی اورق دنیا به
نمسه هم اورق اوترا سی اوچوق کته صحیح دورکیم کون نینک کوارتدند و نوری منع
قیلغای خدای تعالی نینک قدرتی دین بولاکیم بو قسم علامت قیلاوندورکیم بنیاب ارکلنا

بیرلیککی دلالتی دور پس اصحاب الکهف لار غارنینگ اورتاسیده دور یادیو
ر و دیم افزا بولارغه تیکیب تورادور غارنینگ غم اندوه لاری آفتابنینگ حرارت
و تشویش اذیتلاریدین محفوظ و امان دور اول سبب اصحاب الکهف بار غارنینگ آغزی
بنات النعش او تره و برابر بیدا دور آفتابنینگ طلوع و غروب سرطان دیکان یولدوز
نینگ غروب و طلوعیغه سرطان برجیغه یقین دور و سرطاندا دور قیلادور کون ... ل
بولادور طلوع قیلغان وقتدا کهف نینگ اونگ طرفیغه کیم غارنینگ مغرب طرفی
ایدی و کون اولتورادورغان وقتدا کهف نینگ چپ طرفیغه کیم غارنینگ مشرق
طرفی ایدی بو ایکی وقتدا کون نینگ شعاعی غارغه کیریب غایت نینگ عفونت لاریني
چقاریب هواسنی اعتدالیغه کلتورادور ولیکن کون اصلا اول غارغه کیرمایدور
مبادا کون کیرسالار بولار نینگ مبارک جسدلاریغه اذیت یتیب دایکین لاری چوریب
کیتادور البته مونداغ ایماس دور کون نینگ اولتورادورغان و طلوع قیلادورغان
لاریدا بو غارنینگ جانب ایمن لاریداغی کون نینگ شعاعی یتیب آفت و اذیت لاریدین
محفوظ و امان بولماقلیغه باعث بولغانلاری خداوند کریم نینگ بیرلیک و قدرتیغه
لاریغه آیات و دلیل دور خدای تعالی بنده لاریدین کیشیغه توفیق و هدایت بیرسا قیلادورلار ایش
دورغوزان نجات تاپغاینلار و اگر گمراه و ضلالت یولیغه سالسا الله ... تیک ... ایکانلار

بر کیمسه رشد و هدایت تعالی ایدر و توفیق هدایت ننک حقیقتی خداوند کریم ننک اعطاسی

ایلان دور بو قسم آیات معجزات لار ربهم صفحه‌سی بسیط الوالادور لیکن خداوند کریم ازلی علم

قدیم لاری برله توفیق و هدایت و دیده بصیرت و عبرت و خزینه غیب لاریدین عطا قیلما

لاریله انبیا علیهم السلام و اولیاء کرام و فقرای عظام لار خدمتیده یارتلاری دین نفع

آلالمیدیلار دور تحقیق حق تعالی اوز کلام قدیم لاریدا اصحاب الکهف ننک نشانه و علامت

لارینی خبر بیریب اول طایفه لار رضی الله تعالی عنهم دور بریز نا کیم بو مذکور علامت لارینی

خواه مغرب خواه مشرق الحمد که غار لارننک لاری ایت غه موافق تابلدی مراد مقصود لار

تاپیلدیلار اگر غار بولماسه لار تیغان شمعی سبب و تحت شفقت لار ننک لارینی ... و

زبان کار لیق دین بولکنه الیاس دور لار تحت اللیل ... ایه کریمه و تحسبهم

ایقاظا وهم رقود ونقلبهم ذات الیمین وذات الشمال وکلبهم باسط ذراعیه بالوصید

لو اطلعت علیهم لولیت منهم فرارا ولملئت منهم رعبا الایه یعنی ای محمد صحابه

الکهف نی کوز لاری اچوق و اویغاق دیب گمان قیلور سن و حالانکه اندا غ ایماس

... اوخلاب دور او ... لارننک ... اکوز لاری اچوق دور او ...

... اوزاری ... لارا ... اکاندیب ...

... لاری ... الا ... و ...

اکر بولار قرآننینک قورقوب قاچیب کیتیب سین اولارنینک هیبت و صولتیدین تا مشکل ایکن

نینک
لاری نهایتی کته و یولغان تریاق و مثقال لاری نهایتی زیاده اوزون دور بولار

بولارنینک قورقوچی نه الحنک سیعد ور الماسین دیب خبر بردی پیغامبر آخر الزمان

محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم آسمان و زمین فرشته لاری بر له قورقماغی سوزلاشتی و جبرائیل

علیه السلام نه اوز صورتی اصحابدا کوردی الله یوز قناتده بار ایدی اکر ایکی قناتی نه تا زمین

یوزیکی اصلا کون کورونماس ایدی جن لار بر له سوزلاشتی و اولارغه هدایت غه سالیب قرآن

تعلیم بردی و شیطانی نه کوردی و بو طائفه لاردین قورقمادی بو انسان رحمان دین قورقوب

لیک و غیر تینک قورقماید ور عالی یول کلدیک تا بت قدم ایدی لار موندایغ لیغی بر له اصحاب الکهف

قورقوب کوزلاری ... دیک اوفر کلام قدیم لار بیلا خبر برسالار اولنک آدم لار قیدایغ ... کورسون

بو عقل تیانس فهم ادراک دین بیراق دور تواتری بر له ایرلار غه مسیع بولغانی توق

نینک شیخ لاری اصحاب الکهف نه کوروب میشهر ... قیلادور و چراغ یاروتماق اوچون

غارغه کرادور و یاقوق لاری هر زمان بیکلیک لار الیقا دور دیب نقل قیلادور و دیر محمد

یعقوب بینک اتالیق زمانه لار بیدا ابر عبدالله غه دریل بولدی شیخ لار کوریکانه دیب کوروب خبر بردی

و ناظر لاری تخواب بولار طلس لار بیله یا نیب قطعه دور و قطر لاری تاش بولوب قالیب دور

اصحاب الکهف هم تا شیق غه اوبره لوح نه بر دیب نقل قیلادور بو دنیا لاری اصحاب الکهف

جعفر

حق دا یالغان و بهتان دور اصحاب الکهف نینک مبارک جسد لاری ایرمیش لیکن مفصّح
تیریکلیکدا ادم لار بدن لاری اوخشه اوز قدرتیده سیله اوبدان سا قلاماق لیق غه قادر دور
زبان زحمت افت اذیت لاردین مسخ بولوشدین البته حافظت قیلادور اوبدان
کوریکان مخلوق لاریغا بیر کز مسخ تمام یدیرزان اوز صورتیدین بیر صورت غه تغیر و تبدیل
تاپغان لار مسخ بولغان لار حق تعالی لعنتی غه گرفتار بولغاییدور مسخ دیکان مغضوب دور
البته بیتولامک کرالکده و رضا الله تعالی غضبینیک بیلیک خوار انتیش قیلادور و خوارلیکدا میمون
و خوک غه اوخشه بیر نیسه لاردور بیر نیسه قادر دور بو قسم حکایت قصه لارکی لار اید ا
مشهور اکر لوط الیغه لار کور دوکت بیرکان خبرلاری رحمت الله علیه لار اصحاب الکهف
کور ماید ور بعضه بولالار نینک عینینی کوروب دور کیم کافرلاردین بیر قوم ممسوخ بولوب تاش
بولوب قالغان بولغای یا انه بت صنم لار ادم صورتیده انشکل تمثال لار قیلیب قویغان
بولغای بو قسم نرسه لار جهان صفحه سیده بولادور خصوصا اصحاب الکهف نینک مجسمی
دلیعه لار بعضسی پیغامبر ایدی دیب قیلیب دور موندای اوغلار نینک مسخ یعنی
جائز دور دیب اکر و اعتقاد قیلغوچی لار کافر دورلار و مرتد دورلار والعیاذ بالله شونغه اوخشه
اصحاب الکهف غه شاید قیلیب کوب دوکت لار کیم اوخشه لار بیهوده فرد و لیس بو ظلم غه ده ادم لار
حق تعالی نینک کلام مجید لاری و پیغامبر علیه الصلوة و السلام لار نینک صحیح سنتی یا لغان دیب

تکذیب قیلغان بولادور و بو پیغمبر علیه السلام لار غیرت لیک و قوت لیکلیکدین کیم انله‌نی اثبات قدر

او شبو طریقه انبیا و مرسلین لار قوتی تا بر امتحان و کوب کورکان جای می غلار غه

نه کور شیخ لار نینک قوری تمامی کرت جراغی یا مدد یا فوق یا قفعانلار بیله بو شیخ لار نینک

مرتبه سی پیغمبر لار مرتبه لاریدین زیاده بولماقی لازم توتادور البته بو باطل و کفر دور

بو قسم اشیا لار محال دور و شیخ لار نینک بو فعل کرداری و بو قول اطواری اصحاب الکهف نینک بو موضوعه

اناس لیکلی اولوغ حجت و سند دور و بو اصحاب الکهف نینک عدد لاری اوچ کروه اختلاف

قیلیب دور یهودی نصاری لار کمان بعضه لاری ایتیب دور اوچ لار دور و تورتنچی لاری

ایت دور و بعضیسی ایماس ایماس یکبه بش دور التنچی سی ایت دور و بعضه لاری ایدی

ایماس ییدی دور سکیزنچی ایت دور ربیت دور الله علیم ... ذکر ... دور فلان عدد لار بیدا

بو طایفه بیرله قیلدی بیلی و لار عدد لار کور ماک ممکن بولماس بو طایفه لار ادم ابند

کوب بو عدد لاری سلیب اوبرا اداک خلاف البته کوتار ربیت الشیخ ایدی اصحاب الکهف نینک

کوری شاید قیلماق عدد ... بولا الا ... بو وجهدین عدد لاری معلوم ایماس دور

مکروهی ... بیرله عدد لاری معلوم بولسه الله ... بو تقریر و توجیه لاردین ...

لار ... بو دور رقیم اصحاب الکهف بو توق موضعی ... ایماس ایت ... قیلماق بو شیخ

لار نینک بعضه ... لار نینک ... دار قیلمغان تعریف و توصیف لاری ... نینک

تعریف

نفعیمز غه اثبات دلیل حجت بولادور لیکن اوزلاری نینگ قلتورگان روایت و
اثبات لاری اوزی نینگ غرضی لازم بوتادور موغه بتمای دور البته ملاحظه
و امتحان بیلغه بولارسکز تحقیق دلیل یتور دور کیم تحقیق اصحاب الکهف نینگ قصه سی
زمانه نینگ عجایب و غرایب لاری جمله سیدین دور کیم جمیع مفسر و مورخ لار نینگ زمن فکری
و قلم دو زبان لاری بو دریای حیرت ده پایان نینگ حقیقتی غه بیتالمای حیران
و سرگردان دور اصحاب الکهف و اصحاب الرقیم بر بولیا که هرقیسی بولک معرب بولگون دا
ترکیب و بازورکه موافق غه ادخشه اولوب کلی مونبتی زمان و وقتی تاریخیدا
توغولغان و اسم لاری نیمه بولادور اتالاری کیم دور روشتی قبیله و قبیلی جایی قیید
و نچه عدد دور همه مفسر و مورخ و جمیع قبیله لار ار اسیده ایرزمان و هر مکان و هر زبان
لاردا اختلاف بار دور جمله اختلاف نیناغابه س دور خدای تعالی اوز کلام مجیدلاریدا اصحاب
الکهف نینگ توصیف لاریغه و علامات لاریغه بیر نچه خبر بیر بکیم اوجوز توقوز ییل غار
ادا صلاری لارایدین اولی بیدیلار انی بیان قیلدی و حیث بیردی الحمد لله تعالی قرآن شریف
خبر بیرکانیدین کم و زیاده قیلالماس غه قدرتیمز بولماید و رتا بو و قیصه اوشبو حال بیرگاه دور
ایمن کرم و تصلیم ذات العالمین و ذرت تعالی محمود لاریغه بولار ادا صلار دور و ترکیب
و ایکان نداند بر ادور بو خدای تعالی نینگ بیر لیکی غه نشانی دور کاه و کرمی خداوند تعالی نینگ

حجت وسند دور بعضیه علما لار اصحاب الکهف نی وحضر علیه السلام نی عیسی علیه السلام
آسماندین نازل بولغانیدین صونک شام شریف ده ملاقات قیلادور دیدیکی
قیلیب دور اصحاب الکهف نینک تعریف و توصیف لاری جمیع کتاب التفسیر و تاریخلاردا
مذکور اوچون بیزلار تکرار اردین جناب ایتیب علحده ذکر قیلمادوق بو یرلار نینک عجیبه
اصحاب الکهف نینک تحقیق لاری تعریف و توصیف لاری یرلار نازل بولغان آیه
کریمه مضمونی تحقیق و تفتیش لاری قیلیب بیزن ادراک غه معلوم و مفهوم بولغانیدی
آنینکدا راباتان ایلار بایدیکی و عمونه قویماق نذر اداده قیلیب بر نیچه کلمه لار ینه ورق
صفحه سیکی مکتوب بو تحریر غه جرأت قیلیدوق حقیقتی غه خدای عالمیان عالم دور لار
اما اصحاب الکهف ایکنیده احتمال لاریدین دور خدا اوند کریم اوز قدرتیه بیرلا اولوغ
قیلغان آدم لاردور بیزلار بیهم اولوغ بیلماگیمیز لازم دور لیکن مکه معظمه دین باشقه
وخواه مدینه منوره بولسون وخواه کوللک انبیاء علیهم السلام لار قبری بولسون وخواه
اصحاب الکهف وخواه آتا آناسی قبری بولسون مکه معظمه غه اوخشاتیب طواف قیلماق
وطواف قیلماق و عبادت دیب اعتقاد قیلماق کفر دور بو قسم ایشلار شرع شریفدا جایز
ایماس دور بیز عبادت بخشی عمل لار دیب خصیل سیبه خدا اوچون قیلماق کراک دور
خداینینک غیری غه عبادت شریکلیک قیلماق کفر دور بیزلار خدا تعالی غه نیچه دور بیز

اینا

وجب دور اتفاق راستی عقیده‌سی دیب هسی ننگ بیده خدایم رحیم لار الخ فراست اولیا وانبیا

ایمان حاصل غه گنست ویا بر شهر غه بر غار بو ایکی بوزیده بین تمیم دلیل توقوزینچی

اصحاب الکهف لاری ادم شهر بر دور تولاد غار لار غلارا تولات اولار شهر لار تولا

شک کیم وقتا تودر لاری قاطع دلیل مونکا دور ایتادور برله اکان دا شهر ننگ بر

اصحاب ایلی طرخان کیلین اندین بولغان مونداغ دور باطل دیملی کلتورکان بولیب واقع

تعدادین کیم قیلدوق ذکر التعاین زبانکی دور ایتادی تیلیب خوجم کدین دا تیوق الکهف

حضرت ننگ وسلم علیه صلی الله نبی اس التعایین مری ننگ براد بیج لاردین

مکان قاجای ننگ الکهف اصحاب بولک لاردین عنهما رضی الله فاروق وعمر صدیق ابابکر

دور ایلیم لار غامض حکمت دورلار بیدین جمله تیله لار معلوم لاری

اصحاب الکهف کیم دور ایتادور لارا ادم بخند ابار دورلار دور در کرم خداوند

ننگ مجید لاردین زیارت مرتبه انکی دور ابرابر بولید حج زیارت مرتبه بر

مونداغ دور قیلادور عقیده ساقط حج ادملار الغ بولوب برابر

ننگ شریف حرم اسلام دور مرتدلیکا ملعون مالت تورت عقیده

لار خصوصی غه زمان بر متعاین نه مکان و موجود وقتا بر دور بیش

جمیعی دور برله تحته بیر خلق بو

قاطع برله ثابت دور هر نرسه نص قاطع برله ثابت بولسالار انی تبدیل و تغییر بری قیلا بیلماس دور

خصوصا حج نینگ ارکانلاری و حج نینگ ادا بولوشی آیت برلان ثابت دور زمان ایکی ذی

الحجه برلا یعنی ذو الحجه آی نینگ توققوزی کوندین زمان ایکی سی حج نینگ جمیع

ارکان شرطلاری تمام بولور دور موندین بولاک وقت ده بولاک جای مکان دا حج

نینگ جمیع ارکان و شرطلارینی هر قانچه آداب و ترتیب لار برله خوم مکه معظمه و خوم مدینه منوره ده

بجا کلتورکان بیلان حج ادا بولماید ور و موندین بولاک جای مکان و زمان دا و یا باشقه دیارلر ده

ولایت مزارلاردا مثلا اصحاب الکهف و امام جعفر صادق قاتارلیق جای مکانلاردا

بجا کلتورین حج ساقط بولماغای و برابر بولماغای الحاصل بو نوع عقیده قیلغوچیلار اوزی

کافر و خاتونی طلاق بولور دور مثلا الخشی عمل لاری هم بیکار بولور کیتادور مسامادا

شونداغ بولور اصحاب الکهف زیارت کوپ غیر مکتوبدر کمان قیلسالار هم دین لار لغیره رخصت دور

بو دیارلار دا اوزبکی مسلمان شونداغ ترک خلاف قیلار زنده کمراه و ضلال لیک جهالت باشلادور ای ملک

جاهل و نادان صوفی زنده قلوش خاص لار بولادور چونکه نص قاطع ایکی انی رد قیلغان بولادور

دلیل صوفی جاهل و مشایخ الده رحمه الله قول لار بیدور بو شیخ مشایخ و صوفی الحمدلله

بیک مسلمانلار نینگ کلامی و حاکم اعمال لارینی محفوظ دور امان قیلغالیبن

الله تعالی برله تقریر قیلدوق ایمانی تحقیق قیلای الکهف نینگ جایی موضعه لارینی

صرا

خداوند کریم اوز کلام لاریدا آفتاب نینک طلوع و غروب قیتیدا اماٰیل بولادور دیدی
بو توق موضعی دار اندا غ ایماس دور اگر اصحاب الکهف بو توق دا دیب قاٰیل بولسه بو نحو چیلار
احمد تعالی نینک قول حق لاری نی یالغان غه نسبت برگان بولور دور بو قسمی ملارکان تعب
وملّا لار نینک جمعیه کافر دور خدای تعالی نینک قول لاری حق دور تبه دوکی صلالا یا نعم
اصحابی بولغه دور بو موضع خدای تعالی نینک صالح بنده لاری نینک سرلاری نینک مرقد لاری بولغای
بو جایز دور اما اصحاب الکهف بو موضع کا خاص ایماس دور جول جزیره بیابان لار دا خدای تعالی نینک
دوست لاری بولادور ولو رت مشهور بولادور بیع خالا ایماس دور بینه بولکی تلماق معلوم
لار نینک ایب صنم قانه لاری بولغای یا که اول موضعه ده اهیچ نرسه بولماغای بلکه بتقه زندیق لار
قوی کالابه وند زلار کیسول بو بهانه بر له کون اوکار له دیب جیلب مکر تزویر صهد کیل درهم تیندور
لار ننه قور دیب ایلتیغان جای منکشم بولغای موکاهم صحابه یار الله علیهم خاتون و انعار جای
بیک محمد یعقوب بیک اتالیق غازی زمانه لاری ابر موحجه اتول کوش الله من قبلب
توغمه و علماسه آلار زنده اور یا تیب کتمه لار یار لکاه عالیجا قیلغان لیکان ذکر
للدی نیاز بیک ... ذکر بولدی ... صحیحه ... مکر و حیله ...
کتکان دور ... قیلغوچی لار ...
لازم دور اکر دور ...

قیلماق واجب دور هر جوراکه بو قسم جای مکی لارغه تعظیم و تکریم قیلیب زیارت
قیلماق بله دین اسلام دین خارج بولادور بلکه اد مولار خزینه کافینه لار انزاب
غرارش و مخ لارنینک قبرینی زیارت الالرے قیلماق مغول لارا و لوکه و بابت دیک ترسالار
حقیقت دور دیب نقل و حکایه قیلادور لار فتاوی کتابلار دیدا ذکر قیلیب دور رکیم بیغ
اولوغ علالاغ لار قیلماق و زیارت قیلیب دور قیلماق کتاب الله و سنت رسول الله
و اجماع امت لار برله کفر دور ای یارلر عزیز الحذر الحذر بو قسم اعتقاد دین الله لار دین
البته تصدلتهم اولوبخی دلیل بو دور کیم اول قادر منان کلام ملک العلام لار بدا
اصحاب الکهف نینک علامت خصوصلارینی جدا قیلیب دیب ذکر قیلماغان لار بولکلار
ایدی مغرب مشرق لار ده کملاً غارغه موافق و مطابق بولور ایدی لیکن حقیقتا
ویلغه هر آینه یوق دورکه کهف اول طایفه لارکمان قیلغانلار نینک لوغ اعتقاد ارغه
حضرتلماس ایدی حقیقتا ولغا اوز علام مرغم لاری اور سعیده دیر تیلدی و خبر بردیلیم
آفتاب طلوع قیلغان وقتیدا و غروب قیلغان وقتدا الوالکی وقتیدا غار نینک اوزنک
طرفیغه و جنب طرفیغه یال بولادور بیرمالوالکی وقتیدا آفتاب شیخ الرد دو نوری
غارغه ... بیردور و حالانکه غار نینک ... سنی احوق آفتاب غه ... بر الادی غار
برحیت انهم ... غار نینک ... قیلماغانی ... اولوکیم ... کا ... ده

لک نی مین یوزیدیکم غارلاردین قیسی غاربکیم اوشبو تعریف و توصیفغه موافق
مطابق کیلیب لار اصحاب الکهف اول غاردا دور دیمونیدین بولاکیب دور الا کیمسنی دور
س اگر بو شهر ادم لاری نینک جمیعی سی اصحاب الکهف اوشبو توشوق دا بار ایکانیکا
اعتقاد قیلادورغان بولسه لار بیزلار ایتمز خلاف قیلار نینک اصحاب الکهف اوشبو
دا اعتقاد قیلغانلاری شرع شریف دا حجت لیک یایدور جواب کم ایت حدیث تفسیر
تواریخ لاریغه مخالف و علماء اسلام لاردین هیچ بیرلاری اصحاب الکهف توشوق دا
ی ذکر قیلمابدور اگر بولسه ایدی البته سند و حجت قیلور ایدی مشهور قیلادورغان
یاد شاه لاردین یا قالغان بدعت فعلی ایشلار عوام الناس لار اعتقاد قیلادی
بولوب عرف عادت بولوب قالیب تا غلیق بر پیغمبر علیه السلام لاردین و یا که علماء مجتهدلار
دین نقل و حجت قیلمالار دلیل و سند بولمای دور و بو طایفه لار نینک بو اعتقاد کفر
دورلار کعبه شریفغه اوخشاتیب مزارلاریغه و قبرلاریغه سجده قیلماق و مزارلاریغه
ور قیلماق قاتوی گناه دور تیلاب حق تعالی دین رزق روزی و شفاعت طلب قیلماق
بیر ایمان بیت ... شرک ... حدیث شریف دا بدعت دور کل بدعة ضلالة و کل
ضلالة فی النار دور و حدیث ... لعن الله الیهود ... اتخذوا قبور انبیائهم مساجد
... اوزلاری محمد ... و لعن ... صحیح بخاری و صحیح مسلم دا روایت

بغوی دا بو حدیث شریف غه کوردور ترجمه‌سی بودور کیم لعنت قیلدی اوغری کیشی‌غه
کیم آتا آناسیغه لعنت قیلدی و لعنت قیلدی کیشی‌غه کیم خدا انینگ غیری یا اوچون
ذبح قیلدی و لعنت قیلدی الله تعالی کیشی‌غه کیم بدعت و یا منکر شروع ایشینی پیدا
قیلدی و یا اعانت بردی و لعنت قیلدی الله تعالی کیشی‌غه کیم یر زمین‌نینگ
حدودی و فاصله‌لاریغه تغییر و تبدیل بردی اما آتا آناغه لعنت قیلغانی بو طریقه
بیرله کیم آتا آنام نینگ بیر لعنی خدا انینگ لعنتی بولغای یا که اول اینکولان غه لعنت
قیلغای یا که اول اینکولان ملعون دور مونینگ غیری کیم دشمنی وا بابت
نوعی الا بیرینک امدی لعنت لفظی بیرله بولسون یا که لعنت معنی سی بیرلا بولسون
یا که اول اینکولان غه لعنت ایتار مانکا سبب بولسون بو طریقه بیرله کیم سینکی خدانینگ
لعنتی بولغای دا اول کیشی جوابیغه سینکا خدانینگ لعنتی بولغای یا که
ایتسه که خدا ایتعالی آتا آناغه لعنت قیلسون دیب اول کیشی انداغ اکاس بلکه سیننینگ
آتا آنانگ لعنت قیلسون دیب اولسه سین لعنت قیلور سین ... یا که اول کیشی سیننی
لعنت قیلور سیننینگ کیشی ... دالیشتور ... والعنت الی آتا آنانینگ نوعی نوعی کاه
بولادور لار کیم آتا آنانینگ ... و حقاریق و لعنتی ... بیلماق گناه کبیرلار
بیله‌سان دور ... و ... حالینی ... و اما خدا انینگ غیری‌غه

ذبح قیلغان نینگ طایفه‌سی بوددیم کیشی کی ذبح قیلیب کعبه‌سی غه یا که پیغمبر علیه السلام

نینگ روضه‌لاری غه یا که اولیالار نینگ غیری اولیا و عظام و مشایخ کرام لار ایدی و یا بت

روحان و یا باده و امرالار نینگ قوچی او حوان ذبح قیلیب خدا نینگ غیری غه

ذبح قیلغان بولادور بو ندگو جهتلار بو ذبح قیلغان گوشت‌دین خواه آز خواه

تولا تناول قیلیب قالغان گوشت لاری حلال بولادور و اگر بو طایفه لار او حوان ذبح

قیلدی اما اولار بو گوشت‌دین تناول قیلمادی اوشبو ذبح نینگ گوشتی حرام بولادور

و بو غوزلوغان ذبح نجس بولادور بو غوزلوغوچی فاسق بولادور ذبح قیلادور زمان

وقت‌ده خدا نینگ غیری نینگ تعظیمی و حرمتی‌ده قصد قیلیب یا که خدا نینگ غیری نینگ

عبادتی نینگ تعظیمی نینگ قصد و نیت قیلسه‌لار اول کیشی کافر بولودور بو غوزلوغان

ذبح حرام بولادور کافر بولغاندین کیین بو غوزلوغان ذبح‌سی هم حرامدور

کافر بولغان مرتددور و مرتددین بو قیتور غانتوغه صدا بولوب کیتادور مال و ملک

لاری مسلمانلار غه اولجه غنیمت بولادور نماز روزه حج زکواة و موندین باشقه

کل خیرات صدقات حسنات لاری باطل بولادور والعیاذ بالله قیلغان ذبح و اخدا نینگ غیری

قصد قیلیب ایمه‌دور اگر بسم الله لار ذبح قیلسالار هم حرام بولادور گناه کبیره‌لار تکیه

دور لیقین الشیاطین الرحمن الله بیز و حیاط لیق و حب دولت و حدود و صدلار غه تعبیر

هرکیم نینک صورتیده بوددورکیم اوزی نینک و همسایه لاری نینک ایسیدین توزغانلار

فاصله بولسه خواه تاش یغاچ و خواه تول ارلیق و قیر بولسون و خواه مو نینک غبار اوخشه

نرسه لاردین بولسون همسایه لاری نینک اذن اجازه سی بولمای غایت جالتی دا اعده ده

فاصله بند بولدی ب همسایه نینک بیرین مخفی اوز یرلکا تختوکیب و لوت اچا یلیق

جرم ده و براکرا اندک بولسه هم مونداغ فعل لارنه قیلغوچی عذاب دوزخ غه لایق و

سزاوار بولادور بو هم گناه کبیره دورلار دینه بر حدیث دا کلیب دورکیم کیشی

بیته بر همسایه سی نینک یری اوز یرکا تارتوب الکهچه ازبولسه هم قیامت کونی اول نینک بویونیه

بو عالم نینک اللهی نینک برابر ایدی شونداغ ازوان کون لاردرا انداغ کیشی نی

تز تا فه بولدید قیت زمین دن تا تحت الثری غه یعنی سوغه تیکوچه کورلابت بویوه

قیلب اول زمین دا انداغ ادم لار نینک کردن غه طوق قیلدورلوب عذاب عقوبت

قیلادور مونداغ ایشلاردین هر بیر و احتیاط قیلماق واجب دور اما شرع شریف دا

درست ایکن بدعت ایشلار فیده قیلغوچی لار نینک صورتیده بوددورکیم بیرادم عزون

بغیر حق قیلدی یا که زنا قیلدی یا که بولالیغ لیق و اوغورلوق و قمار بازلیق قیلدی

یا که جزانه غه مال بیردی یا که عراق شراب ایچتی یا که خلق الله غه ظلم جبر قیلدی یا بیر بدعت

نامشروع ایشنی فیده قیلدی یا که مونداغ فعل لارنه قیلغان طایفه لارغه عارت

بیتکوریدی.

ینکو دو جای مکان بر بیت روبع ان کورماک شرع شریفده ارو او جایز ایماس دور

بیحکه بو قسم آدملارنی قاچیب عدا و تدند اظهار قیلماق و یراق بولماق وجهه دور

موندا اغو قیلمای جای مکان بر بیت نجاتی عند الله [illegible] خدایتعالی

نینک لعنتی و فرشته لار لعنتی غه و جمیع ادملار لعنتی غه لایق بولادور فرضی

واجب نفل سنة قبح خیرات لاری قبول بولمای دور بو قسم ایلارنی دمکی اوخشه

شرع شریفده جایز ایماس [illegible] البته [illegible] ظاهر قیلماق واجب دور

داحدیث صحیحلاین دادر قیلیب دور موندین معلوم و مفهوم بولادور اکر

مفسر مورخ ما تقدم لاردین بر سند و حجت بر ماسقای مجهول الکیفیت و بایت

بر غارنی اصحاب الکهف نینک غاری لاری اوشبو بولغای دیب [illegible] بر له علما

مفسرین لار قول لاری غه مخالفت لیک اوز زعم و خیر [illegible] لار بر له صحاب

الکهف غار لاری غه اوخشاتیب عجب جرم و گناهن قیلیب [illegible] آیات قرآن

عظیم نینک حکمی لاری غه [illegible] شرع بدعت [illegible] ایکی لاریهم بو حدد

مضمون نسخه ضلالت و کمراهلیقه توشوب دوزخ جهنم غه [illegible] رحمه [illegible]

دور لار و لعماد بالله منهم [illegible] قاضی [illegible] رحمه الله علیه [illegible]

شریفه [illegible] اعلما [illegible] اتفاقی بر له [illegible]

کیشی کیم دین نینک قاعده لاریدین بر قاعده‌سی‌نی تغییر بیرسه کیم خداوند کریم دین نازل بولغان

آیت غه تعرض قیلسه یا که قرآن شریف‌ده جزیی برگان حکم لاردین بر حکمنی یالغان غه

نسبت بیرسه یا کلام مجیدده نازل بولغان بر حروفنی کم و زیاده قیلسه یا که قرآن

شریف نینک بعضی‌سی‌نی یالغان دیسه قرآن عظیم نینک صحیحی‌سی‌نی یالغان

دیگان بولادور دیب کتب فقه‌ده و علمای اسلام نینک حکم لاری بو طریقه‌ده ایرور

دین کیلیب بیزلار اتباع قیلیم اصحاب الکهف علامت مخصوصه لاریکی خداوند کریم اوزگا

غار لاردین بهدا اوق ایتیب و سبع و کلبهم دیب خبر بردی اما توقدا ایکه کجاوه‌ده

واقع ایکی دین قوی بیم سبعتها یدور و هر ایکی وقت‌ده اکون طلوع قیلیب تولوشادور

لیس بو توقدا کهف حق تعالی قرآن عظیم‌ده ذکر قیلغان کهف نینک آیاتلار

لیکنی لازم توقدا اگر تو بولماغ بولماسه حق تعالی نینک کلام حق لاری نینک یالغان

لیغی لازم کیلور ایدی بو امر محال‌دور و بو کا اعتقاد قیلماق کفر دور و گمراه

ضلالت لیکدور پس تحقیق بو طریقه‌ده بیلگان ادم لاریکی خداوند کریم نینک

بیرلیکی و رسول خدا نینک بر حق لیغی ایمان کلتورسه لار اصحاب الکهف توقدا

ولیک اعتقاد قیلماغلیق ضلال بولمایدور بو طریقه‌ده اعتقاد قیلیب تورغان لار دوزخی

کرک [illegible] ... و دوزخ بولادور [illegible] قرآن [illegible]

[illegible]

ولولارنینک غیر یکیم کافرلاردین ایدی اولارنینک بیرله همراه اولادورلار و دوالک

هم اخبار انبیادین جمهور مفسرین و ارباب تاریخ و ارباب سیر لار یکیم متقدمین

و متأخرین لاردین خواه عرب و عجم اولسونلار کلام ملک العلام دا ذکر اولغان

اصحاب الکهف روم مضافاتی طرسوس شهری افسوس تاغلاریدا دیب قیلمیش

بعضیسی تفسیر و اصحاب الکهف یاتقان غارلاریغی ماحلوس و محلوس ذکر قیلیب

دور اول جمهور مفسرین و مورخین لار جمله سیدیکی حبر الامه عبدالله ابن عباس

و امیر المومنین معاویه بن ابی سفیان و وهب ابن منبه و کعب الاحبار و ابن عساکر

دمشقی و امام ابو جعفر طبری و امام مسعودی ابن اثیر و امام ابن حجر عسقلانی

و امام قسطلانی و امام عینی و امام زمخشری و امام محی السنه و قاضی بیضاوی و ابن

کثیر و ابن خطیب خازن بغدادی و ابو لیث سمرقندی و امام قزوینی و صاحب

عجایب المخلوقات حیوة الحیوان دمیری و امام فخر الدین رازی و صاحب روضة

الصفا محمد بن خاوندشاه هری و صاحب تصویر البلدان اولارنینک عنصری یکیم

جمیعسی علما شیخ ابو لار یکیم هر لارنینک اقتدا و تکیه قیلادور زمان لاردین بو اولار

دور و اولارنینک علم لاری اوزی برکاتیدین نور کسب ایتادور زمان ذات بابرکت

اولاردور و منه تحقیق ترک و مغول لار اولارنینک تا علمالاری همه لاردا

حجت و سند دور بعضی علما لار اصحاب الکهف نی وخضر علیه السلام نی عیسی علیه السلام

آسماندین نازل بولغاندین صونک شام شریفدا ملاقات قیلادور دیب تکلم

قیلیب دور اصحاب الکهف نینک تعریف و توصیف لاری جمیع کتاب التفسیر و تاریخلاردا

مذکور اوچون بولارنی تکرار اردین اجتناب ایتیب علحده ذکر قیلمادوق بو یرده ایمدی بولارنینک یعنی

اصحاب الکهف نینک تحقیق لاری تعریف و توصیف لاریدا نازل بولغان آیه

کریمه مضمونی تحقیق و تفتیش قیلیب بیلیب ین ادراک عقل معلوم و مفهوم بولغاندور

ایشنکی ارباب ایلاریکا روشن [illegible] قیلماق [illegible] قیلیب [illegible] کلملارنی ورق

صفحه سیکا مکتوب و تحریر [illegible] جرأت قیلدوق حقیقتی خدای عالمیان عالم دورلار

اما اصحاب الکهف اینکه اعتقادلاری دور خداوند کریم اوز قدرتی بیلان اولوغ

قیلغان آدم لار دور بولار بیرلا اولوغ بیلماک لازم دور لیکن مکه معظمه دین یا شعبه

وخواه مدینه منوره بولسون وخواه اولوغ انبیاء علیهم السلام لار قبری بولسون وخواه

اصحاب الکهف وخواه اتا اناسی قبری بولسون مکه معظمه دن اوزگه [illegible] قیلماق

وطواف قیلماق و عبادت و اعتقاد قیلماق کفر دور بو قسم ایشلار شرع شریفدا جایز

ایماس دور بو عبادت [illegible] سبیل [illegible] خدا اوچون قیلماق کرک دور

خدانینک غیری عبادت شریک قیلماق کفر دور بولار [illegible] انبیا [illegible] دور

انبیا

انبیا و اولیا مزارشریفلاریم خدا ایم نینگ بنده‌سی دیب عقیده‌سی بار است ایتاق واجب دور

توقوز یرگا دلیل کلتوریم بو زمین بولور کیم ایکی بو غار بیر شهرغه و یا بیر کنتغه خاص ایماس دور

تولا شهرلاردا و تولا تاغلاردا غارلار تولادور هر شهردا غم لاری اصحاب الکهف

بیز نینگ شهریمیزدا کان بیرله اینادور مولار دلیل قاطع لاری یوقتور هر قنداغ کیم شک

واقع بولسه کلتورگان دلیلی باطل دور لیکن موندا غ بولغاندین کیین طرفان ایلی صحاب

الکهف حیوق دا انحولدین حرم قیلیب اینادور ایلکاری التعیاین ذکر قیلدوق کیم تعیین

لاردین ناسیح برادرم نینگ شرکی تعیین ایماس نبینا صلی الله علیه و سلم نینگ حضرت

ابابکر صدیق و عمر فاروق رضی الله عنهما لاردین بولک اصحاب الکهف نینگ قایی مکان

لاری معلوم ایماس ایکی اوشبو قیسله جمله سیدین دور و موندا حکمت عام مصلحتلار بار دور کیم

خداوند کریم بیلدورمیلادورلار وایا بیر نجند ادم لار اینادور کیم اصحاب الکهف نینگ

هر مرتبه زیارت قیلسه بیر حج بیله برابر بولادور اگر ایکی مرتبه زیارت قیلسه لار بیر حج نینگ

برابری بولوب النبلغ ادملار دین حج ساقط بولور دیب عقیده قیلادور موندا غ

عقیده قیلغوچی تورت مذهب ملت دا ملعون و مرتد کافر دور اسلام شریف نینگ باشی

بیش دور هر بیریگا بیر وقت کا موعود و بیر مکان غه متعین دور بیر زمان غه مخصوص لار

بو نمازلارنی بولغان ملتق نینگ بیری حج شرطلاری کیم بیرله برابر بولادور جمیعی

کرام و اولیای عظام و شهدای عالیمقام لار یکیم مدفن و مقام قیلیب یاتیب دورلار

بو ذوات شریفلار احسانات و لعنه ادلاریغا اول عالم الغیب والشهاده دین اوزکا

یاشیح نزی [illegible] افزاو [illegible] دین کیم [illegible] عالم مطلع ایماس دورلار القصه

بنه بیر غریب و عجیب کیم بو مغولستان قلمروی ایچیدا والله شهرنینک شرق و جانوب

برچی ار اسیده [illegible] لوف دیکان بر کنته مشهور زبانیدین یار دور و تاریخ رشیدی نینک

مولفی میرزا حیدر کورکان انار بهمرقده تاریخ ماتقدم لاردین نقل قیلیب اوزی کتابلاریغه

درج ایتیب دورکیم لوف دیکان اول بنه شهر عظیم ایدی نام بنام [illegible] لاری برله ذکر و لعنه لار

قیلیب دور و آدم لاری تولا و آبادان لیغی تعریف قیلیب دور لار شهرلار و شهر کین

و شهر [illegible] و شهر لوف دیکان لار مذکور شهرلار جمله سیدین ایکان لار ازالان شهرنینک

برله لوف مشهور دور [illegible] لاری غضب [illegible] لاری استی قالغاندور کا باشا [illegible]

بولغانیدا [illegible] را ایدلوب [illegible] قالالی دور و بنه تحقیق بولوب کتابلاردور دیبتیلا دور

یانه لوکیم بر لحظه غضب الهی نازل بولوب [illegible] و بنه [illegible] دین قوم لار یاغیب

شهر [illegible] لاری برله قوم باسیب قالغان ایکان [illegible] اسما [illegible] فی هم [illegible]

زبین [illegible] نقل و ذکر قیلیب دور لار حالا لوکو [illegible] لار بو طاقعه ده نقل و حکایت

قیلادور لار کیم لوف نینک شرق جنوبی [illegible] سی موجود [illegible]

دیلار

ولكن خطاي شهرلرينه بارادور شمال حدى قول و طرفان كورلادور

مغرب حدى شهيار چين ختن ولايتي چابه داكان ولايتلرينه باراده

نهايتي كنكر و وسيع زمين دور توررت بيش ايليق منزل مسافت دور ديب

نقل قيلادور و بو زمين نينك اكثريدين ختن يارکند اقسو کورلا نينك دريالاري

اوتادور لوب دريالارغا بارلوب ايكا دور كاها فرصه بولكان لوب اغاچه ودرختلي

ايچكا كريتادور و لوب مذكور دريانينك چور اطراف و كناره لاريدا اورال چ

وشبت بچه لاريدا مقام و مسكن قيلب بوركان قديم ولوب ولق ادم لاردين بچنا

اول بچه نينك ايل بولوك بين زياده راك ادم بار معلوم بولادور زراعت قيلماي

قيلماق خيمه اي دور عمارت اوتاق جولي حرم ميوه جنس لاري هم يوق

بلكه لوتيم شرلاري مذكور مكان وسماكان دور دريادين باليغ صيد قيلب طعمه

ولقمه قيلادور و قورو توب قيلب تا القان قيلب بيتي و روقوش زين كونه

ادي قيلب ولوبر ادور و چهار يالاري توللا سربردار استقامت قيلادور كونكلي

خوش قيلغان بيرغه چهار يالاري جيدا كيتادور هر بيركه بارسالار قورشدي

ادي قيلب سكونت قيلادور بيري بچه كته وزور دريا بولسه بچه زور قيچه

وسال ارتايت مرغوا ويدالتوش ادلوكيتادور شه ميديدين بچه كسي سنعجه

یلک ایر خاتون شناور لیک علمینی یعنی سوده روزادور عالم نینگ
بیلادور مبادا ایرجو بیک ایراق حادثه لوی کلتور سه لار کته دریا لار دین
بوط القصه بیرله اولوت برای قرق کونغوک بیرلارکی چهار پای لارنی
الیب کیتب دور تورخات تورادور عال لعایین لیق جای مکی لارنی
یوق همه زمینی قوش لوق جنگال دشت جزیره وقوم بیابان بیابان
وکمه غه بیرکول لار وچشمه آب جاری لار تولا دور لار اروسیه فرنگیه
لار نینک حکما مهندس لاری حسیبا اوچون تولا کلیب کیتب دور عالم نینک
یولدی یوق زمینی دین ایزدا البعون بولاق شغه تاپیب دوربه خطای
منصب دارلاری بیرفرنگ وبیرا روس بخه ادم الیب بیرله تجار وعمارت لارنینگ
تیلب بولاق اوستیده اولتوردید ورد بیت لفصل وحکایه قیلادور
والعهده علی الراوی یوق نینک زمینی تولاسی تولوق قیش کونلار ایدا
لنکر واو تونلار ینه توده لار اوت یاقیب وقوم نه قرلق واسیغ
قیلب خالق دیلالاری بیرله اسیغ قوم ادا اسیغه کیب یاتیب دورحوالار خوار قول
لارنی چهارپای نینک لویلگلار نی ایکیب ایلایین ایاغ قیلیب کیتادور
یادنی وفات لار نینک عمر ولاعت لار ایکا قیماکم بیله تیکان دریا نیم
لار

لار امر فرمانیغه تکلیف و ترغیب قیلیب کوریکاندور لوف مناتی مینی اولوغ
خان نینک قلمروی آشیدور لیکن اورلوغلوق و کنک لیک قیلیب
بو طایفه لاریده اوز زمانیغچه اوزلاری تابع قیلغان و ایلاری هم بولغان
ایکانلر قدیم الایامدین ابا و اجدادلاریدین ترتیب بو طایفه بیرله کوچورکان
حضرت آدم علیه السلام اولادیدین یافث بن طایفه طایفه آدم لار ایکان
مسلمان ولایتلاریغه سجده بوق کافرلیغه لار بیتیغاندین سی اوق بلکه دعوت قیلماکان
آدم لار معلوم بولادور رابو شهرلاریغه متصل و لقای ... اوملاری
بیرلار نینک تیلی بلان زبانلاری ... دور ... آدم لاری
بیلمادور روا اوزلاری الاریدا اوز زبانلاری بیرله سوزلایدور کم دین
کم جیقادور ربعه حیقمایدور ... بو شهر ادم لاری بارسه لار
تیلیغ تیلمادور و ارتش اختلاط هم قیلمایدور بوندا ... سبب
مذکور شهرلار ... سیاق و ... اختلاط قیلماسی ...
تالادور ... بولادور ... احتیاط ... الایسب ...
کیلمایدور ... طایفه لار بغدای ... یاکان ... سی ...
ایکانلر ... آتالیق غازی زمانیدا ... ...

بولوب آدم‌لارینی اوزلاریکا تابع قیلیبش الله کیم آدم‌لارینی قسوغه لیب
کیلدی همه‌لاری بوی سفید قری ایمش تیمیش باشلار دارکه آدم‌لاریدین
برنچه‌لاریغه سیحاک حقیقت قالیب نچه کونلار یاتیب شفا تاپغاندین
کیین یورتیغه یانیب کیتتی واوزلاریده خواه چوبک خواه کیچیک قایداغ
آدم‌لاریغه سیحاک حقیقت قالیب الار باشیدا ابلیغ کورستی برلار برنچه دار اسو توب
باشلاب یراق یغه کوچوب باریب اولتورادور یغنه اوران کون دا الیب
یراق دین تنبیحلیق نه سور ابلیب کیتتا دور سیحاک یوق قالادور دیب اصنا
لیعین کیلمای دور لیکین اول ییل غه تقایین ابولار ایلیم چیکده و سیناک دسیار
اطراف لاریدکی تونکانه لاردین بر جوغه‌سی اولوغ حالک نینک ایمای احاغی
دین حقیقت یاعی ابولغانیدا انرغون حریک یاکندروب اوروشوب تونکانه
لار برای لیک قیشلامای سیحاک نینک اد یوق نزیاده تونکانه لار حقیقت
لوف ظرفنکا یور معمورکانیدا ابوادو تراد ارکه برجاغیده قالماقلار جو دودون دیرا
قیلیب امیماندین قار و مغمور و بوزلار یاغیب تولالار تونکانه لار یاتادلولوب
فرق نیناغه لیعین تونکانه لار وف مضانا ق تنیت تکلیف یوتیه شهرغه
ابو معمورکانیدا اوردیگی دکورلاردین انرغان حریکلار حقیقت الغی قاتوشوب

اردوشوب قتل قتال لار ایلدوب نیه مصلح صلاح الله یرله یر شیب لوف ده آتوختایب

ترلیغه قیلیب ایا دینلیب اولنتور ادور غان بولدی اوشبو بهانه لار ایرله

اولوغ خان لوف ننیک آدم لارینی لوغلاب اوزلاریکا تابع قیلیب وشهر

بنا قیلدورلوب هر بیریکه منصب لار قویلوب دقیلادور غان مدعا لار

نوزوبدور اما لوف ننیک نفسی غم غضب قهر لاری نازل اولغاج حضرت

الحمد حاصل هر بای تور غان معلوم بولادور الان بر وقت دا هر شهر هر بلاد

وسوداگر لار ایش ارزوق و مال متاع هر قسم ایکین ایاغ لیق ایلیب اوزلار

غان وکیم [illegible] دور غان بولدی ولوف آدم لاری آسا جمعیت شا الغزوا [illegible]

غام ایکین هرگز قارلیق نیز لار ویرین ایکین ایاغ قیلیب کیا دور غان

بولدی ولیکن اکثر آدم لاری غا توان [illegible] بای لاری احیدار یکجه

درباده کن اولوب جنگال جبر [illegible] تابع بولدی [illegible] دور لار

مالاعم قرآن مقدارینی بلکه زیاده راک بولاکیم [illegible] حضرت

[illegible] وعا آدم لار [illegible] ایمان اسلام [illegible] خلق توحید باری

[illegible] کتاب علم [illegible] مسئله [illegible] داخل [illegible]

[illegible] حالی [illegible] قیلیب [illegible] قیلادور

الهی بو طایفه‌لاری عدل و انصافه توفیق هدایت و تصحیح نیت و درست عقیدت عطا
قیلغای سین آمین یا رب العالمین ای یاران عزیز ذوی الاقتدار و رای
برادرلر لذید صاحب اعتبار اولوا الابصار لار خاطر انورلاری‌غه خفی و مستتر
قالمغای کیم عمر گرانمایه‌نینگ قدر قیمتی‌نی بیلمای و غنیمت کورمای بیهوده
و غفلت‌لار ایله اوتکاریب شیشم تیتیش دیرین رشیب وفا ذلیق مقام ...
یا و قولاقی بو کیمه نادان ابو الفضول و جهول اومین بدبختی نیکنامی دنیا صفحه سیدا
و فضولی لار اغیز لاری‌دا ایکو و یادگار قالمای ... ذات الهی غه تکلیف ... ل
قاو ستار ... عفار درگاه اقدس دین امر رشی و مغفرت امید ... ربیع الاول
... طریقه بیرله ... ابو ... عاید ... بولغ
بر ... قیلدی رباعی حیف غفلت بیرله اوتدی مغفرت قیل یا غفور
نیکم دار ... و علا یا ... یوم النشور یا ... امید ... تاریخ فوت
من ... مغفور ... بیرگا ... مغفور تاریخ ...
بر ... الله ... سوال ... ذکر ... قیلدی
الحمد ... کریم ... قال ... رسول ...
درگاه ... مشغول ... مشغول ...
و ...

دعا و فاتحه ایله سبب و باعث بولغوسیدور لیکن قلم تشکیل تمامه اندکی ارزمانده
بو داستان و قصه و کلم فراکنده و فرایان جمع قیلدی سوزنینک تکمله
و نازکلارلیغه واقف و آگاه بولغوچی لار کهنه و یکی فسانه و داستانلارین
خبردار اولغوچی دانا و بینالاردین امیدوارمن بولدورکیم بو قصه و داستاننینک
کم و نقصانلارلیغی تاپیب اصلاح قیلغوسی لار عجب ایماس لار هر عیب
جمع ایتیب تاریخ مذنبتیش بین اشغال چاغدا عقل ادراکیم ضعیف
سر و سعال بولغی نداین بو فراکنده سوزلرم دا کورسایلار نقصانی نه
رحم ایتیب اصلاح برلن کیچیب گئیش دعا ایله یاد ایتکای جاهل فقیرغه تعجب
و عیب لار الاستقاعت و قدرتم یتیکنچه تعال عشقی بولوب
تقصیرلیق نه لا یدرک کله و لا یترک قله مقتضاسینچه اوزومگه لازم کوردوم
کورمادیم اول کرم و اب الخطا ادراکنه نقصانی سوزلرمنی مطالعه قیلغوچی
بوکیم صاحب دولت و دولتلو لارنینک نظرلریغه تاثیرلارلیغی قبول لوق
درجه سین شرف ایتکای سیزین امان الهی بو بنده حقیر ضعیف بیچاره
نینک دل سیما ولارغی اونکال قدرتینک توحید نوری و معرفت
چراغی برله روشن و منور ایلاب بو بنده مسکینکه رحم ایله کمال و انتقال

زمانه هر ولال وقت قرااوزکمنیک برله التفات بعنایه و عرحمت کلانهایه

لارنیک دین نومید و محروم قوینماغای

سین آمین و الحمد لله رب العالمین

تمت تمام بعون الملک

١٣٢٩

العلام

١٠ انچی مارت

[illegible] شعبان

[illegible]

$x - \frac{x}{33} + 622$

$1329 - \frac{1329}{33} + 622 = 1911$

102

خاتىمە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنى باشلىغان ئاشۇ 1976- يىلىدىن ھېسابلىغاندا، بۇ ساھەدە ئىزچىل ئەمگەك قىلىۋاتقىنىمغا يىگىرمە يەتتە يىل بوپتۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ناملىق بۇ كىتابنى ساق يىگىرمە يەتتە يىلدا پۈتكۈزگەن بولدۇم. شۇ ئەھۋالدا، يەنىلا كونا گەپ: دۇرۇس قىلغان، توغرا دېگەن بولسام، ئەلھەمدۇلىللاھ؛ ئەگەر خاتا بايان قىلغان ۋە يېڭىلىش ئىزاھلاپ قالغان بولسام، ئەستەغپۇرۇللاھ!

مەن بۇ ئەسىرىمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك ساۋات بەرگەندىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى مۇنداق ئىككى تەرەپكە ئالاھىدە كۆچ سەرپ قىلدىم: بىرسى، نەچچە ئون يىللىق ھالال ئەمگىكىمنىڭ نەتىجىسى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان گىراماتىكىسىنى يېزىپ چىقتىم. بۇنىڭدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە، مەزكۇر تىلنى ھامان بىرخىل ئۆتكۈنچى، قوشۇمچە مەھسۇلات ھېسابلاپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تىل قائىدىسىگە ئاساسلىنىپ ئەمەس، بەلكى بىر بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىغا، يەنە بىر بولسا، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىغا يۆلەپ، كىيدۇرۇپ چۈشەندۈرىدىغان ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلدىم.

يەنە بىرسى، ئامەتلىك پۇرسەت بولۇپ، ئۆزەم قۇرمۇ قۇر، ھەرپمۇ ھەرپ ئوقۇش ۋە تەپسىلىي تەتقىق قىلىشقا مۇشەررەپ بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەشھۇر ئەسەر «تارىخى ھەمىدى» نى ئاساسلىق مىسال مەنبەسى قىلدىم. بۇنىڭدا، ئاددەتتىكى سۆز جۈملىلەردىن باشقا،

مەزكۇر قولىيازما ئەسەردە ئالاھىدە بايان قىلىنغان قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ خەلقى ۋە تەبىئىي شارائىتى ھەققىدىكى، شۇنداقلا مەشھۇر "غار ساھابىلىرى" ھەققىدىكى پۈتۈن-پۈتۈن ئابزاسلارنى "قولىيازمىدىكى ئەسلى يېزىلىشى، ترانسكرىپسىيىسى ۋە يېشىمى" دېگەن تەرتىپ بويىچە بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ۋە بارلىق زىيالىيلار ئاممىسىنى قولىيازما ئەسەر «تارىخى ھەمىدى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بىلەن ئەسلى قولىيازمىدىكى يېزىلىشى ۋە مەزمۇنىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش، بۇ ئارقىلىق، ئۇيغۇر تېكىستشۇناسلىقىدىكى رېئال ئەھۋاللارنى تونۇپ يېتىش ئىمكانىغا ئىگە قىلدىم.

دەرۋەقە، قەدىمكىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت بۈگۈنكى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىش ئۈچۈندۇر. ھالبۇكى، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ماۋزۇلۇق بۇ ئەسىرىمىز، مەدەنىي رىقابەت گويا قوچاقلاشما جەڭ ھالىتىگە كىرگەن بۇ 21-ئەسىر دۇنياسىدا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات بىناسى ئۈچۈن، كېرەكلىك بىر خىش بولۇپ قالسا دەپ ئارمان قىلىمەن.

— ئاپتور

2003-يىل 10-سىنتەبىر، بېيجىڭ.

پايدىلانمىلار :

مەھمۇد كاشغەرىي : « تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980- 1984– يىللار .

مۇسا سايرامىي : « تارىخى ھەمىدى » قولىيازما، ئاپتور 1911 –يىلى ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرگەن نۇسخا .

ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي : « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » ، قولىيازما، تۈركىيە "ئەقدام" كىتابخانىسى باسمىسى، 1895- يىل.

ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي: «مەھبۇبۇل قۇلۇب »، قولىيازما.

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر:«بابۇرنامە »، قولىيازما.

ئەبۇلغازى باھادىرخان:«شەجەرەئى تەراكىمە»، قولىيازما، تۈركىيە ئىستانبۇل دەۋلەت نەشرىياتى، 1937- يىل.

تېيىپجان ئېلىيېۋ باشچىلىقىدا نەشرگە تەييارلانغان :«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980- يىل.

ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈر:«تەۋارىخى مۇسىقىييۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل.

خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئوپ پولات:«چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986- يىل.

ئابدۇرەئوپ پولات:«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993- يىل.

ئابدۇرەئوپ پولات:«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995- يىل.

مەسئۇل مۇھەررىر: **خۇدابەردى خېلىل**
مەسئۇل كوررېكتور: **خۇدابەردى خېلىل**
كىتاب ئىسمىنى يازغۇچى: **دولقۇن قادىر**

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان

ئاپتور: ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ
پوچتانومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64290862
تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى شىنجاڭ خىزمەت پونكىتى
تور ئادرېسى: http://www.e56.com.cn
باسقۇچى: يىخۇي باسما چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
نەشرى: 2004-يىل 5-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى: 2004-يىل 5-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى: 850x1168مم. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 19.375
سانى: 0001—2000
باھاسى: 25.00 يۈەن